

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

2010

66

ÍNDEX

Monografies

- PLÀCID PÉREZ PASTOR: Mallorca, 1230-1232. Reflexions a partir de la relectura del còdex llatinoaràbic del repartiment 9
- JUAN NADAL Y CAÑELLAS: La abolición de la Orden del Temple y su gestación 35
- MARIA BARCELÓ CRESPI; GABRIEL ENSENYAT PUJOL: Esperandeu Espanyol, un canonge del segle XV amb interessos humanistes i lul·listes 51
- MIQUEL POU AMENGUAL: De la funció plàstica a l'estructural en l'obra gòtica i cincentista. Nous fragments. 63
- ANTONIO CONTRERAS MAS: "Matemáticas mixtas" en Mallorca: la Escuela de Montesión (siglos XVI y XVII) 87
- JAUME SERRA BARCELÓ: Mal Bocí: el procés per enverinament de Catalina Frau (a) Culeta 111
- MARGALIDA BERNAT ROCA: Sobre la unió de les aigües de les síquies de la Font de la Vila i d'en Baster (Ciutat de Mallorca, 1688) 125
- EDUARDO PASCUAL RAMOS: Deportaciones y condenas a galeras en el reino de Mallorca durante la guerra de Sucesió 139
- MARIA ROSA LLABRÉS RIPOLL; ALEXANDRE FONT JAUME: "L'Heròdot" del P. Bartomeu Pou: del manuscrit a la impremta 157
- ALEXANDRE FONT JAUME; MARIA ROSA LLABRÉS RIPOLL: La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea 171
- MIQUEL JAUME CAMPANER: Antecedents de Freinet a les Illes Balears 183
- GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY : Jaume Busquets i les pervivències islàmiques a Mallorca 211
- ANTONI VIVES REUS: Un projecte d'impost turístic: la Carta Econòmica Provincial per a Balears de 1955 223
- ### Documents
- JUAN ROSSELLÓ LLITERAS: Edictos cuaresmales de los obispos de Mallorca (s. XVIII) 237
- RAMON CODINA BONET: Bartomeu Sureda Miserol (Palma 1769-1851) a la expedició Mopox a Cuba) 259

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

BOLLETI DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

REVISTA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Any CXVI

Núm. 855

Tom LXII

TERCERA ÈPOCA

PALMA DE MALLORCA
2010

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Historia: 1835-1937: Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

1938-1977: Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana

ISSN 0212 7458

Dipòsit Legal: PM 738.1960

Nys: 3ª època: 1ª978 –

Periodicitat: Anual

Editor: Societat Arqueològica Lul·liana

www.arqueologica.luliana.com

Consell editorial:

Dra Maria Barceló Crespi (Presidenta)

Sra. Carme Coll Font (Secretària)

Sr. Antoni Vallespir i Bonet (Tresorer)

Consell de redacció

Director:

Dr. Guillem Rosselló Bordoy, Deutsches Archeologisches Institut

Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra

Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València.

Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona

Dr. Sebastiana Sabater Rabassa, Universitat de les Illes Balears

Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

Secretari:

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

La correspondència i remissió d'originals i de monografies per a la seva revisió científica s'hauran de dirigir a:

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 PALMA

E. mail: info@arqueologicaluliana.com

Imprès a: GBR Produccions gràfiques

Tel. 653545676

La Junta de Govern de la Societat Arqueològica Lul·liana, com a coordinadora dels treballs publicats al Bolletí no es responsabilitza ni necessàriament s'identifica amb els judicis i opinions exposades pels respectius autors que col·laboren en aquest número, els quals fan ús de la seva plena llibertat intel·lectual

Edició commemorativa dels cent vint i cinc anys del
Bolletí
(1885 - 2010)

MONOGRAFIES

BSAL, 66 (2010), 9-34.

Mallorca, 1230-1232. Reflexions a partir de la relectura del còdex llatinoaràbic del repartiment

PLÀCID PÉREZ PASTOR

Resumen

El Llibre del Repartiment de Mallorca ha sido considerado por la historiografía como un documento único e irreplicable, pero falto de coherencia interna. A partir de la relectura de los códices latinoarábigo y catalán, con el apoyo del corpus documental de la época, el autor ofrece una nueva hipótesis sobre su estructura, origen, cronología y contexto histórico.

Palabras clave: Reino de Mallorca, Jaime I, repartimiento, repoblación, enfeudación, Pedro de Portugal

Abstract

El Llibre del Repartiment de Mallorca ha sido considerado por la historiografía como un documento único e irreplicable, pero falto de coherencia interna. A partir de la relectura de los códices latinoarábigo y catalán, con el apoyo del corpus documental de la época, el autor ofrece una nueva hipótesis sobre su estructura, origen, cronología y contexto histórico.

Palabras clave: Reino de Mallorca, Jaime I, repartimiento, repoblación, enfeudación, Pedro de Portugal

En la mayoría dels casos, els documents històrics només aporten la màxima informació i adquireixen significat autèntic quan se'ls insereix en el context històric adequat i se'ls relaciona amb la finalitat per la qual foren redactats. El Llibre del Repartiment del rei, en el seu conjunt, ha estat considerat tradicionalment pels historiadors com un còdex cabdal, únic i irreplicable, però també com una suma de documents inconnexos, repetitius i sense coherència interna. A partir de la seva lectura i anàlisi han sorgit diverses interpretacions temàtiques que, en determinats casos, han originat polèmiques enceses en els ambients acadèmics. Sense nomenar-les totes, les que han tingut més èxit basculen al voltant de la divisió tribal o clànica de l'espai en època musulmana per contraposició a l'estructura familiar, l'organització social i política de la població d'origen andalusí, l'ordenació productiva agrària i ramadera, l'existència o inexistència de llogarets i viles rurals, l'anàlisi i significat de la toponímia àrab i berber, la noció i l'extensió de la cavalleria, el caràcter feudal o no del repartiment, la pervivència de la població musulmana després de la conquesta, les formes de poblament i repoblació cristianes, la formació de la noblesa autòctona i, darrerament, una certa controvèrsia al voltant de les unitats de superfície que apareixen en aquests textos.

En poques ocasions, però, la investigació s'ha centrat en el Llibre del Repartiment com a document en si mateix; la seva naturalesa intrínseca ha estat tímidament estudiada i ni

tal sols s'ha assolit una síntesi lògica i satisfactòria del seu contingut. Aquest és, doncs, l'objectiu que he intentat assolir: l'anàlisi acurada de les distintes versions del Llibre del Repartiment reial per tal d'esbrinar la seva interrelació i coherència estructural. La meua proposta consisteix a analitzar de forma separada el Còdex Llatinoaràbic i el Còdex Català;¹ aquest darrer com a representant de la resta dels còdex sinòptics, nom que els dona Rosselló² pel fet que el contingut de tots ells és pràcticament el mateix. I, encara per a una millor comprensió, discriminar la part àrab de la part llatina del còdex llatinoaràbic, així anomenades per estar escrites en aquestes llengües.

Per a la redacció del present estudi, he fet servir l'edició facsímil dels còdex llatinoaràbic i català del Llibre del Repartiment, publicats pel Parlament de les Illes Balears en ocasió del 25è aniversari.³

1.- El repartiment: una data dubtosa

Des de la presa de la ciutat de Mallorca el 31 de desembre del 1229 per la host de Jaume I fins a l'estiu de 1230 hi ha una gran confusió en la prelació i concatenació dels esdeveniments, que el relat del Llibre dels Feys⁴ no contribueix a desxifrar.

En un breu espai de temps es produeix el saqueig de la ciutat i la subhasta dels habitants i dels béns capturats als vençuts –robes, joies, mobles, bestiar, etc- realitzada amb l'oposició dels peons i cavallers,⁵ que protagonitzen greus disturbis i tumults i acaben amb el pillatge de les cases de Gil d'Alagó i del paborde de Tarragona.

En un primer moment, Jaume I s'oposa a repartir el botí perquè considera prioritari sotmetre els sarraïns que han fugit i s'han arrecerat a les muntanyes; però, poc després, cedeix a les pressions dels nobles i autoritza el repartiment dels béns immobles.

Per aquestes dates es desencadena una inquietant malaltia infecciosa, en la qual moren Guillem de Clarmunt, Ramon Alemany, Garcia Pérez de Meitas, Guerau de Cervelló i el comte Hug d'Empúries. Santamaría,⁶ qui ha analitzat el tema, acota la cronologia de l'epidèmia entre el 23 de gener i el 23 de febrer basant-se en la data de defunció del comte d'Empúries. Arran del desassossec i el pànic que genera el brot epidèmic, comença l'èxode de retorn cap als territoris peninsulars. El Llibre dels Feys explicita que “*tota la major partida de cavallers e homens a peu se n'eren anats los uns en Catalunya e els altres en Aragó*”⁷.

Jaume I, fidel a la idea de vèncer la resistència dels musulmans refugiats a les muntanyes de tramuntana i de llevant, no dubta en sortir en cavalcada per Bunyola, Alaró i

¹ ARM. Còdex s/n; i ARM. Còdex 18.

² G. ROSSELLÓ BORDOY: “El Llibre del Repartiment de Mallorca i la documentació feudal”, *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, Palma, 2007, 47.

³ G. ROSSELLÓ BORDOY: “Còdex llatinoaràbic del Repartiment de Mallorca (ARM, s/n)”, *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, Palma, 2007.

G. ROSSELLÓ BORDOY: “Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei (ARM, 18)”, *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, Palma, 2007.

⁴ F. SOLDEVILA: *Les quatre grans cròniques: Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III*, Barcelona, 1983.

⁵ P. CATEURA BENNÀSSER: *Mallorca en el segle XIII*, Palma, 1997, 30.

⁶ A. SANTAMARÍA ARÁNDEZ: “Sobre la datación de la Carta de Franquesa de Mallorca”, *Studia Historica et Philologica in honorem M. Baillori*, Roma, 1984, 460.

⁷ SOLDEVILA: *Les quatre grans cròniques...*, 51.

Inca. No obstant, la manca d'efectius l'obliga a desistir d'entrar a la zona septentrional fins i tant no arribin reforços. Per tal d'aconseguir-ne, delega Pere Cornel perquè vagi a Aragó a reclutar 200 cavallers de reforç, i envia a demanar per carta l'auxili dels vassalls Ato de Foces i Rodrigo de Liçana amb llur seguici.

Entretant ha arribat a Mallorca Hug de Forcalquier, mestre dels cavallers de l'orde de Sant Joan de l'Hospital de Jerusalem. Tot i no haver participat a la conquesta, demana al rei una recompensa per a la seva orde militar. Jaume I s'hi nega "*car la terra era ja partida, e l'haver; e que n'hi havia molts d'aquells qui havien presa llur part que es n'eren anats*"⁸ però, finalment, aconsegueix convèncer els nobles i cavallers que han romàs a l'illa i, entre tots, cedeixen als hospitalers una part dels guanys obtinguts.

El primer de març de 1230, Jaume I atorga la que s'ha anomenat Carta de Franquesa de Mallorca, considerada per gran part dels historiadors com la garant de les llibertats per als nous pobladors de l'illa. Lògicament, entre els signants de la carta magna no s'hi troben els difunts Ramon Alemany ni el comte Hug d'Empúries, sinó el seu fill i hereu Ponç Hug. En canvi, sí que la sanciona el mestre de l'Hospital.⁹

De les dades exposades es desprèn que el primer repartiment tingué lloc entre els mesos de gener i febrer de 1230, possiblement coincidint amb l'episodi epidèmic. Tal com s'havia acordat a la ratificació de la promesa feta per Jaume I el 28 d'agost de 1229 de gratificar els qui l'ajudessin a la creuada contra les Balears es nomenà una comissió encarregada d'establir els criteris de distribució, constituïda per tres religiosos -els bisbes de Barcelona i de Girona i el mestre del Temple-, dos ricshomes d'Aragó -Eiximèn d'Urrea i Pere Cornel- i dos cavallers catalans -Ramon Alemany i Ramon Berenguer d'Àger. El desencadenament de l'epidèmia i la pressió exercida pels cavallers, molts dels quals volen abandonar Mallorca, obliguen els membres de la comissió a consensuar un repartiment precipitat de l'illa abans que no sigui acabada de conquerir i molt manco canada i mesurada.

D'aquest primer repartiment, fet de forma un tant atropellada, en surt una descripció en àrab on simplement s'assenyalen, en línies generals, les porcions de cada un dels nobles caps de fila. La ciutat i el hinterland que l'envoltava es varen partir amb una certa cura, però per a la resta de l'illa la comissió es va basar en la divisió administrativa en districtes (*ajzā*) vigent en els moments previs a la conquesta.

2.- La part àrab o el repartiment de l'illa

Hi ha una rara unanimitat entre els investigadors, des de Busquets, en considerar que les distintes versions del Llibre del Repartiment no constitueixen un repartiment de tota l'illa entre els magnats,¹⁰ sinó únicament "*la parte de la misma que correspondió al rey don*

⁸ SOLDEVILA: *Les quatre grans cròniques...*, 52.

⁹ L. PÉREZ MARTÍNEZ: "Corpus Documenta Balear. Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, Palma, 1977, doc. 54.

¹⁰ A efectes del present treball, considero com a *magnats* exclusivament els cinc grans senyors "cap de fila" del repartiment: Jaume I, el comte del Rosselló Nuno Sanç, el bisbe de Barcelona Berenguer de Palou, el vescomte de Bearn i el comte d'Empúries. Els *porcioners* són els senyors menors, que foren inclosos amb entitat pròpia a les porcions dels magnats i recompensats per aquests. Els *beneficiaris* són la resta dels cavallers, servidors, peons, mainaders, etc, que foren dotats pels magnats i porcioners.

Jaime”.¹¹ I, no obstant, si es considera el repartiment en un sentit prou extens, aquesta afirmació és inexacta. La confusió s’ha produït, a criteri meu, perquè els investigadors que han analitzat el text no hi han trobat allò que *a priori* creien que hauria de ser el repartiment: un memorial, capbreu, registre o cartulari que, a manera dels moderns llibres de comptabilitat, recull totes i cada una de les propietats que correspongueren als magnats, porcioners i beneficiaris del botí aconseguit a la conquesta. Evidentment, no l’han trobat perquè no hi és!

D’altra banda, el fet de considerar les diverses versions del Llibre del Repartiment com un *totum revolutum* ha contribuït a crear desconcert i incomprensió al voltant del vertader significat dels textos. Les nombroses equivocacions, omissions, reiteracions, errors de suma i alteracions de noms introduïts pels copistes també han menat a conclusions poc versemblants. I, finalment, la proximitat entre la data del repartiment –1230- i la d’infeudació del regne a l’infant Pere de Portugal –1232- ha induït a equívocs i confusions.

També des de Busquets¹² hi ha quasi unanimitat entre els erudits en considerar la part àrab del còdex llatinoaràbic com el fragment més antic del repartiment, que és només una part del document original que s’ha perdut i del qual únicament en coneixem aquesta còpia. Per a Antoni Mut “sembla un trasllat, o potser un resum, possiblement coetàni o lleugerament posterior, d’un original desaparegut o d’un fragment seu, escrit completament en àrab en dos capbreus de paper, que foren dipositats per Jaume I a la casa del Temple de Mallorca”.¹³ Rosselló sembla discrepar quan apunta que “no és sinó un borrador, un simple quadern de camp, amb notes preses sobre el terreny, prèvies a la composició d’un text complet que, malauradament, no ha arribat a nosaltres”.¹⁴

Sigui quin sigui el seu origen, la finalitat última del text àrab consisteix a explicar la forma com es va fer el repartiment, delimitar clarament les porcions dels cinc magnats principals i assenyalar a qui va correspondre cada porció. Per això fa servir un llenguatge enunciatiu, en un estil impersonal i utilitzant el verb en tercera persona i en temps passat. Així que conté, a l’engròs, la divisió de l’illa entre els magnats, en base a cinc paràmetres essencials:¹⁵

1) Un sector urbà, constituït per tots els immobles encerclats dins les murades de Madina Mayûrqa (“*Divisió de tot el que hi ha a Madina Mayûrqa dins de la seva murada*”).¹⁶ El text descriu minuciosament les vuit parts en què fou dividida la ciutat, especificant-ne els límits geogràfics, el número de cases habitades i deshabitades, els forns,

¹¹ J. BUSQUETS MULET: “El códice latinoarábigo del Repartimiento de Mallorca (Parte latina)”, *BSAL*, 30, Palma, 1952, 709.

¹² J. BUSQUETS MULET: “El códice latinoarábigo del Repartimiento de Mallorca (Parte árabe)”, *Miscelánea dedicada al doctor José María Millás Vallicrosa*, Barcelona, 1954, 246.

¹³ A. MUT CALAFELL: “Llibre del Repartiment”, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Palma, 1988-1991, sub voce.

¹⁴ ROSSELLÓ: “Llibre del Repartiment...”, 18.

¹⁵ ROSSELLÓ: “Còdex llatinoaràbic...”, 9-39.

¹⁶ ROSSELLÓ: “Còdex llatinoaràbic...”, 22-29.

els horts/jardins i les tendes/obradors.¹⁷ Finalment determina la porció que correspongué a cada magnat.

Segons el quadre I, el número total de cases de la vila, fora de l'Almudaina, entre habitades i deshabitades, era de 3.500. D'aquestes, en correspongueren 2.113 (60,4 %) al rei i 1.387 (39,6 %) als magnats. Sembla, però, que es tracta d'una xifra aproximada, de consens, puix que una vegada fet el recompte efectiu la suma fou superior.

2) S'exceptuen de la zona urbana anterior vint cases principals, que es reserven per ésser repartides de forma independent però no indica com es va fer.

3) El hinterland, terme o territori extramurs de la ciutat, que la comissió repartidora acordà quedés integrat a la pròpia ciutat ("*Quan s'arribà a l'acord de la partició de tota la terra de l'illa de Mayûrqa que estava més enllà de la Bab al-balad en dues parts i que cada meitat fos partida en quatre porcions, s'acordà que quedara per al districte d'al-ahwaz al-Madina*").¹⁸ Com en el cas anterior, descriu minuciosament les vuit parts que se'n feren, les quatre que correspongueren al rei i les que pertocaren als altres magnats. El text no indica les dimensions de cada porció i això em fa pensar que el hinterland es va repartir abans d'haver estat amidat.

4) Els molins situats en els corrents d'aigua que recorren el terme de la ciutat ("*Divisió dels molins que quedaren per repartir a Mayûrqa*").¹⁹ Semblantment, se'n feren vuit parts aproximades: quatre per al rei i una per a cada un dels magnats. Tot i que no s'especifiquen els cursos d'aigua on estan situats i que s'hi detecten errors que podrien modificar la suma final en una o dues unitats, la totalitat dels molins es divideix tal com s'expressa en el quadre II.

Per a més abundància de dades, sota l'apartat "*Divisió del quart que correspongué al Comte d'Empúries*",²⁰ s'indica que dels cinc molins de la porció del Comte d'Empúries se n'adjudicaren tres al mateix Comte i dos al bisbe de Barcelona.

5) La resta de les terres de l'illa, exclòs el hinterland de la ciutat ("*Divisió de la terra, que és fora de la ciutat, de tots [els districtes] de Mayûrqa després de que quedara d'ella a la ciutat la terra annexionada*").²¹ El repartiment es fa a partir dels districtes musulmans – dotze més l'albufera- en què estava dividida Mayûrqa, que foren fraccionats en vuit parts: quatre per al rei i una per a cada magnat. Tampoc en aquest cas s'indica l'extensió dels districtes perquè, òbviament, no se n'havia canat la superfície. La repartició es féu tal com s'indica al quadre III.

Per a una major informació, sota l'apartat "*Divisió del quart de la meitat que és la que va pertànyer al bisbe de Barcelona i és el districte d'Al-ahwaz*"²² el text descriu la divisió de l'octau de la porció del bisbe de Barcelona en quatre parts: dos quarts que pertanyeren al bisbe mateix, un quart a Ramon Berenguer, i de l'altre quart se'n feren tres

¹⁷ S'ha d'entendre que l'Almudaina queda exclosa d'aquesta divisió, puix que se la retingué el rei el 23/12/1228 a la promesa de recompensar els qui formin part de la conquesta (PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 3).

¹⁸ ROSSELLÓ: "Còdex llatinoaràbic...", 12-19.

¹⁹ ROSSELLÓ: "Còdex llatinoaràbic...", 32-35.

²⁰ ROSSELLÓ: "Còdex llatinoaràbic...", 30-31.

²¹ ROSSELLÓ: "Còdex llatinoaràbic...", 36-41.

²² ROSSELLÓ: "Còdex llatinoaràbic...", 38-39.

parts: dues per a Nuno Sanç i una per al bisbe de Barcelona. Finalment explica, sense indicar-ne el motiu, que la totalitat dels districtes reials es fraccionà en terços.

Fins aquí els béns distribuïts i els magnats als quals foren adjudicats, segons la part àrab del còdex llatinoaràbic. Però, vegem: en aquest repertori, no hi són tots presents, els participants a la conquesta, a través dels cinc magnats “caps de fila”? No obté, cada magnat, la seva part específica, unívoca i delimitada? No és aquest un veritable repartiment de tot quant hi havia a Mallorca just després de la conquesta? Què més quedava per repartir? Els carrers, places, ponts, banys, mesquites, horts, molins de sang, cementiris i altres immobles i espais públics de la ciutat quedaren inclosos dins del terme geogràfic assignat a cada qual. I si per cas hi havia fora la ciutat terres sense conrear, molins, forns, cementiris i fins i tot petites agrupacions de cases, llogarets o viles amb carrers i places, també romangueren inclosos dins del districte assignat a cada un d’ells. Els boscs, les pastures, les aigües terrestres i marítimes –excepte l’albufera i les salines- són qualificats de béns públics a la Carta de Franquesa i, per consegüent, la recol·lecció de llenya, la caça i la pesca esdevenen lliures. Caldrà donar per bo, per tant, l’explicit en llatí afegit en època posterior a la pàgina 30r: “*Explicit liber regis qui dicitur capudbrevium quem ipse dimisit in domo Templi Maioricis arabice scriptum et hoc est eius translatum et tractat de divisionibus civitatis et insule Maioricarum inter regem et suos et magnates et suos*”.²³

En cap cas, doncs, no s’ha de pensar que els magnats i porcioners s’entretinguessin en reflectir en un llibre la relació de les propietats que els havia pertocat. Si bé és cert que “*inventariar el botí aconseguit en una acció militar és imprescindible, i més si els senyors feudals han de repartir tals guanys amb els seus súbdits*”,²⁴ fet i debatut, els guanys tampoc no foren tan espectaculars com per esmerçar temps i recursos en una feina que no els proporcionaria cap profit immediat. La majoria dels magnats i porcioners retornaren als seus llocs d’origen i deixaren els béns adquirits en mans de procuradors, batlles, saigs i capdeguaites perquè els administressin en nom seu i transferissin les rendes als dominis de terra ferma, que és allò que realment els importava. I per això no els calia cap registre, sinó un simple contracte global de gestió de les rendes. A més, els magnats se solien reservar el dret d’escrivania, a fi d’evitar la dispersió documental i controlar les transmissions immobiliàries.

Només en casos puntuals, esdeveniments especials o fets extraordinaris s’avenien a confeccionar un inventari, per bé que sovint parcial, de les seves propietats. És el cas de la nòmina d’alqueries i rafals de la porció reial, redactada en el moment precís que el monarca lliura el regne de Mallorca a l’infant Pere de Portugal. És el cas, també, de la *Remenbrança de Nuno Sanç*, segurament elaborada amb motiu de la incorporació de la porció del comte del Rosselló al Patrimoni reial. I el mateix es pot dir del *Memorial o capbreu de ço que fou den Gasto de Bearne, e es a Soller, Canarossa e el terme de la ciutat fet en data incerta i del Capbreu ordenat l’any 1304 dels establiments fets per don Nuno Sanç de la seva porció* (Aguiló, 1912-15), ordenats ambdós per raons encara desconegudes.²⁵ En tots els exemples

²³ ROSSELLÓ: “Còdex llatinoaràbic...”, 10-11.

²⁴ ROSSELLÓ: “Llibre del Repartiment...”, 22.

²⁵ A. MUT CALAFELL; G. ROSSELLÓ BORDOY: *La Remenbrança de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma, 1993.

M. MORAGUES; J. M. BOVER: *Historia General del Reino de Mallorca escrita por los cronistas Don Juan Dameto, Don Vicente Mut y Don Jerónimo Alemany*, 3, Palma, 1841, 1000.

es tracta de registres o cartularis més o menys allunyats en el temps d'allò què fou el seu origen: el repartiment. Són, per tant, documents sincrònics que no reflecteixen el repartiment en si mateix, sinó que assenyalen en mans de qui es troba el domini directe –i a vegades l'útil- dels immobles en el moment històric que es redacten. En conseqüència, acumulen i sintetitzen tot el seguit de transmissions de domini –vendes, donacions, cessions, permutes, establiments, etc- que operaren sobre els béns des de la conquesta fins al dia de la data.

Tal vegada l'excepció sigui Nuno Sanç. El foli 29v del còdex llatinoaràbic (“*Totalitat de les jovades que correspongueren al Comte Nuno*”)²⁶ ofereix una interessantíssima avaluació de la superfície de la seva porció rural, expressada en jovades.²⁷ Si interpretem correctament les frases inserides en el text, el comte del Rosselló hauria iniciat la medició dels seus territoris en data primerenca –segurament just després de consensuar el text àrab del repartiment. Ignorem, però, si es va completar o no.

La porció del comte es pot resumir així:

1. En el terme de la ciutat, aproximadament 50 jovades de terra conreable “fins que es faci la medició de tot”, que es conformen de la manera següent:

- L’octava part del hinterland, que són aproximadament 44 jovades.
- Entorn a 6 jovades disgregades de l’octava part que correspongué al bisbe de Barcelona i als seus porcioners.

2. A la resta dels districtes de Mallorca, aproximadament 1.485 jovades de terra “fins que es realitzi la medició si Allah, lloat sia, ho vol”, ajustades a la següent distribució:

- L’octava part dels districtes de Mallorca, que equival a unes 800 jovades “i en elles ja està la taxació feta”. D’aquestes, unes 470 jovades són a Manacor, entorn a 150 a Bunyola i 180 a Valldemossa.

- El districte de Pollença “sense divisió”, on hi ha unes 470 jovades.

- La sisena part del districte d’al-ahwaz al-Madina, que correspongué al bisbe de Barcelona i als seus porcioners, una vegada descomptat el hinterland. Representa prop de 165 jovades.

3.- El Memorial de cavalleries, o els serveis feudals

La divisió de l’illa entre els magnats i porcioners participants a la conquesta no va ser un do gratuït, sinó que implicà l’assumpció de la responsabilitat compartida de defensar el regne, en acompliment de l’obligació feudal d’*auxilium*. Les necessitats de protecció militar de Mallorca es concretaren en el manteniment d’un centenar de cavalls equipats i en estat de revista permanent, que havien de ser aportats proporcionalment en funció dels béns rebuts en el repartiment. Per tant, es convingué *grosso modo* que el rei prestés 44 cavalls i els altres magnats i porcioners els 56 restants.

E. DE K. AGUILÓ: “Capbreu ordenat l’any 1304 dels establiments fets per don Nuno Sanç de la seva porció”, *BSAL*, 14, Palma, 1912-1913; i 15, 1914-1915.

²⁶ ROSSELLÓ: “Còdex llatinoaràbic...”, 8-9.

²⁷ Una jovada equival a 16 quarterades, que són 11,36 hectàrees.

A la pràctica, sembla que el càlcul dels cavalls armats es va efectuar per mitjà d'un mòdul que serví de patró.²⁸ Tant el còdex llatinoaràbic com les còpies sinòptiques inclouen un memorial o relació dels magnats i porcioners, amb indicació de les "caballarias" que pertocaren a cada qual ("*Memoriale de omnibus [christianorum] caballarias que fuerunt in captione Civitatis Maioricarum*").²⁹ En ell, després d'anotar el nombre total de cavalleries atribuïdes a la porció reial, s'assenyala que "*pro singulis CXXX caballarias debetur miles unus*"; és a dir, que per cada 130 cavalleries s'està obligat a un cavall. Com a resultat d'aplicar aquest càlcul, el memorial expressa també el nombre de cavalls que deu aportar cada porcioner, grup d'individus, comunitat o institució.

Es tracta d'un simple llistat enumeratiu que no guarda cap tipus de seqüència lògica, ja que no observa ordre alfabètic ni jeràrquic, ni tampoc referit al nombre de cavalleries ni de cavalls. Únicament mostra certa cura en agrupar els porcioners de la porció reial, encara que l'orde de l'Hospital apareix en paràgraf apart. Cal fer algunes observacions a aquest llistat:

- No s'hi detalla el nombre de cavalleries assignades al paborde de Tarragona, Ferrer de Pallarès, sinó que està inclòs en el còmput global del monarca.³⁰

- No hi consten, tampoc, les cavalleries atribuïdes a les comunitats urbanes, la qual cosa fa pensar o bé que no es varen comptabilitzar o bé que estan igualment incloses en el total de les adjudicades al rei.

- S'hi computen, però, les de l'orde de l'Hospital perquè va rebre una part del botí, tot i no haver participat a la conquesta.

El memorial no porta datació. El fet d'estar escrit en llatí i col·locat a continuació de la nòmina d'alqueries i rafals de la porció reial, autenticada conjuntament per Jaume I i l'infant Pere de Portugal el primer de juliol de 1232, fa pensar que podria ser-ne aquesta la data de confecció. No obstant, la lògica fa creure que el seu origen ha de ser anterior ja que l'acord de defensa de l'illa és un efecte dimanant del repartiment primitiu. És probable, per tant, que el memorial dels cavalls armats sigui la còpia d'un acord adoptat per la comissió de repartiment l'any 1230.

4.- El repartiment de la porció reial

A partir d'aquest repartiment en àrab, fet a grans trets però exhaustiu, cada magnat "cap de fila" és lliure per començar a distribuir els immobles urbans i rurals de la seva porció als porcioners i a la resta dels beneficiaris del grup. Aquestes adjudicacions eren autenticades individualment per virtut de minuts notariais i rubricades per diversos testimonis. És prou conegut el valor que els senyors feudals donaven a la documentació escrita, que legitimava els seus drets territorials, jurídics i fiscals: "*El feudalisme va concedir gran importància al document, que va esdevenir l'instrument provador per excel·lència en qualsevol litigi. La pagesia, en la seva major part analfabeta, tenia una por reverencial al*

²⁸ M. BARCELÓ CRESPI: "Algunes anotacions sobre el sistema defensiu de Mallorca: els cavalls armats.- *Mayurqa*, 19, Palma, 1979-80, 97-111.

²⁹ ROSSELLÓ: "Còdex llatinoaràbic...", 122-125.

³⁰ A l'assignació de béns que li fa el rei el 31/03/1230 s'afirma que al paborde li foren adjudicades 328 cavalleries (PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 17); mentre que a la Remenbrança se n'hi adjudiquen tan sols 280 (MUT; ROSSELLÓ: *La Remenbrança de Nunyo Sanç...*, 164).

document escrit, permanent però manipulable, al qual només podia oposar la memòria oral, molt menys duradora, per tal com el record fidel d'un fet rarament es conserva més enllà de tres generacions”.³¹ En aquest context, doncs, resulta inimaginable que els beneficiaris del repartiment no tinguessin constància escrita dels honors que havien rebut. Ho palesa l'interès que demostren -ells o els seus successors- en obtenir un trasllat autèntic, en cas de pèrdua o destrucció del document original.³² Ho demostra, igualment, la proliferació del nombre d'escrivans que s'instal·len a la ciutat de Mallorca durant els anys següents a la conquesta.³³ Qüestió difícilment reemplaçable és que moltes de les escriptures protocolitzades no han arribat fins a nosaltres.

4.1.- La dotació dels porcioners i beneficiaris reials

Tot i que la informació que proporciona el memorial de cavalleries, pel que fa a la porció reial, és poc explícita, per notícies posteriors hom sap que en aquesta porció hi foren inclosos el paborde de Tarragona Ferrer de Pallarès, els ordes del Temple i de l'Hospital, els cavallers Guillemó de Montcada, Ramon Alemany i Guillem de Clarmunt i el conjunt de les comunitats urbanes excepte Narbona i les naus dels genovesos. Tots ells havien de rebre béns proporcionals als recursos militars que havien aportat a la conquesta de Mallorca.

És obvi que Jaume I, igual com feren els altres magnats, comença a recompensar els seus porcioners i beneficiaris just després d'haver conclòs el repartiment plasmat a la part àrab, mitjançant la cessió i donació de drets i immobles rústics i urbans de la seva porció. Les donacions de la porció reial s'ajusten a la seqüència cronològica següent:

1. Les que fa personalment Jaume I fins l'octubre del 1230 són escripturades pels dos escrivans reials –Pere de Sant Meliò i Guillem Escrivà– que acompanyen el monarca en els seus desplaçaments, i les rubriquen en nom dels notaris reials Guillem Rebassa, Guillem de Sala o Pere Sanç. Actua aleatòriament de testimonis una vintena de membres assessors, a manera de consell reial variable: Pere d'Alcalà, Garcia Arnau, Guillem Assalit, Valeri de Berga, Ramon de Canet, Pelegrí de Castellaçol, Ramon de Castellbisbal, Pere Cornel, Llop i Roderic Eiximèn de Luzia, Assalit de Gúdar, dom Lladró, Pere Maça, Guillem de Montcada, Ferrer de Pallarès paborde de Tarragona, Berenguer de Pedramola, Ferran Peric de Pina, Ferrer de Sant Martí i Eiximèn i Pere d'Urrea.

2. El 28 d'octubre el monarca retorna a Catalunya i es produeix la primera interinitat a la Governació de Mallorca. Entre aquesta data i el maig del 1231 efectua les donacions immobiliàries el llocgerent Bernat de Santa Eugènia, per mà de Berenguer Company, un dels primers notaris públics de Mallorca.³⁴ El llocgerent s'envolta d'un equip de vuit assessors format per Guillem des Camp, Duran Coc, Ramon de Cunilles, Ramon Especiaire, Baldoví Gumbert, Pere de Mont-ros, Bernat Puculul i Hug Rotlan que, invariablement, signen en qualitat de testimonis.

³¹ A. RIERA MELIS: “El regne de Mallorca a la Baixa Edat Mitjana. Noves aportacions bibliogràfiques”, *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 10, Palma, 1999, 33.

³² Vegeu, a tall d'exemple, PÉREZ: “Corpus Documenta...”, doc. 87; i ACM. Pergamins 7780, 7783 i 8498.

³³ M. BERNAT ROCA: “Feudalisme i infraestructura artesanal: de Madina Mayûrqa a Ciutat de Mallorca”, *BSAL*, 53, Palma, 1997, 42.

³⁴ A. PLANAS ROSSELLÓ: “El notariado en la Mallorca del siglo XIII”, *Memòries de l'Acadèmia d'Estudis Genealògics*, 13, Palma, 2003, 8-20.

3. A la segona estada de Jaume I a l'illa (maig-juliol 1231), canvia el nombre i la composició del consell reial, perquè molts dels assessors anteriors havien romàs a Catalunya. L'integren ara En Caniano, Ramon de Castellbisbal, Llop Eiximèn de Luzia, Bernat de Fluxà, Assalit de Gúdar, Sanç, Sener i Guillem d'Horta, Pere Maça, Ferrer de Pallarès paborde de Tarragona, Guillem de Pavo, Ferrer de Sant Martí i Eiximèn d'Urrea.

4. Arran del regres del rei a Tarragona, exerceix la llocgerència de Mallorca Assalit de Gúdar. Entre el juliol de 1231 i el juliol de 1232 autentifica les escriptures el notari Company esmentat i són certificades inalterablement per un cos de deu assessors, quasi tots presents a l'anterior període d'interinitat: Duran Coc, Ramon de Cunilles, Pere Escrivà, Baldoví Gumbert, Ramon Llull, Pere de Mont-ros, Ramon Prexonat, Bernat Puculul, Hug Rotlan, i Bernat de Sant Cir.

5. A la tercera estada a l'illa del monarca (maig-agost 1232), la renovació del consell assessor és gairebé total. Ara el componen dom Atorilia, Galzeran de Hurt, Roderic de Lizana, Guillemó de Montcada, Berenguer de Palou bisbe de Barcelona, Ferran Perich de Pina, Galzeran de Pinós, Nuno Sanç, Llop Sanç d'Aguilar, Ferrer de Sant Martí i Bernat de Santa Eugènia.

6. Entretant, fins i tot en els períodes que el rei es troba a l'illa, realitza algunes donacions exclusivament urbanes el batle reial Berenguer de Montreal, que comença a actuar com a tal el gener del 1231. En aquesta textura, els fedataris són els notaris públics Berenguer Company, Guillem Company i Bernat d'Artés, mentre que els firmants com a testimonis són molt diversos.

D'altra banda, i encara que el conjunt no sigui ni molt manco exhaustiu, hom disposa d'un bon grapat d'instruments notariais de donació que es troben recollits en el *Corpus Documenta Balear*. D'aquesta col·lecció se'n pot extreure la presumpció que tots els porcioners del rei foren dotats personalment pel monarca abans del juliol de 1232:

1. El paborde de Tarragona, Ferrer de Pallarès, obtingué el seu botí per mà de documents datats el 31 de març i el 23 d'octubre del 1230.³⁵ Als voltants de 1232 encetà un plet amb Jaume I per defensar els béns de la seva porció que, finalment, fou resolt per via d'amigable composició en la que actuaren com a àrbitres el bisbe i el sagristà de Barcelona. El 20 d'agost del 1236, després d'un llarg litigi (*"post longum litigium longamque alterationem"*), els àrbitres ratifiquen al paborde els béns urbans i els horts i molins del hinterland de la ciutat; però sentencien que de les alqueries i rafals se n'han de fer tres parts, dues de les quals seran del paborde i una del rei. La divisió de les possessions en tres parts no arribarà fins el 25 d'abril del 1249³⁶, si bé desconeix quina partida es quedà cada qual.

2. L'orde del Temple el rebé el 17 d'abril del 1230 i el 8 de juliol del 1231, encara que segurament aclaparà altres béns que no estan documentats. Des del 04/10/1230 el preceptor Bertran Darlet estableix i compra immobles en nom de l'orde.³⁷

³⁵ PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 17 i 33. L'única donació de béns feta pel paborde la trobem el 19/04/1232 (PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 110).

³⁶ F[ONTES] R[ERUM] B[ALEARIUM]: "El testamento de Guillermo de Montgri y el dominio feudal de la Iglesia de Tarragona sobre la isla de Ibiza", *FRB*, I, 1977, 433-448; i *FRB*, II/1, 1978, 241-248.

³⁷ PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 19, 28 i 69.
Abans de 1241, l'orde del Temple s'annexionà, en tot o en part, les possessions que obtingueren a Montuiri i Pollença els homes de Tortosa, així com les porcions de Guillemó de Montcada, dels hereus de Ramon

3. Guillemó de Montcada, fill del Ramon mort a la batalla de Sant Ponça; i els hereus de Ramon Alemany i Guillem de Clarmunt, morts en el brot epidèmic que sorgí després de la presa de la ciutat, varen rebre els béns aproximadament per les mateixes dates. Guillemó de Montcada, el 24 d'octubre del 1230, abans d'abandonar l'illa, nomena el cavaller Dalmau de Mèrida procurador seu de l'honor que té a la ciutat i illa de Mallorca per fer donacions i instituir habitants a la seva porció; mentre que els hereus d'Alemany i Clarmunt, la dècada de 1230, actuen conjuntament a través del procurador Ramon Despuig.³⁸

4. La dotació de les comunitats urbanes s'efectuà en base a l'assignació de béns en bloc, facultant a determinats membres –apoderats, donadors o repartidors- per distribuir-los entre els seus conciutadans. Les ciutats i viles reberen la seva part entre 1230 i 1231. Tenim constància fefaent de les dotacions dels homes de Tortosa el 15 d'octubre del 1230 (ratificada el 12/04/1231) i els de Lleida i Marsella el 23 d'octubre del 1230 (ratificada el 18/01/1231). Malgrat esser citats per tres vegades, els de Vic no es personaren a prendre possessió dels béns. És de suposar que les altres ciutats i viles reials foren heretades igualment abans de juliol del 1232.³⁹

Les propietats rústiques i urbanes que romangueren en les seves mans, les distribuí el rei de la forma següent:

- En transferí una part a diverses comunitats religioses. L'11 de juliol del 1230 reben honors immobles els monjos de Bellpuig i el 13 de setembre del 1230 els frares de Sant Antoni. A la segona visita a l'illa, Jaume I dota els frares Predicadors amb una gran plaça dins l'Almudaina perquè hi construeixin un monestir (21/05/1231) i, poc després, concedeix quatoses propietats a la comunitat jueva i dicta normes destinades a regular llurs relacions amb els cristians (11/07/1231).⁴⁰

- Nombrosos cavallers qualificats individualment pel rei com a “*fideli nostro*” degueren rebre també propietats de mans del monarca o dels seus delegats, encara que sols

Alemany i Guillem de Clarmunt, de Ramon sa Clusa, de Ramon de Castellbisbal, de Ramon Berenguer d'Àger, i una part de les propietats de Nuno Sanç (J. MIRALLES; M. ROTGER: “Biografía y cartulario del primer Obispo de Mallorca”, *BSAL*, 12, 13 i 14, Palma, 1908-09, 271). L'adquisició dels béns dels homes de Tortosa i de les baronies de Guillemó de Montcada, i de Ramon Alemany i Guillem de Clarmunt foren esgrimides pel rei a l'hora de negociar amb l'orde de l'Hospital la successió dels béns del Temple, perquè aquesta orde se les havia annexionat, pretesament, sense el coneixement ni el consentiment reials (P. CATEURA BENNÀSSER: “Mallorca y la política patrimonial de la monarquía (siglo XIII y primera mitad del siglo XIV)”, *Estudis Baleàrics*, 6, Palma, 1982, 109).

³⁸ El 01/05/1231 ja localitzem Dalmau de Mèrida donant el alou franc i lliure unes cases situades dins l'Almudaina; mentre que Guillemó de Montcada, en un document datat a Mallorca el 03/08/1232, estableix a delme i tasca a Bernat d'Amenler la meitat de les alqueries Balarhain i Almadraba de Pollença. Tant aquest porcioner com els hereus de Ramon Alemany i Guillem de Clarmunt varen vendre els béns al Temple entre 1237 i 1240 (M. ROTGER CAPLLONCH: *Historia de Pollensa*, 3, Pollença, 1897-1906 (1995), XVII i 14; A. RODRÍGUEZ CARREÑO: *El territori de Pollença sota l'orde del Temple (1298-1304)*, Pollença, 2000, 271-273; i PÉREZ: “Corpus Documenta...”, doc. 35, 60 i 134).

³⁹ PÉREZ: “Corpus Documenta...”, doc. 29, 31, 32, 49, 51 i 59.
Els apoderats de Lleida, Montpeller i Tortosa començaren a repartir propietats l'any 1231; els de Barcelona i Manresa el 1232; i els de Caldes, Tarragona i Vic el 1233 (PÉREZ: “Corpus Documenta...”, doc. 328).
Els homes de Tortosa vengueren part dels seus béns al Temple, com he dit (PÉREZ: “Corpus Documenta...”, doc. 87, 88 i 89; i MIRALLES; ROTGER: “Biografía y cartulario...”, 202).

⁴⁰ PÉREZ: “Corpus Documenta...”, doc. 23, 26, 62 i 74.

tinc documentats els del quadre IV.⁴¹ Les darreres escriptures foren expedides el juliol de 1232, durant la tercera estada de Jaume I a l'illa. El monarca destina algunes alqueries i rafals a acabar de dotar els cavallers i servidors de la seva porció i arrodonir les donacions d'alguns dels porcioners abans que l'infant Pere de Portugal no prengui possessió del regne de Mallorca.

- Les explotacions que sobren les cedeix íntegrament a l'infant i als cavallers castellans i portuguesos que l'acompanyen.

4.2.- L'inici del repoblament

Altra iniciativa que hagué d'emprendre Jaume I, a la vegada que repartia els béns entre els seus porcioners i beneficiaris, era el repoblament de les terres i cases que havien romàs ermes i abandonades pels musulmans arran de la conquesta; i, al mateix temps, procurar rendabilitzar-ne els fruits. Els primigenis intents de repoblació s'orienten en tres direccions:

- El jurament per part del beneficiari d'habitar i residir a la ciutat o a qualsevol part del regne de porció reial. Aquesta condició és exigida als porcioners individuals designats com a "*fideli nostro*"⁴² i als membres de les comunitats religioses.⁴³ Igualment, pel que fa als homes de les ciutats, el rei nomena apoderats perquè reparteixin els immobles que els han assignat a persones oriündes de les ciutats respectives, però només a aquelles que hi vulguin residir permanentment.⁴⁴

- L'acotament i divisió dels camps dels voltants de la ciutat inclosos en la porció reial, per tal de cedir-los a colons repobladors en parcel·les d'una quarterada de terra irrigable. El 10 d'octubre del 1230 ordena a l'agrimensor Pere d'Osca mesurar aquests camps, que presumiblement foren començats a distribuir a pagesos poc després sota la supervisió de dotze representants dels pobladors.⁴⁵

- L'establiment fou la fórmula que assolí més èxit. Consisteix a transmetre el domini útil de la terra a colons pagesos a canvi de la percepció d'un cens i d'una sèrie de drets, com ara la fadiga, el lluïsmo o l'escrivania. L'establiment permet al senyor del domini directe obligar el colon a poblar i treballar la terra, a la vegada que li atorga els mecanismes suficients per dirigir els tipus de conreus que s'han de portar a terme. Els establerts, al seu torn, disposen de terres suficients per mantenir-se ells i la família i, en molts casos, per subestablir-ne una part i obtenir ingressos i rendes addicionals.⁴⁶

⁴¹ PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 24, 25, 27, 30, 43, 46, 48, 53, 55 i 58; i ACM. Pergamins, 7728 i 8762.

⁴² El text més habitual era: "*jurò facere habitationem in civitatem vel regnum Maiorice sub vestra iurisdictione*" o "*in portione vestra*".

⁴³ A la donació de diverses alqueries d'Artà feta a l'abat del monestir de Bellpuig, el monarca imposa que "*teneatis populatas predictas alquerias ad nostram nostrorumque fidelitatem*" (PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 23).

⁴⁴ La fórmula exacta deia "*stabilire, donare et assignare hominibus qui ibi voluerint continue habitare*" (PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 31, 32, 51 i 59).

⁴⁵ G. ROSSELLÓ BORDOY: "Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei (ARM, 18)", *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, Palma, 2007, 127-151.

⁴⁶ G. JOVER AVELLÀ; R. SOTO COMPANYY: "Els dominis feudals a la Mallorca Baixmedieval (segles XIII-XIV)", *Revista d'Història Medieval*, 8, València, 1997, 249.

4.3.- La dotació frustrada de l'Església de Mallorca

De seguida que Jaume I decidí fer de Mallorca un regne independent associat a la Corona d'Aragó, i refusada la idea de crear una església depenent de Barcelona o de Tarragona, treballà de manera ardida perquè Mallorca tingués diòcesi pròpia. En resum, a instància seva, els abats de Poblet i de Santes Creus determinaren que el primer bisbe havia de ser nomenat pel rei i que, dels següents, se n'encarregués el bisbe de Barcelona, amb la confirmació reial. Decidit a continuar endavant, Jaume I escollí per bisbe de Mallorca l'abat de Sant Feliu de Guixols Bernat de Ribera, qui havia pres part a la conquesta.⁴⁷ I per tal de dotar convenientment l'Església, com a passa prèvia a la creació de la diòcesi, prengué una determinació que significava, de fet, renunciar al gruix de les rendes que percebia del regne. En un acte signat a Barcelona el 5 d'abril del 1232, va fer donació a l'Església de Mallorca i al bisbe electe de tot el delme i la primícia de blat, vi, oli i altres fruits de la terra i del bestiar i de la pesca que li pertanyen dins la seva porció de la Ciutat i illes de Mallorca i Menorca i també d'Eivissa en esser conquerida; així com el delme de la moneda en el cas que l'encunyí.⁴⁸

Però: a quines rendes al·ludia el rei? Els delmes, en la seva totalitat, varen ser ocupats i retinguts pel monarca arran de la presa de l'illa com una part més del botí, emparant-se en la donació papal per drets de conquesta o creuada contra els infidels.⁴⁹ No obstant això, Jaume I anà concedint la recaptació del delme, primícia i altres drets als porcioners i senyors alodials juntament amb el territori que a cada un li pertocà al repartiment.⁵⁰ Així, el delme s'hauria inclòs sempre en els documents d'establiment o venda de domini, encara que no ho consignessin expressament⁵¹ i, consegüentment, el rei no podia oferir unes rendes que havia cedit prèviament i sobre les quals, òbviament, no tenia jurisdicció.⁵² Per tant, és lògic que la cessió a l'església fos referida exclusivament als delmes que recaptava en els limitats territoris que romanien en son poder.

No resulta difícil avaluar l'extensió d'aquests territoris, a partir de l'anàlisi de les alqueries i rafals que Jaume I cedí a l'infant Pere de Portugal el juliol del 1232. A jutjar per l'estudi que n'ha fet Santamaría, consistien en un centenar d'explotacions que abraçaven aproximadament 500 jovades, equivalents a 8.000 quarterades o 5.680 hectàrees de terra conreable.⁵³ S'hi han d'afegir, a més, els camps dels voltants de la ciutat cedits a pagesos en petites parcel·les susceptibles de ser convertides en horts. La superfície d'aquests camps

⁴⁷ L. PÉREZ MARTÍNEZ; B. COLL TOMÀS: *Ramon de Torrelles, primer bisbe de Mallorca: documents, biografies, sepulcre*, Palma, 1988, 76.

⁴⁸ PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 106.

⁴⁹ J. F. LÓPEZ BONET: "Dominis seculars, patrimoni eclesiàstic i rendes decimals a la Mallorca cristiana", *Mayurqa*, 22, Palma, 1989, 353.

⁵⁰ J. PORTELLA COMAS: "¿Cómo se exporta el feudalismo? El caso de Mallorca", *L'Incastellamento. Actes des rencontres de Gérone et de Rome publiés sous la direction de Miquel Barcelo et Pierre Toubert*, Roma, 1998, 94.

⁵¹ R. SOTO COMPANYY: "Repartiment i 'repartiments': l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII", *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los repartimientos bajomedievales*, Barcelona, 1990, 31.

⁵² La prova és que l'Església hagué d'insistir en nombroses ocasions fins aconseguir que alguns eclesiàstics, barons, cavallers i senyors alodials dotessin convenientment la diòcesi o bé retornessin els delmes.

⁵³ A. SANTAMARÍA ARÁNDEZ: "Alba del Reino de Mallorca", *Historia de Mallorca. Coordinada por J. Mascaró Pasarius*, III, Palma, 1970, 1-134.

abastava un màxim de 248,75 quarterades, que suposaven unes 177 hectàrees de terra irrigable.

Per altra part, que el rei es retingués el delme no significa que realment comencés a recaptar-lo de forma immediata, simplement perquè no era possible. En molts casos el delme s'havia d'obtenir d'alqueries situades al terme de les Muntanyes acabades de conquerir i que, per tant, encara no havien reemprès la producció; i, per altra banda, un bon grapat d'horts del hinterland de la ciutat segurament romanien sense establir. Soto, a més, assegura que “*probablemente durante más de dos años los campos de la isla permanecieron incultos, en una situación de colapso total*”;⁵⁴ i també és probable que bona part de l'abundant bestiar boví i ovicaprí existent abans de la conquesta,⁵⁵ romangués ara esbarriat i sense estabular. Els musulmans morts a la guerra, desplaçats a les muntanyes o fugits a altres llocs més segurs haurien deixat la terra pràcticament despoblada. Els nous propietaris feudals tan sols no havien reordenat l'espai ni articulat la nova estructura agrària, i els colons procedents de terra ferma tampoc no s'havien establert encara ni poblat l'illa. Per tant, la recaptació dels drets reials sobre blat, oli vi i bestiar no comença fins a dates relativament allunyades del repartiment.

De tot el què he exposat se'n desprèn que els ingressos reials en concepte de delme eren relativament minsos en el moment que el monarca els cedeix a la diòcesi de Mallorca i, sobretot, incerts i imprevisibles de cara al futur; motiu més que justificat perquè el papa Gregori IX refusés l'oferta de Jaume I per insuficient. Posat que la donació no tingué efecte i, en conseqüència, l'abat no arribà a prendre possessió, la qüestió dels delmes romangué aparcada durant tres anys més. No serà fins l'any 1235 que es comença a desencallar, per pressions del papa i a partir de l'oferta que fan l'infant Pere de Portugal, Bernat de Santa Eugènia, Berenguer d'Àger, Guillemó de Montcada i el bisbe de Barcelona d'assignar al bisbat de Mallorca la desena part de tots els béns que els correspongueren a la conquesta. L'ofertament fou ratificat per Jaume I l'any 1236 i imitat pels altres magnats i porcioners al llarg d'aquest decenni i el següent, en alguns casos a contracor. Com a conseqüència de tot plegat fou creada la diòcesi de Mallorca i elegit Ramon de Torrelles com a primer prelat, vers 1237.

5.- La infeudació del regne

L'any 1231 entra en l'escena mallorquina un personatge fins aleshores inèdit: l'infant Pere de Portugal.

Era fill de Sanç I de Portugal i de Dolça, filla de Ramon Berenguer IV i, per consegüent, oncle de Jaume I. Per desavinences amb el seu germà Alfons II i amb el seu nebot Sanç II, fou desterrat de Portugal. D'aquí passà a Castella, on lluità al costat d'Alfons IX i, amb motiu de les treves de Coimbra entre els tres Alfons –de Lleó, de Castella i de Portugal- s'enrolà com a mercenari al Marroc, des d'on tornà a Lleó per, finalment, emigrar a terres catalanes. Jaume I l'acollí, el va heretar en el camp de Tarragona i el casà amb Aurembiaix, comtessa d'Urgell.⁵⁶ El comtat d'Urgell era objecte de litigi amb Ponç de

⁵⁴ R. SOTO COMPANYY: “Los antiguos territorios de la Corona de Aragón: Aragón, Baleares, Cataluña, País Valenciano”, *Historia de los pueblos de España*, Barcelona, 1984, 117.

⁵⁵ R. SOTO COMPANYY: “Ovelles, vaques, porcs i eclesiàstics (Algunes consideracions sobre la ramaderia balear a l'Edat Mitjana, segles XI-XIV)”, *Estudis d'Història Econòmica*, Palma, 1992/1, 13-29.

⁵⁶ P. CATEURA BENNASSER: *Mallorca en el segle XIII*, Palma, 1997, 63-64.

Cabrera que pretenia fer valer drets familiars, motiu pel qual el rei intervingué a favor de la comtessa. Aurembiaix morí el 1231, sense fills, quedant com a hereu del comtat el seu marit, per la qual cosa pervingué en ser home ric i poderós de Catalunya. “*Recelóse el Rey que D. Pedro no se concertase con D. Ponce de Cabrera, el cual pretendia tener derecho en aquel condado; y así procuró en tiempo tratar de concambiar el estado de Urgel y todo el derecho que le pertenecía en el reino de Portugal con el dominio útil del reino de Mallorca*”.⁵⁷

Així ho va fer el 29 de setembre de 1231. A un document datat a Lleida, Jaume I canvia el regne de Mallorca a l'infant Pere de Portugal pel comtat d'Urgell. En virtut d'aquest conveni, l'infant gaudirà el senyotatge de les illes de Mallorca i de Menorca de forma vitalícia en qualitat de feu, percebrà les rendes que corresponen al monarca, governarà els béns i territoris de porció reial, podrà realitzar assentaments de pobladors i tindrà facultat per adquirir béns de cavallers i religiosos. Una tercera part de les heretats i de les rendes que obtingui el portuguès podrà transmetre-la en propietat als seus hereus a títol de feu. El rei es reserva la potestat sobre les fortaleses de l'illa i les dues terceres parts dels béns i rendes que adquireixi l'infant.⁵⁸

El document d'infeudació i les clàusules que contenia significaren la conculcació de dues premisses recollides a la Carta de Franquesa: el compromís de mantenir unit el regne de Mallorca a la Corona d'Aragó i la restricció “*exceptis militibus atque sanctis*” que no permetia als cavallers ni als eclesiàstics adquirir béns immobiliaris.

Pere de Portugal no demostrà una pressa excessiva per desplaçar-se al seu nou domini de Mallorca, sinó que destacà son batlle Jaume de Safareig –qui l'abril del 1232 ja es trobava a l'illa– per negociar els aspectes concrets de la presa de possessió i el traspàs de poders. Pel maig, l'infant es desplaça a l'illa acompanyant Jaume I i altres cavallers mobilitzats per les notícies confidencials sobre presumptes preparatius tunisians per recuperar Mallorca, que finalment resultaren ser falses.⁵⁹

L'1 de juliol del 1232, una vegada apaivagada la resistència dels musulmans que s'havien fet forts a les muntanyes, té lloc l'assumpció de la governació del regne de Mallorca per part de Pere de Portugal. El rei li lliura els escrits que integren la part àrab del còdex llatinoàrab i que inclouen, en suma i en resum, tota la porció reial que haurà d'administrar a partir d'aleshores, a més de la governació del regne. Mancava en aquesta part la relació d'alqueries i rafals que havien estat adjudicats als múltiples porcioners reials des del repartiment. És per això que s'elabora un document addicional que conté la “nòmina” d'aquestes possessions i, les que encara romanen buides, les assigna Jaume I a l'infant i als seus familiars i servidors en qualitat de porcioners o beneficiaris.

En darrer terme, mancava especificar les prestacions feudals (militars) amb les quals havia de contribuir cada porcioner en forma de cavalls armats per a la defensa del regne. Fins aleshores no havia estat necessari documentar aquesta qüestió, perquè tant el rei com els porcioners coneixien el tema perfectament per haver-ne estat protagonistes. En canvi, l'infant Pere, que no havia estat present a la conquesta ni a la distribució del botí, ho

⁵⁷ MORAGUES; BOVER: *Historia General del Reino de Mallorca...*, 1841, 412.

⁵⁸ CATEURA: *Mallorca en el segle XIII*, 64-65.

⁵⁹ SANTAMARÍA: “Sobre la datación de la Carta de Franquesa...”, 460.

desconeixia per complet. Per aquest motiu s'afegeix al document anterior el "memorial" de les cavalleries i dels cavalls armats a manera d'apèndix, lògicament redactat en llatí.

Amb aquests dos documents es tanca el còdex llatinoaràbic, i també la informació que rep l'infant Pere sobre els seus dominis senyorials. Tant la nòmina de les possessions com el memorial de les cavalleries s'aniran repetint, sense canvis notables, a la primera part de totes les còpies posteriors del Llibre del Repartiment.

Conclusions

Com a colofó de tot quant he exposat fins aquí, se'n poden extreure algunes hipòtesis:

1.- El repartiment general.

Els efectius que els participants aportaren a la conquesta foren avaluats en "cavalleries", de manera que a cada noble, cavaller, orde militar i comunitat urbana que assistí a la conquesta li fou assignat proporcionalment un cert nombre de cavalleries.

En base als principis acordats per una comissió creada en virtut de la promesa de recompensa atorgada pel rei el 23 de desembre del 1228 i ratificada el 28 d'agost de 1229, el primer repartiment de l'illa tingué lloc abans del primer de març del 1230. Només així s'entén que els magnats comencessin a fer donacions a porcioners i senyors alodials aquest mateix any.

La comissió hagué de treballar de forma un tant precipitada a causa del neguit que ocasionà un brot epidèmic letal sorgit entremig de la host després de la conquesta de la ciutat de Mallorca i per la pressió de molts nobles, cavallers i peons que volien retornar als seus dominis peninsulars. Els comissionats tingueren cura a descriure i delimitar la ciutat de Mallorca i el seu hinterland però repartiren la resta aprofitant senzillament la divisió administrativa musulmana en districtes (*ajzà*). Prescindiren d'anomenar les explotacions una per una i també negligiren canar i amidar l'illa perquè tanmateix no era del tot possible, puix que una part considerable estava encara en mans dels musulmans refugiats a les muntanyes.

El repartiment quedà reflectit en allò que s'anomena la part àrab del còdex llatinoaràbic. El text contempla la divisió de tota l'illa en base a cinc paràmetres: vint cases principals, la resta de la ciutat *intra* murades, el hinterland de terres irrigables que les envolten, els molins situats sobre les vies d'aigua del terme de la ciutat i els districtes musulmans de la resta de l'illa. De cada un d'aquests conjunts se'n féu vuit parts.

El rei i els nobles i cavallers que participaren a la conquesta foren enquadrats en cinc grups o quadrelles, cada un dels quals encapçalat per un dels magnats principals. Aquests magnats "caps de fila" foren: Jaume I, el comte Nuno Sanç, el bisbe de Barcelona, el vescomte de Bearn i el comte d'Empúries. A la quadrella del rei li foren adjudicades quatre parts de les vuit esmentades, i a cada altra quadrella una part.

Amb els béns que els foren adjudicats en aquest primer repartiment, els magnats "caps de fila" hagueren de recompensar els altres nobles i cavallers –porcioners– que formaven part del seu grup, proporcionalment al nombre de cavalleries.

No existeix cap llibre, relació ni repertori individual dels béns que pertanyeren a cada un dels magnats, ni tampoc dels repartiments que feren entre els seus porcioners i beneficiaris. Només en circumstàncies històriques extraordinàries els titulars ordenaren la confecció d'un inventari de la seva porció o bé, transcorregudes ja vàries dècades, aixecaren

els primers capbreus. Cap d'ells, però, no reflecteix l'inventari de la porció respectiva, sinó un tall sincrònic de les propietats en el moment que es tracta.

La indefinició que s'observa a la divisió territorial i urbana de l'illa entre els magnats es veié ampliada a l'esglaó següent, ja que els béns adjudicats pels "caps de fila" als porcioners freturaren també de la concreció precisa. Aquest cúmul de vaguetats, imprecisions i confusions provocà que els signants introduïssin clàusules de reserva en les escriptures on reconeixien estar pagats i satisfets per la seva participació a la conquesta.⁶⁰ Sovint, la situació derivà en reclamacions que s'hagueren de resoldre per la via jurídica mitjançant actes de divisió, delimitació i fitament d'immobles, territoris i possessions efectuats sota la supervisió dels batlles de les respectives porcions.⁶¹

En justa correspondència pels béns que els foren adjudicats, els participants a la conquesta es comprometeren a col·laborar en la defensa de l'illa contra futures invasions musulmanes. El sistema quedà articulad entorn a un contingent d'un centenar de cavalls i cavallers armats, el 44 % dels quals havien d'esser aportats i mantinguts pel rei i l'altre 56 % pels altres magnats i porcioners. El càlcul dels cavalls armats s'efectuà en base a un cavaller per cada 130 cavalleries. En conseqüència, el text del repartiment primitiu va acompanyat d'un "memorial" on estan anotats els participants a la conquesta, les cavalleries que els pertocà i els cavalls armats que han d'aportar.

Els magnats i porcioners reberen els béns en alou franc i lliure. Aquest n'era l'estatut jurídic, perquè així havia quedat instituït el primer de març de 1230 en el punt 2 de la Carta de Franquesa: "*Les possessions totes les quals en la ciutat e el regne aurets e posseyrats aiats franques e liures axi com aqueles aurets per cartes de nostra donacio. E puschats d.aqueles fer ab enfant o sens enfant totes vostres volentats a quius volrets, exceptats cavalers e sants*".⁶² El monarca estableix, doncs, que els titulars de béns privats podran transmetre'ls lliurament a qui vulguin, en les condicions pactades als documents individuals. Fins i tot els reus de delictes penals i els condemnats a mort tenen dret a testar i designar hereu. Com a única limitació jurídica, el rei decreta la prohibició d'alienar béns a favor de cavallers i de l'església.

La relació entre el rei i els magnats havia romàs fixada i definida en la concessió que Jaume I fa a Ferrer de Pallarès, paborde de Tarragona, el 12 de gener del 1229.⁶³ En aquest document, el rei declara que, seguint l'exemple dels seus avantpassats ("*volentes predecessorum nostrorum sequi vestigia et exempla*"), concedeix al paborde tarragoní que tot quant li correspongui d'honors, possessions, terres i altres béns ho tindrà en alou franc i lliure, amb els delmes, primícies i altres qualssevol drets temporals i espirituals, excepte que

⁶⁰ Per exemple, a la definició que l'abat de Sant Feliu fa al bisbe de Girona el 03/11/1233 pels béns que li correspongueren a la conquesta, es reserva "*parte nostra siquid dominus Episcopus recuperaverit in Filanix*" (ADG. Vestuari. Pergamí 7).

⁶¹ Vegem-ne alguns exemples:

El propi còdex català, en descriure les 389 cases que correspongueren al Temple, afegeix: "*E d.aquestes davant dites cases son IX cases en la baraya o en la contenzo ab los Templers e ls homens de Terragona*" (ROSSELLÓ: "Llibre del Repartiment de Mallorca...", 329).

El 15/07/1232 el rei i Nuno Sanç arriben a una transacció sobre els límits entre les respectives porcions, tant dins la ciutat com a la resta de l'illa (PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 121).

⁶² PÉREZ: "Corpus Documenta...", doc. 59.

⁶³ Assumixo la tesi de Santamaría, que data aquest document l'any 1229 i no el 1230 (SANTAMARÍA: "Sobre la datació de la Carta de Franquesa...", 463).

no els podrà donar ni cedir a cavallers en alou, sinó que aquests tindran els béns en feu pel paborde. En realitat, no és sinó un aclariment o ampliació de la promesa que el monarca havia fet a Barcelona i Tarragona de recompensar a tots els magnats que l'ajudin a l'empresa bèl·lica de conquerir Mallorca, segons la qual "*les porcions que vosaltres y los vostres allí tindreu las tindreu per nos y per nostres successors a nostra fidelitat y consuetut de Barcelona (...) y las pugau vendre e alienar, salva la nostra fidelitat y domini susdit*". La concessió al paborde de Tarragona va ser referendada en qualitat de testimonis per molts dels senyors que després foren presents a la conquesta.⁶⁴ La pràctica demostra que aquella escriptura serví de model als altres magnats, senyors alodials i porcioners, que assumiren des del primer moment tota la jurisdicció civil i criminal sobre els seus territoris. També n'assumiren el delme, que s'havia reservat el rei com a dret de creuada contra els infidels i l'havia cedit juntament amb les terres i possessions.

Immediatament després de la conquesta, per tant, es configura un tipus societat clarament feudal en la que el rei únicament exerceix la sobirania política sobre la resta dels magnats i senyors alodials. En conseqüència, no s'estableix cap desigualtat entre el magnat i el senyor alodial, ni cap mena de subordinació vassallàtica, sinó simplement una diferència en la dimensió de les porcions. L'ur relació amb el rei passa a través d'una infeudació que es trasllueix en el servei obligatori de contribuir amb cavalls armats a la defensa de l'illa⁶⁵ i també en l'obligatorietat de reconèixer el feu cada cop que el rei li ho sol·liciti.

Però aquesta situació no dura gaire. La institució del veguer, que fou creat en virtut d'escriptura datada a Barcelona el 22 de juliol de 1231, es desvetlla com un tema clau dins l'organigrama polític del nou regne de Mallorca, en tant que pretén regular i controlar l'alta justícia. Com és d'esperar, la creació del càrrec compta amb l'oposició dels magnats, puix que representa un atac frontal contra els seus drets jurisdiccionals. No es estrany, doncs, que el tema fos objecte d'extenses i intenses negociacions entre el rei i els magnats, per tal de fixar les característiques i extensió que havia de gaudir el veguer. Finalment s'arriba a una concòrdia acceptada per tothom al voltant de tres aspectes, que ha estat resumida per Cateura.⁶⁶

a) Nomenament: s'acordà que el veguer fos un agent de designació exclusivament reial.

b) Jurisdicció: les seves funcions s'estendrien a qüestions civils i criminals suscidades entre els veïns de la ciutat, fos quina fos la porció senyorial a la qual pertanyessin, i entre els habitants de l'interior de l'illa. Però si els litigis afectaven a diferències sobre la possessió o la propietat d'immobles, la seva resolució incumbiria els batlles de les porcions senyorials.

⁶⁴ La firmen el vescomte de Bearn Guillem de Montcada, Ramon de Montcada, Guillem de Cervera, Ramon Alemany, Guillem de Clarmunt, Guerau de Cervelló, Ramon Berenguer d'Àger, Pere Cornel, Assalit de Gúdar, Garcia Peris de Meitas i Garcia d'Horta.

⁶⁵ R. SOTO COMPANY: *El còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, Palma, 1984, 19.

⁶⁶ CATEURA: *Mallorca en el segle XIII*, 54.

Referendaren l'acord, a més de Jaume I, el bisbe Berenguer de Palou de Barcelona, el de Girona Guillem de Cabanelles, el comte Nuno Sanç, el jove comte Ponç Hug d'Empúries, el procurador de Gastó vescomte de Bearn, Bernat de Santa Eugènia, Ramon Berenguer d'Aguiló, Guillemó de Montcada i Gilbert de Crudilles.

c) Distribució de les rendes generades per la cúria: el veguer rebria com a assignació una desena part dels ingressos i la resta es dividiria entre el rei i els batlles dels magnats i porcioners, amb els quals hauria de passar comptes cada quatre mesos.

A partir de la institució del veguer, doncs, i llevat d'alguna excepció clamorosa, la jurisdicció dels magnats roman limitada als drets de cúria, de registre i de percepció de rendes sobre l'explotació i transmissió dels immobles, així com a l'exercici de la justícia menor, a través del batlle de la porció, i de la disciplinària i d'ordre públic, puix que les jurisdiccions penal i criminal residien en mans del rei, qui l'exercia mitjançant el veguer.⁶⁷ La limitació dels drets jurisdiccional, ni tampoc l'absentisme dels magnats i porcioners, no suposaren, però, la desaparició de l'estructura feudal. Més bé es produí "*un proceso de substitución de los grandes señores feudales por otros más adaptados al tamaño y condiciones de la isla, pero enmarcados siempre en una red de relaciones feudales*". Es desenvolupà, per tant, "*una forma autóctona de cristalización del feudalismo*",⁶⁸ amb els cavallers i senyors alodials al front de la piràmide, els establerts i colons en un esglaó intermedi, i els musulmans i batiats a la part inferior de l'escala social.

2.- El repartiment de la porció reial.

A la quadrella que encapçalava Jaume I hi foren inclosos el paborde de Tarragona, l'orde del Temple, bona part de les comunitats urbanes, els cavallers Guillemó de Montcada, Ramon Alemany i Guillem de Clarmunt i, en una associació posterior, l'orde de l'Hospital. Just després del primigeni repartiment del 1230, el monarca comença a fer donacions rústiques i urbanes als seus porcioners.

Al mateix temps que dota els porcioners, comença a distribuir a son arbitri béns de propietat exclusiva als membres del seu seguici, per tal de satisfer algunes obligacions, devocions i compromisos. Entre els beneficiaris d'aquesta distribució s'hi compten la comunitat de frares de Bellpuig, la de Sant Antoni i la dels Predicadors, l'aljama jueva i nombrosos cavallers, funcionaris i servidors individuals.

Les donacions foren atorgades directament pel monarca o pels seus portantveus – lloctinent i batlle- i autenticades pels escrivans i notaris reials; i s'estenen des de 1230 fins a 1232. En la totalitat dels instruments coneguts, les alqueries i rafals foren donats pel rei en alou franc i lliure; en peu d'igualtat, doncs, que la resta dels magnats i porcioners.

Juntament amb el repartiment, Jaume I inicia el procés repoblador a la seva porció, que bàsicament s'orienta en diverses direccions: l'obligació imposada als beneficiaris de residir a Mallorca, la divisió i distribució de les terres del hinterland de la ciutat a pagesos, l'arrendament i l'establiment de terres a colons repobladors procedents de terra ferma. La primera iniciativa, tanmateix, no va reeixir, perquè molts dels donataris, trencant el jurament, liquidaren les terres i retornaren als llocs d'origen. L'atorgament d'horts als pagesos probablement no es va completar. L'arrendament i, primordialment, l'establiment, foren els dos sistemes de tinença i explotació de la terra més estesos i acceptats els primers anys després de la conquesta per tots els beneficiaris del repartiment, ja fossin magnats, porcioners o senyors alodials. En un breu espai de temps, l'establiment es desvetllà com una

⁶⁷ J. F. LÓPEZ BONET: "Para una historia fiscal de la Mallorca cristiana (Siglos XIII-XIV)", *Anuario de Estudios Medievales*, 38/1, Madrid, 2008, 120.

⁶⁸ SOTO: "Los antiguos territorios...", 122.

fórmula molt eficaç que els permeté fraccionar i cedir la terra en lots conreables a colons de repoblació procedents de territoris catalans, aragonesos i occitans.

El repartiment primitiu, doncs, no suposà una distribució de terres a pagesos, sinó a posseïdors del domini directe, que ben aviat cediren el domini útil als vertaders conradors de la terra i n'aclapararen una part de les rendes. És allò que alguns han anomenat “repartiments”, dinàmica que derivà cap a un sistema de relacions de subordinació i dependència molt diferents que les sorgides del primer repartiment. Cateura ho sintetitza dient que “*l'assentament dels pobladors es va fer mitjançant el sistema de repartiments, per al primer grup dels qui participaren a la conquesta, i diferents sistemes d'establiment per als qui arribaren després*”.⁶⁹

Decidit a fer de Mallorca un regne cristià independent, Jaume I gestiona la creació d'una diòcesi pròpia. A tal efecte, anomena el primer bisbe i el dota amb el delme i la primícia de tots els seus territoris insulars. No obstant, el papa Gregori IX refusa la proposta per insuficient i la qüestió roman aplaçada fins el 1235.

3.- La infeudació del regne

El 29 de setembre del 1231, Jaume I canvia el regne de Mallorca amb l'infant Pere de Portugal, a fi d'allunyar-lo dels cercles de poder i evitar que s'alii amb el comte Ponç de Cabrera per tal de desestabilitzar la Corona.

L'infant Pere pren possessió com a senyor del regne, en qualitat de feu vitalici, el primer de juliol del 1232 davant el rei. Jaume I aprofita per fer els darrers heretaments i arrodonir les donacions fetes als porcioners i beneficiaris, i adjudica la resta d'immobles a l'infant. També li transfereix l'obligació de prestar els 44 cavalls armats que estava obligat a aportar per a la defensa de l'illa. Com a única credencial dels béns que li són adjudicats, el portuguès rep la divisió i el repartiment general de l'illa en vuit parts redactada en àrab del còdex llatinoaràbic, el “memorial” de cavalleries escrit en llatí i la “nòmina” d'alqueries i rafals anotat també en aquesta llengua. M'interessa precisar que, tal com se dedueix del context històric, aquesta nòmina no té per objectiu recopilar o reproduir el repartiment de la porció reial entre els seus porcioners i beneficiaris, sinó únicament reflectir en quines mans es trobaven les alqueries i rafals el mes de juliol de 1232 per tal de preservar els drets i les propietats assignades als diversos beneficiaris del rei front a futures disputes jurisdiccionals algunes de les quals –com la del rei i el paborde- ja estaven en marxa.

Per confeccionar la relació de possessions es degué fer servir –ara si- un diwân o registre de propietats agrícoles d'època musulmana, a més de l'enfilall d'escriptures notariales generades d'ençà de 1230. Busquets ja va suggerir aquesta probabilitat i apuntà que es degué comptar amb la plausible assessoria d'un torsimany.⁷⁰ Abundant en el tema, Mut/Rosselló posen els jueus com a exemple de persones “*que reunien característiques de poliglòtisme i eren experts o sàvies en determinades matèries*”. I, tot seguit, remarquen la presència de dos membres d'una família jueva de l'entorn de Jaume I, originaris de terres

⁶⁹ P. CATEURA BENNÀSSER: “Sobre l'encreuament de fidelitats en el regne de Mallorca medieval”, *Mayurqa*, 25, Palma, 1999, 180.

⁷⁰ BUSQUETS: “El código latinoarábigo... (Parte árabe)”, 245.

musulmanes i establerts a Saragossa, que podrien haver exercit aquesta funció: Bahiel i Salomó Alconstantini.⁷¹

Amb la dotació de Pere de Portugal es dona per acabat el repartiment de la porció reial, puix que ja no queden més béns per distribuir. En línies generals, doncs, es va concloure en menys de dos anys i mig i es va veure accelerat i precipitat per la imprevista irrupció de l'infant a la vida política del regne. Possiblement, Jaume I hagués preferit efectuar un repartiment més pausat entre els seus beneficiaris. Probablement també entrava dins els seus càlculs crear qualche reserva dominical per a ús propi. I segurament pensava adjudicar en feu una part dels immobles rústics i urbans que li quedaven a diversos cavallers a canvi de la prestació d'un o varis cavalls armats, tal com feren els magnats i porcioners més rellevants.⁷² La precipitada infeudació del regne, per necessitats de política interna de la Corona, truncà els anhels reials i deixà la iniciativa en mans de l'infant de Portugal. No hi hagué, doncs, a la porció reial, ni repoblació senyorial, ni constitució de feus o cavalleries – exceptuat el vitalici de Pere de Portugal-, ni creació de reserves dominicals entre 1230 i 1232, mentre romangué en mans de Jaume I.

Pere de Portugal actuà com un magnat més, exercint els drets territorials dins la seva porció i establint cases i terres a son albir. Com a senyor del regne, assumeix la governació amb un concepte totalment diferent del que tenia Jaume I del regne de Mallorca. Per a l'infant, no era més que un territori del que en podia extreure el màxim rendiment en benefici propi i del seu cercle més íntim de col·laboradors. Així, ben aviat familiars i amics ocupen els càrrecs més influents i determinants –lloctinent, veguer, batlles- des dels quals actuen amb tota impunitat i provoquen tot tipus de malifetes i contrafurs.⁷³ El tarannà feudal amb el qual administra el regne el portarà a enfrontar-se, des de dates ben primerenques, amb bona part dels magnats i porcioners de l'illa.⁷⁴

Gairebé sense fer-ne comptes, l'infant portuguès es troba al front d'un regne i d'una porció dels quals no en sabia quasi res, ni tan sols quin era el muntant immobiliari ni el límits i l'extensió exactes dels seus territoris. Hagué de començar, doncs, per aclarir i delimitar les seves propietats en relació als seus porcioners tant en nombre com en extensió, precisant-ne alhora la localització geogràfica, fins a reconstruir totalment la seva porció. Per això hagué de dur a terme una laboriosa tasca de recopilació i depuració de dades, a la qual destinà bona part dels esforços, recursos i funcionaris els primers anys del governament del regne. Com a resultat de tot plegat sorgí el resum definitiu de béns de la porció reial, recollit a la darrera part del còdex català i de les versions sinòptiques. Però això serà l'objecte d'un altre article.

Com a aportació final i per a una major precisió històrica proposo d'aquí a endavant reservar el nom de Llibre del Repartiment de Mallorca al que fins ara s'ha anomenat part

⁷¹ MUT; ROSSELLÓ: *La Remenbrança de Nunyo Sanç...*, 45.

⁷² P. CATEURA BENNÀSSER: "Los caballeros en la repoblación señorial de Mallorca", *El regne de Mallorca i el sud francès*, Palma, 1986, 83-89.

⁷³ G. LLOMPART MORAGUES: "L'infant Jaume y la rabia de los pobladores de Mallorca (Ca. 1268)", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 15, Palma, 2005, 7-25.

G. LLOMPART MORAGUES: "Los desafueros mallorquines del infante de Portugal y sus familiares (1243)", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 19, Palma, 2009, 7-27.

⁷⁴ SANTAMARIA: "Alba del Reino de Mallorca...", 44-45.

àrab del còdex llatinoaràbic; i el de Llibre del Rei o Llibre de la Porció Reial a la part llatina del mateix còdex i versions posteriors.

ABREVIATURES

ACM. Arxiu Capitular de Mallorca

ADG. Arxiu Diocesà de Girona

ARM. Arxiu del Regne de Mallorca

FRB. Fontes Rerum Balearium

Quadres

Quadre I: Divisió de la ciutat entre els magnats

Magnat	C/hab.	C/des.	C/Totals	Forns	Horts	Obradors
Rei I	283	121	404	6	8	80
Rei II	479	152	631	6	3	80
Rei III	373	127	500	6	3	80
Rei IV	357	221	578	6	3	80
SUBTOTAL	1.492	621	2.113	24	17	320
Nuno Sanç	271	67	338	6	3	80
Bisbe de Barcelona	278	109	387	6	6	80
Vescomte de Bearn	277	69	346	6	6	80
Comte d'Empúries	309	7	316	6	6	80
SUBTOTAL	1.135	252	1.387	24	21	320
TOTAL	2.627	873	3.500	48	38	640

Quadre II. Divisió dels molins del terme de la ciutat

Magnat	Molins
Rei	21
Nuno Sanç	6
Bisbe de Barcelona	6
Vescomte de Bearn	6
Comte d'Empúries	5
TOTAL	44

Quadre III. DIVISIÓ DELS DISTRICTES DE L'ILLA

Magnat	Ajza'
Rei	Inkan Bulânsa Jijnaw i Bitrah Yartân Muntûy Al-yibâl 1/2 de al-Buhayra
Nuno Sanç	Mûsûh Bunyûla Manaqûr
Bisbe de Barcelona	Al-Ahwâz, descomptat el hinterland
Vescomte de Bearn	Qanarusa 1/3 de Sulyar
Comte d'Empúries	Mûruh 2/3 de Sulyar 1/2 de al-Buhayra

Beneficiari	Data	Ref.
Ferrer de SAGRANADA	01/03/1230	FRB, doc. 55
Jacques Sanz de Montpeller	01/04/1230	FRB, doc. 57
Tomàs Genovès, cobertorer	30/07/1230	FRB, doc. 24
Bernat de Clusella de Mobonya	13/08/1230	FRB, doc. 25
Berenguer Goharan de Montpeller	13/08/1230	ACM, perg. 8762
Ramon Maurí	13/09/1230	FRB, doc. 27
Pere Sangosa, escuder de Nuno Sanç	15/10/1230	FRB, doc. 30
Bernat de Sapatello	18/12/1230	FRB, doc. 43
Arnau Salat de Barcelona	23/12/1230	ARM. RP. Perg. 4
Elies de Nexono	08/01/1231	FRB, doc. 48
FRB, doc. 51	FRB, doc. 52	FRB, doc. 53

La abolición de la Orden del Temple y su gestación

JUAN NADAL Y CAÑELLAS

Resum

Actualment la història dels Templers és objecte del misteriós atractiu que gaudeixen totes les legendes. Molts han intentat renovar l'Orde, denominar-se Templers i, fins i tot, fer ostentació de la gran capa blanca amb la cridanera creu roja. Ignoren que l'Orde Templera fou abolida l'any 1312 pel papa Climent V mitjançant la bul·la *Vox in excelso*, imposant greus sancions: «Extinguim amb sanció irrefragable i perpetuament vàlida l'esmentada Orde del Temple, estat, hàbit i nom, i la prohibim a perpetuitat, condemnant expressament a tot qui intenti entrar en dita Orde, rebre o portar el seu hàbit, o comportar-se com a templer. Si algú així ho fes, incorr en sentència d'excomunió *ipso facto*.» No és cert que el pontífex següent, Joan XXII, anul·la la *Vox in excelso* amb altre bul·la *Ad ea ex quibus*, de 1319. Aquest documenten realitat confirma l'abolició del Temple tot creant un nou Orde, la *Milícia de Crist*, exclusivament al servei del regne de Portugal, assignant-li el nom d'altre desapareguda en el Sud de França i donant-li la regla dels Cavallers de Calatrava. El motiu de la dissolució del Temple foren les confessions dels membres de l'Orde, els quals, en presència de Climent V, acceptaren declarar-se culpables de gravíssims crims dogmàtics i morals. Declaracions difícilment creïbles, que en el fons posen de manifest l'avidesa de diner i manca d'escrúpols de Felip el Formós de França i la venalitat del dèbil Climent V.

Paraules clau: *Templarios, Clemente V, Vox in excelso, Sancho I de Mallorca, Felipe IV el Hermoso de Francia, Orden Portuguesa de Cristo*

Abstract:

Nowadays, the history of the Templers is the object of a mysterious attraction of which all the legends enjoy. Many have tried to renew the Order, to be called Templers and even to show off wearing a long white cloak with the ostentatious red cross. These people ignore that the Order of the Templers was abolished in 1312 by the Pope Clement V in his papal bull "Vox in excelso", imposing very strict sanctions: "We abolish with an irrefragable and for ever valid the above nominated Order of the Temple, its existence, its monastic habit and its name; and we forbid the Order for ever, condemning expressly whomsoever may try to enter in the above mentioned Order, to receive or wear its habit or to behave as a member of the order. Should anyone do so, he gets excommunicated *ipso facto*". It is not true that the following Pope John XXII annulled the "Vox in excelso" with his bull "Ad ea ex quibus" of 1319. In fact, this document confirms the suppression of the Temple and it creates a new Order, "The Christ's Militia", only for the kingdom of Portugal, giving to this new Order the name of another vanished Order of the South of France with the rules of "The Knights of Calatrava". The reason for the dissolution of the Order of Temple was the confession of the members

themselves of the Order, who, in presence of the Pope Clement V, agreed to declare themselves guilty of very grave dogmatic and moral crimes. These declarations are very difficult to believe, which clearly show the greediness for money and the lack of scruples of Felipe el Fair of France, and the corruptness the weak Clement V.

Key words: *Templers, Clement V, Vox in excelso, Sancho I of Majorca, Philip IV the Fair of France, Portuguese Order of Christ*

Actualmente son frecuentes los intentos de recreación de la Orden del Temple, pretextando que ésta no fue en realidad suprimida por ninguna bula papal. Por lo que a Mallorca se refiere, el libro de Julián García de la Torre, *L'Ordre del Temple a Mallorca (1230 – 1312)*,¹ que sí acepta la disolución, reconoce, sin embargo, que la interpretación de la bula de supresión, la *Vox in excelso* (a. 1312), «ha hecho correr no poca tinta» y que muchos autores creen que la bula papal «no tenía más finalidad que la confesión de los delitos de los templarios», afirmando que Clemente V destruyó la Orden «sin proceder más que a un sumario vicioso, en el cual no quedaron justificados los presuntos delitos». Luego, en torno a esto –escribe– «ha aparecido un gran campo de esoterismo que no deja de ser más que producto de la fantasía de algunos autores».²

Otros autores, aceptando que la Orden fue suprimida por la *Vox in excelso*, afirman que esta bula fue revocada por Juan XXII, quien restableció, a penas pasados seis años de su abolición, la Orden de la milicia del Temple.³ Para esto aducen la bula de Juan XXII *Ad ea ex quibus* (a. 1319).

El que se entretenga en leer el texto de esta bula, verá que, en realidad, está muy lejos de restablecer la suprimida Orden del Temple. Este escrito papal es una respuesta al rey Dionis I de Portugal, llamado el Conquistador por haber expulsado a los árabes del Algarbe. En este territorio una era la plaza principal desde donde podía llevarse a cabo la protección del nuevo reino (Dionis se llamó desde la conquista, rey de Portugal y del Algarbe), «la fortaleza de Castro Marino, a la que la disposición natural del lugar hace inexpugnable», dice la bula de Juan XXII. Hasta su supresión, esta plaza había sido defendida por los templarios portugueses. Ahora quedaba desprotegida con el subsiguiente peligro de no poder repeler eficazmente los constantes ataques de los moros fronterizos. Ante esta situación, el rey portugués pide al papa una «nueva milicia de combatientes por Cristo que, despreciadas las vanidades del siglo, estén inflamados de celo por la verdadera fe».

Después de muchas consideraciones sobre la necesidad de proteger el Algarbe, Juan XXII concluye: «Con la asistencia divina, deseando prevenir los males, en el citado Castro Marino hemos ordenado la fundación de una nueva orden de combatientes de Cristo, decretando que su jefe y cabeza sea el Señor mismo.» Luego, hablando de esta nueva milicia de atletas de la fe, añade: «debe considerarse una Orden propia (de Portugal), que

¹ Julian GARCÍA DE LA TORRE, *L'Ordre del Temple a Mallorca (1230 – 1312)*, Palma, 2007.

² Véase la p. 85 de la obra citada en la nota precedente.

³ Por ejemplo, un artículo *I templari non furono mai soppressi ne scomunicati*, publicado en Internet en la voz *Templarios*.

seguirá las reglas y costumbres de la Orden de Calatrava y gozará de los mismos privilegios, libertades e indulgencias que ésta.» Al tratar de los bienes fundacionales de la nueva Orden, el papa le concede «los castillos, tierras, lugares y todos los bienes que pertenecían a la Orden del Temple, antes de la abolición de esta Orden».⁴ Esta nueva hueste se llamará «Orden de la Milicia de Cristo».

Hay que recordar que el concilio Lateranense IV (a.1213) había prohibido la introducción en la Iglesia de reglas monásticas nuevas y la creación de nuevas Órdenes. Esta es la razón por la cual Juan XXII pone a la nueva fundación la denominación de una Orden llamada Orden de la Milicia de Cristo, que había tenido una existencia efímera en el Languedoc, hacia 1221, creada por Santo Domingo de Guzmán, para oponerse a la herejía albigense. Y por lo que respecta a las constituciones, les impone la regla de la Orden de Calatrava, fundada en el vecino reino de Castilla, en el siglo XII.

Es por tanto evidente que la Orden portuguesa nada tiene que ver con una restauración de la Orden del Temple. Ésta había sido terminantemente prohibida por Clemente V en su bula *Vox in excelso* y Juan XXII al principio de su *Ad ea ex quibus* lo reconoce expresamente:

Sabiamente nuestro predecesor de feliz recordación, Clemente V, impuso, por ciertas casas justas, a los hermanos, al hábito y al nombre de la en otros tiempos existente Orden de la Milicia del Templo de Jerusalén, en nombre del concilio de Vienne y aprobándolo éste, una abolición irrefragable y perpetuamente válida, prohibiendo expresamente que nadie osase, de la manera que fuese, recibir o retener su hábito o comportarse como templario.

Por lo que se refiere a la bula *Vox in excelso*, su descubrimiento y conocimiento por los historiadores, tiene su historia. Era un documento desconocido hasta comienzos del s. XIX. No existe registro de él en los archivos vaticanos, y tal vez la única copia contemporánea que resta fue la hallada por Jaime Villanueva⁵ en el Archivo de la Corona de Aragón.⁶ Antes de que se conociera la *Vox in Excelso*, se citaba como bula de supresión la *Ad providam*, de 2 de mayo de 1313,⁷ en la que Clemente V, con la aprobación del Concilio de Vienne, trasmitía los bienes de la Orden del Temple a la Orden de San Juan de Jerusalén, después de haber confirmado, con las mismas palabras que en la *Vox in excelso*, la abolición de los templarios.

Esta bula, la que realmente contiene la abolición, el primero que la publicó, después de Villanova, fue Gams⁸ en 1865, de donde al año siguiente, 1866, la dio a conocer a la

⁴ Esta concesión es una excepción a la regla general enunciada por Juan XXII en su bula *Ad providam* (a. 1213), en la que traspasa todos los bienes del extinguido Temple, existentes en toda Europa, a la Orden Hospitalaria de San Juan de Jerusalén.

⁵ Jaime VILLANUEVA, *Viaje a las Iglesias de España*, vol. V, pp. 207 y ss.

⁶ Reg. 291, fol. 33r-34v. Según Ewald MÜLER, *Das Konzil von Vienne 1311-1312*, Münster 1934, p. 42, existiría otra copia de la bula en la Biblioteca de Dijon, cod. 339, pero nadie la ha editado ni confirmado esta aserción.

⁷ Por ejemplo, Pierre DUPUY, *Traité concernant l'histoire de France: la condamnation des templiers avec quelques actes*, Paris 1654, pp. 62-63.

⁸ Pius Bonifatius GAMS, *Die Kirchengeschichte von Spanien*, vol. III, 1865, p. 273.

erudición internacional Hefele, en la revista *Tübinger Theologische Quartalschrift*,⁹ A partir de ahí, la publicaron Möhler,¹⁰ seguido por Hefele-Leclercq.¹¹ Todos estos, sin embargo, al no confrontar la publicación de Gams con el original, cayeron en el error que hizo éste al citar el nombre de la bula. A Gams, como sacerdote, le sonaba en el oído el texto evangélico que menciona la profecía de Isaías cuando dice: *Vox clamantis in deserto*,¹² y, al citar de memoria, dio a la bula que había transcrito el título de *Vox clamantis* en lugar del auténtico *Vox in excelsis*. No sólo los autores citados seguidores de Gams, sino incluso en la actualidad numerosos escritores caen en el mismo error.¹³ Debe quedar, por tanto, claro que la bula *Vox clamantis* no existe y que esta apelación se refiere equivocadamente a la *Vox in excelso*.¹⁴

A pesar de aparecer ya en unas pocas ediciones científicas como la de J. Albertigo,¹⁵ el texto original de la *Vox in excelso*, creemos conveniente dar aquí una traducción castellana de la misma para clarificar de una vez para siempre la actitud de la santa sede respecto a la abolida Orden de la Milicia del Templo de Jerusalén, actitud invariada hasta nuestros días.

El registro 291, ff. 33r-34v del Archivo de la Corona de Aragón, traducido literalmente del latín al castellano, dice así:

Aquí el Santísimo Papa Clemente V suprime la orden de la Milicia del temple¹⁶

Copia de la provisión y decreto hecho por el señor papa Clemente cuando abolió la extinguida orden de la milicia del Temple.¹⁷

Clemente, obispo, siervo de los siervos de Dios, para perpetua memoria.

Se ha oído en lo alto una voz de lamento, de llanto y de luto, porque ha llegado aquel tiempo en el cual el Señor se queja por medio del profeta: «Esta casa me he producido dolor e indignación: será apartada de mi vista por la maldad de sus hijos que me empujaban a la ira, volviéndome la espalda y no la cara, colocando sus ídolos en la casa donde se invoca mi nombre, para deshonorarla. Han edificado tronos a Baal para iniciar y consagrar sus hijos a los ídolos y a los demonios: han pecado gravemente como en los días de Galaad».¹⁸

⁹ *Conciliengeschichte*, Friburgo 1890, VI, p. 534.

¹⁰ *Kirchengeschichte*, 1867, p. 488.

¹¹ *Histoire des Conciles*, París 1907-1921, IX, p. 534.

¹² Mat. 3,3.

¹³ Si se busca en Google la entrada *Vox clamantis*, se hallarán 7.730 referencias!

¹⁴ La historia de esta peripecia de la bula *Vox clamantis*, la espone Anne GILMOUR-BRYSON, «*Vox in excelso and Vox clamantis*, Bulls of Suppression of the Templar Order. A correction», en *Studia Monastica* (Montserrat) 20 (1978) 71-76.

¹⁵ *Conciliarum Oecumenicorum Decreta*, Friburgo 1962, pp. 312-318.

¹⁶ Es una anotación posterior, de un archivero del s. XV.

¹⁷ *Traslatum provisionis et ordinacionis facte per dominum papam Clementem quando cassavit ordinem milicie Templi quondam*. Es el título coetáneo en el registro.

¹⁸ Galaad, país al este de los montes que circundan el valle del bajo Jordán, en Palestina. Su capital, del mismo nombre, fue destruida por los Israelitas durante la guerra contra los Benjamitas (tribu de Benjamín) porque sus habitantes no habían querido rebelarse contra estos últimos.

Desfallecí al oír tan horroroso clamor, tan gran aberración de esta infamia hecha pública – porque ¿quién alguna vez oyó tal cosa? ¿quién vio algo semejante?– me entristeció verlo, se amargó mi corazón, la tiniebla me envolvió. Se trataba de un clamor salido del pueblo ciudadano, del templo, de Dios que daba la merecida paga a sus enemigos. El profeta se sentía obligado a decir: «Dales, Señor, dales un vientre sin hijos, unas ubres resecas. Sus crímenes se han destapado a causa de su maldad. Expúlsalos de tu casa. Séquese su raíz y no den el menor fruto, no salga de aquella casa un amargo escándalo y una espina que produzca dolor, pues no es pequeña su fornicación que inmola sus hijos, dándolos y consagrándolos a los demonios y no a Dios, a dioses que desconocían. Por esto, en la soledad, en el oprobio, en la maldición, en el desierto, esta casa será derribada hasta los cimientos y convertida en polvo: absolutamente desierta, destruida y árida por la ira de Dios, a quien despreciaron. No sea habitada, sino que se la condene a la soledad, y todos al verla desfallezcan y silben sobre todas sus heridas.» El Señor no ha elegido la gente en vistas del lugar, sino el lugar en vistas de la gente: por esto el mismo terreno del templo se ha hecho partícipe de los males del pueblo, al decir el Señor a Salomón, que estaba lleno de un enorme caudal de sabiduría, cuando éste le edificaba el templo: «Si se me han enfrentado por la apostasía vuestros hijos, no siguiéndome y honrándome, sino alejándose y honrando dioses ajenos y adorándolos, los echaré de mi presencia, los expulsaré de la tierra que les había dado, y el templo que santifiqué con mi nombre, lo rechazaré de mi presencia y se convertirá en proverbio y fábula, y en ejemplo para los pueblos. Todos los que pasen se admirarán al verlo y silbarán y dirán: ¿Por qué obró de esta manera el Señor con el templo y con esta casa? Y responderán: porque se apartaron de su Señor y Dios que los había comprado y redimido, y siguieron a Baal y a dioses ajenos, y los honraron y adoraron; por esto hizo caer el Señor Dios sobre ellos tan gran mal.»

Y ciertamente, en la época en que tuvo lugar nuestra ascensión al vértice del supremo pontificado, incluso antes de ir a Lyon, donde recibimos la insignias de nuestra coronación, y también después, allí y en otros lugares, se nos hicieron ciertas insinuaciones confidenciales acerca del maestro, los preceptores y otros hermanos de la Orden de la Milicia del Templo de Jerusalén y acerca de la Orden misma, que habían sido fundados para defensa del patrimonio de nuestro Señor Jesucristo en las regiones de allende de los mares y como luchadores selectos en pro de la fe católica y principales defensores de Tierra Santa, asunto al que parecían dedicarse principalmente, razón por la cual la sacrosanta Iglesia Romana a estos hermanos y Orden, llenándolos de favores especiales, los armó contra los enemigos de Cristo con el signo de la cruz, los exaltó con muchos honores y les concedió muchas libertades y privilegios, tanto ella misma, como muchos fieles eclesiásticos, cosa que ellos consideraron como una subvención que les concedía multitud de dones, de muchas y diversas maneras, para que se opusieran al señor Jesucristo, caídos en el crimen de una nefanda apostasía, en el vicio de una detestable idolatría, en el execrable delito de los Sodomitas y en diversas herejías. Pero, porque no era verosímil ni parecía creíble que varones tan religiosos, que con frecuencia habían derramado su sangre por el nombre de Cristo y frecuentemente se les veía exponer sus personas a peligros de muerte, y que parecían querer dar señales de devoción, tanto en los oficios divinos como en los ayunos y demás observancias, fuesen de tal manera desinteresados en su salvación que perpetrasen tales absurdos, principalmente cuando esta Orden había tenido tan buenos y santos comienzos y había recibido de la santa sede la gracia de la aprobación, y su regla, en cuanto santa, razonable y justa, había merecido, de parte de esta misma santa sede, ser admitida, no quisimos dar oídos a tales insinuaciones y delaciones, adocotrados por el ejemplo de nuestro Señor Jesucristo y

por las enseñanzas de las escrituras canónicas. Después, nuestro carísimo hijo en Cristo, Felipe, ilustre rey de Francia, a quien habían sido referidos estos mismos crímenes, no por avaricia –puesto que no intentaba ni intenta vindicar para sí o apropiarse de nada de los bienes de los templarios, más aún los dejó en su reino y retiró entonces de ellos totalmente su mano– sino impulsado por su devoción a la fe ortodoxa –siguiendo en esto los preclaros ejemplos de sus progenitores–, informándose por todos los medios lícitos acerca de los hechos denunciados, con el fin de explicarnos y ponernos al corriente de estos hechos, nos envió muchas y largas informaciones por medio de sus cartas y de sus legados. Aumentando, sin embargo, cada vez más intenso el clamor de infamia contra los templarios y contra la Orden misma, y porque también un cierto militar de dicha Orden, noble en alto grado, y que gozaba en la mencionada Orden de gran predicamento, ante Nos declaró en secreto, con juramento, que él mismo cuando fue recibido, sugiriéndoselo el que le recibía, presentes otros miembros de la Milicia de Cristo, negó a Cristo y escupió sobre el crucifijo que le mostraba el que le recibía. Dijo también que había visto que el maestro de la Milicia del Templo, que vive todavía, recibió en un convento de ultramar de dicha Orden a un cierto militar de idéntica manera, a saber, con abnegación de Cristo y escupiéndolo sobre el crucifijo, estando presentes más de doscientos hermanos de dicha Orden, y oyó decir que ésta era la manera de recibir a un hermano en la Orden, que sugiriéndolo el que le recibía o quien estaba designado para esto, el recibido negaba a Jesucristo y escupía sobre el crucifijo que se le mostraba, para vituperio de Cristo crucificado; y hacían otras cosas el que recibía y el recibido, que no son lícitas ni convenientes a la honestidad cristiana, como aquel militar las confesó entonces en nuestra presencia. Urgiéndonos a ello el deber de nuestro oficio, no pudimos, pues, evitar prestar oídos a tan grandes clamores. Pero cuando, finalmente, acusándolos la pública opinión y la clamorosa insinuación del citado rey, lo mismo que de los duques, condes, barones y otros nobles, incluso de los clérigos y pueblo del reino de Francia, que venían a nuestra presencia por sí mismos o por medio de sus procuradores y síndicos, llegó a nuestro conocimiento – con dolor lo decimos– que el maestro, los preceptores y otros hermanos de dicha Orden, e incluso la Orden misma y otros muchos, habían participado en crímenes, y los hechos arriba mencionados habían sido perpetrados por el antes citado maestro, el visitador de Francia y muchos preceptores y hermanos de la mencionada Orden en el reino de Francia, según sus propias confesiones, atestados y deposiciones, hechas en presencia de muchos prelados y del inquisidor de la herética perversión. Estos atestados, que de alguna manera parecían ser pruebas atendibles, fueron recogidos en acta notarial y mostrados a Nos y a nuestros hermanos, y, además de esto, hasta tal punto crecían la pública opinión y los clamores antes mencionados dirigidos tanto contra la Orden misma como contra miembros concretos de ella, que no podían ser desoídos sin grave escándalo ni tolerados sin un inminente peligro para la fe. Así pues Nos, siguiendo las huellas de Aquel de quien, aunque indignos, somos el vicario en la tierra, después de haber reflexionado, pensamos que se debía seguir adelante en la inquisición de las cosas antes dichas y, llamados a nuestra presencia muchos preceptores, presbíteros, militares y otros hermanos de la mencionada Orden, de no poca notoriedad, una vez prestado juramento, con mucho afecto, tomando como testigos al Padre, al Hijo y al Espíritu Santo, e invocando el juicio divino y la amenaza de la maldición eterna, y asegurándoles que se encontraban en lugar seguro e idóneo donde no debían temer nada, no obstante las confesiones hechas por ellos en presencia de otros, por las cuales no queríamos hacerles ningún perjuicio, les pedimos que nos dijeran toda la verdad desnuda de los hechos arriba enunciados. Les interrogamos acerca de estas cosas y examinamos hasta setenta y dos templarios, asistiéndonos con gran solicitud muchos hermanos

nuestros. Sus confesiones fueron puestas allí mismo, en nuestra presencia y la de dichos hermanos nuestros, en escritura autenticada por notarios públicos y luego, pasados unos días, las hicimos leer en el consistorio, en presencia de los interesados, exponiéndolas a cada uno de ellos en su lengua propia. Todos ellos perseveraron en lo dicho y expresa y espontáneamente, tal como habían sido leídas, las aprobaron. Después de lo cual, mandamos que se presentasen el maestro general, el visitador de Francia y de las tierras de ultramar, de Normandía, de Aquitania y de Padua, y los principales preceptores de la mencionada Orden, con la intención de investigar por Nos mismo los hechos arriba mencionados. Pero puesto que algunos de éstos estaban entonces tan enfermos que no podían montar a caballo ni ser traídos cómodamente a nuestra presencia, Nos, queriendo conocer de ellos la verdad de todo lo que se había dicho y si era verdad lo que se contenía en las declaraciones y deposiciones que se decía habían hecho al inquisidor de la herética perversión en el reino de Francia, en presencia de algunos notarios públicos y muchas otras personas buenas, declaraciones y deposiciones expuestas y mostradas a Nos y a nuestros hermanos por el mismo inquisidor en escritura pública, encargamos y mandamos a nuestros queridos hijos el cardenal Berengario, antes del título de Nereo y Aquileo y ahora obispo de Túsculo, a Esteban, del título de San Ciriaco in Thermis, cardenal presbítero, y a Landolfo, del título de San Ángel, cardenales de cuya prudencia, experiencia y fidelidad tenemos incontestable confianza, que examinasen con diligencia al maestro general, al visitador y a los preceptores y vieses si era verdad lo que se imputaba tanto contra ellos y contra personas en particular de la dicha Orden, como contra la Orden misma, y lo que encontrasen nos lo refiriesen, y sus confesiones y deposiciones, puestas por escrito por notarios públicos, las mandasen y tuviesen cuidado de que nos fuesen presentadas; y que concediesen al maestro mismo, al visitador y a los preceptores el beneficio de la absolución, según la forma de la Iglesia, de la sentencia de excomunión en la que por causa de lo imputado, si era verdad, habrían incurrido, con tal de que, como debían, la pidiesen humilde y devotamente. Estos cardenales, yendo personalmente al encuentro del maestro general, del visitador y de los preceptores, les expusieron el motivo de su visita, y puesto que sus personas y las de otros templarios habitantes en el reino de Francia habían sido acusadas ante Nos, les impusieron que, por mandato apostólico, sin miedo alguno, les dijese la verdad pura y total acerca de las acusaciones. El maestro general, el visitador y los preceptores de las tierras de Normandía, de Ultramar, de Aquitania y de Pavia, ante los mismos tres cardenales, presentes cuatro notarios públicos y muchos otros varones buenos, hecho juramento con la mano puesta sobre los santos evangelios de Dios, afirmaron que dirían la verdad pura y total sobre las acusaciones, cada uno en particular, libre y espontáneamente, sin coacción o miedo alguno, y confesaron, entre otras cosas, la abnegación de Cristo y el escupir sobre el crucifijo, cuando fueron admitidos en la Orden. Y algunos de entre ellos, dijeron que habían recibido a muchos hermanos de la misma manera, con la abnegación de Cristo y el escupir sobre el crucifijo. Algunos de ellos confesaron también ciertas otras cosas horribles y deshonestas, que por ahora callaremos. Dijeron y confesaron además que eran verdad las cosas que se contenían en sus confesiones y deposiciones que antes habían hecho ante el inquisidor arriba nombrado. Estas confesiones y deposiciones del maestro general, visitador y preceptores, fueron recogidas por cuatro notarios públicos en escritura pública, en presencia de dichos maestro general, visitador, preceptores y algunos otros buenos varones. Luego, pasados unos días, estas mismas escrituras fueron leídas en presencia de los interesados por orden de dichos cardenales, presentes, y fueron expuestas a cada uno en su propia lengua vulgar. Perseverando éstos en ellas, expresa y espontáneamente las aprobaron tal como habían sido redactadas. Y después de tales

confesiones y deposiciones, fueron absueltos por los mismos cardenales de la excomunión en la que habían incurrido, pedida por ellos de rodillas, las manos juntas humildemente, y derramando abundantes lágrimas. Los cardenales –porque la Iglesia no cierra la puerta al que vuelve– impartieron, con nuestra potestad, al maestro, visitador y preceptores, que habían abjurado expresamente de la herejía, el beneficio de la absolución según la fórmula de la Iglesia y, vueltos a nuestra presencia, nos presentaron la confesiones y deposiciones de los antedichos maestro, visitador y preceptores, recogidas por notarios públicos, como se ha dicho antes, y nos refirieron lo que habían hecho dichos maestro, visitador y preceptores. De estas confesiones y deposiciones y de lo que nos refirieron, hallamos que los muchas veces nombrados maestro, visitador de las tierras de Ultramar, de Normandía, de Aquitania y de Padua, habían delinquido, unos más y otros menos, en los crímenes que se les imputaban.

Teniendo en cuenta que delitos tan horribles no podían pasar sin enmienda, salvo que se hiciese injuria a Dios omnipotente y a los católicos, decretamos, con el consejo de nuestros hermanos, que por los ordinarios del lugar y por otros fieles y sabias personas que destinaríamos a esta finalidad, se averiguase qué había de de verdad acerca de los crímenes y abusos antes dichos, cometidos por personas individuales de la Orden y por la Orden misma. Luego, tanto por los ordinarios de lugar cuanto por las personas que habíamos destinado a esto, a que investigasen a cada una de las personas de la Orden, y también por los inquisidores que habíamos creído necesario nombrar para este mismo fin en todas las partes del universo mundo donde los hermanos de la Orden solían habitar, se hicieron inquisiciones, y las que eran contra la citada Orden nos fueron mandadas para que las examinásemos, y algunas por nosotros mismos y por nuestros hermanos los cardenales de la santa Iglesia Romana, otras por muchos varones muy sabios y prudentes, fieles, que temían a Dios, llenos de celo por la fe católica y con experiencia, prelados y no, fueron diligentemente leídas y concienzudamente examinadas en Malaucène, de la diócesis de Vaucluse.

Y después que llegamos a Vienne, donde ya se habían reunido muchos patriarcas, arzobispos, obispos electos, abades exentos y no exentos, y otros prelados eclesiásticos, lo mismo que los procuradores de los prelados y capítulos ausentes, para asistir al concilio que habíamos convocado, en la primea sesión que celebramos allí con dichos cardenales y con los referidos prelados y procuradores, en la cual creímos que debíamos explicar las causas de la convocación del concilio; por el hecho de que era difícil, es decir, imposible, que dichos cardenales y todos los prelados y procuradores congregados en el concilio para tratar de la manera de proceder acerca del asunto o tema en cuestión, que tocaba a los hermanos de la muchas veces nombrada Orden, pudiesen tratar directamente con Nos, por mandato nuestro, fueron unánimemente elegidos y nombrados determinados patriarcas, arzobispos, obispos, abades exentos y no exentos, y otros prelados y procuradores de todas las partes de la cristiandad, de todas la lenguas, naciones y regiones, que se consideraron los más peritos, discretos e idóneos para aconsejar en tal y tan importante asunto y para tratar con Nos y con los antedichos cardenales acerca de tan grave hecho y cuestión.

Después que recibimos los atestados sobre las investigaciones hechas acerca de la mencionada Orden, en presencia de los mismos prelados y procuradores, a lo largo de muchos días, todo el tiempo que ellos quisieron oírlo, los hicimos leer en público en el lugar en que se celebraba el concilio, esto es, en la iglesia catedral. A continuación, dichas atestaciones y rúbricas fueron vistas, releídas y examinadas con gran diligencia y solicitud, no superficial ni remisamente, por muchos venerables hermanos nuestros, por el patriarca de Aquilea, por los arzobispos y obispos que se

hallaban en el concilio, elegidos y diputados por éste para tal fin. Y venidos ya a nuestra presencia los cardenales y patriarcas, arzobispos, obispos, abades exentos y no exentos, y otros prelados y procuradores, elegidos, como se ha dicho, por los otros miembros del concilio para el asunto en cuestión, habiendo Nos hecho una sugerencia y consulta secreta sobre cómo se debía proceder en el asunto, especialmente porque algunos templarios se habían ofrecido para defender su Orden, a la mayor parte de los cardenales y a todo el concilio, es decir, a aquellos que, como se ha dicho, habían sido elegidos por el pleno del concilio y que por esto representaban la totalidad del concilio o la mayor parte de éste, es decir, mucho más que la cuarta o quinta parte de él, de todas las naciones representadas en la asamblea, les parecía indudable, y así dieron su parecer los mencionados prelados y procuradores, que se debía conceder la defensa a la Orden misma, y que la Orden misma por las herejías de las que se la había acusado y por lo que hasta entonces había sido probado, no podía ser condenada sin ofensa de Dios ni quebranto de la ley. Otros, sin embargo, contradiciéndoles, pensaban que no se debía admitir que aquellos hermanos defendiesen la Orden, ni que Nos debíamos concederles que se defendiesen, porque se seguiría una complicación, un retraso y una demora de la decisión, existiendo un no pequeño peligro ocasionado por este asunto, el de dejar sin asistencia a Tierra Santa, y, para probarlo, alegaban muchas razones. Así pues, aunque de los procesos celebrados contra la citada Orden no se la pueda condenar canónicamente como herética con sentencia judicial, sin embargo como aquella Orden ha sido deshonrada por las herejías que se imputan, y una infinidad de personas de aquella Orden, entre las cuales se hallan el maestro general, el visitador de Francia y sus mayores preceptores, han sido convictos de las imputadas herejías, errores y crímenes por sus propias y espontáneas confesiones, y puesto que dichas confesiones hacen muy sospechosa a la Orden misma, y también porque esta sospecha hace extremadamente abominable y despreciable esta Orden a la Iglesia de Dios, a sus prelados, a los reyes y príncipes y al resto de los católicos, y aún porque se cree verosímilmente que al presente no podría encontrarse a nadie que quisiese ingresar en dicha Orden, causa por la cual ésta se convertiría en inútil para la Iglesia de Dios y para la continuación del programa de Tierra Santa, a cuyo servicio habían sido destinados, y puesto que la demora en tomar una decisión y poner orden a este asunto –el término para hacerlo y para promulgar una sentencia acerca de dicha Orden y de sus miembros nos había sido perentoriamente fijado por nuestros hermanos: que se hiciese durante el presente concilio– probablemente ocasionaría, creían, la total pérdida, destrucción y dilapidación de los bienes del Temple que habían sido dados, legados y concedidos por los fieles cristianos para ayudar a Tierra Santa y combatir a los enemigos de la fe cristiana, entre los que defendían que ya ahora se había promulgado una sentencia de condena contra la citada Orden por los crímenes arriba señalados, y los que decían que de los procesos llevados a cabo contra la Orden no se podía en derecho dictar una sentencia condenatoria de ésta, después de una larga y madura reflexión, teniendo a Dios solo ante los ojos, y poniendo atención a ser útiles al asunto de Tierra Santa, sin inclinarnos ni a derecha ni a izquierda, consideramos que se debía elegir la vía de prevenir y decretar, con la cual se eliminarían los escándalos, se evitarían los peligros y se conservarían los bienes con que auxiliar a Tierra Santa.

Considerando así pues la infamia, las sospechas, las clamorosas insinuaciones y lo demás arriba dicho, dirigidas contra la mencionada Orden, además de la recepción secreta y clandestina de los hermanos de dicha Orden y la no adecuación de muchos hermanos de la misma al común modo de actuar y de vivir y a las costumbres de los demás fieles de Cristo –especialmente por aquello de que los que recibían a los hermanos de dicha Orden hacían jurar a los recibidos cuando emitían la

profesión que no revelarían a nadie la manera con que habían sido recibidos, ni saldrían jamás de la Orden— cosas que evidentemente van contra ellos. Teniendo en cuenta además el grave escándalo surgido contra dicha Orden a causa de lo dicho, que no parece que pueda aplacarse si continúa existiendo la Orden, sin olvidar el peligro que esto supone para la fe y para las almas, ni que la mayor parte de los hermanos de dicha Orden practicaron muchas cosas horribles, y aún por otras muchas razones y motivos que han podido impulsar razonablemente nuestro ánimo a escribir lo que luego diremos, y además, puesto que a los cardenales arriba nombrados y a los antes dichos electores escogidos por todo el concilio, que son la cuarta o quinta parte de éste, les ha parecido más conveniente y expedito o útil al honor de Dios, a la conservación de la fe cristiana y el subsidio a Tierra Santa —a lo que se añaden otras muchas otras razones válidas—, que era mejor escoger la vía de la prevención y decreto de la sede apostólica, suprimiendo la Orden arriba mencionada y aplicando sus bienes al uso a que habían sido destinados, sin olvidar proveer a las personas de esta Orden que estén todavía en vida de manera suficiente, que perseguirles puntualmente a base del derecho positivo, prorrogando el asunto. Considerando también que en otras ocasiones, sin culpa de los hermanos, la Iglesia Romana hizo cesar algunas Órdenes solemnes, por causas incomparablemente menores que las que aquí se han expuesto, no sin amargura y dolor de corazón, no por la vía de una sentencia concluyente, sino por nuestra provisión y mandato, extinguimos con sanción irrefragable y perpetuamente válida la citada Orden del Temple, su estado, hábito y nombre, y la prohibimos a perpetuidad, aprobándolo el sagrado concilio, condenando expresamente a quien intente entrar en dicha Orden, recibir o llevar su hábito, o comportarse como templario. Si alguno lo hiciese, incurre en sentencia de excomunión *ipso facto*. En adelante nos reservamos ocuparnos de las personas y bienes que quedan a nuestra decisión y disposición que, con el favor de la gracia divina, queremos hacer que sirvan para exaltación de Dios y de la fe cristiana, y para la situación específica de Tierra Santa, y esto lo haremos antes de que termine el presente sagrado concilio, condenando expresamente que alguien, de cualquier condición o estado que sea, se entrometa de alguna manera en disponer de las citadas personas y bienes, o que infiera, conciba o pretenda algún perjuicio acerca de nuestra decisión y disposición que personalmente, como hemos dicho, vamos a hacer. Con todo esto no queremos, sin embargo, derogar los procesos hechos o por hacer acerca de las personas de determinados templarios por parte de los obispos diocesanos o de los concilios provinciales, como anteriormente Nos lo habíamos ordenado. A ninguna persona por tanto le es lícito quebrantar este documento de nuestro mandato, provisión, constitución y condena, o contradecirlo con temeraria osadía. Si alguien se atreve a hacerlo, sepa que caerá bajo la indignación de Dios y de los bienaventurados Pedro y Pablo, apóstoles suyos. Dado en Vienne, XI de la kalendas de abril, año séptimo de nuestro pontificado (= 22 de marzo de 1312).¹⁹

En la citada bula, Clemente V se refiere varias veces los vicios horribles en que cayeron los templarios, sin especificar en algunos casos en qué consistían estas transgresiones de la moral cristiana. Para conocerlo tenemos que retroceder en el tiempo y colocarnos antes del concilio de Vienne y de la redacción de la *Vox in excelso*.

¹⁹ El original de la transcripción coetánea se encuentra en el Archivo de la Corona de Aragón, de Barcelona, Reg. 291, fol. 33r-34v.

No hace mucho tiempo los archiveros vaticanos Marco Maiorino y Pier Paolo Piergentili editaron el grandísimo pergamino de 700 x 580 mm., del proceso a los templarios.²⁰ Es el llamado «Pergamino de Chinon»²¹ que da fe notarial de los interrogatorios a los templarios que tuvieron lugar en 1308, en Chinon de la diócesis de Tours, desde el 29 de junio hasta el 2 de julio.

La descripción de los antecedentes y circunstancias de este documento han sido muy bien resumidos por los archiveros del Vaticano:

EL documento contiene la absolución impartida por Clemente V al último Gran Maestro del Temple, de poder garantizar la supervivencia de la orden religiosa y militar, la intención del documento responde a la Jacques de Molay, y a los demás jefes de la Orden después de que estos últimos hicieran promesa de penitencia y solicitaran el perdón de la Iglesia; tras la abjuración formal, obligatoria para todos aquellos sobre los que recayera la sospecha de herejía, los miembros del Estado Mayor templario son reintegrados en la comunión católica y readmitidos a recibir los sacramentos. En la primera fase del juicio contra los Templarios, cuando Clemente V todavía estaba convencido necesidad apostólica de eliminar de entre los frailes guerreros la infamia de la excomunión en la que se habían enredado solos al admitir que habían renegado de Jesucristo bajo las torturas del inquisidor francés. Como confirman distintas fuentes de la época, el papa comprobó que entre los templarios se habían insinuado graves formas de malas costumbres y planificó una reforma radical de la orden para después fundirla en una única institución con otra gran orden religiosa-militar, la de los Hospitalarios. El acto de Chinon, supuesto necesario para la reforma, sin embargo, se quedó en papel mojado. La monarquía francesa reaccionó poniendo en marcha un verdadero mecanismo de chantaje que obligará seguidamente a Clemente V a dar un paso definitivo durante el concilio de Vienne (1312): al no poder oponerse a la voluntad de Felipe IV el Hermoso, rey de Francia, que imponía la eliminación de los Templarios, el papa, una vez escuchado el dictamen de los padres conciliares, decidió suprimir la orden «con norma irreformable y perpetua» (bula Vox in excelso). Clemente V especifica, sin embargo, que esta sufrida decisión no constituye un acto de condena por herejía, al cual no se habría podido llegar sobre la base de las distintas investigaciones realizadas en los años anteriores al concilio. Para pronunciar una sentencia definitiva, por tanto, habría sido necesario un proceso regular que contemplara entre otras cosas la exposición de los argumentos de la defensa por parte de la orden. Pero el escándalo suscitado por las infamantes acusaciones dirigidas a los Templarios (herejía, idolatría, homosexualidad y prácticas obscenas) habría disuadido a cualquiera, según el pontifice, de llevar la vestimenta templaria y,

²⁰ El pergamino había sido encontrado y publicado por Étienne BALUZE en el siglo XVII, en la obra *Vitae Papatum Avenionensium (La Vida de los Papas de Avignon)*. Luego el original se dio por perdido hasta que lo redescubrió la Doctora Barbara FRALE y ahora ha sido objeto de la magnífica edición vaticana: *Inchiesta pontificia nel proceso ai templari*. Edizione a cura di Marco MAIORINO e Pier Paolo PIERGENTILI, Città del Vaticano 1999.

²¹ Archivo Secreto Vaticano, A.A., *Arm. D* 208-210, 217-218 y *Reg. Aven.* 48. El pergamino lleva este título: «Processo verbale pubblicato da Bérenger Frédol, commissario apostolico, contenente le deposizioni rese da alcuni frati templari dinanzi a Clemente V e in presenza dei cardinali Pierre de la Chapelle-Taillefer, Thomas Jorz, Étienne de Suisy, Landolfo Brancacci e Pietro Colonna».

por otra parte, una dilación en la decisión sobre tales cuestiones habría producido la dilapidación de ingentes riquezas ofrecidas por los cristianos a la orden, encargada de correr en ayuda de la Tierra Santa para combatir a los enemigos de la fe. La atenta consideración de estos peligros, junto con las presiones por parte francesa, convencieron al papa a suprimir la Orden de los Caballeros del Templo, al igual que en el pasado, y por motivaciones menores, había sucedido a órdenes religiosas de importancia mucho más relevante.

Sin embargo, para proceder a la absolución de cada uno de los templarios en particular, debía preceder la confesión de lo que cada uno de ellos creía haber hecho contra la fe y las costumbres cristianas. Por esto, el cuerpo del pergamino de Chinon consiste en las respuestas de setenta y dos caballeros a las cuestiones propuestas por los inquisidores, en presencia de Clemente V.

Escogeremos como ejemplo algunas de estas confesiones.

La primera que aparece en el documento es la del hermano Juan de Montalto, caballero de Asturaco. Después de jurar decir toda la verdad y añadir ciertas circunstancias de su decisión de entrar en la Orden, narra la manera cómo fue recibido en ella:

Fui introducido por un hermano a la presencia del maestro y de muchos otros hermanos, unos veinte, y cerraron las puertas de la capilla en que estaban. Entonces el maestro me preguntó si quería el pan y el agua de la Orden a lo que respondí que sí. Hecho esto, me hicieron jurar sobre los santos Evangelios de Dios que no revelaría jamás los secretos y que nunca contaría, ni siquiera a los mismos hermanos de Orden, la manera con que había sido recibido, a no ser hablando con aquellos que estaban allí presentes. El maestro me hizo hacer profesión de vivir sin nada propio, de observar la obediencia a sus superiores, de guardar la castidad, aunque dijo que él no la guardaba debidamente. Y también digo que, después de esto, el maestro hizo traer una cruz con la imagen de Jesucristo y me mandó que abjurase de Cristo y escupiese tres veces sobre la cruz. Me negué tres veces, pues no quería escupir sobre ella y tuve cuidado, cuanto me fue posible, de no escupir sobre la cruz. Pedro de Sambrú, militar de la Orden, me llevó a una cámara junto a la capilla allí me hizo despojar de todos los vestidos, de manera que quedé desnudo. Entonces el preceptor primero me besó en el ombligo, después donde acaba la espina dorsal; luego me vistió una camisa y me entregó una cuerda para ceñirme la camisa. Fui también revestido de la túnica y la cota y me llevó a la presencia del maestro. Éste entregándome la capa, me besó en la boca y también los demás hermanos me besaron en la boca.

Guillermo de Reses es más explícito: «Dictus magister duxit me retro altaris et oscularus fuit in ore primo, et deinde in umbilico ac postmodum in culo». Clemens de Pomar asegura que en el acto de ser recibido en la Orden, el maestro y todos los presentes, detrás del altar, le besaron como a los demás, pero añade «et in virga virili». A Juan de Crenacor, el maestro quería obligarle a que le besase «in parte posteriori» y al negarse éste, le dijo que esto era uno de los puntos de la Orden. Roberto de Gay, descubre más explícitamente la supuesta homosexualidad practicada en la Orden: «Dijo también el maestro al que habla, que si algún hermano de la Orden quisiera dormir con él, tenía que permitirle que yaciese con él en la misma cama, y que si él quería dormir con algún otro,

podía igualmente hacerlo, porque éste era uno de los puntos de la Orden.» Estas declaraciones se repiten, con más o menos detalles, prácticamente en todas las respuestas.

Dejando el tema sexual, algunos de los encuestados aseguraron que al recibirles también les habían hecho adorar y besar un ídolo –unos dicen metálico, otros de madera– como los cristianos besan las reliquias. Los inquisidores anotan la respuesta de Ramón Stefani a propósito de este tema:

Interrogado acerca de la cabeza o ídolo, dijo que, la misma noche en que fue recibido, después de maitines, antes de la aurora, el que le había recibido le presentó una cabeza y le dijo que debía adorarla. El rehusó hacerlo y no la adoró. Interrogado acerca de cómo era la cabeza, dijo que parecía una cabeza blanca con barba, pero no estaba seguro porque él estaba arrodillado y el receptor aguantaba la cabeza con las manos, manteniéndola alta, y allí no había más que una pequeña candela. El recibido estaba completamente aterrorizado y estupefacto de manera que no pudo discernir cómo era exactamente la cabeza.²²

¿Qué había de verdad en todo esto? A cualquiera que tenga algo de cristiano le parecerá absurdo e increíble que todas estas delaciones sean verdaderas. Hay que tener en cuenta que todas las acusaciones se refieren sólo al modo de recepción de los candidatos. Esto supuesto, alguien ha querido ver en las extrañas y aberrantes prácticas arriba expuestas, sólo un juego, una especie de novatada. Luis Charpentier, que defiende este punto de vista, cita a Hugo de Payraud (Hugo de Parauo, en el pergamino de Chinon) quien dice que su tío, al recibirle, le dijo «abstente de las mujeres; si no puedes contenerte, acóplate con los hermanos de la misma Orden». Charpentier añade que el recipiente había dicho: «Todo esto no lo dije de corazón; sólo eran palabras.» Esta explicación, sin embargo, no la encontramos en el interrogatorio que consta en el pergamino. Además, ¿a quien le parecería razonable que en la ceremonia de ingreso en una Orden religiosa, se hiciesen novatadas de tan mal gusto?

Todo el mundo está de acuerdo en que hubo presiones y torturas para arrancar las confesiones, aunque, a decir verdad, están tan bien disimuladas que nadie que lea los documentos podría afirmarlo taxativamente. Pero ¿era todo falso? se pregunta Luis Charpentier en su libro sobre el *Misterio de los Templarios*, y concluye: «Bien es verdad que no todas las acusaciones han sido fabricadas por entero, sino solamente preparadas de cara a la finalidad perseguida, y que existe un fondo de verdad que es denunciabile.» Lo confirma una carta de Clemente IV (1265-1268) al gran maestre del Temple: «Que los templarios se guarden de cansar nuestra paciencia a fin de que la Iglesia no se vea obligada a examinar más de cerca cierto estado de cosas reprehensible, soportado hasta hoy con demasiada, porque entonces ya no habría más remisión.»²³ Quizás se tratase de que algunas prácticas cátaras se hubiesen introducido en la Orden, ya que al parecer ésta acogió en su

²² De los interrogatorios de los pocos que admitieron haber visto la cabeza, puede deducirse que se trataba de una testa que a veces tenía dos o tres caras, barbuda, a la que alguno denominó «La cabeza de bafumet». el término «bafumet» era sin duda una deformación languedociana de la palabra Mahomet. En Mallorca se dice aún «Mafumet» para nombrar al profeta islámico.

²³ Véase Louis CHARPENTIER: *El misterio de los Templarios*, Barcelona 1976, p. 176.

seno a diversos cátaros perseguidos. Incluso quizás de ahí venía la práctica del «reniego»²⁴. Sin embargo, lo que emerge de los interrogatorios, por amañadas que estén las respuestas, es la increíble corrupción y perversidad de la curia pontificia y la venalidad de los miembros conciliares que hicieron de inquisidores en la época de Clemente V. No es un detalle sin importancia el que las confesiones se hicieran en presencia del papa!

¿Cómo se llegó a esta horrible situación? Primero saquemos a relucir a Felipe IV el Hermoso de Francia que arrastró durante todo su reinado un déficit considerable en las arcas reales. Esto provocó una serie de disposiciones –incrementar los impuestos, cambiar el valor real de la moneda– que causaron muchos quebraderos de cabeza a la cancillería. No es extraño pues que haya una corriente de analistas que consideren que las actividades que Felipe desarrolló contra el Temple tengan como trasfondo la necesidad de aumentar su numerario, siempre exiguo. La depreciación de la moneda que llevó a cabo en 1306, muy cerca de las fechas en que se iniciaría el proceso, provocó motines en París «contra los señores propietarios de casas y, sobre todo, contra el rey», como explica el cronista Juan de San Víctor. Precisamente a causa de este motín, Felipe tuvo que refugiarse nada menos que en la casa del Temple. Quizás tuvo entonces ocasión de ver y tocar de cerca la gran fortuna templaria y considerar que podía ser la gran solución de sus problemas económicos.

Felipe se valió de Guillermo de Nogaret, a quien el conde de Nevers llamaba «sacrilego Nogaret, hijo de herejes», y el jurista coetáneo Yves de Louréac decía de él que era «un cuerpo sin alma que no respeta derecho alguno». Este personaje, sin embargo, supo hacer bien su trabajo, especialmente por el hecho de que el papa Clemente V, estaba totalmente rendido a las voluntades de su compatriota y protector, el rey francés, quien supo compensar a Nogaret, nombrándolo Canciller del Reino.

Pero ¿cómo empezó todo este asunto? Parece ser que la primera denuncia fue hecha por un cierto Esquius de Floyrac o Froylan, un informador, léase espía, que trabajaba tanto para Felipe el Hermoso de Francia como para Jaime II de Aragón. Sabiendo que las relaciones del rey aragonés y el maestro de la provincia de Aragón y Cataluña no eran buenas, informó en Lleida a Jaime II de las confidencias y secretos que le había confiado un prisionero templario. Textualmente le dijo «que los templarios renegaban de Dios cuando eran admitidos en la Orden y que adoraban un ídolo cuando tenían capítulo». Jaime II, sin dar crédito a la delación y para sacárselo de encima le respondió: «Si lo podéis probar, os daré mil libras de renta y tres mil más sobre las rentas de la Orden.» Visto que no había tenido éxito, Esquius se fue a Francia y se entrevistó con Nogaret, y éste, creyéndolo o no, se dio cuenta de lo que podía sacar de aquel asunto. Inmediatamente Nogaret empezó a moverse.

No es éste el lugar para hacer la historia de la última etapa de los templarios, baste decir que Nogaret con la ayuda de su amigo, el gran inquisidor de París, Guillermo, de la Orden de Santo Domingo, convenció al rey Felipe, a quien la cosa le venía de perillas, que

²⁴ Hay un dato a tener en cuenta. Las primeras denuncias de este abuso provienen todas de templarios del país albigense, expulsados de la Orden. Se sabe que ciertas prácticas cátaras se habían introducido en algunos círculos templarios, sin embargo si éstos eran detectados por la autoridad de la Orden, esto conllevaba la «pérdida de la capa», es decir, la expulsión.

hiciese llegar las denuncias al papa. Una carta famosa de Felipe a Clemente, ciertamente redactada por Nogaret, es considerada por todos los historiadores como un intento de justificación de aquello que interesaba más al monarca francés: la confiscación de los bienes de los templarios, hecho que caracteriza al rey, a juicio de la mayor parte de los históricos de ser «vil y detestable». Los acontecimientos siguientes que aquí preterimos, desembocaron en la bula *Vox in excelso*, esto es, en la supresión de la Orden de la Milicia del Temple.

Los bienes de la Orden debían pasar, por decisión del concilio, como lo expone Clemente V en su bula *Ad providam* (1313), a la Orden de San Juan de Jerusalén, exceptuando los que existían en los dominios de los reyes de Castilla, Aragón, Portugal y Mallorca, cuyo destino se suspendió, dejándolo reservado a la Silla apostólica.

Jaime II de Aragón, como sucedió en Portugal con la nueva Orden de Cristo de la que se ha hablado precedentemente, destinó los bienes templarios de Valencia, a fundar, el 10 de junio de 1317, con aprobación del papa Juan XXII, otra nueva orden de caballería, la de Montesa.

Los bienes de los templarios en Mallorca fueron consignados a la Orden de San Juan; pero el rey Sancho, exigió que por todos los derechos que él tenía sobre aquellos bienes, se le pagasen nueve mil sueldos de reales de Mallorca y dos mil sueldos Barceloneses cada año, y en contado se le entregasen enseguida otros veinte y dos mil y quinientos sueldos de moneda de Mallorca, y que además se obligasen los Hospitalarios al mismo reconocimiento y servicios militares contra los sarracenos a que estaban obligados los caballeros del Temple.

En Castilla, Alfonso XI, hijo de Fernando IV, continuó disponiendo de los bienes de la suprimida Orden, y en 1344 concedió a su hijo don Fadrique, XXV maestre de Santiago, y a su Orden, las villas de Caravaca, Caheguin y Bullas, que habían sido de la Orden del Temple. El papa Juan XXII, sucesor de Clemente V, no llevó a bien que el rey dispusiese de los bienes de los templarios, y por lo mismo mandó que fuesen entregados todos a los caballeros o de la Orden de San Juan, pero no tuvo suerte en este litigio, puesto que tanto la corona como las órdenes de Santiago, Calatrava y Montesa continuaron poseyendo los bienes de que se habían apoderado.

Lo cierto es que no todos los templarios fueron apresados y torturados en todas partes. Hasta en la misma Francia los comisarios de Felipe el Hermoso no consiguieron echar mano a todos los miembros de la Orden, como lo reconoce Plaisians, secretario del rey Felipe²⁵. Parece que en Inglaterra sí fueron encarcelados y privados de sus bienes, sin embargo en Alemania no se les pudo interrogar ni arrestar porque fueron absueltos por varios concilios provinciales.

Por tanto, hay que concluir que en general hubo un auténtico expolio de los bienes que otrora debían haber servido para el avance de la fe en los terrenos ocupados por los musulmanes y para la empresa de Tierra Santa. Uno puede preguntarse si valía la pena tanta saña, tanta falsedad contra unos caballeros que no eran quizás santos, pero que tampoco

²⁵ Louis CHARPENTIER: *El misterio de los Templarios*, 191.

eran muy distintos de sus contemporáneos, para finalmente que todo acabase en nada. Y todo esto por la venalidad del pontificado frente un monarca de tan pocos escrúpulos.

Esperandeu Espanyol, un canonge del segle XV amb interessos humanistes i lul·listes

MARIA BARCELÓ CRESPI
GABRIEL ENSENYAT PUJOL

Resumen

Esperandeu Espanyol es uno de los miembros más cultos y distinguidos del estamento eclesiástico mallorquín de la segunda mitad del siglo XV y primeros años del siglo XVI. Además de su actividad eclesiástica como canónigo y otras derivadas de su actividad cotidiana, se analiza sobre todo su faceta como lulista y su vinculación con la corriente cultural de signo humanista.

Palabras clave: Espanyol, canónigo, humanismo, lulismo.

Abstract

Esperandeu Espanyol is one of the most cultured and distinguished members of the Majorcan ecclesiastical estate of the second half of the 15th century and beginning of the 16th century. Besides his ecclesiastical activity like canon and others derived from his daily activity, one mainly analyzes his role as lulist and its involvement with the cultural humanism current.

Key words: Espanyol, canon, humanism, lulism.

El coneixement, cada vegada més ampli, que tenim de la recepció a Mallorca de la cultura lligada al que hom anomena “humanisme” ens ha permès d’esbrinar un cercle d’eclesiàstics vinculats si fa no fa a aquest ambient. Es tracta sobretot de clergues amb una notable formació intel·lectual, que havien cursat estudis universitaris, bàsicament de dret canònic o civil o ambdós drets, a més dels pròpiament teològics. I, que ho feren, com era habitual en aquella època entre els fills de les famílies acomodades i benestants de l’illa, a la península itàlica, lloc on assoliren un bagatge cultural de signe humanista.¹ També pertanyen, com és preceptiu a l’època, a famílies benestants i propenses a l’endogàmia d’allò que podem dir-ne “de classe”. Evidentment, els matrimonis concertats en són l’exponent més destacat. I per als fadristerns una de les sortides naturals és, com sabem, l’ingrés a l’Església. Tot plegat, com és ben conegut, feia part de l’estratègia econòmica de les grans famílies de l’època.

El cas d’Esperandeu Espanyol n’és, sens dubte, un dels més significatius i paradigmàtics, de tot el que comentam. I, a més, el relleu cultural que tots els indicadors ens

¹ Una primera aproximació general al tema es troba a Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT: *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l’Edat Mitjana*, Palma, 2000, 95-100.

fan pressuposar que degué assolir el situen en una posició preeminent dins del grup lletraferit del moment. I, sens dubte, també ens hi hem de referir com un dels membres illencs de major rellevància entre el col·lectiu eclesiàstic receptiu als nous corrents de pensament itàlics de les últimes dècades del segle XV i l'inici del XVI, quan morí. Per això n'establirem un esbós de semblança biogràfica, a partir de la documentació extreta dels arxius, i emfasitzarem de manera especial el seu destacat tarannà cultural.

La seva biografia durant molt de temps només ens era coneguda gràcies al resum redactat per J. M. Bover, unes notes basades en gran part en la làpida funerària de son pare que hi havia al convent dominicà de la ciutat mallorquina, completades amb altra documentació que l'erudit vuitcentista tenia a l'abast. La informació proporcionada per Bover era la següent:

Hijo de D. Pedro Español, militar ilustre que se distinguió en el suceso de Rodas y sobrino de Da. Inés Pax de Quint fundadora de la cátedra luliana. Fué doctor en ambos derechos y en sagrada teología, obtuvo el curato de la parroquial Iglesia de Manacor, y más adelante una canongía en la catedral de Palma. Don Arnaldo Dezcós en sus Epístola en latín le cita como á uno de los sabios de Mallorca en el siglo XV, con quien tuvo correspondencia mientras permaneció en Roma, donde residió muchos años. Su tia Da. Inés, en su testamento de 10 de marzo de 1485 ante Miguel Abeyar Not. le nombró albacéa y patrono de la cátedra lulista, y con este motivo los jurados del reino en 17 de marzo de 1502 le eligieron síndico, á fin de que de la córte Romana se opusiese á la conmutación de la referida cátedra con un arcedianato en esta catedral, de cuyo negocio habla largamente el P. Custurer. Según D. Buenaventura Serra, antes de ser eclesiástico, fue asesor de la gobernación de Mallorca y escribió una arte poética. Que cultivó la poesía latina se prueba por los siguientes versos, que compuso en elogio de su padre y los copiamos en 1835 de una lápida colocada en el aula capitular del convento de Santo Domingo de esta ciudad.²

Recentment (1999) Maria Barceló Crespi, Baltasar Coll Tomàs i Guillem Rosselló Bordoy han completat aquestes notícies amb nova documentació fruit de la recerca arxivística, que ha permès ampliar quantitativament i, sobretot, valorar qualitativament la tasca del canonge Esperandeu.³ I, en la mateixa línia, M. Barceló i G. Ensenyat (2000) han destacat la importància cultural del personatge en el context del seu temps i en relació amb la recepció a Mallorca de les idees de tenor si fa no fa humanista que arriben a l'illa al llarg del segle XV.⁴ Ací aprofitarem tot el bagatge acumulat en aquets dos treballs i el completarem amb noves dades aparegudes d'ençà de llur publicació.

Esperandeu Espanyol i de Pacs era fill de Pere Espanyol i d'Elionor de Pacs i Segarra. Fruit del matrimoni foren els fills Nicolau, Esperandeu i Antoni i les filles Francesquina, Agnès i Elionor. Després de la mort de l'esposa, que testà el 18 de novembre

² Joaquín María BOVER: *Biblioteca de escritores baleares*, Palma, 1868 (Reimpr. Barcelona, 1975), 258.

³ Maria BARCELÓ CRESPI; B. COLL TOMÀS; G. ROSSELLÓ BORDOY: *Espanyols i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Palma, 1999, 41-48.

⁴ Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT: *Els nous horitzons...*, 97-98.

de 1451 i degué morir poc temps després, Pere Espanyol es tornà a casar el 1455 (o abans) amb Puigdorfila Sala i Serra, vídua de Gaspar Genovard.

No ens és possible escatir l'ordre de prelatura entre els descendents masculins del matrimoni. Hem de pensar que Esperandeu degué néixer cap a la dècada des anys quaranta o just a principis del cinquanta del segle XV. Procedia de sengles nissagues que des del segle XIII havien arrelat al solar mallorquí, documentades des del temps de la conquesta.⁵ Aquesta circumstància familiar el relacionà amb influents i poderoses famílies de l'oligarquia i el patriciat urbà mallorquí com els Dameto, Gual i Valentí, entre d'altres, amb les quals mantenia nexes de parentiu familiar. A tall d'exemple, la seva mare, Elionor de Pacs, era cosina d'Elionor de Dameto i Pacs, muller de Ferrando Valentí.⁶ Altrament estava emparentat amb Nicolau de Pacs, el qual més tard va esser professor de la universitat d'Alcalà, cridat pel cardenal Cisneros en fundar-se la institució per tal d'explicar-hi filosofia lul·liana. I era oncle del també canonge tocat d'humanisme Gregori Genovard i Espanyol.⁷

En relació amb son pare, Pere Espanyol, el mateix Esperandeu, en una làpida que li dedicà a la seva mort (que comentarem més endavant), ens proporciona diverses notícies. Era mercader i després formà part del grup estamental dels ciutadans. Tengué una participació important en la vida social i econòmica de la ciutat de Mallorca. I desenvolupà una notòria activitat militar i mercantívola durant la joventut en diferents indrets de la Mediterrània, com Sicília, Rodes i d'altres (algun de dubtosa identificació). Durant la maduresa una oftàlmia el va recloure a Mallorca, on ocupà diversos càrrecs.⁸

Una primera referència seva coneguda és en un document del 16 de febrer de 1465 en què se l'esmenta com *studens*,⁹ tot i que a finals del mateix any ja el trobam citat com a canonge de la Seu. Aquesta circumstància –una canongia– era un tret característic del que comentàvem suara, ja que les famílies destacades de la societat mallorquina del moment solien tenir un fill canonge, de la mateixa manera que també tenien filles monges al puig de Pollença o al convent de Santa Margalida.¹⁰

El 1470 anà a Roma i per això no assistí a una reunió del Capítol. En aquest sentit consta que tenia *privilegium absentie*, segons s'indica a les Actes Capitulars.

L'afer més conflictiu de la seva vida eclesiàstica foren les vives discussions per aconseguir la rectoria de Manacor, fet que ocasionà un greu litigi entre el canonge i Gaspar de Santàngel, degà de Calatayud. Cal situar els fets en l'habitual pràctica absentista de la majoria de rectors de l'època, que, d'aquest tipus de rendes, en feien el seu *modus vivendi*.

⁵ Sobre els antecedents familiars remetem a Maria BARCELÓ CRESPI; B. COLL TOMÁS; G. ROSSELLÓ BORDOY: *Espanyols i Pacs...*, especialment 17-18, per als Espanyol, i 51-52 per als Pacs.

⁶ Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT: *Ferrando Valentí i la seva família*, Barcelona, 1996.

⁷ Maria BARCELÓ CRESPI: "Gregori Genovard i Espanyol, entre el cercle de canonges humanistes" (en premsa).

⁸ Maria BARCELÓ CRESPI; B. COLL TOMÁS; G. ROSSELLÓ BORDOY: *Espanyol i Pacs...*, 20-26.

⁹ ARM, Prot. M-244, 82; Prot. M-191, 38v.

¹⁰ Maria José BORDOY BORDOY: *El monestir del puig de Pollença. La seva història (1348-1564)*, Pollença, 2003; i *Arran de la Porta Pintada. Poder i prestigi femení al monestir de Santa Margalida (Ciutat de Mallorca, segles XIII-XVI)*, Palma, 2009.

De fet, Esperandeu Espanyol havia obtingut l'esmentada rectoria l'any 1470.¹¹ El nomenament, refrendat per l'autoritat reial mitjançant escrit datat a Montsó el dia 7 de febrer de 1470, va esser contestat molt prest per Gaspar de Santàngel, *lo qual pretén haver dret en dita església*, malgrat la defensa de la postura del *ciudadà nostre* (Espanyol) que feien els jurats del regne.¹² Val a dir que també aquesta mena de plets eren ben freqüents en aquelles saons i que altres membres de la família Santàngel protagonitzaren a Mallorca més d'una d'aquestes querelles.¹³

Efectivament, tot i que el monarca en la carta datada a Montsó el dia 7 de febrer de 1470 i dirigida al lloctinent Francesc Berenguer de Blanes així com a tots els oficials del regne exposàs que en els dies passats havia quedat vacant la rectoria de Manacor a causa de l'òbit de mossèn Antoni Bassa, el seu últim posseïdor, i que el canonge mallorquí en virtut de bul·les i provisions apostolicals havia acceptat la dita rectoria i n'havia aconseguit la possessió, atès que disposava de *bons e suficients títols*, també sabia que *alguns emperò segons se diu treballan en perturbar e molestar-lo en aquella en gran dan e preiuy seu*. Per això el monarca manava *sota incorriment de nostra ira i indignació* i pena de mil florins d'or dels béns de qualsevol contrafaent, que fos Esperandeu qui tengués la possessió de la rectoria. I, a més, insistia que *façau la dita rectoria pacíficament al dit mossèn Sperandeu tenir e posseyr guordant-vos de fer lo contrari*.

Tot i amb això la qüestió romanía poc clara. El 25 d'octubre de 1470 els jurats escrivien al rei davant la confusió que existia envers la possessió de la rectoria de Manacor. D'una banda, mitjançant diverses bul·les, la rectoria havia estat concedida a Esperandeu Espanyol amb el beneplàcit reial. Però, de l'altra, també havien estat lliurades distintes provisions en sentit contrari per part del rei a Gaspar de Santàngel, *ço que si és axí és no poria esser stat sinó per obliuó de vostra magestat e encara surrepció del dit miçer Gaspar e de aquells qui per part sua intercedexen*. Aleshores, considerant que *lo dit miçer Sperandeu esser ciudadà nostre e de notable parentat, mas encara per ses moltes virtuts e sciència designats aquell esser en aquest vostre regne extollit ultra los serveys a vostra magestat prestats per mossèn Bernat de Pachs, Miquel e Huguet de Pachs, oncles de aquell*, suplicaven que no volgués atorgar algunes provisions contra Esperandeu i si ja estaven donades per inadvertència les revocàs.¹⁴

En realitat aital afer no era més que un dels molts capítols de la pugna entre poder reial i poder eclesiàstic que es plantejà en aquell temps per tal de gaudir dels beneficis de determinades esglésies de les quals es derivaven abundants rendes.¹⁵

¹¹ Ramon ROSSELLÓ VAQUER: *Història de Manacor. Segle XV*, Palma, 1976, 156.
ARM, AH 680, 62v-63 (carta dels jurats al rei del 25 d'octubre de 1470).

¹² ARM, LR 72, 207-207v.

¹³ Maria BARCELÓ CRESPI: «Notes sobre la Rectoria de Porreres», *Programa de festes de Sant Roc*, Porreres, 1991. Cal tenir en compte, en relació amb tots aquests afers, la relació que tenien els Santàngel amb l'illa. José NICOLAU BAUZÁ: *Luis de Santàngel y su familia*, Palma, 1992.

¹⁴ ARM, AH 680, 62v-63.

¹⁵ Maria BARCELÓ CRESPI: "Notes sobre algunes rectories mallorquines a les acaballes del segle XV: el cas de Porreres", *Homenatge dedicat a Llorenç Pérez*, Palma, 2000, 71-80.

El litigi òbviament ocasionà una disputa dialèctica entre els dos implicats en defensa dels seus interessos. En aquest sentit no ens resultarà estrany que a la demanda interposada pels jurats la contesta reial fos favorable a Espanyol, dins la mateixa línia de l'escrit de l'any 1470, com es pot observar a les lletres reials signades a Saragossa el dia 26 d'agost de 1471,¹⁶ reiterada el 13 de setembre¹⁷ i novament confirmada el 24 del mateix mes des de Lleida.¹⁸

El dia 30 d'agost de 1471 compareixia davant el lloctinent del regne Antoni de Santàngel, mercader de la ciutat de Saragossa, el qual actuava com a procurador de Galceran [sic] de Santàngel, i allà es donà lectura a una carta de Joan II datada a Saragossa quatre dies abans i dirigida al lloctinent així com als oficials tant eclesiàstics com seculars de la ciutat i regne illencs. La missiva indicava que Gaspar de Santàngel, degà de la seu de Calatayud, havia obtingut de la Santa Seu cartes de confirmació sobre les rendes de Manacor.¹⁹

Poc temps després, el 13 de setembre següent, el rei enviava una altra carta al lloctinent Francesc Berenguer de Blanes en el contingut de la qual es feia referència a una lletra anterior, en concret del 27 de juny, escrita a Montsó, sobre el mateix tema. En aquesta ocasió hom insistia que si arribava alguna provisió sobre la rectoria de Manacor contra els interessos d'Esperandeu Espanyol no tengués cap valor.

Malgrat tot el dijous 17 de setembre de 1472, el canonge Esperandeu Espanyol, acatant una sentència de la cúria romana, es comprometia a pagar, a través del cavaller Galceran Janer, el qual actuava com a procurador seu, la quantitat de 54 lliures i 18 sous moneda valenciana, o el valor equivalent a aquesta quantia, als procuradors de Gaspar de Santàngel, que eren el mercader Joan Vidal i el prevere Pere Sala.²⁰ Hem d'interpretar el pagament com una reconeixença per part d'Esperandeu dels drets de Gaspar de Santàngel sobre la discutida rectoria, el qual finalment aconseguí ésser-ne el titular. De fet en aquest document ja se'l qualifica com a rector de l'església parroquial de Manacor.

Els arguments dels jurats per a donar suport a la candidatura d'Esperandeu es basaven en la ciutadania, en la ciència que el caracteritzava i en especial en els serveis prestats pels seus oncles al monarca. Per tant queda ben palesa la importància cívica de la família materna del canonge Espanyol i les relacions que des del punt de vista militar vinculaven els Pacs amb el rei Joan II, vincles que es manifestaren en especial la llarg de la guerra civil catalana (1462-1472).²¹

Segons R. Rosselló, Gaspar de Santàngel accedí a la rectoria de Manacor, després de la renúncia del canonge Esperandeu Espanyol, l'any 1472.²² No consten les incidències que conduïren a tal situació i a la documentació a l'abast no ha estat possible esbrinar els motius

¹⁶ ARM, LR 73, 118-118v.

¹⁷ ARM, LR 73, 118v-119v.

¹⁸ ARM, LR 73, 120-121.

¹⁹ ARM, LR 73, 118-118v.

²⁰ ARM, Prot. C-211, 158.

²¹ Maria BARCELÓ CRESPI; B. COLL TOMÀS, G. ROSSELLÓ BORDOY: *Espanyols i Pacs...*, 65-68.

²² R. ROSSELLÓ: *Història de Manacor...*, 156.

pels quals Esperandeu Espanyol, malgrat el suport local i reial, va haver de renunciar a tal prebenda.

L'ambient quotidià en què es movia aquest canonge el podem resseguir a través d'altres dades. Per exemple, en diverses ocasions en què l'hem documentat en l'exercici de la funció de testimoni. El 8 de juny de 1476 ho feia en una permuta de censos entre Joan Martorell, de Pollença, i Joan Gradolí, ciutadà.²³ El dissabte dia 22 de novembre de 1477 testimoniava en el testament de Rafel Agustí, doctor en decrets i canonge de la Seu.²⁴ El 30 de maig de 1493 actuava de testimoni, juntament amb el cirurgià Miquel Martí i davant el notari Martí Terrers, en l'acte de renúncia per part d'Agnès, filla de Nicolau Espanyol, ciutadà, a causa del seu ingrés al monestir de Sant Jeroni; per això donava al seu germà Joanot i a les seves germanes Francina i Joana el que li corresponia de l'herència de la seva mare i del seu germà Huguet, ja difunts, així com també lliurava al seu pare una part del que li corresponia en relació amb el seu germà Huguet.²⁵ El 20 de gener de 1494 feia de testimoni en el testament de Maria, muller de Joan Gual.²⁶ El dimarts 26 d'abril de 1496 tornava a testimoniar en relació amb el futur matrimoni de la neboda Francina, filla de Nicolau Espanyol, amb Ramon Gual, fill de Joan Gual.²⁷ I el dissabte 12 d'agost de 1497 aportava de bell nou el seu testimoniatge en el contracte matrimonial de Francina, atès que va esser necessària la pertinent dispensa eclesiàstica per mor de la consanguinitat dels contraents.²⁸

D'altra banda, el dissabte 10 de gener de 1495, juntament amb el doctor en lleis Francesc Berard i el prevere Gabriel Mora, actuà d'àrbitre i a la vegada de testimoni en la controvèrsia sostinguda entre els germans Joanot i Antoni Gual motivada per l'herència del seu pare Pere Gual, ciutadà, i de la seva àvia Antonina, de les quals eren hereus.²⁹

Així mateix en dues ocasions l'hem documentat actuant de procurador. El 8 d'octubre de 1497 ho era del clergue Guillem Cursac,³⁰ actuació que repetia el 16 de desembre de 1501.³¹

En altres moments podem resseguir la seva activitat en qüestions de caràcter econòmic, lligades a l'ocupació de càrrecs. El 1495 figura com a subcol·lector de la Cambra Apostòlica i, en aquest sentit, el 16 de desembre nomenava procurador Nicolau Armand, prevere beneficiat a la Seu, perquè cobràs als deutors de dita cambra.³² Mig any després, el 26 de maig de 1495, Esperandeu revocava Nicolau Armand i en nomenava el clergue Pere Font.³³ Amb anterioritat, el 9 de febrer, reconeixia haver rebut 193 lliures i 15 sous de

²³ ACM, pergami 10.100 (José MIRALLES SBERT: *Catálogo del Archivo Capitular de Mallorca*, II, Palma, 1942, 648).

²⁴ ARM, Prot. T-855, 17-17v.

²⁵ ARM, Prot. T-828, 92-93v.

²⁶ ARM, Prot. T-857, 126-127v.

²⁷ ARM, Prot. T- 831, 81v.

²⁸ ARM, Prot. T-832, 112v-115 (repetit al Prot. T-833, 61-62).

²⁹ ARM, Prot. T-830, 28v-30v (repetit al Prot. T-831, 12).

³⁰ ARM, Prot. P-392, 168v-169.

³¹ ARM, Prot. E-29, 42v-44v.

³² ARM, Prot. P-389, 223v-224.

³³ ARM, Prot. P-390, 106.

Jaume Roca, prevere de Manacor, de les rendes d'aquesta rectoria.³⁴ Dos anys després era Ferran de Pineda, *domini regis capellanus*, que li feia entrega de 100 lliures, 10 sous i 3 diners pel mateix concepte, d'un total de 1007 lliures, 12 sous i 9 diners, *quas vos dictus reverendus subcollector recepistis per dicta Camera de redditibus mense episcopalis anni videlicet MCCCCLXXXVI*.³⁵ I el dissabte 2 d'octubre de 1501 era ell qui concedia a Rafel Pont de Sóller i al seu nebot Guillem Pont de Pollença els fruits i pensions del benefici que posseïa instituït i fundat a l'església de Pollença a l'altar i sota invocació de Sant Antoni de Viana.³⁶

No fou aquest, però, l'únic càrrec en què l'hem documentat. El 6 de març de 1478, en una reunió del capítol, Esperandeu Espanyol fou designat protector de les almoines (*protector elemosinarum*), càrrec que tornà a ocupar el 14 de març de 1492.³⁷ El 17 de març de 1490 ell i Gaspar Llistó varen esser designats administradors de l'Hospital General.³⁸ Així mateix el 1501 tenia l'encàrrec de protector dels aniversaris de la Seu.³⁹ I el mateix any, en absència del bisbe Antonio de Rojas, el Capítol donà càrrec a Miquel Avellà, prevere procurador de les almoines de la Seu, de fer un capbreu a proposició d'Esperandeu Espanyol, com a protector de les esmentades almoines.⁴⁰

Així mateix les actes capitulars es fan ressò de la seva presència en les reunions del capítol. És el cas de les corresponents als anys 1498 i 1499.⁴¹ Igualment a un protocol del notari Joan Porquers de 1501, que sembla unes actes capitulars, Esperandeu apareix esmentat, ensems amb la resta de canonges, en la presa de diversos acords, com el nomenament de síndic i procurador del capítol a favor del notari Antoni Mir, amb un sou de 8 lliures, o la concessió al cavaller i doctor Bartomeu de Verí d'una sepultura sota l'altar de Sant Pere.⁴²

Abundant en altres dades de caràcter biogràfic podem afegir que alguns parents l'esmenten en els seus testaments. Així la seva tia Antonina de Pacs, muller de Joan Gual, li deixà cent sous.⁴³ I la seva neboda política Francina de Puigdorfila, muller de Gaspar Genovard i Espanyol (fill de la seva germana Francesquina Espanyol i Pacs), el 1495 el nomenà marmessor i li deixà una gramalla de dol, de llana i amb capulla.⁴⁴

Fins aquí, doncs, diverses instantànies derivades del caire social i clerical del canonge Esperandeu Espanyol. Ara bé, allò que el distingeix i li atorga un cert rang, sobretot als nostres ulls, és el seu tarannà cultural. El 1470, com hem dit, havia anat a Roma i allà degué establir, o intensificar, el contacte amb les idees clàssiques i amb les persones que les representaven, com és el cas de l'humanista Paolo Pompilio, el qual anomena a

³⁴ ARM, Prot. P-390, 40v.

³⁵ ARM, Prot. P-392, 135.

³⁶ ARM, Prot. P-453, 116.

³⁷ ACM, Actes Capitulars 1624, 52 i 185.

³⁸ ACM, Actes Capitulars 1625, 177.

³⁹ ACM, Pergamí 10.306.

⁴⁰ J. MIRALLES: *Catálogo...* I, 617.

⁴¹ ACM, Actes Capitulars 1625, 14, 27v, 28v...; i 1626.

⁴² ARM, Prot. P-453, 4, 10.

⁴³ ARM, Prot. A-76, 76-79.

⁴⁴ ARM, Prot. A-75, 85-87.

Espanyol *amicissimi nostri*.⁴⁵ De fet, en les dues cartes –conegudes– que Arnau Descós li va adreçar (i que comentarem més endavant) es poden veure les relacions que tenia Espanyol a Roma amb cercles humanístics i la reputació de què disposava com a llatísta.

Després va esser designat per la seva tia –germana de sa mare– Agnès de Pacs i Segarra, morta el 1485, com a marmessor i curador de la seva voluntat a l'hora de dur endavant la creació de la càtedra lul·liana vinculada a l'Estudi General i de vetllar per la continuïtat dels estudis lul·lians.⁴⁶ En aquest sentit, el 14 de setembre de 1483, Agnès de Pacs, en un codicil que completava la donació prolul·liana de 1481, designava patrons de la institució el seu germà Miquel de Pacs i Esperandeu Espanyol. Tots dos quedaven facultats per nomenar successor en el cas de cessament, renúncia o mort del mestre designat per Agnès, Pere Daguí. També havien d'eleger cada dos anys els estudiants becaris, no necessàriament clergues, donant preferència en el seu cas a sol·licitants de la família de l'atorgant (*de genere meo et parentela mea*), i en el seu defecte als qui de manera discrecional considerassin. A la mort dels dits patrons calia designar-ne altres entre els parents d'Agnès, precisament els de grau més pròxim i, en igualtat de grau, els de més edat, els quals assumirien les mateixes funcions.

El 9 de març de 1485, en un darrer codicil fet redactar a l'ombra de la mort, Agnès de Pacs disposava que l'assignació de les cent lliures anuals consignades per a la dotació de la càtedra lul·liana es consignàs sobre les seves rendes derivades del delme de censals de la vila de Santanyí (50 lliures) i d'interessos dels seus censals sobre el deute públic del regne de Mallorca (altres 50 lliures). També el codicil contenia diverses disposicions i confirmava el seu germà Miquel de Pacs i el nebot Esperandeu Espanyol com a patrons, amb les facultats ja definides el 1483.

En arribar aquest punt, cal plantejar-se d'on provenia un interès tan gran per part d'Agnès de Pacs en relació amb la figura de Llull. Com que a través de les notícies que ens han pervingut res no fa pensar, per part seva, en una activitat intel·lectual destacada (de fet el seu inventari és gairebé orfe de llibres) no és aventurat conjecturar que Esperandeu degué exercir una influència notòria, potser decisiva, en la voluntat de la seva tia Agnès a l'hora de patrocinar els estudis lul·lians a l'illa. No volem negar, amb això, que Agnès de Pacs no pogués tenir inquietuds lul·lianes *motu proprio* (de caràcter devocional, pastoral o sentimental), però que la passa tan important que féu de crear i dotar una càtedra per ensenyar la doctrina de Ramon Llull ben bé li pogué esser suggerida pel nebot. Seria quelcom semblant al cas de l'altra gran dama del moment interessada en gran mesura en la figura del beat, Beatriu de Pinós. Pinós fins i tot es desplaçà a Mallorca per tal de viure els seus últims anys en contacte directe amb els llocs i els paisatges de Ramon Llull i féu la coneguda donació prolul·liana, avortada a causa de la impugnació del testament per part de

⁴⁵ Aquesta relació amb Pompilio es pot veure a un fragment del *Dialogus de uero et probabili amore* de l'humanista italià que reproduïx Mariàngela VILALLONGA: *Jeroni Pau. Obres*, I, Barcelona, 1986, ° 90, n. 123.

⁴⁶ Sobre la figura d'Agnès de Pacs i el procés de creació de la càtedra: Maria BARCELÓ CRESPI: "Agnès de Pacs i l'entorn humanista", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 10 (Palma 2000), 21-47. Ens basam en aquest treball, i la bibliografia que conté, a l'hora d'explicar la vinculació d'Esperandeu Espanyol amb la càtedra lul·liana.

la seva filla Estefania. Indubtablement que Pinós tenia un interès notable envers Lull però coneixem bé la gran influència que hi tengué, en tota la qüestió lul·liana, el metge eremita venecià Mario de Passa, autèntic instigador (o inspirador) de les vel·leïtats lul·lístiques de Pinós. Doncs això és el que tots els indicadors ens fan pensar que també s'esdevingué pel que fa al cas d'Agnès de Pacs i el seu nebot Esperandeu Espanyol.

Val a dir que l'interès pel lul·lisme no fou aliè a altres membres de la nissaga dels Pacs. Així, un altre cas en va ésser el de Joan Gual i Pacs, cosí d'Esperandeu i també nebot de l'esmentada Agnès. Joan Gual, en el seu testament redactat el dia 6 de juny de 1475, nomenà marmessor Esperandeu, al qual es refereix com a *decretorum doctorum, canonicum Maioricis, consanguineum et ut fratrem et fidelissimum amicum*. Entre les deixes hi ha referència a la construcció d'unes escoles lul·listes: *per dictis scolis construendis volo et mando quod dicta hereditas seu fructus eiusdem covertantur in construccione dictum scolarum*.⁴⁷ Cal remarcar que Joan era nét de Ferrando Valentí i nebot de Teseu Valentí, personatges vinculats als aires culturals de signe humanista que detectam a la Mallorca de l'època.⁴⁸ I, pel que fa a la deixa, és interessant ressaltar-ne la data, vuit anys abans del codicil d'Agnès de Pacs. Tot i així el projecte no reeixí i el mateix testament va ésser revocat amb posteritat.⁴⁹ N'ignoram els motius.

En canvi, no ens consta la relació que pogué tenir Esperandeu Espanyol amb Nicolau de Pacs, el lul·lista instal·lat a Alcalà a instàncies del cardenal Cisneros, malgrat que els llaços familiars fossin estrets, ja que es tractava d'un parent vinculat a la família materna. De tota manera Nicolau havia d'ésser molt més jove que Esperandeu, ja que la seva activitat es desenvolupa durant la primera meitat del segle XVI.⁵⁰ Tampoc no tenim notícia sobre contactes amb altres destacats lul·listes illencs del seu temps com Joan Cabaspre o el seu nebot –i més tard canonge i finalment inquisidor– Gregori Genovard.

No obstant això, la seva activitat lul·liana no s'acaba aquí. Des de 1488 hom intentà en diverses ocasions desdotar la càtedra lul·liana i amb els diners derivats de la donació d'Agnès de Pacs crear un ardiaconat a la Seu. Això va portar Esperandeu, a petició del seu oncle Miquel (l'altre marmessor de la donació prolul·liana), davant la cort pontifícia per tal de defensar la voluntat d'Agnès de Pacs i la viabilitat de la càtedra.⁵¹ Ho hagué de fer amb especial ímpetu el 1502, comissionat pels jurats, ja que l'intent de desviar les rendes era a punt d'arribar a bon port, fins i tot amb el suport de Nicolau de Quint, nét i hereu universal d'Agnès i nebot d'Esperandeu. La seva funció era informar el papa, Alexandre VI, "*de la veritat del negoci e de lo interesser del regne que sens dupte podria rebre un gran detriment, dan e vergonya*. Per això el Gran i General Consell l'en nomenà síndic, a fi que dugués a terme les gestions oportunes, *ab condició que no puxa fer despeses que no consulte primer ab los magnífichs jurats e que per la dita procuració o sindicat no puixa*

⁴⁷ ARM, Prot. P-452, 267-268v.

⁴⁸ Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT: *Ferrando Valentí...*

⁴⁹ Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT: *Els nous horitzons...*, 106.

⁵⁰ J. M. BOVER: *Biblioteca...*, 76-80.

⁵¹ Álvaro SANTAMARÍA: *La promoción universitaria en Mallorca. Época de Fernando el Católico*, Palma, 1983, 118-119 i doc. 22. Seguim aquest treball per a les referències que transcrivim.

haver salari. Aquest salari, pel que podem deduir a continuació, finalment li fou satisfet pel Capítol de la Seu.

Aquesta anada ja es preparava els últims dies de 1501, concretament el 17 de desembre, en què hom fa referència al *proximum transfretare* d'Espanyol davant la *curiam Romanam pro transtullis sive negociis* i es parla dels emoluments que li pertoquen *pro suis laboribus et salario per uno anno*.⁵² També s'hi refereix, un dia abans, un altre document en què hi ha una referència a un clergue tortosí, Mateu Pruner, que és a la cúria romana.⁵³

La missió tengué èxit i la càtedra no fou desdotada. Les gestions d'Esperandeu ja havien acabat el 29 de maig, data en la qual va escriure una lletra al seu procurador, el prevere Miquel Garcia, beneficiat a la Seu. Aquest ho comunicà al Capítol, el qual es reuní el 3 d'agost de 1502 per tal de revocar la missió encomanada, un cop que havia conclòs. En concret Miquel Garcia exposava que *sinch o sis dies ha he rebude una letra del S. canonge Spanyol ab la qual me diu expressament digua a vostres magnificències com ell se té per revocat de la procure que les magnificències vostres li han feta en los dies passats e de la constitució del salari que li haviau feta e assò per quant la causa per què lo haviau fet procurador és ja finide e perquè millor ho perceban (?) vostres magnificències legir-vos he lo capítol o clàusua de dita letra*.⁵⁴

Una altra activitat que promocionà el canonge Espanyol, el 1492, va esser un certamen en honor dels Reis Catòlics.⁵⁵ Entre els actes commemoratius de la conquesta de Granada s'organitzà un certamen poètic que tengué lloc en una de les sales del castell reial de l'Almudaina, les despeses de l'ornament del qual foren a cura de la Procuració Reial. El certamen consistia a premiar el millor poema que s'hi presentàs en lloança dels monarques Ferran i Isabel. Esperandeu oferí un premi consistent en *certa joya*.⁵⁶ El dia 13 de juliol la Procuració Reial pagava a Pere Torner, mestre fuster, 3 lliures, 1 sou i 6 diners pel treball realitzat a la sala del castell reial *per adobar e refer les guarnicions per tenir draps de ras per obs e servey de certa joya qui era stade posada per lo venerable misser Spanyol, canonge de la Seu de Mallorques, contenen qui millor diria en cobles en laor e glòria de las Magestats dels Serenissims Senyor Rey en Ferrando, rey de Castella e de Aragó, e de la molt alta Senyora reyna Isabel, muller del dit Senyor*.⁵⁷ Aquest tipus d'esdeveniments s'emmarcaven en la propaganda política de la monarquia dels Reis Catòlics.⁵⁸

Pel que fa a la seva vessant estricta de lletraferit hem de dir que som davant el caire més desconegut de l'activitat intel·lectual que degué desenvolupar, en bona part a causa de la pèrdua dels seus escrits. En aquest sentit cal remarcar, en primer lloc, la seva correspondència amb Arnau Descós, el qual el considera una de les persones més erudites

⁵² ARM, Prot P-453, 8v-10.

⁵³ ARM, Prot. E-29, 42v-44v.

⁵⁴ ACM, Actes Capitulars 1626, 4.

⁵⁵ Maria BARCELÓ CRESPI: "Guerra y victoria. Celebraciones en la ciudad de Mallorca durante el reinado de Fernando el Católico", *VI Jornadas Luso-espanholas de Estudios Medievais: A guerra e a sociedade na Idade Média*, Coimbra, 2009, 359-374.

⁵⁶ Maria BARCELÓ CRESPI; B. COLL TOMÀS; G. ROSSELLÓ BORDOY: *Espanyols i Pacs...*, 48.

⁵⁷ Álvaro CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1984, 194.

⁵⁸ Ana Isabel CARRASCO MACHADO: "Propaganda política en los panegíricos poéticos de los Reyes Católicos: una aproximación", *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2 (1995), 517-543.

de la Mallorca del seu temps.⁵⁹També hem de destacar l'elegia que dedicà a la mort del germà de Descós (1493). Així mateix J. M. Bover, basant-se en Bonaventura Serra, afirma que va escriure una *Ars poètica*, ara perduda.

Per això ara per ara l'única mostra de la seva vena poètica és l'oració fúnebre dedicada al seu pare Pere Espanyol i gravada en una làpida ja copiada per Bover el 1835. Aquesta peça elegíaca es trobava a la sala capitular del convent de Sant Domingo de Ciutat, ja que era a l'església dels predicadors on la família Espanyol tenia el vas familiar, i després de les vicissituds derivades de la seva demolició anà a parar a mans privades fins que va esser recuperada el 1995 i actualment es troba depositada al Museu de Mallorca. Els versos ens mostren un poeta bon coneixedor del llatí humanista de l'època i avesat al ritme dels autors clàssics, encara que a vegades es tracta d'un ritme un poc forçat.⁶⁰

Val a dir que aquesta elegia conté, a més dels aspectes formals que acabam d'esmentar, altres elements puntuals que ens permeten encabir-la entre les mostres poètiques del moment de notòria influència humanista. Així, l'autor fa ús de denominatius com "balear", per referir-se a son pare *civi baleari*) i a l'ardor illenc (*balearius ardor*), evidentment recuperats de la tradició clàssica i aliens a l'ús medieval, com sabem.⁶¹ També ens sembla interessant de constatar la manera en què escriu el cognom Espanyol, *Spannolio* en lloc de la forma llatina habitual «Hispanus», que semblaria la més lògica i diguem-ne "clàssica".⁶² No és difícil veure-hi, ací, un italianisme, derivat de la seva vinculació amb la península itàlica.

També tenen ressonàncies clàssiques la manera com defineix son pare, *Pat[ri] B[enemeriti] P[atriciae]* i la Seu de Mallorca, en presentar-se'n com a canonge: *Basilice magne canonicus*.

El periple d'Esperandeu Espanyol s'acabà als primers anys del segle XVI, ja que sabem que la seva mort fou el mes de març de l'any 1505.⁶³

⁵⁹ La correspondència de Descós roman encara inèdita (ACM 15.530). Fidel FITA: "Cartas inéditas de D. Arnaldo Descós en la Colección Pascual", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 19 (1891), 377-446

⁶⁰ Sobre les característiques formals i d'estil de la làpida remetem a Maria BARCELÓ CRESPI; B. COLL TOMÁS; G. ROSSELLÓ BORDOY: *Espanyol i Pacs...*, 9-14.

⁶¹ Maria BARCELÓ CRESPI; Gabriel ENSENYAT: "La recuperació de la toponímia clàssica a Mallorca en època humanista", *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears. XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2005, 617-620.

⁶² De fet, la forma «Hispano» és la que fa servir el seu nebot Benet ESPANYOL («Benedicto Hyspano»), autor de la *Historia de Sancta Fide Catholica*, obra de 1548. GABRIEL LLOMPART; JAUME RIERA I SANS: "La *Historia de Sancta Fide Catholica* de Benet Espanyol (1548)", *Fontes Rerum Balearium*, 3 (1979-1980), 141-194.

⁶³ R. ROSSELLÓ: *Història de Manacor...*, 155-156.

De la funció plàstica a l'estructural en l'obra gòtica i cincentista. Nous fragments.

MIQUEL POU AMENGUAL

RESUMEN

Este artículo presenta diversos restos artísticos góticos y del siglo XVI, que de algun modo han pertenecido a la iglesia de Sant Miquel de Lluçmajor. Tales fragmentos pueden servir para la formación y avance del corpus local artístico de esta materia, desde el punto de vista pictórico y arquitectónico. Se desarrollarán los restos tratándolos tanto en si mismos como en relación al sitio donde se han hallado.

Palabras clave: Terrencs, Montalegre, López, santa Ana, artesonados.

ABSTRACT

This paper presents various artistic gothic remains and of the sixteenth century that somehow belonged to the church of Sant Miquel of Lluçmajor. Such fragments can be used for training and advancement of local artistic corpus in this matter, from the standpoint of painting and architecture. Treating the remains will be developed both in themselves and in relation to the site where they were found.

Key words: Terrencs, Montalegre, López, saint Anne, panelled.

Introducció.

Aquest treball pretén donar a conèixer algunes de les troballes que els darrers anys han aparegut de restes de peces medievals i alguna cincentista trobades a la Parròquia de Sant Miquel de Lluçmajor. No s'estableix com una catalogació ni una anàlisi exhaustiva, entre altres coses, perquè ni les restes ni les fonts documentals que els poden afectar ho permeten. Però sí que poden servir per ampliar el marc de peces conegudes tant d'inventariat, com per obrir nous espais cap a noves visions estilístiques, conceptuals o iconogràfiques. L'ordenació i desenvolupament de l'article no obeeix al que podríem denominar una seqüència cronològica que obeeiria a una relació en etapes o estils. Sinó relacionats amb el lloc on s'han trobat i, per tant, dins el canvi de funció que en foren subjecte i motiu de la seva retirada i destrucció.

Quasi totes les peces que s'exposaran pertanyen a l'època medieval, segurament alguna podria pertànyer a la primitiva església, com també a la que es va fabricar a principis del segle XV. En un dels casos traspasarà el gòtic i s'endinsarà dins la segona meitat del segle XVI amb unes possibles taules del cercle dels pintors López. Tot això s'ha de percebre des del punt de vista de les noves construccions i promocions del segle XVIII i de la nova església neoclàssica, a partir de la dècada setanta del mateix segle. La mateixa nova

creació patrimonial, va dur implícita la desaparició de gran part, per no dir de tot, del patrimoni gòtic i barroc anterior.

No és el primer cop que són trobades peces d'èpoques passades que han perdurat dins un canvi de funció. O més concretament que foren retirades i s'han trobat fragments que serviren per omplir, per farciment o per l'estructura d'algun altre objecte. Sien exemples: la taula de l'Anunciació de Maria que es va foradar per utilitzar-se per l'estructura de l'orgue de la Seu;¹ o els àngels adoradors que es trobaren utilitzats en la subjecció d'una tela de la Divina Generació d'Inca;² com també en trobaríem a l'obra dels López en els dos fragments de la Divina Generació, que devien haver-se desmuntat i utilitzats per reforç d'alguna altra peça, conservats ara al Museu Diocesà.³

Finalment, en el BSAL de l'any 2003, la Dra. Sabater ja va tractar unes primeres restes aparegudes a l'església de Lluçmajor, d'un retaule de Gabriel Mòger. El present text voldrà aportar una ampliació del mateix aprofundint en el lloc on es varen trobar i aportant nous fragments.

Pel que fa al present estudi: principalment, són dues àrees o petits blocs en què s'ha estructurat, un bloc sobre les restes pictòriques i un segon bloc sobre tres elements arquitectònics.

Pintures i enteixinats.

Al voltant de l'any 2003, va aparèixer un tros d'enteixinat mudèjar emmagatzemat en el forn de la casa Rectoral. El fragment trobat era de petita mida, just 50 x 15 cm. La seva configuració obeïa a la configuració d'enteixinat amb flor central tallada i pintat al seu voltant. Tenint aquest indici i adduint l'origen medieval del mateix se'm va comunicar que ja entre les obertures dels calaixos de la calaixera major s'havia entrevist fusta policromada, cosa que es recordava amb certa estranyesa, per l'existència d'aquesta tipologia en llocs tan amagats. Reconeixent exhaustivament el moble fou verificat que dit moble a la part baixa, l'interior –entre els calaixos- i al darrere, es trobaven farcits de restes medievals, que foren posats com elements estructurals.

En aquest primer moble es trobaren diversos tipus de restes: enteixinats i taules de retaules. Els fragments trobats a l'interior del moble es poden dividir en almenys tres tipus d'obra retaulística. Uns pertanyent al retaule de Sant Esteve i Sant Pere, ja investigats en el seu moment per la Dra. Tina Sabater⁴ i, a part, també aparegueren unes restes de menor

¹ Gabriel LLOMPART; *La pintura gòtica en Mallorca*, Palma, 1999, 101.

² Tina SABATER *La Pintura Mallorquina del segle XV*, Palma, 2002, 394.
Pere Joan LLABRÉS (ed.): *Els sants a l'art d'Inca*, Inca, 2001, 94.

³ Gabriel LLOMPART; Joana Mª PALOU; J.M^a. PARDO: *Els López dins la pintura del segle XVI a Mallorca*, Palma, 1988, 85.

⁴ Tina SABATER: "Sobre pintura gòtica del siglo XV. El retablo de San Pedro y San Esteban de la Parroquial de Lluçmajor", *BSAL*, 59, Palma, 2003, 321-326.
Tina SABATER: *L'art gòtic a Mallorca. Pintura damunt taula (1390-1520)*, Palma, 2007.

format de la part exterior d'un altre retaule gòtic⁵. A part, de set peces pintades amb un paisatge d'arbres i riu amb un dels fragments que conservava una mà aguantant un llibre.

Hem de fer una introducció sobre el moble on s'hi va trobar gran part del material que tractam. Les calaixeres parroquials, on es trobaren les pintures i enteixinats, fou un moble creat per tal lloc i la sagristia per la qual es va fer data de 1702. El moble fou pagat pel Dr. Joan Basili Nicolau, hem de tenir en compte que a cada costat del moble, en els laterals té esculpit en el centre l'escut de dit personatge. A més, inscrit en el voltant de l'escut damunt la mateixa fusta del moble hi trobam la següent inscripció: *X PENSI FACTUM RDI: D: RIS. JOANNIS BASILI II. NICOLAU P.RI. HUIUS PARROCHIAER.*⁶ Dita família fou promotora d'altres obres com el casal rectoral; en el balcó de la seva façana hi ha el mateix escut; també el mateix escut el trobam a l'àtic del retaule de Sant Domingo dins la capella del Roser. Joan Basilio era rector de la parròquia durant les primeres dècades del segle XVIII, morí el 1722, i fou substituït per un membre de la mateixa família, el seu nebot, D. Francesc Basilio Danús.⁷

El 1719, un document de l'Arxiu Diocesà ens documenta ja possibles desavinences entre l'església i els benefactors de la capella dels Cànoves. On hi havia el retaule gòtic de Sant Pere i Sant Esteve, que fou un avantpassat de la família Cànoves qui va pagar el retaule i va fundar el benefici de la capella pels seus descendents. Es tracta d'un procés de disputa sobre un banc i caixa de dita capella tenint al rector Basilio d'una part i el beneficiat Joan Cànoves de l'altra. Era la capella on els Cànoves encara tenien dret a sepultura. El rector, en el plet, va fent menció que dita capella ja no hi té influència la família Cànoves i que entre altres coses, ja s'hi havia posat una imatge de Sant Francesc, imatge i confraria que després al 1610, segons narra el rector, imatge i confraria foren traslladats al nou convent franciscà de la vila. Joan Basilio bé menciona fets per rebaixar el poder de la família Cànoves; anomena que en els seus setanta anys de ministeri, ja des del 1595 al 1610 era gestionada la capella per la confraria de Sant Francesc i no per la família Cànoves. I el trasllat d'aquesta –imatge i confraria– al convent de Sant Bonaventura fou fet sense permís ni prec a cap Cànoves. Per altra banda, anomena que una vegada llevada la imatge de Sant Francesc fou substituït per Nostra Senyora del Goigs. Capella regida i governada fins 1669 pels rectors. Posteriorment, el rector ja anuncia com a fet que la capella ja consta com de

⁵ Els medallons o florons decoratius de la part externa del retaule de Sant Esteve són de 12 x 9 cm, en canvi un dels altres fragments de retaule medieval que es va trobar tenia els medallons de 7 x 5,5 cm, és a dir, lleugerament inferiors al primer com també la mateixa fusta, més prima que el retaule de Sant Esteve. Malauradament d'aquesta segona peça no s'han conservat més restes del retaule que en devia formar part. Almanco pictòricament, perquè hem de ressaltar que altres fustes de la mateixa calaixera tenien restes dels materials de base per la pintura, per tant, varen desaparèixer totalment quan els rascaren i posaren.

⁶ La transcripció pot tenir alguna errada. S'ha de pensar que el moble ocupa tota la sagristia, de paret a paret, i sols hi ha uns 20 cm. entre aquesta i el moble. Per tant, la lectura i visió de la inscripció i escut és impossible sinó es fa fotogràficament o amb algun mecanisme de reflex. Aquesta inscripció és la de la part dreta, a l'esquerra sembla que també hi ha el mateix escut de la família i la inscripció.

⁷ Bartolomé FONT: *Historia de Lluçmajor*, Tom V, Lluçmajor, 1986, 541.

Nostra Senyora de la Consolació.⁸ Per tant, és probable que fos durant el segle XVIII que es destruís el retaule gòtic de Sant Esteve, els enteixinats i les taules del cercle dels López. Incorporant-se totes, en part, com a reforç interior de les calaixeres.

En total, també dins les calaixeres es recuperaren cinquanta-set fragments d'enteixinat de mides relativament unitàries d'entre els disset a vint-i-tres centímetres d'ample i de llarg: entre cent i cent deu. En total sense tenir en compte la distinció tipològica són al voltant de tretze metres quadrats.

La primera tipologia pertany a un tipus paral·lel al del corredor dels ciris de la Seu de Mallorca. Aquest darrer data de 1320 baix l'atribució de Martí Mayol. Els fragments restats a Lluçmajor (fig. 1) si bé es conserva la policromia original, i el relleu dels florons, no han perdurat les motlures que conformarien les estrelles vuitavades que caracteritzen aquest enteixinat. Dites motlures foren llevades per posar i encaixar les peces dins el nou moble, i se'n veuen els forats entre la pintura de les fustes que responen a aquesta orientació estrellada que la formalitzaria. A part de la tipologia paral·lela, mencionada de l'enteixinat del corredor dels ciris a la Seu, la trobam també a altres llocs com el Palau Verí. Per tant, amb aquests precedents la datació cronològica la podríem establir al voltant del segle XIV.⁹ Si pertanyien originàriament a l'església de Lluçmajor o espai annexa, serien d'abans de l'església anterior a l'actual, per tant, de la primera, per què la segona es va acabar en el segle XV. A no ésser que la mateixa tipologia encara s'utilitzés durant el segle XV.

Una tipologia diferent sense relleu esculpit serien les peces del segon tipus exposat. (fig. 2) Essent una flor central damunt quatre fulles grosses que conformarien la pintura de l'enteixinat. En aquest cas les limitacions entre les caselles no serien estrellades sinó quadrades amb un motlle senzill, de poc més d'un centímetre, que resoldria la distribució pictòrica de la peça decorativa. Podem aventurar que dita motllura era daurada, coberta amb pa d'or o alguna tècnica semblant. Aquest fet es comprova amb l'observació de les limitacions entre la zona natural, on ha desaparegut la motllura, i l'inici de la pintura floral. En alguns llocs hi ha restes de daurat. Sembla que en el daurat de la motllura, posterior a la pintada de les flors, alguns casos havia lleugerament tocat la zona pintada. Aquest tipus no sembla tenir paral·lels, en tot cas un altre exemple floral el tindríem en el localitzat al carrer Montision de Palma, 35. També amb els tancaments quadrats de la decoració.¹⁰

⁸ ADM, 17/79/12 San Pedro, 1719, 1, 3, 3v, 4-5. Davant tan disputades discutes entre les dues famílies, sobre un enfrontament de poders. Podem establir que la capella dels Cànoves que tenia el retaule de Sant Esteve es trobava en uns moments crítics i s'havia sotmès a nous titulars. I també irònic la possibilitat que si les famílies estaven confrontades la família Basilio desmuntes i utilitzes el retaule com a farciment de les seves calaixeres. De totes maneres tampoc són definitoris les dates perquè la família Cànoves segueix tenint el benefici i dret a enterrament a dita capella fins almanco els anys de 1750, i en els documents de filiacions i beneficiaris ho citen com altar de Sant Esteve. Vid. ADM, 19/126/5. Plagueta sobre la fundació i beneficiats de la capella dels Cànoves.

⁹ Joana Mª PALOU; Luis P^a LANTALAMOR: "Techumbres mudéjares en Mallorca", *Mayurqa*, Palma, 1974, 146, 164.

¹⁰ Joana Mª PALOU; Luis PLANTALAMOR: "Techumbres mudéjares ...", 160-161

No tots els objectes trobats han estat en el seu origen dipositats o fets pel lloc on han estat localitzats. Com a molt l'únic que tenim constància documental és del retaule de Sant Pere i Sant Esteve del qual comptem amb una major documentació. El contracte d'aquest ja va ésser publicat pel Dr. Font Obrador i també recopilat pel Dr. Llopart.¹¹ Però no podem extreure les mateixes conclusions de les altres peces que exposam. Els inventaris medievals locals no descriuen les peces que exposam. Per exemple, en els enteixinats no trobam referències concretes a dita decoració, encara que eren habituals en les esglésies cobertes d'arcs perprians o en el sostre dels casals d'aquella època. El que no podem definir és si l'església de Lluçmajor tenia parts de coberta amb enteixinat o era tota de volta que és així com sembla.¹² De totes maneres la gran quantitat trobada bé podria defensar dita hipòtesi, de què part de l'església o alguna construcció annexa a ella tenia elements d'enteixinat. La possibilitat de què els enteixinats es traslladessin d'un altre lloc ho trobam a l'antic Santuari de Nostra Senyora de Gràcia.¹³ A dit santuari, a la porta de la dreta, junt la capella de Santa Anna, es troba l'interior de la porta feta amb enteixinats del mateix tipus; flors tallades amb restes de la mateixa tipologia. (fig.3) Podria ésser que fos la capella primitiva de Gràcia la que estava coberta d'enteixinat i no l'església local, en tot cas no podem verificar-ho. Però sí que estem indicats per tractar-lo com d'un enteixinat comú, no sols es pot establir estilísticament, sinó en la contrastació documental dels canvis i construccions que es realitzaren durant el segle XVIII.

El Santuari de Gràcia sofreix canvis durant el segle XVII, el 1637 es va començar a construir nous recintes i nova església.¹⁴ Però és a partir del 1730 en què es projecte i es construeix el temple actual del santuari.¹⁵ Durant aquesta darrera etapa és quan ens afecte principalment pel possible transport de material, fabricació de les calaixeres i desmembració de peces.¹⁶

¹¹ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, Lluçmajor, 1974, 475.; Gabriel LLOPART; *La pintura medieval mallorquina: su entorno cultural y su iconografía*, T.IV, Palma, 1980. Existeix una segona versió del contracte ja apuntada per Font, que no aporta més per ésser una còpia de l'original. Vid. ARM. Prot., 4101, Not. Joan Despuig, Tom 1421-22, 14.

¹² La segona església feta durant el segle XIV sembla que era tota de volta però la qui va substituir era coberta de fusta: *Item posa que lasgleya veyra era tota cuberta de fusta*. (Transcrit a: Bartolomé FONT: *Historia de ...*, Lluçmajor, 1974, 454.)

¹³ Creat a finals dels s. XIV. La imatge gòtica que la presideix és de 1500 realitzada per Gabriel Mòger.

¹⁴ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, Lluçmajor, 1982, 577.

¹⁵ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, Lluçmajor, 1986, 576 i ss.

¹⁶ Cal fer algunes puntualitzacions cap a totes les dades i cronologia citada. En referència a la concreció de la inserció i reutilització de tots els elements medievals descrits. Que sols podrien explicar-se amb possibles intervencions menors no documentades fins ara. Per quant a la calaixera; encara que com s'ha descrit prové de principis del segle XVIII, pogué tenir alguna intervenció posterior. Per exemple, els escuts depany no són els originals, a més, té calaixos amb panys vuitcentistes altres amb panys del segle dinou i vint. Pel que fa a la font utilitzada per la Dra. Sabater, que fou comprat al 1870, (Vid. Tina SABATER: "Sobre pintura gòtica ...",

No sols a l'església o en el santuari podem trobar enteixinats reutilitzats. Uns altres exemples, en tot cas de procedència externa al lloc on reposen, serien les restes d'enteixinats trobats darrere el retaule de Sant Roc (fig.4) i del retaule Major (fig.5) del Convent de Sant Bonaventura.¹⁷ Són de procedència externa perquè el Convent no es començar a construir fins el segle XVII, i el mateix enteixinat del revers de la predel·la del retaule de Sant Roc, fou creat abans de la creació del convent. El retaule està firmat i datat pel pintor Oms el 1597. Per tant, fou el mateix taller del pintor Oms qui va inserir i aprofitar l'enteixinat per pintar el retaule darrere ell i després muntar-lo al lloc pertinent. Aquests són de tipus distints als models de la parròquia. Encara que en quantitat més escassa.

En les restes d'enteixinat del retaule de Sant Roc, ressalta el dinamisme dels florons, grossos i amb cert moviment per la seva elaboració corba. Són els mateixos que es presenten en el centre dels enteixinats localitzats en el número 33 del carrer de la Pelleteria, el del carrer Montision, el claustre de Nostra Senyora de la Sapiència o el número 16 del carrer Sol, tots ells de Ciutat. Al seu voltant encara que s'hagi esborrat en gran quantitat presenten també els motius vegetals d'aquests darrers del carrer del Sol. L'únic element particular és que el medalló que en els exemples esmentats esdevé central i el seu voltant es fet amb motius diversos no repetint el medalló central. En aquest cas, degut al pronunciat nombre de medallons de gran mida acompanyats amb medallons més petits, fa pensar que l'ordenació de l'enteixinat no respondria a un motiu central. Sinó que tot l'enteixinat es resoldria amb motius repetitius de medallons grans i petits col·locats amb la seriació habitual. En quant a aquesta distribució organitzativa de l'enteixinat no s'observen restes d'incisions que permetin veure la distribució de les motllures i fa pensar amb una distribució no tant tancada com els precedents analitzats.

Les peces d'enteixinat del retaule Major són dos fragments que degueren ajustar-se quan es va muntar el retaule en el segle XVII. Per tapar la zona lateral de pas entre el sagrari i el retaule es van afegir les dues peces daurant-les a la zona situada dins l'església. Són dos fragments amb una decoració vegetal de forma allargada: tiges i fulles en groc i vermell damunt el fons blau. Molt semblant als extensos models medievals que també podem observar a les bigues pintades del segle XV a la Torre de Doña Ochanda de Vitòria.

BSAL, 59, Palma, 2003, 322.) les noves dades ho descarten. Possiblement sia algun dels altres quatre mobles que té l'església i també es denominen com a calaixera, el moble que es comprà llavors. Per quant a Gràcia, si bé les obres documentades situen la construcció de l'edifici dins la primera meitat del segle XVIII, com també la porta té un escut de pany amb forma de cor; tipologia característica del mateix segle (Vid. Miquel LLABRÉS; Maria BELTRÁN: "Inventari de les ferramentes del portam del convent", *L'Artesania, un tresor etnogràfic en el convent*, Palma, 2007, 151.). Em varen sorprendre unes restes de pintura a l'espai intern que es poden datar en el mateix segle XVIII. L'explicació possible és que la capella antiga de Santa Anna, que era l'única capella abans de l'església actual, no li afectés l'obra nova del vuit-cents i es mantingués intacta fins el XIX o XX, simplement la porta es va canviar de lloc.

¹⁷ La informació de l'existència dels fragments d'enteixinat del convent, així com del rosetó que desenvoluparen en el pròxim apartat m'ho va fer saber el Sr. Josep Gelabert, TOR.

¹⁸ Aquestes segueixen amb el fons blau i s'inverteix els colors en les fulles i tiges essent vermelles amb els nervis grocs. Uns models decoratius que també s'aplicaren en argenteria com es pot observar en les tapadores d'una naveta del Monestir de Santa Clara.¹⁹

Les darreres peces que es trobaren a les calaixeres parroquials són set fragments d'un retaule del segle XVI.(fig.6) Difícil és identificar el passatge que en resta. De totes maneres donat l'amplada que resulta de la unió de les peces horitzontalment podia ésser el fons de dos sants en dos carrers distints del mateix retaule. Entre altres coses no sols per la panoràmica que hauria de tenir si formés una taula completa amb un sol sant, sinó perquè en el paisatge conservat; les quatre peces de la dreta tenen identificat l'aigua amb arbres de petit format, mentre les dues peces de l'esquerra el format dels arbres és major. Ara bé, com farem veure pot tractar-se d'un fons realitzat des de dues perspectives diferenciades. Pel tractament del paisatge i dels arbres determinaria que forma part del cercle dels López o d'un seguidor seu desconegut. Entre altres pintures pot servir de comparança el quadre de Sant Joan Baptista de Montuïri.²⁰ És una pintura que presenta semblances per tenir un paisatge amb un riu a un costat envoltat d'arbres, amb les mateixes tonalitats cromàtiques i el tractament lineal dels distints objectes representats. Sols en els arbres, el format presentat a Lluçmajor és més allargat, mentre que els arbres de la pintura de Sant Joan Baptista. López els fa més arrodonits. Sí que en quant a qualitat els fragments de Lluçmajor presenten una lleugera simplicitat i d'un caire més popular en què el de Montuïri no s'hi troba tan pronunciat. Per tant, podem determinar una mateixa aproximació cronològica al voltant de la meitat del segle XVI.

El presentar com he mencionat, distintes perspectives en el fons, pot tractar-se d'una pintura semblant a la de Sant Antoni de Sencelles²¹. Darrera la figura del Sant hi ha tres extractes distints de paisatge superposats amb distintes escenes. Així podria ésser que en aquest cas les taules obeeixin a aquesta separació per la situació en el fons de distintes extractes sobre la vida del sant representat. Quasi inversemblant serà tractar del sant que s'hi representava, pels pocs elements que s'han conservat, així i tot, farem una aproximació segons el fons i el llibre que es presenta; de l'obra dels López, trobam sols cinc sants que es presenten amb un llibre obert dins un paisatge: Sant Pau, Sant Antoni, Santa Catalina, Sant Bernadí i Sant Gregori, papa, aquest darrer en una taula individual i una altra dins una pintura de la Missa de Sant Gregori. I si d'aquests li hem d'afegir el fons de paisatge amb arbres sols ho trobam en la figura de Sant Antoni.

Una precisió més respecte els fragments és què es pot llegir el llibre que mostra el sant. Pareix que s'hauria de disposar d'esquena a l'espectador ja que el llibre està aguantat d'aquesta forma perquè el puguem observar. En tot cas no seria una postura total de la part del darrera del sant segurament tindria el cos de perfil.

¹⁸ DDAA: Al rescate del Pasado, Madrid, 1978, 184.

¹⁹ Gabriel LLOMPART: Joana Mª PALOU: *Nostra Dona Santa Maria dins l'art mallorquí*, Palma, 1988, 74.

²⁰ Gabriel LLOMPART: Joana Mª PALOU; J.M^a. PARDO: *Els López dins...*, 59.

²¹ Gabriel LLOMPART: Joana Mª PALOU; J.M^a. PARDO: *Els López dins...*, 96.

El fragment, en llatí, està escrit en les dues fulles del llibre.²²

Domine, ne in furore tuo arguas me, neque in ira tua corripas me.

(M)isere(re) me(i), Deus, se(cu)ndum (misericordiam tuam;) et secundum multitudinem miserationum t(u)arum del(e) ini qui(tat)em me(am).

Encara que estigui en les dues fulles que es veuen del llibre sembla que són dos paràgrafs distints, essent la introducció de dos salms, un; el *Domine, ne in...* seria el de la introducció del salm 6, i es repeteix la mateixa introducció al 38, i la segona part; *Misere Mei...* coincideix amb la introducció del salm 51. Són salms que formen part del llibre del Salms de la Bíblia. No sé si aquests salms poden correspondre a un sant en particular, en tot cas la pintura conjugava: paisatge, texts bíblics, sembla que són de temàtica penitencial, i la figura d'un sant.

En les peces dels López on s'observa l'interior d'un llibre no sembla que pugui ser llegit sinó que el text està marcat, no escrit, essent la present pintura una de les poques obres que hi ha els dos casos.

Dos exemples purament testimonials i que poca informació del seu context original ens poden donar són els trobats darrera el retaule del Sant Crist de l'Esperança. Són dos fragments que són part d'un Esperit Sant (87'50 x 29 cm) i part d'un sant màrtir (87'50 x 20'50 cm). La peça del sant màrtir està en tant mal estat de conservació que escau inobservable en documentació fotogràfica, i sols es pot mencionar que formava part del vestit de la zona del tronc d'un cos. Són tres els elements que ens ho determinen: la mà amb les restes de la palma, el cordó vermell que creua el vestit en vertical i perpendicular i el començament d'una peça de joieria amb perles, que estaria baix del coll de la figura. Semblant a la utilitzada en pintors de la segona meitat del segle XV (Terrencs, Jaume Huguet,...). El vestit està tractat amb la tècnica de l'estofat però pràcticament sols són observables les marques que ha deixat perquè degut a la seva degradació ha desaparegut gran part de la superfície. El vestit estaria ajustat al cos cenyit pel cordó que hem dit, que també actua com a final de tela, amb la decoració de botons rodons. També recurs utilitzat en aquests moments com, per exemple, la decoració del vestit d'una escultura de la Mare de Déu, en el museu del Monestir de Pedralbes, on la cinta que limita la tela del vestit és decorada mitjançant botons rodons. Una decoració que perviurà en sanefes decoratives de mobles del segle XVII, com també es pot observar en unes calaixeres de petit format del mateix museu.

En el segon fragment,(fig.7) s'observa el cel i s'intueix l'escenificació teatral que suposava dita peça; tela i llaços apareixen alçats dins un cúmul de boires i a la seva part inferior s'observa, amb prou dificultat, la part superior d'un colom amb ales obertes, per tant, és una baixada de l'Esperit Sant. La nimba sols es formada per una línia circular i no podem determinar la iconografia a què pertanyia la peça, perquè la poca quantitat de dades que ens dóna invalida qualsevol atribució iconogràfica. Aquest tipus d'aparició d'Esperit Sant és habitual tant en una coronació o iconografia de la Trinitat, però també en un Baptisme de Crist o Epifania. La iconografia de l'Esperit Sant es posà de moda en el segle XVI posant-la a l'àtic dels retaules, juntament amb la versió de situar a l'àtic a Déu. Les

²² Entre parèntesi el que no surt; perquè està tapat per la mà del personatge o perquè ha desaparegut.

faccions estilístiques no considero que donin prou informació per establir una datació ni autoria concreta. Ara bé, el tractament dels núvols amb formes circulars és un tractament comú a la pintura del segle XVI, però la teatralitat i gran format que pareix tenir dins una tècnica bastant ben tractada ho allunya del gòtic, i torna a aproximar-se al període dels López. En els documents i inventaris sobre l'església que mencionen l'existència d'un Esperit Sant, com un dels eixos principals de la temàtica, sols podem acudir al contracte de Pere Terrens i Gregori Llaneres.²³ Amb escenes de Sant Pere i Sant Pau, i dins les espigues es cita com s'ha de pintar l'Esperit Sant influït per Déu a la Salutació. Però no sembla que aquesta pintura documentada s'adeqüi a aquest fragment.

Els canvis funcionals d'aquestes dues darreres peces exposades són vertaderament múltiples en l'ús que se n'ha fet els darrers segles. D'això se'n deu de les distintes restes de material que s'han trobat aferrades a la pintura. Aprofitant-se la fusta almanco en dues ocasions. Els dos fragments de retaule, que es trobaren afegits entre ells però crec que la distinta tècnica utilitzada fa entreveure que pertanyia a dos retaules distints o a dues peces distintes del mateix. Eren coberts amb paper de vellut vermell però a la vegada aquest, era cobert per paper pintat (paper de paret del s.XIX(?)) col·locat a contracara i pintat tot de calç blanca. Posat com si fos part de la paret. L'únic que se'm planteja és la hipòtesi següent: les peces del retaule del segle XV i/o XVI, perderen la seva funció pel canvi de moda (com totes les peces analitzades en aquest treball) i també per la construcció de nous objectes (retaules, capelles de l'església,...). La seva perduració degué ésser fins el segle XVII o el segle XVIII, que amb un nou retaule barroc s'utilitzaren les distintes fustes per omplir les parts internes folrant-lo de paper de vellut vermell. El mateix retaule del Sant Crist, on s'ha trobat, té el nínxol folrat de paper de vellut. I la mateixa part interna de la volta del nínxol obeeix al mateix reciclatge. Aquesta zona, oculta, es realitzada amb paper aferrat damunt la fusta tipus decoració a la romana del segle XVI-XVII. D'un anterior retaule o del mateix quan es va tornar a reconstruir durant l'obra de l'església actual en el segle XIX.

Una peça que ja es va trobar durant unes obres de remodelació durant els anys vuitanta, que formava part del sòtil d'alguna sala de la rectoria, va ésser documentada i investigada per la Dra. Sabater a la seva tesis.²⁴ Seria una Trinitat del pintor Gonçal de Montalegre d'entre 1505-1514. No inserim en dita peça, rematem al treball de la Dra. Sabater, però cal ampliar la possible iconografia que la peça original tenia. Això ho contemplam a partir de dos nous fragments, que sense cap dubte es trobaren en el mateix moment que els coneguts fins ara, però degut al seu estat i la poca aparent informació que proporcionen degueren ésser arraconats dins el llenyam del forn de la rectoria i fins ara no foren retrobats. Són dues peces una de 197 x 19 cm i l'altre de 217 x 18'5 cm. Malauradament aquesta darrera fou tallada amb punta i les restes pintades no permeten cap identificació. La primera peça és la part d'enmig del retaule de la Trinitat que es pot situar a escassos cinquanta centímetres del fragments fins ara coneguts. El poc espai front les restes ja identificades fa que sigui més bo de situar les que ara presentam. La seqüència que segueix la taula trobada és la següent (fig.8): un coll damunt l'esquena del qual s'hi situa

²³ Gabriel LLOMPART: Miscelània documental de pintura y picapedrería medieval mallorquina, Palma, 1999, 55-56.

²⁴ Tina SABATER: *La pintura mallorquina...*, 392-394.

una mà, una estrella vermella sobre el fons blau, uns tros dels plecs de vestit de color blanc i finalment, perdura part del fons de color vermell.

Recordem el retaule fins ara conegut: el fons general és blau, i la Trinitat es presenta Déu a l'esquerre, Crist a la dreta i l'Esperit Sant al centre, a la dreta d'ells amb mides iguals que la Trinitat hi ha un àngel. Aquesta nova peça incrementa les mides del retaule per la seva part esquerra. Perquè per fer coincidir la peça trobada amb la conservada s'ha acudit evidentment al fons i als personatges identificats. Baix una primera observació i adequant-se al format de la Trinitat es va considerar que el fragment del coll amb la mà provenia d'una Assumpció de la verge per part de la Trinitat. Igual iconografia de l'Assumpció que trobam a l'obra del López.²⁵ Pensant que el tros de vestit blanc corresponia a l'àngel i la verge situant-se a un nivell inferior al centre de la Trinitat. Ara bé, sabem que el nivell de la pintura trobada és inferior però aquesta disposició iconogràfica no escau amb les distàncies entre les figures de la Trinitat, ja que si posam el vestit com si fos el de l'àngel; el coll i la mà es situen en el mateix eix del cos de Crist, esquema impossible. Per tant, l'únic esquema realitzable és situar el vestit com el seguiment del vestit de Déu. Ara sí que ens dóna correspondència: a la seva dreta té restes de fons vermell igual que el vermell del cercle central de la Trinitat. Seguint aquest fil cap a l'esquerra trobam el sol vermell amb el fons blau, que és el mateix del fons exterior de la Trinitat i del cercle central vermell. Aquí trobam el coll –que es treballat d'igual mode que l'altre coll que perdura, el de l'àngel de la dreta- amb els dits a l'esquena. I hem de situar-lo dins la composició general del retaule a la figura que faria parella a la seva dreta amb l'àngel.

Encara resten uns 56 cm. de la taula policromada amb pintura blanca i taques de color negre. Aquesta part sembla que correspondria a la figura que té la mà damunt l'esquena, seria una tela de vellut blanc amb decoració de punts negres. Aquest tipus de vestimenta el podem trobar en alguns sants entre d'altres a: Sant Joaquim, Sant Jeroni en un llibre miniat o la mateixa Mare de Déu, tots ells a l'obra de Terrencs. Per tant, escau amb aquests nous fragments una escena més completa i bastant complexa²⁶ si hem d'afegir els nous elements. Ja que si la Trinitat és l'objecte central a la dreta de l'àngel hem d'afegir també els 56 cm. que hem avançat a l'esquerre tenint un retaule de més de 365 cm. d'amplada. En tota una taula original sense separacions estructurals ni decoratives. Pel que fa a la iconografia de la nova figura sols he localitzat dos casos en què trobam la mà sobre l'espatlla d'una altra figura, que no sia Crist ni Déu. És el cas de Santa Anna per damunt la figura de la Verge jove o nina que la trobaríem en iconografies de les tres generacions; en el pintor Miquel Frau, en Montalegre o també en Terrencs. Joan Desí, en el retaule de la Mare de Déu i Jesucrist entronitzats, també segueix en la disposició de posar la mà de Santa Anna damunt la verge que també trobam en la figura de Sant Francesc, l'espatlla del qual reposa

²⁵ Gabriel LLOMPART: Joana Mª PALOU; J.M^a. PARDO: *Els López dins...*, 91, làmina 51.

²⁶ Una obra on la Trinitat està present i també de lectura iconogràfica complexa amb una profusió d'àngels, serafins i personatges. És la Impetració de Jesús i Maria a la Trinitat, de l'església de Sant Jaume de Palma. Encara que el Dr. Llopart la situa tardanament pot servir de comparació per observar una pintura on a part de la Trinitat hi ha altres elements i figures que estableixen una lectura avançada. Vid. Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval mallorquina:...*, T. III, fig. 169.

sota la mà d'un àngel, aquests darrers pintats amb perspectiva jeràrquica.²⁷ En percentatge la representació més comuna és la iconografia de Santa Anna i la Verge no de bades de moda en el segle XV-XVI i que tornarem a trobar a la peça següent. Amb aquests precedents, la meua inclinació i si durant aquest període la iconografia de la Divina Generació comença a estar de moda és què es correspongui amb les figures de la Verge nina amb Sant Joaquim o Santa Anna. En els models coneguts es repeteix el mateix tipus de vestimenta (vellut blanc), per personatges importants, i la mà damunt la Verge. I encara que es necessitaria documentació més concreta, gràfica o documental, que no he pogut localitzar. El conjunt general iconogràfic tindria sentit coherent: la família humana i la família divina, unida en un mateix retaule. I l'àngel anunciador a la dreta (?). Aquesta composició ja fou utilitzada per Montalegre amb altres figures a una Taula de les Tres Generacions²⁸; en el centre es situa la Divina Generació; a la dreta hi ha Sant Antoni; i a la seva esquerra l'abraçada entre Santa Anna i Sant Joaquim.

Unes restes possiblement de procedència forana seria la pintura de Santa Anna i la Verge nina²⁹, del sòtil de l'esquinzell de la sagristia nova.(fig. 9-11) La taula fou inserida com a part del sostre del moble, sense que es tracti d'un reforç ni d'una doble superfície. La mateixa taula gòtica és la que en la seva part inferior es troba l'enteixinat barroc del sostre, la fabricació del moble va reciclar dites peces. Segons el Dr. Font,³⁰ el moble prové del Convent de Santa Caterina de Ciutat de Mallorca. Fou dut a Lluçmajor el 1771, col·locant-se a l'església gòtica fins que creant-se l'actual va tornar a canviar de lloc, posant-se a l'accés de l'església dins la sagristia nova acabada el 1796. Per tant, les peces podrien provenir del convent ciutadà, però més difícil és determinar si aquestes provenen originàriament de la seva retaulística o el fuster que va realitzar el moble utilitzà material d'altres llocs. Entre altres coses, l'església d'origen, si és Santa Caterina de Sena, no té origen medieval. Es va crear el 1680, per tant no pareix que la taula de Santa Anna procedís del convent d'on dugueren l'esquinzell.

No és descartable que les pintures fossin d'algun retaule propi de la parròquia de Lluçmajor. Hem de tenir en compte uns possibles elements; l'antiga església podia tenir més d'una entrada, sol ésser habitual, i per tant, més d'un esquinzell. L'esquinzell de la sagristia nova, no té cap element decoratiu que l'identifiqui amb el convent de Santa Caterina i, a més a més, en el seu àtic hi ha un escut amb la figura de Sant Miquel Arcàngel. Encara que està posat al damunt del moble no incorporant-se a l'estructura del mateix, per tant, pot haver-se afegit una vegada arribat a Lluçmajor. Però és l'únic tret diferencial, i sembla de la mateixa època que la resta, que l'identifica més amb l'església de Lluçmajor i no amb la de Ciutat.

Hem de tenir en compte un altre factor, l'església de Lluçmajor tenia en el segle XV retaule de Santa Anna³¹ i durant el segle XVI de les divuit confraries religioses, nou eren dedicades a la Verge,³² en qualsevol dels seus temes marians. Cal destacar pel que ens

²⁷ Tina SABATER: *La pintura mallorquina...*, làmina 96, 96a-b.

²⁸ Tina SABATER: *La pintura mallorquina...*, làmina 109.

²⁹ Gran part de la peça ha perdut els pigments. La mida aproximada és: 106 x 155 cm.

³⁰ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, 1986, làmina 28.

³¹ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, 1974, 470.

³² Bartolomé FONT: *Historia de ...*, 1978, 467.

afecta la confraria de la Nativitat de Nostra Senyora.³³ Bé per tant, podien aquestes restes formar part d'alguna imatge de l'església amb la seva confraria pertinent. Sols comptam amb un contracte on hi figura la presència de Santa Anna, que fou la contractació del pintor Miquel Frau d'un retaule de Sant Antoni i Santa Anna. Però hem de descartar que sia la mateixa figura perquè si seguim el contracte no esmenta la incorporació de la Verge nina dins els elements a tractar i, a més, s'estableix que el mantell *sia fet e fabricat de brochat d'or*.³⁴ Allunyat per tant de l'obra que presentam.

Les restes són tres taules distribuïdes arbitràriament, perquè la central pertany a la dreta de la imatge mentre les dues del costat formen part de la imatge principal.

Santa Anna, dreta, es presentada a l'esquerra de la imatge i aguanta a damunt, entre els braços, la Verge nina. Les dues mirant el davant, i les figures aïllades de qualsevol escena sobre un fons paisatgístic. En les restes podem observar la inclusió de les figures dins una arquitectura d'un arc i essent un interior perquè en el trespol han perdurat pintades algunes rajoles.

Pels determinats mètodes estilístics em sent inclinat a atribuir l'obra al cercle del pintor Pere Terrencs. En l'obra de Terrencs i del seu cercle és molt abundosa la producció de Santa Anna. Així la trobam al retaule de Sant Joaquim i Santa Anna del Monestir de Santa Clara, una taula de les tres generacions, amb la jove Maria i el nin Jesús, o també uns fragments del convent de Sant Bartomeu d'Inca amb distintes escenes. Vegem com per les característiques que li atribueix el Dr. Llompart³⁵ les podem destriar en la pintura analitzada: cos i volum en els personatges, que es poden intuir en els plecs del mantell, execució en terrassa i arquitectura sobre fons de paisatge (muntanyes, arbres,...), i les muntanyes d'un blau-verdós pàl·lid els trobam també en l'obra tractada. Aquí Santa Anna segueix el model de mantells, vermell i blau l'interior, i la situació adoptada a la pintura de Santa Clara, però d'un manera molt més natural. A la part inferior de les taules es localitzen petits trossos de l'enrajolat: rajoles bicolors i algunes barrades de color obscur amb fons blanc, aparellades, que s'aproximen també al cercle de Terrencs. A destacar i considerar la naturalitat de la subjecció de la filla, amb les dues mans entrelaçant els dits i la Verge nina damunt el braç amb part del vestit caigut damunt el braç de la mare. Allunyades de vells tipus com poden ésser el del Retaule de Santa Anna de Ramon Destorrents. Com a trets particulars d'aquesta obra en consider-ho els nimbes de les dues figures, on aproximant-se a la naturalitat de l'obra fuig de les aurèoles de daurat ple. En aquest cas les aurèoles estan fetes amb línies daurades que dibuixen el contorn circular i segurament podien tenir algun escrit, o sols sia elements de decoració. Malauradament no és possible la seva verificació per l'estat de la pintura.

Un element que també caldria remarcar és la semblança que ens ofereix la Verge nina amb el personatge de Maria Magdalena de la Crucifixió del Museu Diocesà, d' Alonso de Sedano. La vestimenta de la santa, és del mateix tipus i color del vestit, i en una anàlisi comparativa fisonòmica: les faccions del rostre i cabells són prou semblants amb la Verge nina de la pintura de Lluçmajor, podent considerar-la un mateix model-tipus, una amb edat

³³ BMR, Llibre de Confraries, BB-11-162. La confraria de la Nativitat existia i era vigent ja a la segona meitat del segle XVI i fins almanco final del segle XVII.

³⁴ Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval mallorquina*:..., T.IV, 233.

³⁵ Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval mallorquina*:..., T.I, 96.

d'infantesa i l'altre de jove. La mateixa figura en edats distintes. Es sap la vinculació i coneixença entre Sedano i Terrencs, per tant, resulta possible la influència per adoptar models semblants. La influència flamenca que es sol veure en l'obra del cercle de Terrencs també en podem veure estilismes semblants en aquestes restes. Un tret molt realista serien els brots de càrritx que es situen als peus de Santa Anna, fent de pas entre el primer pla i el fons de paisatge.(fig. 11) Ja ho trobam en els brots entre les escaletes d'unes runes a la pintura de l'Epifania del seu cercle pictòric.³⁶ Però pintats més cohibits no tan expressius i desenvolupats com la pintura tractada. I és precisament en l'àmbit flamenc, de captació experimental de la natura, que podem trobam paral·lelismes d'aquest tractament vegetal com puguin ésser *Les herbes d'un prat*, d'un estudi d'aquarel·la realitzat per Durer el 1502.³⁷ Encara que sia una comparança d'exemple, en un cas distint, sense que es pretengui establir cap línia de connexió.

Pel que fa a l'anàlisi iconogràfica, ja hem mencionat la importància que durant el segle XV comença a agafar Santa Anna. Podem trobar un paral·lel en composició a aquesta Santa Anna dreta amb la Verge nina damunt el braç. En una escultura de la Santa Generació, atribuïda a Michael Pacher, del MNAC, que prové de la ciutat de Munic. En aquest cas la santa es situa dreta amb Crist nin damunt el braç dret i la Verge nina damunt el braç esquerre. En el cas de Lluçmajor sols és la Verge qui dur al damunt. Aquí no es repeteix el mateix esquema de la Santa Generació-triple, que hi faltaria el Crist i tampoc en la composició juxtaposada que són les conegudes. Seguint l'anàlisi iconogràfica de Maria Rosa Manote.³⁸ Santa Anna va començar a publicitar-se com a iniciadora dels misteris de la concepció virginal. I es desenvolupa la iconografia de l'Abraçada a la Porta Daurada de Sant Joaquim i Santa Anna que també es coneguda en el cercle de Terrencs.

Finalment, un altre lloc de trobada de restes retaulístics el trobam al Santuari de Nostra Senyora de Gràcia, que ja hem tractat pel que fa a l'enteixinat. Es tracta d'un petit fragment trobat l'any 2009 a la part exterior de reforç de l'estructura de l'àtic del nínxol de la Verge. L'àtic es va llevar en unes desmerescudes restauracions del temple i fou dipositat en un magatzem fins el 2008 que foren traslladades a la parròquia de Lluçmajor. El reforç feia parella amb un altre a la seva part esquerra. Desgraciadament aquest darrer tros va ser minuciosament rascat, a la seva part pintada, sols deixant la superfície de fusta amb la base de preparació, que l'ha deixat definitivament perdut. La resta pertany a la figura de Sant Onofre.(fig.12)

En aquest petit fragment sols s'ha conservat la part on s'hi representa la zona central del cos del sant; això és la cintura i tronc fins al mentó. Encara que sia una resta escassa sols el model del Sant Onofre s'adequa a aquest format. Si bé, trobam dos exemples a Mallorca que contemplin dit personatge en pintura gòtica, els dos dipositats en el Museu de Mallorca. Atribuïts a Joan Rosat; un formava part de la part central d'un retaule amb Sant Bernadí i l'altra formava part d'una espiga sense centre original adscrit. S'ha de dir com a possible connexió de l'autor dins Lluçmajor que l'obra de mestre Rosat es vinculat a Lluçmajor, mitjançant un petita taula de Santa Gertrudis, ara al Museu Diocesà. Però la

³⁶ Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval mallorquina:...*, T.II, núm. 150.

³⁷ Ernest H. GOMBRICH: *Historia del Arte*, Madrid, 1982 (1979), làmina 200.

³⁸ DDAA: *Guia MNAC*, Barcelona, 2004, 138.

disposició, en el fragment trobat, del sant i el fons que deixa veure la peça s'allunya de les obres conservades gòtiques i s'aproxima a un estil de ben entrat el segle XVI.

Si ens aproximam a l'obra documentalment, el trobar-se la peça com a reforç de l'àtic de la fornícula de Nostra Senyora de Gràcia, deixa entreveure que segurament fou posat in situ, amb la fabricació de l'àtic. L'àtic reposava directament damunt el mur del presbiteri i aquest és circular. Trobam dos inventaris que ens poden situar que dita resta formava part del primitiu patrimoni del santuari. Un inventari de 1509 anomena un retaule amb Nostra Senyora, Sant Joan Baptista i sant Onofre. Encara que el cita després d'inventariar unes figures de terracota, posant de manifest que els varen canviar de lloc, duent-los a un racó, i pareix que cita unes figures i no unes pintures.³⁹ Més clar ho trobam en un inventari de setanta anys després (1578), on torna a mencionar un petit retaule amb Santa Anna, Sant Onofre i Sant Joan, i pareix més precís la possibilitat del retaule pintat amb els sants.⁴⁰ Estudiant els distints inventaris de la parròquia i el santuari sols en aquest temple hi ha documentat aquest sant ascètic. Aquest retaule s'ha d'afegir als retaules coneguts en què Sant Onofre comparteix amb Sant Joan Baptista presència comuna durant aquest període; el retaule que estava a la població de Sant Joan, que compartia iconografia amb un tercer sant (sant Sebastià), o el retaule que es va exposar en el Museu Arqueològic Lul·lià de Palma el 1881.⁴¹ Per altra part, el ressò de les muntanyes de Randa, Gràcia i Cura en referència a ermitans va partir des de l'estada de Ramon Llull i es va incrementar en el segle XV amb l'estada documentada de diversos ermitans que vivien en aquesta muntanya, fets que varen contribuir decisivament a la creació dels tres santuaris. Cosa que el Dr. Llompart també menciona com una possible causa del retaule al puig de Sant Joan dedicat a Sant Onofre i Sant Joan Baptista, com a sant també ascètic, ja que en dita muntanya també s'hi instal·laren ermitans. Tot això fa més coherent i verificable aquesta peça en el lloc. De totes maneres la possibilitat que ens trobem dins una pintura del segle XVI avançat ho trobam en la seva iconografia i estilisme. Els models coneguts gòtics presenten el sant contemplatiu, aïllat de l'espectador i sobre fons daurat. En aquest cas no, aquest tros central del seu cos ens deixa veure que la mà esquerra aguanta el seu bastó mentre amb la dreta l'assenyala. És el model que trobam a l'obra de Mateu López, cap a 1570 - any pròxim al segon inventari assenyalat -, en el retaule de Sant Jeroni, Sant Joan Evangelista i Sant Onofre del Monestir de Santa Clara de Ciutat.⁴²

Elements arquitectònics.

Les peces arquitectòniques del període gòtic són: dos fragments d'arcs gòtics, una gàrgola, i un rosetó. Ja es menciona en els llibres de fàbrica i en el mateix Font, que amb la

³⁹ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, Lluçmajor, 1978, 474.: “Item el lo altar de Nostra Dona de Sent Johan Betiste e Sant Nofre are las mudat en un requo de la esglesia”. No és estrany que hi hagués canvis ja que en el 1500 Rafel Mòger va fer l'escultura de la Mare de Déu, passant a ser qui presidia la capella, fins llavors santa Anna.

⁴⁰ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, Lluçmajor, 1978, 489. “Item un retaulet de les figures de Sancte Anna y sanct Honofre y Sanct Joan Baptiste”. Aquí pareix ésser que si el 1509 parla de Nostra Dona ara és Santa Anna i pot ser sigui la imatge que es conservi. Es conservà el retaule però es substituï el titular (?).

⁴¹ Gabriel LLOMPART: “San Onofre, eremita, en el medioevo mallorquin”, *Estudios Lulianos*, 7, Palma, 1964, 205.

⁴² Gabriel LLOMPART; Joana Mª PALOU; J. M. PARDO: *Els López dins...*, 69.

construcció de la nova església s'anà derruïnt la vella i que s'utilitzava el material pels seus fonaments i farciment.

De les peces fragmentades dels arcs (fig.13)⁴³, poca cosa escau a dir; ens verifica que l'església anterior devia tenir finestrals gòtics, com altres esglésies del seu tipus. És una resta inèdita perquè els únics documents visuals de l'anterior església són els gravats de Berard de 1791, o el del mapa del Cardenal Despuig, on es veu la façana medieval o dins la visió panoràmica del poble es veu inserida dins la línia urbana amb els arcs de la nova església que es construïen al seu darrera. Dit temple per tant, es va dictar baix els models del segle XV, que el Dr. Llompart ja cita amb la comparació entre els gravats mencionats i la pintura de Sant Jeroni de Pere Terrencs.⁴⁴ Efectivament, en aquesta pintura no sols s'ofereix la seva visió frontal d'un temple gòtic mallorquí sinó una part lateral amb les finestres d'arcs apuntats. Que en els gravats del temple parroquial de Lluçmajor no es treballaren.

Una peça més interessant és el rosetó situat a la zona oest de l'església. Devora el mur de la capella fonda del Roser. A la zona veïna, hi ha tapiat en el mur, el que resta d'un rosetó d'estil gòtic. (fig.14) És la zona que dona a un solar veïnat i es situa a poca altura, en relació a la paret de l'església actual. Sols és possible la seva visió des del mur del corral de la capella del Roser o bé directament dins el petit solar veí. La paret del rosetó es situa en el mur que dona en el seu interior a la capella del Sant Crist de l'Esperança. Dins un anàlisi formal, correspon a un rosetó estructurat en set quadrifols, un central i els sis restants al voltant. Formant l'estructura circular en què s'ordena. Degué ésser tapiat amb la realització de la nova església i de la capella interior a finals del segle XVIII. Sembla segons els gravats de Berard que l'anterior església tenia un rosetó central en la seva façana. La tradició d'aquesta tipologia potser s'allargués fins ben entrat el segle XVII, perquè la *Lledània* de la Seu (1620)⁴⁵ encara adopta la mateixa estructura interior.

La situació d'aquest rosetó ens pot orientar cap a la planimetria de l'antiga església i la seva possible disposició i acabament, en què almanco en el seu darrer tros, no era ocupat per finestrals sinó pel rosetó. Els finestrals devien ocupar la zona capdavantera.

Per contextualitzar aquesta zona del mur podem acudir a la descripció visual de l'espai del mur que conté l'òcul tapat i el procés de construcció que es va realitzar al seu voltant. La paret on hi ha el rosetó s'insereix perfectament dins la construcció de la nova església, però és la part del mur lateral més degradada de tot l'exterior del temple; diversos forats per causa del temps, zones obscures degut a un major grau d'humitat i ennegrides, ... Remarcar que aquest tram de mur no està construït de manera homogènia sinó que, a diferència de la resta de les parets de l'edifici, el tram està inserit dins una arcada de mig punt a igual mode que la filada d'arcades del pis superior. El mur cega l'arcada i aproximadament a un metre damunt el rosetó es troba una sanefa que talla el mur en horitzontal. Tot dins l'arcada. Per tant, és un tram de mur ple d'irregularitats constructives absents en qualsevol altra àrea de l'església.

⁴³ Mides: Fragment 1: 35'50 x 20 cm. Fragment 2: 20 x 14'50 cm.

⁴⁴ Gabriel LLOMPART; J. ESTELRICH; J. M. PARDO; J. ALVARADO: *Pere Terrencs i la seva taula de Sant Jeroni*, Palma, 1991, 64.

⁴⁵ Gabriel LLOMPART; Joana Mª PALOU: *Eucharistia. Art eucaristic*, Palma, 1993, 208.

A part de les anomalies constructives descrites, hem de fer referència als processos constructius a posteriori, des de la construcció de l'antiga església gòtica.

Primer: a finals del segle XVII, es va construir la capella del Roser connectada a l'edifici gòtic. La capella és la capella fonda que encara es conserva i el rosetó en el mur veïnat en escaire. Per tant, es va incidir en la construcció gòtica connectant els dos espais. A més, uns anys després, el 1702, es va construir la sagristia major actual, uns vuitanta anys abans de la construcció del temple actual. Per tant, la paret oest de la sagristia, la capella del Roser unida a l'actual temple i el mur que conté el rosetó versarien sobre la línia original constructiva de l'espai arquitectònic medieval. Les sagristies, com és lògic es construïen, la seva majoria, paret per paret amb el temple. El mur del rosetó ens dona informació de fins a on devia arribar l'anterior església i part de la seva situació. Conservant així l'actual església el tram original oest. La documentació de la fàbrica corrobora aquesta anàlisi visual i deductiva si tenim en compte que sols cresqué pel nord i est. Trobam com el presbiteri literalment lleva i s'insereix dins el Casal Rectoral.⁴⁶ I fins el segon quart del segle XIX, la nau nova no creix amb un tram més pel costat sud. També en el gravat de Berard el dibuix panoràmic de la vila ens dona una documentació gràfica del que hem exposat aquí. Encara que partint de què els arcs faixons del nou temple es situen centrats per darrere de la façana gòtica, cosa que si l'església va créixer per la zona est i la llum dels arcs era més ample que l'existent. El dibuixant degué corregir la seva creació perquè els arcs devien haver-se situats cap a la dreta de la façana gòtica no en el centre.

La darrera peça arquitectònica que hem pogut localitzar es troba a la paret nord del campanar, a l'inici del pis que acaba amb el templet octogonal neoclàssic. L'altura del campanar, la seva posició nord i damunt la teulada i el seu mal estat, fa que la peça, una gàrgola, (fig.15) sols es pugui observar clarament des de l'horitzontalitat de la mateixa teulada de l'església. En la seva visió inferior no s'observa cap traça que el caracteritzi degut a l'elevada degradació del marès, ni apreciar cap traç que pugui identificar un tret animal a l'objecte. Sols en la visió horitzontal s'entreveu la forma d'animal adoptada. L'explicació del perquè una gàrgola gòtica es situa en un edifici neoclàssic és el mateix que hem desenvolupat en aquest estudi; la reutilització del material amb un canvi de funció i per finalitats secundàries.

Per poder seqüenciar el perquè d'aquest objecte s'ha de tornar a recórrer al procés constructiu. S'ha de tenir en compte que des del 1784, en què es va començar l'obra, i durant els vint anys següents es construïa tota la fàbrica excepte la teulada i la façana fins en el tram del campanar actual. Que seria el tram on descansava i restava la façana gòtica. Hi ha dos plànols trets a llum recentment, d'un dels projectes inicials de la nova façana i de la secció longitudinal exterior de la nau que ens indiquen el que hi havia construït fins llavors.⁴⁷ La torre del campanar, per tant, es trobava sense acabar però ja edificada a principis del segle XIX. El problema del campanar és què no s'acabaria la seva part superior fins vint anys després, per tant, un terrat obert, sense més, durant tant de temps,

⁴⁶ Bartolomé FONT: *Historia de ...*, Lluçmajor, 1986, 558-564. Com també la narració de Berard narrat les capelles cita una part ja destruïda i la nova construcció, no seria ex-novo sinó per substitució progressiva de la gòtica. Vid. Gerónimo de BERARD: *Viaje a las Villas de Mallorca, 1789*, Palma, 1983, 181-182.

⁴⁷ Aina PASCUAL; Jaume LLABRÉS: "Isidro Velázquez y el Neoclasicismo monumental en Mallorca, 1790-1840", *Isidro Velázquez, 1765-1840: arquitecto del Madrid fernandino*, Madrid, 2009, 154.

devia tenir necessitat d'un desguàs temporal. Si afegim que a mida que es feia la nova fàbrica s'anava ensorrant l'anterior servint pels fonaments de la nova, etc. Per tant, es degué considerar reutilitzar una de les seves gàrgoles per poder treure l'aigua que s'hi podia emmagatzemar. Finalment, quan es va procedir a finalitzar el campanar, amb el disseny de l'arquitecte Isidro González Velázquez, es va deixar la peça inutilitzada, ja que actualment no té cap funció evacuativa.

La gàrgola amb forma animal, semblant a un ca, no permet fer cap tipus de filiació estilística, pel seu mal estat de conservació. Les mateixes comes de l'animal possiblement ja es degueren posar sense elles, per estar totalment destruïdes. Certament, pareix que a la part inferior del bloc on reposa va ésser serrat a mida per ajustar-se a la línia d'assentament dels altres blocs del campanar.

Conclusions.

Encara que el reciclatge pareixi un tret de la nostra societat actual, si observam la història i en aquest cas el patrimoni, la utilització de les peces canviant-les de significat -pintant-les- o aprofitades per uns altres objectes nous -destruint-les- fou un tret habitual. La falta de visió històrica i patrimonial –que era inexistent en aquells moments- fou que s'obviàs el valor artístic que amb el pas del temps s'ha aconseguit apreciar. Aquest article s'ha desenvolupat com una miscel·lània d'imatges retrobades baix el mateix sentit que les miscel·lànies de documents arxivístics medievals. La majoria de les peces que han estat tractades si haguessin estat trobades per un llec, el més probable seria que anessin a formar part de material d'escombraries. Hem pogut comprovar que la troballa de peces fragmentades, trobades a poc a poc, van configurant i ampliant el corpus artístic. Tant en fragments; que completen a altres anteriors (retaula de la Trinitat); fragments que units conformen noves peces (enteixinats); i fragments que per ells mateixos ens indiquen materialment l'existència de nous retaules (Santa Anna, Esperit Sant, Sant Onofre o retaula del cercle dels López). Al cap i a la fi, seria complicat sols amb un fragment individual desenvolupar un estudi complet, per això, s'ha relacionat amb el lloc on es dipositaren.

Sigles

ARM Arxiu del Regne de Mallorca
 ADM Arxiu Diocesà de Mallorca
 BMR Biblioteca del Monestir de la Real

Bibliografia.

Gerónimo de BERARD: *Viaje a las Villas de Mallorca, 1789*, Ajuntament de Palma, Palma, 1983.
 Bartolome FONT: *Historia de Lluçmajor*, Tomo II-V, Ajuntament de Lluçmajor, Lluçmajor, 1974-1986.
 Pere Joan LLABRÉS(ed.): *Els sants a l'art d'Inca*, Inca, 2001.
 DDAA: *Al rescate del Pasado*, Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid, 1978.
 DDAA: *Guia MNAC*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2004.
 Ernest H. GOMBRICH: *Historia del Arte*, Alianza Editorial, Madrid, 1982 (1979).
 Miquel LLABRÉS; Maria BELTRÁN: "Inventari de les ferramentes del portam del convent", *L'Artesania, un tresor etnogràfic en el convent*, Ajuntament de Palma-IMFOF, Palma, 2007, 128-151.

Gabriel LLOMPART: “San Onofre, eremita, en el medievo mallorquín”, *Estudios Lulianos*, 7, Palma, 1964.

Gabriel LLOMPART: *La pintura medieval mallorquina: su entorno cultural y su iconografía*, Ed. Luis Ripoll, Tomo I-IV, Luis Ripoll Ed., Palma, 1977-1980.

Gabriel LLOMPART: *Miscelánea documental de pintura y picapedrería medieval mallorquina*, Palma, Museo de Mallorca, 1999.

Gabriel LLOMPART: *La pintura gótica en Mallorca*, José J. de Olañeta Ed., Palma, 1999.

Gabriel LLOMPART; Joana M. PALOU: *Nostra Dona Santa Maria dins l'art mallorquí*, Caixa de Balears “Sa Nostra”, Palma, 1988.

Gabriel LLOMPART; Joana M. PALOU; J.M. PARDO: *Els López dins la pintura del segle XVI a Mallorca*, Caixa de Balears “Sa Nostra”, Palma, 1988.

Gabriel LLOMPART; J. ESTELRICH; J.M. PARDO.; J. ALVARADO: *Pere Terrencs i la seva taula de Sant Jeroni*, Direcció General de Cultura, Palma, 1991, 64.

Gabriel LLOMPART; Joana Mª PALOU: *Eucharistia. Art eucarístic*, Govern Balear, Palma, 1993.

Joana Mª PALOU; Luis PLANTALAMOR: “Techumbres mudéjares en Mallorca”, *Mayurqa*, Palma, 1974, 143-166.

Aina PASCUAL; Jaume LLABRÉS: “Isidro Velázquez y el Neoclasicismo monumental en Mallorca, 1790-1840”, *Isidro Velázquez, 1765-1840: arquitecto del Madrid fernandino*, Ayuntamiento de Madrid, Madrid, 2009, 139-156.

Tina SABATER: *La Pintura Mallorquina del segle XV*, Edicions UIB, Palma, 2002.

Tina SABATER: “Sobre pintura gòtica del siglo XV. El retablo de San Pedro y San Esteban de la Parroquial de Lluçmajor”, *BSAL*, 59, Palma, 2003, 321-326.

Tina SABATER: *L'art gòtic a Mallorca. Pintura damunt taula (1390-1520)*, Lleonard Muntaner Ed., Palma, 2007.

Làmines.

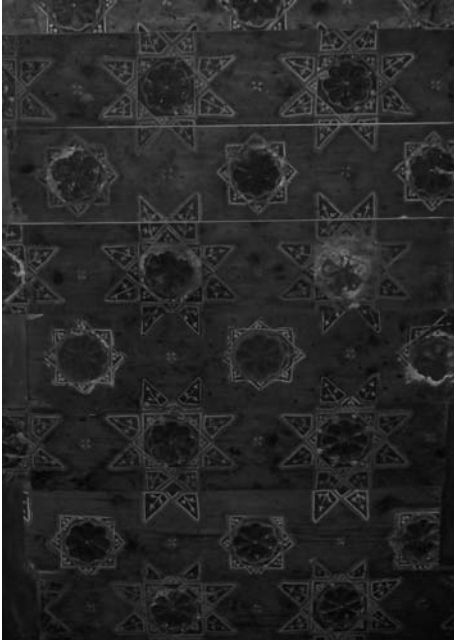

Fig. 1.- Enteixinat estrellat.

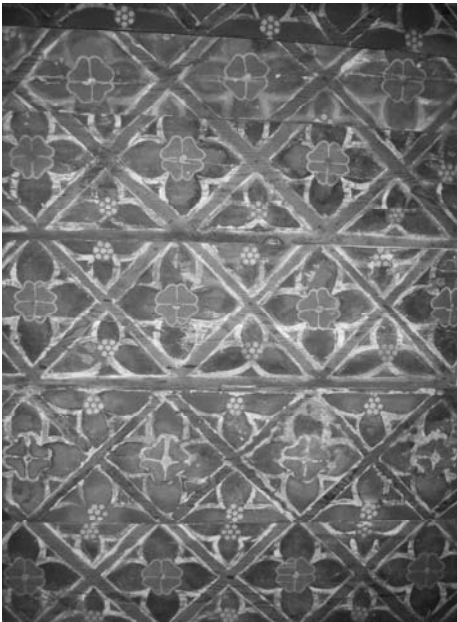

Fig. 2.- Enteixinat floral.

Fig. 3.- Enteixinat utilitzat com a porta

Fig. 4.- Revers de la predel·la del retaule de Sant Roc.

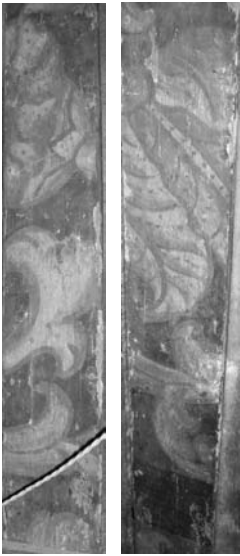

Fig. 5.- Dues restes d'enteixinat a l'interior del retaule Major.

Fig. 6.- Fragments de paisatge. Cercle dels López.

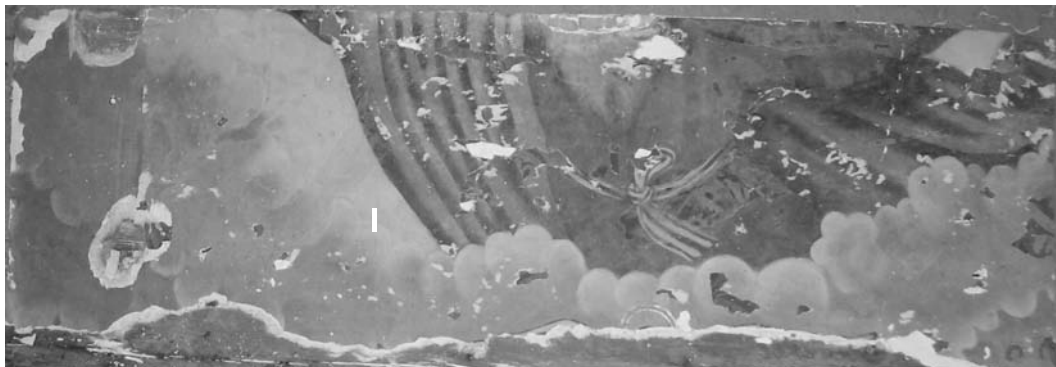

Fig. 7.- Fragment. Aparició de l'Esperit Sant.

Fig. 8.- Seccions de la dreta i esquerra del fragment de la Trinitat.

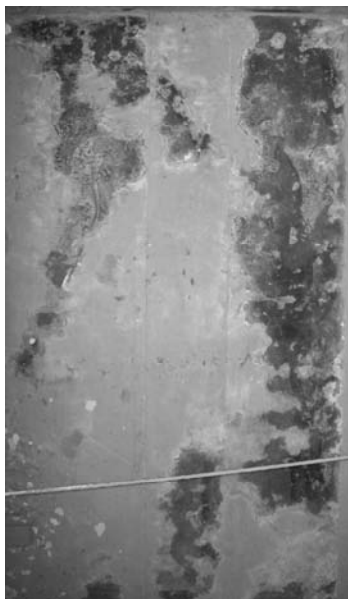

Fig. 9. Santa Anna i la Verge nina.

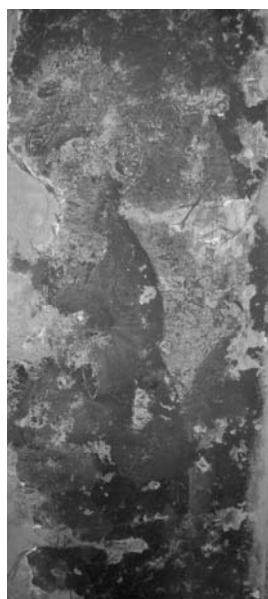

Fig. 10.- Detall Verge nina

Fig. 11.- Detall mantell i fons.

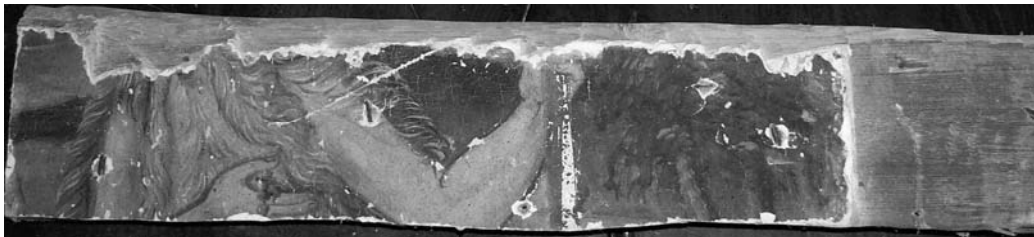

Fig. 12.- Pintura sant Onofre.

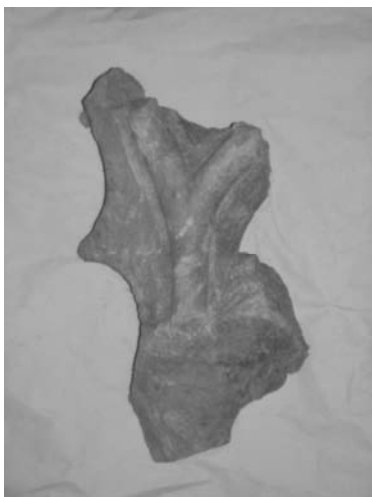

Fig. 13.- Fragment de traceria.

Fig. 14.- Rosetó

Fig. 15.- Gàrgola a la torre del campanar.

“Matemáticas mixtas” en Mallorca: la Escuela de Montesión(siglos XVI y XVII)

ANTONIO CONTRERAS MAS

Resum

S'han recollit i tractat d'enquadrar diverses notícies de les activitats matemàtiques i llurs aplicacions, llevadas a bon termini per un grup de científics mallorquins que, a l'empara del col·legi de Monti Sion, al llarg dels segles XVI y XVII. Formaren part dels “novatores” o introductors a Mallorca de les noves idees intel·lectuals de l'època.

Paraules clau: Novatores matemáticas, Jesuítas, Juan Dameto, Vicenç Mut

Abstract

The author has collected and studied different pieces of news about the mathematical activities, and their applications, successfully developed by a group of Majorcan scientists in the 16th and 17th centuries. They worked under the protection of the School of Montision and were part of the “novatores”, that is to say those who introduced the new ideas of the time in Majorca.

Key words: Novatores matemáticas, Jesuítas, Juan Dameto, Vicenç Mut

Desde los primeros momentos de la fundación por los jesuitas del Colegio de Montesión en Palma, el año 1561,¹ buen número de sujetos que luego se demostrarán como destacados intelectuales van a vincularse a sus aulas y a su entorno. Una de las principales disciplinas donde van a sobresalir, es en el área de matemáticas y sus aplicaciones. La dedicación de algunos de sus antiguos alumnos a esas materias, podría obedecer al interés de los casi recién creados ñiguistas por las ciencias matemáticas, por esos años un trazo distintivo fundamental de la Orden.² Así parece reflejarse en un notable grupo de

¹ El resumen más actualizado sobre la fundación de Colegio de Montesión, al igual que el resto de establecimientos docentes que la Compañía de Jesús llegó a establecer en Mallorca, es el de Miguel FERRER FLÓREZ: “Historia de los colegios de la Compañía de Jesús en Baleares”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 64, 2008, págs. 133-151 y especialmente para Montesión, págs. 131-136.

² Víctor NAVARRO BROTONS: “El cultivo de las matemáticas en la España del siglo XVII”, en: *Contra los titanes de la rutina*, Ed. S. Garma, Madrid, 1994 págs. 135-149. Del mismo autor: “La ciencia en la

personajes científicos mallorquines que fueron destacados cultivadores de las mismas o bien de sus aplicaciones a diversas disciplinas.

Por entonces, las ciencias matemáticas se dividían en puras y no puras. Las primeras comprendían la geometría, la aritmética, el álgebra, la trigonometría y la logarítmica. Las segundas o mixtas se ocupaban de lo que llamaban la cantidad «vestida, y acompañada de algún accidente o afección sensible». Entre éstas ciencias físico-matemáticas, se contaba la música, la mecánica, la estática o la óptica. Se incluía también la cosmografía, con sus dos ramas fundamentales: la astronomía o ciencia de los cuerpos celestes, y la geografía o ciencia de la tierra.³ Todas ellas se integraban en lo que entonces se conocía como “matemáticas mixtas”, a las cuales podemos añadir también la arquitectura o determinadas tácticas militares.

En apariencia, las matemáticas habrían sido un área intelectual con modesta incidencia en el conjunto de las materias docentes que se impartían en Montesión, durante el período que va entre sus primeros tiempos y la primera mitad del XVII. Las escasas referencias que recogen las historias sobre dicho colegio y su actividad educativa las hacen ver como, por lo menos, secundarias a la filosofía y la teología.⁴ Sin embargo, es conocido el importante papel desempeñado por los jesuitas en la renovación científica de la ciencia española, centrado sobre todo en las disciplinas físico-matemáticas.⁵ Cabe preguntarse si Mallorca habría sido una excepción en este aspecto. Sin pretender dar una respuesta completa ni definitiva a esta cuestión, trataremos de exponer algunos ejemplos de los más representativos del grupo de intelectuales mencionados y sus relaciones con el ámbito académico de Montesión y los jesuitas. Aunque sus biografías y tareas son sobradamente conocidas, repetiremos algunos detalles a fin de enmarcarlos de manera adecuada.

Tal vez debamos empezar por destacar el hecho de que el Colegio de Montesión se fundara bajo los auspicios del jesuita mallorquín Jeroni Nadal, excelente matemático, en

España del siglo XVII: el cultivo de las disciplinas físico-matemáticas”, *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*, nº 604-605, 1996, Ejemplar dedicado a: “En torno a la ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII, de J. M^a. López Piñero”, págs. 197-252 y sobre todo: “Los Jesuitas y la renovación científica en la España del siglo XVII”, en: *Studia historica. Historia moderna*, nº 14, 1996, Ejemplar dedicado a: “Los novatores como etapa histórica” págs. 15-44.

³ Horacio CAPEL: “La geografía como ciencia matemática mixta. La aportación del círculo jesuítico madrileño en el siglo XVII”, *Geo Crítica*, Número 30, Noviembre de 1980, Año V.

⁴ Jaume SERRA I BARCELÓ: “Les matemàtiques en el Renaixement i el Barroc”, en: *Història de la ciència a les Illes Balears*, vol. II: *El Renaixement*, dirs. Anthony BONNER i Francesc BUJOSA, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2006, págs. 81-110: 97.

⁵ Víctor NAVARRO BROTONS: “La ciencia en...”, pág. 16. Horacio CAPEL: “La geografía como ciencia matemática mixta. La aportación del círculo jesuítico madrileño en el siglo XVII”, *Geo-crítica. Cuadernos críticos de Geografía Humana*, Año V, Núm. 30, Noviembre, 1980. D:\astronomia\geografía XVII jesuitas.htm

opinión de sus contemporáneos. Formado y graduado en París, estuvo matriculado en matemáticas en esa universidad los cursos 1532-1533, aunque continuó sus estudios en ella hasta 1536, período durante el cual habría sido Lector de dicha disciplina.⁶ Con toda probabilidad su propuesta docente para Mallorca se haría eco del nuevo modelo de enseñanza adoptado en el Colegio de Messina, del cual fue su primer rector y seguramente el autor de su “Ordo Studiorum” (1552). El programa de estudio de las matemáticas, en esa institución, las dividía en cuatro partes: geometría, aritmética, astrolabio y astronomía, con Euclides, Georg Peurbach (1423-1461)⁷ Johannes Stoeffler (1452-1531)⁸ y Oronce Finé (1494-1555)⁹ como autores de referencia para cada una de las áreas.¹⁰ Viene admitiéndose que sus planteamientos pesaron decisivamente para que las *Constituciones* (451, 458) redactadas por San Ignacio indicaran que en las Artes “tratarse ha la Lógica, Física, Metafísica y también las Matemáticas con la moderación que conviene al fin que se pretende”. Puntualizan asimismo que “se determine con toda prudencia si debe haber alguno o algunos que lean como lectores públicos de Filosofía o Matemáticas...con más aparato que los Lectores ordinarios”.¹¹

Propuestas en el mismo sentido habrían influido en el “modus parisiensis” de docencia observado en el Colegio Romano (1561) y luego en la “Ratio Studiorum” jesuítica (1586) si bien esta última experimentará modificaciones en sus textos posteriores de 1591 y 1599, fecha en la cual será ya aprobada por el Preposito General Claudio Acquaviva (1543-1615). El interés por las matemáticas que traslucen estos escritos,

⁶ Charles O'NEILL S. I. Joaquín Mª DOMÍNGUEZ S. I., dirs.: *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico-temático*, vol. III, Instituto Histórico S. I. (Roma) y Universidad Pontificia de Comillas (Madrid) 2001, págs. 2571-2572, s. v. “Matemáticas”. Juan NADAL CAÑELLAS: *Jerónimo Nadal. Vida e Influjo*, Ariz-Basauri (Vizcaya) 2007, pág. 32.

⁷ Georg von Peurbach (1423-1461) Astrónomo, matemático y constructor de instrumentos científicos, entre ellos de la “vara de Jacob”. Autor de *Theoricae novae planetarum* (Nuremberg, 1472) importante introducción al fundamental *Almagesto (Tetrabiblos)* de Ptolomeo.

⁸ Matemático, astrónomo, astrólogo y clérigo alemán, constructor de instrumentos astronómicos y profesor de la Universidad de Tübingen. Diseñó y construyó un reloj astronómico para la catedral de Münster (1496). En el año 1499 participó en la redacción del *Almanach nova plurimis annis venturis inserentia* (1499) que conoció trece ediciones. Publicó un libro sobre el uso y construcción del astrolabio (*Elucidatio fabricae usque astrolabii*, 1512) reeditado en dieciséis ocasiones. Es también autor de unas *Tabulae astronomicae* (1514). Se le encargó una propuesta de revisión del calendario (*Calendarium romanum magnum*) que formó parte del *Calendario Gregoriano*.

⁹ Médico, matemático y cartógrafo francés. Encarcelado por practicar astrología judiciaria. Profesor en el antiguo Collège Royal, sus trabajos versaron sobre cálculo sexagesimal y sobre la construcción de figuras geométricas. Trabajó en numerosos campos de las matemáticas, incluyendo geometría práctica, la aritmética, la óptica, la gnomónica, la astronomía y la construcción de instrumentos para esos estudios.

¹⁰ Mario SCADUTO S. I.: “Le origini dell’Università di Messina (A proposito del quarto centenario)”. *Archivum historicum Societatis Iesu*, vol. 17, 1948, págs. 102-159

¹¹ Charles O'NEILL S. I., Joaquín Mª DOMINGUEZ S. I., dirs. *Diccionario histórico*, págs. 2571-2572.

responde a la favorable valoración que los jesuitas les atribuían como ciencia soporte de la filosofía natural aristotélica. Consideraban su empirismo estaba necesitado de una base racional, la cual pensaban que podían proporcionársela mediante la incorporación de esos conocimientos.¹² Por ese camino, intentaron resolver las significativas discrepancias existentes, ya desde la Edad Media, entre determinados planteamientos de dicha concepción filosófica y la astronomía matemática.

Los hermanos Borrassà, jesuitas

Una de las claves de la introducción de tales estudios en el entonces nuevo colegio de Montesión, es la figura de Macià Borrassà. Había nacido en Palma en 1531 e ingresado en la Compañía a los 25 años, cuando aún vivía San Ignacio (1491-1556). Formado en la universidad de Gandía, donde obtuvo el grado de maestro en Artes en 1562. Regresó a Mallorca en 1571.

Sus actividades docentes en el recién instalado colegio palmesano de la Compañía de Jesús, principiaron con la lectura de una Cátedra de Artes y marcaron el comienzo de lo que se ha llamado “Escuela de Montesión”. Este P. Borrassà es a quién acompañaba S. Alonso Rodríguez, cuando tuvo la visión de la Virgen, en la subida al castillo de Bellver. Debemos distinguirlo de su hermano, Didac Borrassà también jesuita. Este último, es el que, tras enseñar Artes en Roma y París y Teología en Barcelona y Valencia, recaló una larga temporada en Mallorca para convalecer de cierta enfermedad, regresando después a Valencia, para enseñar durante un curso en Gandía, donde falleció.¹³

Entre las seis obras de Macià Borrassà citadas por Bover, cabe destacar que tres de ellas versan sobre matemáticas.¹⁴ Recordemos, en este sentido, que la ciencia del cálculo, al igual que la geometría, se encontraba en esos momentos notablemente vinculada a la astronomía. Las operaciones matemáticas resultaban básicas para resolver los valores de las figuras geométricas con que los astrónomos de la época relacionan estrellas, astros y

¹² Antonella ROMANO: *La contre-réforme mathématique. Constitution et diffusion d'une culture mathématique jésuite à la Renaissance*, ed. École Française de Rome, Paris, 1999, págs. 71-83

¹³ P. Pedro BLANCO TRIAS: *El Colegio de Nuestra Señora de Montesión en Palma de Mallorca. Apuntes históricos*, Palma de Mallorca, 1948, págs. 190-191 y Jaume SERRA I BARCELÓ: “Les matemàtiques...”, pág. 95.

¹⁴ Joaquim Mª BOVER I ROSSELLÓ: *Biblioteca de Escritores Balears*, Imprenta de P. J. Gelabert, Palma, rpr. Curial, Documents de cultura facsimils, Barcelona-Sueca, 1868, repr. 1976, pags.110-111: *Omnium artium mathematicum epitome; Epitome arithmeticae cum aliis tractatibus mathematicis y Epitome scientiarum mathematicarum. Auctore R. P. Mathia Borrassa societatis Iesu*. En el volumen del manuscrito que se conserva de este último texto, se halla también una de sus dos obras sobre astronomía: *Epitome Astronomiae theoreticae*, que parece ser un comentario al *Tratado de la Esfera* de Juan de Sacrobosco. Es también autor de comentarios a la *Física* y los *Meteorológicos* aristotélicos, conservados en: *Comentaria in octo libros phisicorum et libros meteorologicorum et disputatio de phosilibus*.

constelaciones. A guisa de ejemplo de tales vinculaciones, podemos mencionar una de las obras de Borrassà, el *Epitome scientiarum mattematicarum*, del cual forman parte un *Epitome Arithmeticae*, un *Epithome Geometricae* y un *Epitome Astronomiae Theoreticae*.¹⁵

La dedicación de Macià Borrassà a la astronomía y a las matemáticas, aunque a estas últimas solo como instrumento necesario para abordar la primera, debe ser valorada en el contexto de la formación proporcionada por la Compañía a sus miembros. Al mismo tiempo debe ser entendida, por lo menos en parte, como un ejemplo del interés experimentado hacia esas disciplinas por los llamados “científicos modernos”, nombre con el cual se conoce a los intelectuales que van a posibilitar la llamada “Revolución Científica de los siglos XVI y XVII”.¹⁶ No en vano se ha venido admitiendo que este movimiento, por medio del cual se trataba de mejorar el conocimiento del mundo real, mas allá de lo que permitían los fundamentos de la, hasta entonces dominante, ciencia aristotélica se inició fundamentalmente en el ámbito de la astronomía y la cosmología. En esas áreas, con la salvedad de la medicina vesaliana, es donde por primera vez en la historia de Europa, se van a socavar con mayor competencia las teorías de Aristóteles, Ptolomeo y otros maestros clásicos de ese saber.¹⁷

Queda aún bastante por conocer como incorporó Mallorca este proceso de cambio intelectual, aunque la publicación de la *Història de la Ciència en Mallorca*,¹⁸ ha aportado muy valiosas informaciones sobre este aspecto. Permiten apreciar como las nuevas ideas venían a insertarse y solaparse con las concepciones científicas renacentistas, con las cuales tuvieron que coexistir, primero, para finalmente disputarles el terreno. Los primeros pasos de su desarrollo pueden remontarse al antecedente representado por Joan Bautista Binimelis, cuya actividad en esta materia, al igual que en otros campos, tuvo lugar entre los últimos años del XVI y las dos primeras décadas del XVII.

¹⁵ Sobre el contenido de dichas obras, cf. Jaume SERRA BARCELÓ: “Les matemàtiques...”, págs. 95-96 y Víctor NAVARRO BROTONS y Victoria ROSSELLÓBOTEY: “Renaixement i Revolució Científica. Les disciplines físicomatemàtiques”, en: *Història de la ciència a les Illes Balears*, vol. II: *El Renaixement*, dirs. Anthony BONNER i Francesc BUJOSA, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2006, págs.53-80: 65-67.

¹⁶ Sobre esta cuestión cf. los textos de José M^o LÓPEZ PIÑERO (1969) *La introducción de la Ciencia Moderna en España*, Valencia y (1979) *Ciencia y técnica en la sociedad Española de los siglos XVI y XVII*, Barcelona. Para Mallorca y el área de las matemáticas y sus aplicaciones, cf. Víctor NAVARRO BROTONS y Victoria ROSSELLÓ BOTEY: “Renaixement i Revolució Científica...”, págs. 53-80 y Jaume SERRA BARCELÓ: “Les matemàtiques...”, págs. 95-96.

¹⁷ Alberto ELENA: “La revolución astronómica”, *Historia de la Ciencia y de la Técnica Akal*, núm. 12, Madrid, 1995, pág. 7.

¹⁸ *Història de la ciència a les Illes Balears*, vol. II: *El Renaixement*, dirs. Anthony BONNER i Francesc BUJOSA, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, en especial, por lo que a las matemáticas se refiere, el texto de Jaume SERRA I BARCELÓ: “Les matemàtiques...”, nota 2.

Joan Bautista Binimelis (m. 1616).

Joan Bautista Binimelis se cuenta entre los más importantes intelectuales de la Mallorca renacentista. Parece que al final de su vida, acaso a través del obispo Vich y Manrique, mantuvo unas especiales relaciones con el recién fundado Montesión. Esta particular conexión podría ser una vía para explicar la sorprendente cláusula que figura en su testamento de 1612, por la cual lega a la comunidad de dicho convento un par de ejemplares de su *Historia de Mallorca*, uno en catalán y otro en castellano, en caso de que los “Jurats” de Palma no los custodiaran adecuadamente.¹⁹

El importante papel desempeñado como primer historiador de Mallorca, ha dado a conocer al médico Joan Bautista Binimelis, sobre todo como tal. En contrapartida, dicho reconocimiento ha eclipsado notablemente su importante cometido como uno de los más genuinos representantes de las doctrinas humanistas en Mallorca. Sabemos que realizó estudios de medicina en Valencia y más adelante, ya médico, completó y amplió su formación en Italia. Sus intereses en el área de la medicina, reflejados por los distintos títulos de la parte de su biblioteca consignada en su testamento y el desarrollo de los temas médicos expuestos en sus obras conocidas, permiten incluirlo en la entonces más reciente tendencia intelectual de los médicos de su época, conocida como “galenismo hipocratista”.²⁰

Es conocida su formación matemática y sus aplicaciones a tareas geográficas, calendáricas o de arquitectura militar. Sus quehaceres en estas áreas fueron sin duda consecuencia de sus conocimientos en esa materia. Una parte sobresaliente de sus actividades estuvo dedicada al estudio de concretos problemas astronómicos, si bien los resultados que obtuvo, como tantas otras obras suyas, no llegaron nunca a publicarse. A

¹⁹ Gabriel LLABRÉS: “Testament del Dr. en Medicina Joan Binimelis, pre.”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. XVI, 1917, pág. 182: *Item leix, als magnífichs senyors Jurats de la present ciutat y regna, una Historia del present regna de Mallorca, la qual jo he composta... vull y ordena, que dits magnífichs jurats tinguen la dita Historia, la qual está escrita duplicada de ma mia, una en llengua castellana y lo altre, qui es lo original, ab nostre llengua mallorquina; encadenada, com tenen los llibres de privilegis, dins lo Arxiu y que de aquell no puga esser treta, per ninguna causa e raho, etiam que sia per lo sermó del estandart o als en cas, de contreracció leixa dita Historia axi la escrita en castellà com en mallorqui a ne el Col·legi dels Pares de la companyia de Jesús.* Sobre su papel como historiador, cf. especialmente Eulàlia DURÁN: “Joan Binimelis i la seva Història de Mallorca”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. 49, 1993, págs. 485-496.

²⁰ Antonio CONTRERAS MAS: “Geografía y Medicina en el Renacimiento Mallorquín: el historiador Joan Bautista Binimelis”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. 49, 1993, 451-484.

esta actividad estuvieran tal vez encaminados “los instruments de matemáticas” que lega a Pere Berard y los dos telescopios que son vendidos en la subasta de sus propiedades.²¹

La parte principal de su formación matemática debió adquirirla Binimelis, con toda probabilidad, durante el período en que se desplazó a Valencia y Roma para sus estudios. Su llegada a Valencia debió producirse en 1568,²² prolongándose su estancia en dicha ciudad alrededor de unos cuatro años.²³ Por entonces, en la universidad valenciana, las matemáticas eran objeto de especial atención en su cuadro de enseñanzas en Artes. Probablemente debido a la pretensión mantenida en el entorno universitario valenciano, por estructurar su enseñanza según el modelo parisino. Desde 1503 contaban con cátedra de matemáticas. En ella, hacia los años cuarenta, se enseñaban aritmética, geometría, perspectiva, música, astrología judiciaria y cosmografía, área intelectual donde debemos incluir la astronomía y la geografía. Entre 1540 y 1550 su estudio experimentó un especial desarrollo. Dada la obligatoriedad, desde 1540, de que los estudiantes de medicina realizaran el bachillerato en Artes, como lo era ya para los alumnos de derecho y teología, es previsible que Binimelis cumplimentase dichos estudios. Además, la astronomía, en concreto, era objeto de especial atención por parte de los médicos, ya que su adecuado conocimiento les dotaba de la herramienta básica e imprescindible para poder abordar la práctica y aplicación de la astrología, a la cual podían recurrir para afrontar determinados aspectos de su diario ejercicio profesional.²⁴

Por lo que a Binimelis respecta, debemos destacar que la cátedra de astronomía y matemáticas de la universidad valenciana, durante los años en que le suponemos estudiante en sus aulas, estuvo ocupada por Jerónimo Muñoz.²⁵ De la formación intelectual e interés

²¹ Gabriel LLABRÉS: “Testament del Dr...”, pág. 182: “Item, leix per bon amor al dit senyor, don Pedro Berard, tots los instruments de matemáticas y mes deu tomos o volums de cosas escritas de ma mía”; pág. 186: “It. una trompa per mirar de lluni per 12 s. 4 d. a Melción Real... It. altre trompa per 4 s. a Rafell Socies”.

²² Juan Bautista Benimelis (sic) figura entre los estudiantes que, alegando “pobreza”, solicitaron un aplazamiento en el abono de las tasas académicas que debían satisfacer para poder examinarse de bachiller o doctor, hasta poseer bienes suficientes para pagarlas. Sus solicitudes, realizadas el 28 de febrero de 1568, incluyeron la dispensa para los grados de bachiller y maestro en Artes y para bachiller y doctor en Medicina. M. Amparo FELIPE ORTS y Francisca MIRALLES VIVES: *Colación de grados en la universidad valenciana foral. Graduados entre 1580-1611*, Col·lecció Cinc Claus, Valencia, 2002, pág. 117.

²³ M. Amparo FELIPE ORTS y Francisca MIRALLES VIVES: *Colación de grados*, págs. 28-29: Desde 1540 era preceptivo el estudio de los cursos de Artes para acceder al grado de Bachiller en Medicina. Era también necesario haber oído los cursos de Medicina durante tres años y practicado durante otro. Para el grado de Doctor en Medicina se exigía el título de bachiller en Artes y en Medicina.

²⁴ Víctor NAVARRO BROTONS: “Escolasticisme i humanisme en els estudis científics a la Universitat de València”, *Afers*, 38, 2001, págs. 27-30.

²⁵ Jerónimo Muñoz, valenciano nacido en 1520 y fallecido en Salamanca en 1591, fue una de las autoridades españolas de su época en astronomía, matemáticas e ingeniería. Inicialmente catedrático de hebreo en

adquiridos por Binimelis en este campo, pueden deducirse evidencias a través de los títulos conservados de algunas de sus obras. Extremadamente sugestiva resulta, por lo que hace a sus tareas matemáticas, su *Opera mathematica* o *Tractatus mathematicarum*, fruto, sin duda, de su interés por esa ciencia, imprescindible a la hora de llevar a cabo cualquier tipo de actividades geográficas, astronómicas y astrológicas, en todas las cuales era considerado experto.

Testimonios de sus conocimientos de astronomía y del cultivo de la misma, los aportan un par de sus obras, hoy perdidas, dedicadas a esta materia: *Quaestio an sint plures Coeli in universo (Sobre si hay muchos cielos en el universo)* y el *Quod coelum sphaericae sint figurae (Que tipo de cielo constituyen las figuras esféricas)*. Sus conocimientos en este campo, le permitieron contribuir a establecer el calendario diocesano de Mallorca, por lo menos durante algunos años. En esos tiempos, la responsabilidad de fijar las festividades anuales, era competencia de la autoridad eclesiástica diocesana, en concreto de los respectivos obispos, quienes acostumbraban a establecer su propio calendario. Fijar la fecha de cada conmemoración religiosa, estaba vinculado a ciertos conocimientos astronómicos, basados en el cálculo de la “edad” o estado de la Luna el uno de enero, a fin de permitir establecer la fecha calendárica en que debían celebrarse. De esta tarea se ocupó Binimelis, por encargo de su protector y paciente, el entonces Obispo de Mallorca, Joan Vich i Manrique, significado mecenas de los jesuitas.²⁶ Con tal finalidad, confeccionó un calendario propio para la Diócesis de Mallorca, del cual se ha conservado un ejemplar del modelo que debió regir los años 1592 a 1594, titulado: *Calendarium juxta ordinem Breviarium Romanum pro tribus annis scilicet 1592 usque ad annum 1594, cum foestis generalibus Hispaniae et que in Diocesis Majoricense consueverunt celebrari*.

Con toda probabilidad Jerónimo Muñoz impartía también enseñanzas de astrología, de la cual era un firme defensor y practicante, aunque siempre con todas las precauciones necesarias en la época en lo relativo al determinismo astrológico, condenado por la iglesia católica.²⁷ Su ocasional influencia sobre Binimelis en este campo, puede

Valencia, lo fue también de matemáticas en 1565. En 1578 aceptó ocuparse de la cátedra salmantina de astrología, donde formó algunos importantes discípulos. Su obra de más relieve en astronomía, es el *Libro del nuevo cometa*, escrito a petición de Felipe II. Se trata de una investigación acerca de la *nova* de 1572, basándose en el cálculo de su paralaje. Fue uno de los más tempranos textos donde se comenzó a cuestionar la cosmología aristotélica medieval. Sobre este personaje sigue siendo muy válido: V. NAVARRO BROTONS y E. RODRIGUEZ GALDEANO: *Matemáticas, cosmología y humanismo en la España del siglo XVI. Los Comentarios al Segundo Libro de la Historia Natural de Plinio de Jerónimo Muñoz*, Valencia, Instituto de Estudios Documentales e Históricos sobre la Ciencia, 1998.

²⁶ Guillermo PONS PONS: “El colegio de jesuitas de Mallorca y el Obispo Vich y Manrique de Lara (1573-1604)”, *Archivum Historicum Societatis Iesu*, vol. XL, núm. 80, 1971, págs. 437-462. .

²⁷ V. NAVARRO BROTONS y E. RODRIGUEZ GALDEANO: *Matemáticas, cosmología y humanismo en la España del siglo XVI*, pág. 203.

advertirse también en el puntual testimonio que tenemos de su actividad astronómica de carácter judicial, a pesar de su rechazo por la iglesia. En este sentido sabemos que realizó el pronóstico genético, mediante el correspondiente horóscopo, del rey Felipe II, cuyo diagrama lineal aparece trazado al final de una de sus obras médicas dedicada a la sífilis, titulada *Tractatus de morbo gálico*.

Debemos recordar asimismo, por su relación con las matemáticas, sus actuaciones como geógrafo, asimismo interrelacionadas con su papel como historiador. Unas y otras, parece haberlas entendido como complementarias e integradas en el intento de mejorar los conocimientos de la realidad pasada y presente de su propio país. Este planteamiento se inserta claramente en una línea de pensamiento, iniciada hacia 1520, en los estados alemanes, desde donde alcanzará nuestro país a través de tierras valencianas. En esos entornos, los eruditos se esfuerzan por glorificar la originalidad del propio país, la nación alemana o valenciana, frente a los extranjeros. Su actitud panegirista obedece a una tradición renacentista, que aspira a reforzar el amor a la patria, haciendo de ella una entidad geográfica distinta de las otras y con una historia propia que la caracteriza y de la cual, de alguna manera, se debe aspirar a formar parte. A fin de avalar la superioridad de la propia patria, los humanistas alemanes se lanzaron a crear magnas crónicas histórico-geográficas, consagradas a sus respectivas provincias, en tanto que los grandes mecenas encargaban geografías e historias germánicas. Los emperadores Maximiliano y Carlos V no son más que el último puntal en favorecer este movimiento. Estas mismas preocupaciones podemos verlas también en el gobierno de Felipe II, en reflejo de las cuales aparecería, sobre todo, el texto histórico sobre Mallorca de Binimelis.

No menor interés tiene el papel que la cosmografía empieza a jugar en los ambientes eclesiásticos. La atribución al Papa, por parte de los soberanos católicos, de una capacidad de arbitrar sobre los nuevos descubrimientos, hará de Roma un excepcional centro de documentación geográfica. Hacia mediados del siglo XVI, el Concilio de Trento determina nuevas dimensiones en la vocación geográfica de la Iglesia, teniendo en los jesuitas a sus principales protagonistas. La evangelización de nuevas tierras y los movimientos misioneros hacen cada vez más necesaria una buena formación e información geográficas, a fin de adaptarse mejor a las diversas circunstancias, gobiernos y creencias de los nuevos enclaves a donde se desplazarán los predicadores. Los distintos colegios de la Urbe y sobre todo el Colegio Romano de los jesuitas, enriquecerán sus enseñanzas de la geografía con las aportaciones que sus miembros les envían de las tierras a donde viajan para extender el credo católico.²⁸ Es indudable que los quehaceres de Binimelis en el área de la geografía, buena parte de ellos con finalidades militares, tienen, como mínimo, parte

²⁸ Carmen LITER, Francisca SANCHIS y Ana HERRERO: "Geografía y Cartografía renacentista", *Historia de la Ciencia y de la Técnica Akal*, núm. 13, Madrid, 1992, págs. 58-59.

de su origen en estos entornos, que tuvo la oportunidad de frecuentar en sus años de residencia en Roma, datados alrededor de 1570-1571.²⁹

Joan Baptista Dameto (c. 1554-1640)

Otro personaje de la época, si bien algo posterior, ilustre asimismo por su tarea en el campo de la historia local, cultivador, más o menos ocasional, también de la astronomía y sólidamente vinculado a Montesión primero y a la Compañía con posterioridad, es Joan Baptista Dameto (c. 1554-1640).³⁰ Como Binimelis es también sobradamente conocido por ser el segundo historiador de Mallorca. Fue alumno de Montesión desde temprana edad y en 1602 entró en la Compañía como novicio. Estuvo destinado en Barcelona, Calatayud y Zaragoza, aun cuando después y por motivos desconocidos hasta la fecha, abandonó la Compañía en 1614. De regreso a Mallorca, realizó estudios de Derecho doctorándose en 1621.³¹

En 1631 es mencionado como Cronista General del Reino de Mallorca por los Jurats de Palma, quienes se proponían imprimir el “*primer tomo*” de la “*Historia Gral de Mallorca*”, que había redactado, para lo cual habían recibido autorización del Gran i General Consell.³² Más adelante, redactó la *Continuación de la Historia general del reino baleárico*, que no se imprimió hasta varios años después de su muerte. El resto de sus obras, conservadas manuscritas, carecen de relevancia en el campo que nos ocupa.³³ Murió el 22 de enero de 1640 siendo sepultado en la iglesia de Jesús, extramuros de Palma de

²⁹ Antonio CONTRERAS MAS: “Geografía y Medicina...”, pág. 456.

³⁰ Su fecha de nacimiento, discutida por suponerla algo prematura, se basa en la noticia que proporciona Joaquín M^o BOVER i ROSSELLÓ: *Misceláneas Históricas de Mallorca*, Ms. de la Biblioteca Bartolomé March, de Palma, vol. VI, fol. 11: Bautismo del cronista Dameto, 15-XII-1554.

³¹ Joaquín M^o BOVER i ROSSELLÓ: *Biblioteca de Escritores...*, vol. I, pág. 224: 329. Dameto, Juan. Jaime SALVÀ: “El cronista Dameto. Adiciones a Bover”, *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. XXXVIII, 1981, págs. 167-184. Antonio PLANAS ROSSELLÓ “Los juristas mallorquines del siglo XVII”, *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, N°. 11, 2001, págs. 59-105: 77.

³² Enrique FAJARNES (1897) “Resolución sobre imprimir el primer tomo de la historia del Dr. Dameto (23 de enero de 1631)” *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. VII, 1897, pág. 116: “cronista del present Regne”.

³³ De sus obras se conservan manuscritos: *Irene, o sea discursos morales en verso y prosa* dedicados al Ilmo. Sr. obispo de esta diócesis, D. Fr. Juan de Santander, escrito en 1632; *Memorial en el qual se justifica la guerra que dan a S. M. los Diputados del General del Principado de Cataluña por el perjuicio general de dicho Principado de no poner en ejecución la Real Sentencia promulgada contra los inquisidores de dicho Principado por el Lugarteniente General de S. M. y su Real Consejo a instancias del Fisco Real y del Síndico de la ciudad de Barcelona* e impresos como: *Historia de San Ñigo, abad del real monasterio de San Salvador de Oña*, Impresa en Zaragoza por Juan de la Lanaja y Quartanet, en 1612. Este último texto ha sido reeditado: Juan Bautista DAMETO, José María SÁNCHEZ MOLLEDO, Francisco Javier Lorenzo DE LA MATA: *Historia de San Ñigo, Abad del Real Monasterio de San Salvador de Oña*, Calatayud: Departamento de Cultura, 2000.

Mallorca, según disposición testamentaria. El albacea encargado de clasificar y distribuir su biblioteca, seguramente en razón de su amistad, pero también por su prestigio intelectual, fue Diego Desclapés i Montornés,³⁴ miembro asimismo del colectivo que comentamos y del cual nos ocuparemos más adelante.

Además de su formación profesional como jurista y su reconocimiento como historiador, poseyó conocimientos matemáticos relativamente avanzados. Como mínimo para poder intentar el cálculo de la hora astronómica local y la medida de la longitud³⁵ y la latitud³⁶ de Mallorca, siguiendo para ello, concretamente, la metodología del citado astrónomo valenciano Gerónimo Muñoz.³⁷ No obstante y como hará notar Mut con posterioridad, en apariencia, dichos cálculos no fueron realizados de modo completamente correcto. Así queda indicado en un comentario de este último, donde los critica expresamente por entenderlos erróneos.³⁸ El texto de Mut dice:

Regúlense los relojes de Mallorca por su altura de Polo no la que pone Dameto de 39 grados y 30 minutos, porque ésta es la latitud de Valencia (fiándose del insigne Gerónimo Muñoz) y Mallorca nordestea un poco. La altura que yo hallo es 39° 36' y la que he observado por alturas meridianas del sols[ticio] de estrellas fijas, por la altura de una en un mismo vertical con otros de la Region.

³⁴ Jaime SALVA: “El cronista Dameto...” págs. 178-179.

³⁵ Para calcular la longitud de un punto se necesita saber cuándo es mediodía en el meridiano cero o referente y cronometrar el tiempo de diferencia con el mediodía de ese punto, determinación que nos indicará un reloj de sol. Esa diferencia de tiempo, en minutos y segundos, dividida entre cuatro, nos da la longitud. Aparte de que entonces no existían relojes precisos que proporcionaran un valor de tiempo real, este cálculo planteaba un problema adicional de aquella época: el meridiano cero variaba según las distintas escuelas o países, utilizando cada calculador referentes distintos y al arbitrio de los criterios respectivos, como por ejemplo el meridiano de Roma, el de Salamanca, etc. En 1634 Richelieu convocó una asamblea internacional de matemáticos, astrónomos, geógrafos, para decidir acerca de dicho meridiano, puesto que cada nación se decidía por el suyo, lo que provocaba grandes confusiones.

³⁶ La latitud por medios astronómicos se calcula mediante la duración del día o tomando la altura del Sol sobre el horizonte a mediodía, conociendo la declinación del Sol el día de la observación. Para ésta última información acostumbraba a recurrirse a algún anuario o almanaque astronómico. Con ello podía calcularse a qué distancia se encuentra uno en grados de latitud desde el Ecuador. Por la noche se utilizaba la Estrella Polar como astro de referencia. Las **Tablas Rudolfinas** de Kepler, proporcionaban las posiciones de estrellas y planetas, con lo que permitieron calcular de modo más preciso las latitudes de cada posición.

³⁷ V. NAVARRO BROTONS y E. RODRIGUEZ GALDEANO: *Matemáticas, cosmología y humanismo en la España del siglo XVI...*

³⁸ Vicente MUT: *Historia del Reyno de Mallorca que escribió Vicente Mut...*, Mallorca, 1650, pág. 246, cit. por Jaime SERRA i BARCELÓ: “Les matemàtiques...”, pág. 101.

El engaño que recibió Dameto en la longitud fue ocho grados poniendo 16° 45' yo la hallo de 25 grados y 2 minutos porque supongo de Roma ser de 36° 30', casi la mesma de Uraninburgo como así las tiene exactamente examinaão por observaciones de muchos eclipses Keplero,³⁹ Clavio⁴⁰ y Lansbergio;⁴¹ y tomadas la distancia itineraria y las latitudes hazen el ángulo de la diferencia de longitud 11° 28' y por consiguiente siendo Mallorca más occidental será su longitud verdadera 25° 2'.⁴²

Establecer la hora, la longitud y la latitud para un lugar geográfico determinado, constituía un ejercicio de cálculo matemático y astronómico de estudio habitual entre las disciplinas matemáticas habituales en la época. Según recuerda Navarro Brotons, hacia 1625 y como resultado de las negociaciones entre el gobierno español y el general de la Orden jesuita Viteleschi, se fundaron en el Colegio Imperial de Madrid unos Reales Estudios cuya finalidad principal era educar a los hijos de los nobles, futuros gobernantes del país. El plan de estos estudios establecía “estudios menores” de gramática latina y “estudios mayores”, de los cuales se ocupaban diecisiete cátedras, entre las cuales dos eran de matemáticas. En una de ellas la docencia se centraba en enseñar la esfera, astrología, astronomía, astrolabio, perspectiva y pronósticos, mientras que la otra procuraba el conocimiento de la geometría, geografía, hidrografía y relojes.⁴³

Vicens Mut i Armengol (1614-1687)

³⁹ Johannes Kepler (1571-1630) el descubridor de las tres leyes del movimiento planetario.

⁴⁰ Christopher Clavius (1537-1612) jesuita autor de la reforma llamada gregoriana del calendario cristiano y el líder de la astronomía practicada por los miembros de la Compañía de Jesús, en su tiempo. Uno de los cráteres lunares fue bautizado con su nombre, por el P. Riccioli S. I.

⁴¹ Lansbergio: Se trata de Filippo Lansberg, natural de Zelanda, astrónomo y matemático luterano, autor de unas *Tabulae motuum coelestium perpetue* y de *Uranometría libri tres*. Acaso la razón de su cita sea su fiera refutación de las teorías de Kepler, aspecto en el cual coincidía intelectualmente con Mut.

⁴² *Historia General del Reino de Mallorca*, escrita por los cronistas Don Juan DAMETO, Don Vicente MUT y Don Gerónimo ALEMANY, Segunda edición, corregida e ilustrada con abundantes notas y documentos por el D. D. Miguel MORAGUES Pbro... y D. Joaquín María BOVER... Tomo III, Imprenta Nacional a cargo de D. Juan Guasp y Pascual, 1841, Palma, págs. 311-312: *Capítulo Primero: Del principio del reloj mallorquín, y se reprueba una tradición común*. Se identifica este capítulo con un manuscrito atribuido a Mut, conservado la Biblioteca Manuel Ripoll i Billón (Mallorca) cuya versión impresa se titulaba: *Tabla sobre los espacios horarios [para] fabricar los relojes de declinantes en la altura del polo de Mallorca*, del cual se desconocen imprenta, lugar y año de impresión. Cit. por Jaume SERRA I BARCELÓ: “Les matemàtiques...”, págs. 82-83.

⁴³ Víctor NAVARRO BROTONS: “Galileo y España”, *Largo campo di filosofare / coord. por José MONTESINOS, Carlos SOLÍS SANTOS, Eurosymposium Galileo 2001*, Santa Cruz de Tenerife, 2001, págs. 809-830: 818. En: http://www.gobcan.es/educacion/3/Usrn/fundoro/web_fcchc/005_publicaciones/actas_congresos/largo_campo/cap_07_03_Navarro.pdf.

El mallorquín Vicens Mut es reconocido como uno de los mejores observadores astronómicos de la España del S. XVII.⁴⁴ El relieve obtenido por Mut, está fundamentado tanto en sus observaciones y obras de astronomía, como por las importantes colaboraciones mantenidas con los más destacados y relevantes astrónomos europeos de su tiempo. Junto al jesuita José de Zaragoza, primero su discípulo y luego destacado maestro de la astronomía hispana⁴⁵ fue uno de los más notables astrónomos españoles del siglo XVII. Ambos son piezas claves para entender el proceso de introducción en España de la nueva ciencia.

Aunque es evidente que el caso del jesuita Joseph Zaragoza (1627-1679) no puede ser considerado como perteneciente al grupo de intelectuales que referimos, ya que la parte más importante de su actividad se desarrolló fuera de la isla. No obstante su residencia en Mallorca entre 1655 y 1660 y el haber impartido docencia en Montesión, donde se cree que se ocupó de la enseñanza de Artes, Filosofía o Teología, hacen imprescindible su mención. Entre otros detalles de interés de su biografía que sin duda jugaron un papel relevante en el contexto intelectual que nos ocupa, cabe resaltar su conocida dedicación e interés por las matemáticas, el importante papel que desempeñó en el terreno de la astronomía y la importante relación que mantuvo con Mut en los años posteriores. Cabe destacar asimismo que durante su estancia mallorquina, la imprenta local de Francisco Oliver dio a luz la primera edición de su importante libro sobre trigonometría, en castellano, el cual sería reimpresso en versión latina al año siguiente.⁴⁶

⁴⁴ José Andrés GALLEGO, coord.: “La crisis de la hegemonía española. Siglo XVII”, en: Luís SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Historia general de España y América*, vol. III, 2ª Ed., Madrid, 1986, pág. 62.

⁴⁵ Armando COTARELO VALLEDOR: “El P. Zaragoza y la astronomía española de su tiempo”, en: *Estudios sobre la ciencia española del siglo XVII*, Asociación Nacional de Historiadores de la Ciencia Española Madrid, 1935, págs. 65-223. Víctor NAVARRO BROTONS: “Física y astronomía modernas en la obra de Vicente Mut”, *Llull*, nº 2, 1979, págs.43-63. De ese mismo autor y año, con un planteamiento muy semejante es: “La obra físico-astronómica de Vicente Mut”, en: *Estudios sobre la ciencia en la España de la Contrarreforma*, Valencia, 1979. E. RECASENS GALLART: “J. Zaragoza’s Centrum Minimum, an Early Version of Barycentric Geometry”, *Archive for History of Exact Sciences*, vol. 46, 1994, págs. 285-320. Víctor NAVARRO BROTONS: “La ciencia en la España...” y “Los Jesuitas y...”. E. RECASENS GALLART: “El cultivo de las matemáticas puras en la España del siglo XVII”, en: *Más allá de la Leyenda Negra. España y la revolución Científica*, Eds. Víctor NAVARRO BROTONS y William EAMON, Instituto de Historia de la Ciencia y Documentación López Piñero, Valencia, 2007. También puede verse: <http://elgranerocomun.net/article16.html>.

⁴⁶ *Trigonometria española: resolucion de los triangulos planos, y esfericos, fabrica, y uso de los senos, y logaríthmos* / author el M.R.P. Ioseph Zaragoza, de la Compañía de Iesus...; dale a la estampa don Antonio de la Zerda... En Mallorca: por Francisco Oliver, 1672. Se reeditó, al año siguiente, en latín, con el título: *Trigonometria hispana: resolutio triangulorum plani & Sphaerici, constructio sinuum, tangentium, secantium & logarithmorum, eorumque vsus* / authore... Iosepho Zaragoza... societatis Iesu..., Secunda editio, Valentiae: apud Hyeronimum de Villagrassa, 1673.

Vicens Mut realizó estudios en Montesión, ingresando a los 15 años como jesuita. Pocos meses más tarde abandonó la Compañía, optando por la milicia. Llegó a ser el Sargento Mayor del Reino, el segundo en la cadena de mando después del virrey, renunciando a dicho cargo en 1681. Hacia 1652 estuvo en Madrid, donde realizó algunas observaciones de eclipses, según consta por sus propios testimonios. Parece que entonces tuvo relación con el entorno de los matemáticos jesuitas del Colegio Imperial de dicha ciudad.

En razón de su cargo militar, participó activamente en las obras de fortificación y defensa de las distintas partes de Mallorca, siempre sometida a la amenaza de desembarcos de sarracenos o a las incursiones piráticas de cualquier procedencia. Tomó parte en las Campañas de Catalunya, alistado conjuntamente con D. Pere de Santacília i Pax, cabeza de la bandería de los “Canamunt”.

Desempeñó diversas funciones de tipo político. Entre ellas cabe destacar que fue comisionado por el Reino de Mallorca, ante la Corona, para solucionar ciertos puntos de fricción entre el estado y la Iglesia. Fue Jurat por el estamento ciudadano en 1.646 y 1.650. El día 1 de abril de 1.653, el rey le confirió privilegio de nobleza.

Su texto más conocido en Mallorca deriva de su cargo de Cronista del Reino, en razón del cual continuó la interrumpida *Historia General del Reyno Baleárico*,⁴⁷ comenzada por el atrás mencionado Joan Dameto. Este último autor, en 1633, había publicado ya el tomo I de su *Historia*, pero se detuvo en la Edad Media. Mut, continuó su obra, hasta alcanzar cronológicamente los hechos acaecidos en la Isla hasta el año 1650. A pesar de que se trata de un libro de historia, la obra de Mut, al igual que la del polifacético Binimelis, contiene numerosas aportaciones en materias tan diversas como geografía, medicina, defensa y astronomía. Contiene además el trazado de un interesante y temprano mapa de Mallorca, que ha sido identificado con el enigmático “mapa secreto” de la isla, que se atribuye a la mano de Binimelis.⁴⁸ De hecho en la subasta de los bienes de Joan Baptista Binimelis aparece la venta de “un cuadro pintat, la Isla de Mallorca, per 3 lb. 4 s. al reverent mossos Miquel Forners, prevera.”⁴⁹

Además de esta importante obra, redactó *El príncipe en la guerra y en la paz* (1640) en colaboración con el librero Pedro García Sodruz (fl. 1631-1650) asimismo editor de este

⁴⁷ *Historia del Reyno de Mallorca*, que escriuio Vicente MUT su coronista, ingeniero y su sargento mayor por su Majestad,... En Mallorca en casa de los herederos de Gabriel Guasp, 1650

⁴⁸ Jaime SERRA i BARCELÓ: “Les matemàtiques...”, págs.101-102.

⁴⁹ Gabriel LLABRÉS: “Encants de los bens movents del Dr. Binimelis”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. XVI, 1917, pág. 185.

texto.⁵⁰ Lo dedicó a don Bernardino Fernández de Velasco y Tovar (1609 - 1652) Condestable de Castilla y León, Virrey de Aragón (1645-1647) y del Ducado de Milán (1647-1648). En su introducción señala que mientras lo escribía había ya iniciado la redacción de uno de sus textos sobre fortificaciones. En 1646, escribió un poema en el cual describía una fiesta caballeresca que tuvo lugar en el paseo del Borne de Palma, seguramente con el propósito de congraciarse con los estamentos nobles de la isla.⁵¹ A raíz de la epidemia de peste que afectó a Mallorca en 1652, se hizo cargo de la redacción de la ejecución impuesta en Mallorca sobre los bienes Reales, cuya relación se imprimió en 1654.⁵² Se ocupó también de textos de orientación religiosa, como la biografía de la Venerable Sor Isabel Cifre, fallecida en olor de santidad,⁵³ y la edición de un *Sermón* predicado en Santa Eulalia por el P. Thomas de Vissiedo, confesor del Obispo de Mallorca (1656).⁵⁴

Su empleo gubernamental, además del de Cronista Oficial del Reino, fue el de Sargento Mayor. Dicho cargo dependía directamente de la Universitat y su nombramiento había causado fricciones con la Corona, durante la *Guerra dels Segadors* de Catalunya (1640-1652). En 1643 fue nombrado Contador de la fortificación de Palma, con un sueldo de seis reales de plata, puesto que el percibido por su cargo de sargento era *molt tenue*. A raíz de este nombramiento, participó activamente en las obras de fortificación de Palma, la reforma del castillo de Sant Carles y el Hornabeque (fortín) de Ciutat, como experto en ingeniería militar.⁵⁵ Intervino también en las obras de fortificación que se estaban realizando en otras poblaciones de la isla. Una de ellas sería Alcudia, de cuyas instalaciones defensivas levantó un plano, en 1660.⁵⁶

⁵⁰ *El príncipe en la guerra y en la paz: copiado de la vida del Emperador Iustiniano*, por Don Vicente MUT... En Madrid: por Iuan Sanchez: a costa de Pedro Garcia de Sodruz ..., 1640.

⁵¹ *Relación del estafermo, que se corrió en Mallorca, domingo a 10 de junio de 1646*. Palma de Mallorca. Este opúsculo le ha sido atribuido por Bover. En 1987, Joan Alemany Mir hizo una reimpresión del ejemplar de la Biblioteca Lluís Alemany Vich, bajo el título *Vicente Mut Armengol (1614-1687) Bibliografía*, donde además del opúsculo citado, se incluyen las obras de este autor que se encuentran en dicha biblioteca.

⁵² *Relación de la execusión de la talla impuesta en Mallorca sobre los bienes de realengo en el año 1654 por los gastos del contagio*.

⁵³ *Vida de la Venerable Madre Soror Isabel Cifra, fundadora de la Casa de la Educacion de la Ciudad de Mallorca*, Mallorca: Casa la Viuda Pizá, 1655.

⁵⁴ *Sermón de Sancta Eulalia Barchinonense, que predicó en su parrochia de Mallorca, el muy R. P. presentado F. Thomás de Vissiedo, confesor del Muy Ilustrísimo, y Reverendíss. Señor D. Miguel Pérez de Nueros Obispo de Mallorca*. Dalo a la estampa el sargento mayor d. Vicente Mut, ingeniero y coronista del reyno de Mallorca. Mallorca, por los herederos de Gabriel Guasp, 1656.

⁵⁵ Sobre la actividad de los ingenieros militares españoles cf. Alicia Cámara, coord. (2005) *Los ingenieros militares de la Monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*, Madrid: Ministerio de Defensa.

⁵⁶ *Plano de la ciudad de Alcudia*. 1660

Una plausible consecuencia de su actividad en este campo, fue la redacción de un tratado sobre *Arquitectura militar* (1664) cuya redacción, como hemos señalado había principiado ya en 1640.⁵⁷ En dicho tratado expone los fundamentos matemáticos y geométricos para aconsejar el diseño de las fortificaciones según trazados poligonales y muros inclinados con un ángulo determinado, a los cuales atribuye un grado de resistencia superior y más eficaz a los impactos de la artillería. Este manual, además de su interés propiamente técnico, es donde se encuentra el primer intento de incorporar la dinámica galileana al estudio de las trayectorias de proyectiles, así como las primeras referencias a la nueva mecánica en toda la literatura científica española del S. XVII.⁵⁸ Sus conocimientos matemáticos habrían constituido el instrumento básico e imprescindible para justificar las razones del trazado de la fortificación.⁵⁹ Igualmente debieron serlo, en la redacción de su texto sobre tiro artillero *Adnotaciones sobre los compendios de la artillería* (1668)⁶⁰ a la resolución de cuyos problemas se referirá más adelante, en sus tratados sobre el movimiento de cierto cometa que observó en 1664.

Se ocupó también de la teoría y táctica militares, ya que por su función de Sargento Mayor de la Isla, esta cuestión era de su absoluta competencia. En este aspecto redactó diversos textos, ocupándose del adiestramiento de las fuerzas locales y las maniobras estratégicas a efectuar en caso de acción militar en la isla. Recordemos que Mallorca, por su situación geoestratégica, verdaderamente fronteriza, en el Mediterráneo del seiscientos, era especialmente accesible a los ataques desde el mar. En sus escritos sobre esta materia, se ocupó, además de las cuestiones referentes a la fortificación y la artillería de plaza, de la instrucción de las milicias gremiales de infantería, que constituían el verdadero ejército no profesional de la isla, en su *Instrucción para la milicia y sus oficiales* (1674).⁶¹ Otro tanto hizo con las de la caballería, en el *Compendio de la formación de escuadrones* [1676]⁶² y el modo de formar los mandos de lo que cabría denominar como ejército profesional, en una *Instrucción general para la gente y oficiales de guerra*

⁵⁷ *Arquitectura militar. Primera parte de las fortificaciones regulares e irregulares*, En Mallorca, en la Imprenta de Francisco Oliuer, 1664.

⁵⁸ Víctor NAVARRO BROTONS: “Física y astronomía modernas...” y del mismo autor: “Escolasticisme i humanisme...”, págs. 809-830.

⁵⁹ Por esos tiempos existía en Madrid la Cátedra de Matemáticas y Fortificación, con frecuencia asimilada a la Academia de Matemáticas de esa ciudad, aunque realmente era una institución independiente, creada por el Consejo de Guerra. Cf. Víctor NAVARRO BROTONS: “Los Jesuitas ...” pág. 18 y Mª Isabel VICENTE MAROTO: “Las Escuelas de Artillería en los siglos XVI y XVII”, *Quaderns d’Història de l’Enginyeria*, vol. V, (2002-2003, págs. 1-9.

⁶⁰ *Adnotaciones sobre los compendios de la artillería*, Mallorca: Rafael Moya y Thomas, 1668.

⁶¹ *Instrucción para la milicia y sus oficiales, que se ha de observar en caso de inuasion o tocar arma en la isla de Mallorca*, Mallorca: Rafael Moya y Thomas, 1674.

⁶² *Compendio de la formación de escuadrones. Reducidos a breve, y facil ejecución con distinción, y aplicación dellos*. [Mallorca]: [S. n.], [1676].

(1683).⁶³ Resulta plausible creer que su interés en proporcionar instrucción militar a las distintas agrupaciones o cuerpos armados que componían la milicia local, obedecía sobre todo a que Mallorca, por aquellos años, estaba considerada como una zona en estado de guerra permanente. Aspecto este último agravado por carecer de un ejército profesional estable. En este campo, si bien aparenta haber sido experto en numerosas áreas militares, sus obras y cometidos están pendientes de estudios más extensos y pormenorizados.⁶⁴

Vicens Mut, astrónomo

Hemos señalado como su fama deriva en buena parte de la aplicación de sus conocimientos matemáticos al cultivo de la astronomía. La importancia de su quehacer en este último campo, la refleja la correspondencia que mantuvo con el jesuita y destacado astrónomo boloñés Giovanni Battista Riccioli,⁶⁵ a quién Mut llamaba *doctissimus amicus* y con el también importante astrónomo y jesuita Athanasius Kircher.⁶⁶ El primero de estos lo cita en varias obras, especialmente en el *Almagesto Novo* (1651) auténtica enciclopedia del saber astronómico de la época, donde recomienda utilizar los métodos astronómicos y matemáticos seguidos por Mut, para calcular las dimensiones de Júpiter y otros planetas. Incorporó asimismo muchas de las observaciones que Mut le comunicó, en su obra posterior *Astronomía reformata* (1665). Uno de sus más interesantes cálculos observacionales, que da idea de lo precisas que eran sus operaciones, a pesar de las limitaciones impuestas por el material y recursos matemáticos disponibles en aquel entonces, consistió en determinar la latitud de Palma, la cual finalmente situó en 39° 35'.⁶⁷

⁶³ *Instruccion general, para la gente y oficiales de guerra del presente Reyno de Mallorca, tanto para la Parte Forana, como para dentro de la Ciudad y Ordenes que se han de observar*, Mallorca: Raphel Moya y Thomas y Ioachim Bestart, 1683.

⁶⁴ Sobre este aspecto de su obra, puede verse: F.[rancisco] E.[STABEN] R.[UIZ]: El sargento mayor Vicente Mut, *Honderos*, nº 133, marzo-abril, 1882, págs. 18-19.

⁶⁵ Giovanni Alberto Riccioli fue autor de una de las primeras selenografías (mapas lunares) denominando sus accidentes geográficos con los nombres de los más prestigiosos astrónomos de la antigüedad y de su tiempo. Fue el que dio a un cráter lunar el nombre de Mut en 1651. cf. Víctor NAVARRO BROTONS (2001) "Riccioli y la renovación científica en la España del siglo XVII", en: M. T. BORGATO, L. PEPE, eds., *Riccioli e il merito scientifico dei gesuiti nell'età barocca*, Convegno: Ferrara-Bondegno, 1998.

⁶⁶ El jesuita Athanasius Kircher, es una de las figuras máximas de la astronomía de sus tiempos. Los testimonios de que Mut mantuvo correspondencia con este autor han sido recogidos por Thomas F. GLICK: "On the influence of Kircher in Spain", *Isis*, vol. 372, 1971, págs. 379-381. Además la mantuvieron también Juan Caramuel Lobkowitz y el afamado discípulo de Mut, José de Zaragoza. Siete significativos ejemplares de su correspondencia, datados entre 1646 y 1651, han sido incluidos como apéndice en el texto citado de Víctor NAVARRO BROTONS, ed. (2009) op. cit., págs. 309-315

⁶⁷ Figura en un mapa de su autoría *Don Vicentius Mut deli.*, impreso en 1683, que los Jurats de Palma dedicaron al virrey Joan de Sentmenat: *Illa Maioricae. Latitudo G. 39.35 Longitudo 25.25*. Este valor supone una rectificación del que proporciona en el *Capitulo Primero: Del principio del reloj mallorquín...*, de su mencionada *Historia del reyno de Mallorca* (1841) págs. 311-312, al criticar estos

Se ocupó asimismo del movimiento pendular, de modo que Huygens pudo utilizar sus estudios en este campo, ya en 1655.

Un capítulo de su conocida historia de Mallorca,⁶⁸ publicada el 1.650, dedicado a los relojes, materia esta de la cual redactó seguramente una obra,⁶⁹ trasluce su excelente puesta al día, sobre lo que se venía haciendo en el campo astronómico en los ambientes europeos mas avanzados en esa materia. Las líneas del fragmento mencionado, recogen sus mediciones más precisas en la determinación de la longitud y latitud de Palma, comparándolas con las llevadas a cabo hasta ese momento. A destacar la coletilla que hace constar de haberlas obtenido siguiendo las indicaciones procedentes del observatorio de Uraniburgo (Uraniburg)⁷⁰ regentado por Tycho Brahe,⁷¹ en aquellos instantes al frente del observatorio astronómico más importante y avanzado del mundo, a diferencia de las obtenidas por Dameto, del cual dice que las ha realizado siguiendo al catedrático de astronomía valenciano Gerónimo Muñoz:

*Síguese que la longitud de Valencia es 22° 5' y la de Toledo 17° 40' y concuerda esta ilación con la corrección del catálogo de Tychon Brahe. Será también la longitud de Madrid 17° 1' i concuerda esta diferencia de meridianos con la que observamos por algunos Eclipses. Dévense pues corregir muchas cartas topográficas de España.*⁷²

Otro tanto ocurre con la dedicatoria de su *Observationes Motuum caelestium...* (1666) donde reitera este preciso y actualizado conocimiento de los problemas más acuciantes con los cuales se enfrentaba la astronomía europea del momento, así como sus precisos

mismos valores proporcionados por Juan Dameto: *La altura que yo hallo es 39° 36' y la que he observado por alturas meridianas del sol[s]ticio de estrellas fijas, por la altura de una en un mismo vertical con otros de la Region.... y por consiguiente siendo Mallorca más occidental será su longitud verdadera 25° 2'*. Cf. nota 32.

⁶⁸ *Historia del Reyno de Mallorca*, que escriuió Vicente MUT su coronista, ingeniero y su sargento mayor por su majestad,... Mallorca en casa de los herederos de Guasp, 1650. Cf. nota 32.

⁶⁹ Se trata del manuscrito atribuido a Mut, ya mencionado y conservado en la Biblioteca Manuel Ripoll i Billón (Mallorca) cuya versión impresa se titulaba: *Tabla sobre los espacios horarios [para] fabricar los relojes de declinante en la altura del polo de Mallorca*. Se desconocen imprenta, lugar y año de impresión de esta obra.

⁷⁰ Observatorio de Tycho Brahe en la isla de Hven, en Suecia, donde desarrolló buena parte de sus descubrimientos.

⁷¹ Tycho Brahe (1546-1601): El astrónomo observacional más importante de la era pretelescopica. Su observatorio de Uraniburg proporcionó las mejores y más precisas tablas astronómicas de su tiempo. Sus observaciones aportaron a Johannes Kepler los datos sobre los que estableció sus "Leyes de la Astronomía".

⁷² Cf. *Historia del Reyno de Mallorca...* (1841) págs. 311-312. Cit. por Jaume SERRA i BARCELÓ: *Versus A: Alguns aspectes de l'evolució del coneixement matemàtic a Mallorca*, Exemplar mecanografiat, 2001, pág. 59.

conocimientos de las tareas desempeñadas por cada uno de los autores que cita.⁷³ En este caso, el campo concreto de las tablas de los movimientos de los astros. Recordemos que a dicho problema había consagrado vida y obra Tycho Brahe, primero en su observatorio de Uraniborg, con un amplio y sólido respaldo económico del rey danés Federico II y más tarde en Praga, bajo la protección del emperador Rodolfo II. Refiere en este caso Mut:

Al que leyere

Ofrezco estas observaciones a quien desee someter a examen las tablas de los movimientos celestes. Aunque abundan las teorías formuladas por astrónomos muy expertos con detalladas sistematizaciones de las estrellas, cada día las observaciones astronómicas más recientes descubren lugares recónditos en el cielo. Con los medios de la antigua astronomía, el gran Atlas que fue Tycho Brahe sostuvo esta mole sobre sus robustísimos hombros, al que -agobiado como estaba bajo tan grande carga- ayudó Longomontano.⁷⁴ En el mismo escenario sudó y sintió frío Kepler, que tabuló los movimientos de Marte con cifras más precisas. Lansberg intentó sistematizar los movimientos celestes para todos los siglos. Vendelino,⁷⁵ eliminando la ecuación de los días naturales, creyó haber calculado de modo definitivo los eclipses en sus Tablas Atlánticas. Bullialdo aportó algunas novedades con sus Tablas Filolaicas.⁷⁶ Juan Domingo Cassini formuló la teoría del Sol con precisas proporciones.⁷⁷ El Padre Juan Bautista Riccioli, en su Nuevo Almagesto,⁷⁸ estructuró todo el saber astronómico con sabia

⁷³ Su información en este sentido queda, lógicamente, mucho más ampliamente probada mediante los numerosos autores mencionados en sus obras.

⁷⁴ Christen Sørensen Longberg, (1562-1647) llamado Longomontano, era hijo de un campesino. A los 15 años de edad fue a la escuela básica y luego a la Universidad de Copenhague donde, a los veintiséis años, fue ayudante y discípulo de Tycho-Brahe y defensor de sus sistema. Permaneció en Uraniborg hasta 1597, cuando ambos se fueron. Fue uno de los anticopernicanos más tardíos. Es autor de la *Astronomía danica* (1640). Cf.: G. WASINSKI: *La edad de oro de la astronomía de la observación*, en: *Historia General de las Ciencias*, vol. 5, *El siglo XVII (Segunda parte)*, Barcelona, 1988, pág. 326.

⁷⁵ Vendelino: Johannes Hevelius, se trata de Johan Hewelke (1611-1681) natural de Danzing, realizó un mapa lunar, *Selenographia sive lunar descriptio* (1647) de mayor calidad que el de Riccioli, pero tuvo menos éxito.

⁷⁶ Ismael Bullialdo (1605-1694) astrónomo y filósofo, primero protestante y luego convertido al catolicismo, escribió numerosas obras sobre astronomía. El libro que cita Mut se trata de *Philolai sive disertaciones de vero systemate mundi libri IV*, Amsterdam, G.et. J. Bleau, 1639 o bien la *Astronomia philolaica. Opus novum in quo motus planetarium per novam ac veram hypothesim demonstratam* (París, 1645).

⁷⁷ J. D. Cassini (1625-1712) es autor de unas tablas tituladas *Ephemerides bononienses medicorum sidereum* (1668). Cf.: G. WASINSKI: *La edad de oro de la astronomía.....*, pág. 324.

⁷⁸ Giovanni B. Alberto Riccioli (1598- 1671) fue autor de una de las primeras selenografías (mapas lunares) publicada en su *Almagestum Novum*, denominando sus accidentes geográficos con los nombres de los más

*pluma y observaciones muy exactas, posibilitando mayores cosas. Las observaciones de los autores más recientes demuestran que subsisten todavía dificultades que hay que superar y exigen que se intenten comprobaciones más precisas en la armonía de los movimientos celestes.*⁷⁹

Son conocidas sus relaciones epistolares con numerosos autores españoles y extranjeros. Entre todos, por ser las más frecuentes y amistosas, destacan las mantenidas con Giovanni Battista Riccioli (Ricciolo) cuyo *Almagestum novum*, así como otras de sus obras, se hace amplio eco de las contribuciones del mallorquín, estimándolo como una de las autoridades europeas de su tiempo en cuanto a la observación astronómica.

El primer tratado de materia astronómica publicado por Mut, *De Sole Alfonsino* (1.649)⁸⁰ está dedicado al diámetro del sol, a calcular su paralaje y la amplitud de la sombra terrestre. Riccioli ofreció un amplio resumen del mismo, destacando el uso del dispositivo paraláctico usado por Mut para observar el movimiento solar y estimar su diámetro. Publicó además un estudio sobre el cometa de 1664 en *Cometarum anni MDLXV. Enarratio physico-mathematica* (1666)⁸¹ así como unas *Observationes motuum caelestium* (1666).⁸²

La suposición de la trayectoria parabólica, como la de un proyectil de artillería para explicar la del mencionado cometa, ha sido calificada de "atisbo admirable". Debido a ella, ha merecido que algunos autores lo considerasen uno de los predecesores de Newton. Sus

prestigiosos astrónomos de la antigüedad y de su tiempo. Fue el que dio el nombre de Mutus a un cráter lunar en 1651. Rechazó el sistema copernicano públicamente, adhiriéndose al ticoniano, pero al igual que muchos jesuitas se sospecha que en privado admitía al copernicano una mayor realidad.

⁷⁹ Fragmento del prólogo de Vicens Mut a *Observationes Motuum caelestium cum adnotationibus Astronomias, et meridianorum differentiis ab eclipsibus deductis observantiae* D. Vicentio Mut, militiae maioricarum instructore. Maiorica e oficina Raphaelis Moya Typograph. Anno MDCLXVI. (1666) traducido por Víctor NAVARRO BROTONS y J. M^o. LÓPEZ PIÑERO: *Materiales para la historia de las ciencias en España, siglos XVI-XVII*, Valencia, 1976, págs. 238-242. Su versión catalana, figura en la reciente edición y traducción de esta obra: cf. V. NAVARRO BROTONS, ed.: *Vicens Mut i Armengol (1614-1687) i l'astronomia*, La ciència a les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2009, pág. 95.

⁸⁰ *De sole Alfonsino restituto, simul et de diametris et paralaxibus luminarum semidiámetro quae umbral terre epistola* quam., ad excell. D. comitem stabilem castillae, et legiones scribebat d. Vicentius Mut, instructor militiae, sive sargentos mayor maioricee. Palma, P. Guasp, 1649. Traducción catalana y reproducción facsimilar en: Víctor NAVARRO BROTONS (ed.): *Vicens Mut i Armengol*, págs. 69-93 y 163-191.

⁸¹ *Cometarum anni MDCLXV, Enarratio physico-mathematica*, Mallorca (1666a). Traducción catalana y reproducción facsimilar en: Víctor NAVARRO BROTONS (ed.): *Vicens Mut i Armengol*, págs. 147-157 y 287-306.

⁸² *Observationes Motuum caelestium cum adnotationibus Astronomias, et meridianorum differentiis ab eclipsibus deductis observantiae* D. Vicentio Mut, militiae maioricarum instructore. Maiorica e oficina Raphaelis Moya Typograph Anno MDCLXVI. (1666b). Traducción catalana y reproducción facsimilar en: Víctor NAVARRO BROTONS (ed.): *Vicens Mut i Armengol*, págs. 95-146 y 195-283.

contactos con destacados astrónomos extranjeros con quienes colaboró en diversas tareas de observación astronómica, le permitieron realizar una permanente y sistemática incorporación de los nuevos métodos y técnicas en astronomía. Sus observaciones han sido estimadas como de una gran precisión y entre sus aportaciones destaca la descripción de la trayectoria del cometa de 1664 en forma parabólica. Sin embargo, a pesar de ser buen conocedor de la obra de Kepler y sus ideas, en consonancia con las cuales recomendaba la aplicación de su primera ley a los cálculos astronómicos, se declaró partidario del sistema de Tycho Brahe, afirmando y admitiendo que, en realidad, los planetas se mueven en círculos.⁸³

Didac Desclapés de Montornès i Caulelles (1621- 1673)

Este autor, en opinión de Joaquín Mª Bover, fue uno de los intelectuales más destacados del diecisiete mallorquín. Recibió su formación inicial en el colegio de los jesuitas de Palma, donde en 1634, en el transcurso de unos exámenes públicos, realizados al estilo de la época, en la iglesia de Montesión, efectuó una disertación pública en alabanza de las matemáticas, titulada *Oratio in laudem scientiarum mathematicarum*, en 1634.⁸⁴

Obtuvo el bachillerato en Leyes en 1620 y en cánones en 1621, en la universidad de Huesca. Fue Doctor en Derecho Civil, Canónico y Teología. En 1626 fue elegido para ocupar la cátedra de Leyes de la Universidad Luliana de Mallorca. Entre 1631 y 1632 residió en Madrid como síndico del Reino de Mallorca en la corte. Entre 1634 y 1635 fue tesorero del Real Patrimonio.⁸⁵ Desde 1636 fue consultor de la Inquisición y en 1650, a raíz de participar en el establecimiento del precio justo del trigo en Menorca, aparece identificado como *Sostenedor y Consultor del Santo Oficio*.⁸⁶ Además de algunas memorias y alegaciones jurídicas, es autor de diversas obras poéticas en castellano, algunas de las cuales dedicó al cronista Juan Dameto y su historia, en cuya parte introductoria figuran.⁸⁷ Este último le nombró albacea testamentario para la clasificación y distribución de su

⁸³ José María LÓPEZ PIÑERO, Thomas F. GLICK, Víctor NAVARRO BROTONS, Eugenio PORTELA MARCO: *Diccionario histórico de la ciencia moderna en España*, vol. II, Barcelona, 1983, págs. 95-97 y José María LÓPEZ PIÑERO, Víctor NAVARRO BROTONS, Eugenio PORTELA MARCO: *Materiales para la historia de las ciencias en España, siglos XVI-XVII*, Valencia, 1976, págs. 238-242.

⁸⁴ Joaquín Mª BOVER i ROSSELLÓ: *Biblioteca de Escritores*, vol. I, pág.240.

⁸⁵ Antonio PLANAS ROSSELLÓ: “Los juristas mallorquines...”, pág. 78.

⁸⁶ Cf.: Francesc MARÇAL: *Tractat special, qual sia el iust preu del Blat en la Isla de Menorca, desde que comensa la cullita fins que se aseasona la aforació de aquèlla*, compost..., Hereus de Gabriel Guasp, Mallorca, 1650. Existe una reedición con traducción al castellano y edición del texto catalán por Josefina SALORT, Xavier PATIÑO, prologada por Juan HERNÁNDEZ ANDREU: *Tratado especial sobre cual sea el precio justo del trigo en la Isla de Menorca. Un estudio de pensamiento económico de la Escuela Ramón Llull*, Móstoles, Madrid, 2006.

⁸⁷ Rafael RAMIS BARCELÓ: “El Claustro de la Facultad de Leyes y Cánones de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca”, *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija*, 11/2, 2008, págs. 287-305: 290-291.

biblioteca.⁸⁸ Al final de su vida, tras fallecer su esposa, se ordenó sacerdote, siendo nombrado canónigo y Sochantre de la Catedral de Palma, aunque siguió ejerciendo la abogacía. Mantenía vínculos estrechos con la comunidad jesuítica, en cuya iglesia fue invitado a predicar en algunas grandes solemnidades.⁸⁹ Mantuvo cordiales lazos amistosos con el hermano jesuita Juan Bautista Escardó ([1581]-1652)⁹⁰ y con el presbítero y canónigo de Mallorca Antonio Gual y Oleza (1594-1655) a quién defendió en un proceso inquisitorial por las doctrinas que supuestamente había expresado en un sermón.⁹¹

Es autor de un manuscrito titulado *Aparato astronómico*, cuyo único original conocido se encuentra actualmente en la Biblioteca Nacional de Madrid⁹² (Departamento de Manuscritos, nº 8930)⁹³ y que ha sido valorado como una serie de anotaciones de matemática elemental.⁹⁴ Cabe hacer notar que dicha obra está dedicada al entonces Virrey de Mallorca y Capitán General de Mallorca, Alonso de Cardona y Borja (1633-1640). A destacar que por orden de este último se imprimió el *Tractat del salitre*,⁹⁵ primera obra de la química moderna que se produce en Mallorca y cuya autoría fue atribuida en principio a

⁸⁸ Jaime SALVÀ: “El cronista Dameto...” págs. 178-179.

⁸⁹ Jaime de OLEZA y ESPAÑA: “Historia del Colegio de Ntra. Sra. de Monte-Sión, de la Compañía de Jesús, de la Ciudad de Mallorca, desde su principio con el orden de los Rectores, y años”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. XXII, 1929, pág. 47. Miquel BATLLORI S. I.: “Historia del Colegio de Montesión”, *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, vol. XXIX, 1948, págs. 150, 248 y 721.

⁹⁰ Jaume GARAU AMENGUAL: Apuntes para un estudio de la vida y de la obra de Juan Bautista Escardó (Palma de Mallorca, [1581]-1652), en: *Criticón* (Toulouse), 61, 1994, págs. 57-68.

⁹¹ Sobre este autor, cf.: Jaume GARAU AMENGUAL: *Antonio Gual, un escritor barroco*, Palma de Mallorca, Departamento de Literatura Española, Facultad de Filosofía y Letras, Universitat de les Illes Balears, 1985 y del mismo autor: El teatro de Antonio Gual, en: *El primer siglo de la literatura castellana en Mallorca: (1589-1688)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1990, págs. 226-252.

⁹² Joaquín Mª BOVER i ROSSELLÓ: *Biblioteca de Escritores*, págs. 239-240.

⁹³ *Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Nacional*, vol. XIII (8500 a 9500) Ministerio de Cultura, Biblioteca Nacional, Madrid, 1995, pág. 145. Encabeza un volumen formado por diversas obras, cuya descripción es: Diego Desclapez y Montornes: *Aparato astronómico. A D. Alonso de Cardona y Borja, del Orden de Calatrava...*, *Virrey y Capitán General del Reyno de Mallorca* (ff. 1-61).—2. *De Astronomía* (en latín) (ff. 62-108).—3. *Tratado de fortificación moderna* (ff. 109-160).—4. *Fabrica e consttutione d'una galera. 6 di marzo 1649* (en italiano) (ff. 161-183).—5. Constantino de Sa: [*Descripção dos rios, plantas, portas do mar, e forma de fortificaçao da Ilha de Ceilao, enviada a Portugal em o anno de 1624...*] (ff. 184-222).—S. XVII, papel y pergamino, 210 X 145 mm., 222 ff., ene. tafílete rojo con hierros dorados.

⁹⁴ Víctor NAVARRO BROTONS y Victoria ROSSELLÓ BOTEY: “Les matemàtiques...”, pág. 67.

⁹⁵ *Tractat del salitre, modo de ferlo, y refinarlo, tret axi de la practica, que aportan diferents autors, com del us, que.s referex, de diverses provincies*. De orde del illustrissim señor Don Alonso de Cardona y Borja...pera instruir als officials qui se han de ocupar en ferlo, Estampat a Mallorca: en casa de Rodriguez y Piza, Any 1640

Vicens Mut,⁹⁶ aunque posteriormente fue descartada.⁹⁷ Su tarea en el campo de las matemáticas, por lo menos en parte, la refleja un *Tratado de las matemáticas*, hoy supuestamente perdido, del cual Bover señala que fue a parar a manos de Buenaventura Serra, quién lo mencionó como existente en su biblioteca. Posiblemente debido a sus conocimientos de ambas materias, fue elegido para llevar a cabo la censura eclesiástica de la obra ya mencionada de Mut, *De Sole Alfonsino* (1649).

2. 5.- Antonio Garau (m. en Palma de Mallorca, en 1657)

Notablemente relacionado con Diego Desclapés encontramos al presbítero Antonio Garau (m. Palma de Mallorca, en 1657) también destacado cultivador de las matemáticas y la geografía. La relación entre ambos podemos derivarla de la larga dedicación de Garau como preceptor de los hijos de Diego Desclapés, en cuya casa residió hasta su muerte. No sabemos donde tuvo lugar la formación intelectual de Garau, pero todo hace pensar que estuvo también notablemente relacionado con los jesuitas de Montesión. Según Bover, Garau publicó un texto sobre los recursos habituales de retórica latina en los colegios de jesuitas,⁹⁸ dedicándose a Desclapés.⁹⁹ Parece ser que lo redactó inspirándose o imitando la obra del mismo título perteneciente al citado jesuita Escardó. Este último había publicado una obra de idéntico título, unos años antes, en Zaragoza.¹⁰⁰

La tarea más conocida que realizó y razón principal de su memoria, es ser el autor del plano más antiguo que se conoce de la ciudad de Palma.¹⁰¹ Su interés por cuestiones de materia astronómica puede apreciarse en un recuadro del mapa mencionado, donde determina que la posición de dicha ciudad está: “Sita in principio quinti climatis, sub

⁹⁶ Miquel ESTRADES y Ángel TERRÓN HOMAR: El tractat de Salitre, *Estudis Baleàrics*, nº 7, 1982 Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pàgs. 7-36.

⁹⁷ Joan-Antoni MESQUIDA i CANTALLOPS: (1994) “Un exemple de literatura química a la primera meitat del segle XVII: el Tractat del salitre (Palma, 1640),” *Actes de les II trobades d'història de la ciència i de la tècnica* (Peñíscola, 5-8 desembre 1992) 1994, coord. por Víctor NAVARRO BROTONS, pàgs. 85-90 y de ese mismo autor: *El Tractat del salitre: (Palma, 1640): estudi històric i lingüístic d'un text químic del segle XVII*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1996.

⁹⁸ *Modus variandi orationes et parandi copiam, qui tradit solet iis qui linguae latinae dant operam in scholis societatis Jesu (Modo de componer variedad de discursos y de preparar abundancia de ellos, que suele enseñarse a quienes se consagran a la lengua latina en las escuelas de la Sociedad de Jesús)* Proelo commisus, opera et studio R. Antonii Guerau Presbyteri Majoricensis. Superiorum Permissu. Palmae Baearium, ex typis haeredum Gabrielis Guasp. Anno 1642.

⁹⁹ La dedicatoria reza: *Didaco Desclapes et Montornes utriusque juris doctori egregio.*

¹⁰⁰ *Modus variandi orationes, et parandi copiant qui tradit solet iis qui lingua latina dant operam in scholis societatis Jesu.* Zaragoza, 1611.

¹⁰¹ Lorenzo Pérez sospechaba que el mapa de Antonio Garau se había inspirado o era una copia del que poseía el mencionado Joan Bautista Binimelis, en cuyo testamento figura el siguiente epígrafe: “Item, leix per dit bon amor a dit senyor Leonard Zafàrtela lo retrato gran, pinta al olí de la Ciutat de Mallorca ab tots los carreras”. Cf. Gabriel LLABRÉS: “Testament del Dr.”, pág. 182.

elevatione Poli, partium 39 minut. 36 et longitudine part. 25 minut 2.”¹⁰² En el mismo se identifica como: “Antonio Garau presbítero et Mathemático accuratissime delineata. nunc primum lucem vidit anno D[omi]ni 1644”.¹⁰³

A MODO DE CONCLUSIONES

Hemos recogido y tratado de encuadrar diversas noticias de las actividades matemáticas y sus aplicaciones, llevadas a cabo por un grupo de científicos mallorquines durante los siglos XVI y XVII. Formaron parte de los llamados “novatores” o introductores en Mallorca de las nuevas ideas intelectuales de la época. Algunos, como Vicens Mut, destacaron singularmente en los principales círculos científicos europeos.

Todos los mencionados tuvieron una relación manifiesta y precisa con el colegio de Montesión e incluso algunos pertenecieron temporalmente a la Compañía de Jesús. La existencia de este núcleo y sus actividades ya había sido previamente advertida por Serra i Barceló, pero la identificación de Joan Dameto y Antoni Garau como miembros de éste movimiento intelectual, formado sobre todo por matemáticos vinculados al Colegio de Montesión, refuerza su identidad. Su inclusión aporta solidez a la hipótesis de que el programa docente impartido en sus aulas, en concreto la parte dedicada a las disciplinas matemáticas, según se las entendía entonces, habría sido, por lo menos en cierta manera, un factor condicionante en la existencia y dedicación de este colectivo.

¹⁰² Esta posición difiere levemente de la que determina el mapa aludido de Vicens Mut, impreso en 1683 y dedicado por los Jurats de Ciutat al virrey Joan de Sentmenat, en el cual se lee: “Illa Maioricae: Latitudo G. 39.35 Longitudo 25.25”.

¹⁰³ Joaquín M^o BOVER I ROSELLÓ: *Biblioteca de Autores*, pág. 344.

Mal Bocí: el procés per enverinament de Catalina Frau (a) Culeta

JAUME SERRA I BARCELÓ

Dosis sola facit venenum

Paracels

Resumen:

Se presenta la transcripción de un proceso criminal seguido contra Catalina Frau (a) Culeta. Fue acusada de envenenar con una manzana al joven Joan Baptista Nel·lo. Sin embargo, las investigaciones no pudieron llegar a probar su culpabilidad.

Paraules clau: procés criminal, enverinament, investigacions, culpabilitat.

Abstract

There presents the transcription of a criminal proceedings followed against Catalina Frau (a) Culeta. There was accused of poisoning by an apple the young man Joan Baptista Nel·lo. Nevertheless, the investigations could not manage to prove his guilt.

Key words: criminal proceedings, poisoning, investigations, guilt.

Introducció

Quan Jaume Riera i Sans publicà la seva obra *El cavaller i l'alcevota* (1973) aviat es convertí en un èxit editorial¹. L'autor equiparava el procés criminal que presentava amb *La Celestina* tot i que posava esment en què el relat gaudia d'una vivor que no tenia una obra de ficció, no sols pel llenguatge utilitzat, sinó perquè tot el que es relatava havia passat de veres. Certament no era el primer procés criminal de l'àmbit català que es publicava, però sí el primer que arribava al gran públic.

Si bé l'obra va gaudir de difusió popular, tengué també la virtut d'obrir als historiadors un nou món com era el dels processos criminals. Con en altres casos, Mallorca s'incorporà tard a aquesta línia de treball, tal volta per les dificultats de publicació o d'estudi de les fonts. Altres vegades ja s'ha posat esment com aquesta casta de documentació ha estat maleïda al llarg dels segles. D'una part els robatoris coetanis² o les manipulacions documentals (algunes d'elles impulsades per les més altes autoritats del Regne³), emperò també el fet que els alumnes d'escoles primàries del segle passat, i de

¹ JAUME RIERA I SANS: [Edició a cura de] *El cavaller i l'alcevota*, Barcelona, 1973

² Vegeu per exemple l'anotació que encapçala el Llibre de Sentències de la Reial Audiència de 1611-1612 (A.R.M. – AA, 432): *Adverteix.se que aquest libre fonc robat de la scrivania y tot destrossat. Se trobà a casa de un sucrer y axí faltan les provisions del mes de jener 1611 y algunes dels mesos de maig y juny 1612.*

³ Jaume SERRA I BARCELÓ: "Mallorca i la Unió d'Armes: primeres aportacions". *Randa*, 18, 1985, 25-44.

principis del present, acostumassin a aprendre a llegir amb aquest tipus de lligalls⁴, ha provocat una conservació molt fragmentària. Emperò, i especialment, es donaren profundes expurgacions curosament planificades per tal d'evitar que determinades persones o llinatges del moment es vessin tacats per les infàmies dels seus avantpassats⁵. Així es sap com el 1858, per reial ordre, fou venut l'Arxiu Criminal de la Reial Audiència a "*apaceros y boticarios*", destrucció que es va completar amb dues purgues més de 1924 i 1940.⁶ D'aquesta manera es sap que en tres successives depuracions, es feren desaparèixer dels arxius de la Reial Audiència més de 15.000 lligalls criminals.⁷

Els processos penals tenen un gran avantatge, presenten (teòricament) els testimonis literals de les persones implicades. Per aquest motiu ens donen, en primer lloc, el llenguatge col·loquial usat, sense cap tipus de retoc. De l'altra la pròpia personalitat dels interrogats provoca moltes vegades que el seu testimoni esdevengui en sí mateix en un capítol ben estructurat d'un relat o novel·la i que sols requereix una puntuació actualitzada. Finalment la realitat, la quotidianitat dels esdeveniments, persones, llocs o situacions té la virtut de traslladar-nos al passat d'una manera ràpida. Emperò aquesta virtut té una altra cara: els sobreentesos.⁸ Tant els testimonis com els escrivans no tenien necessitat d'explicar o aprofundir en termes, persones, llocs o situacions per a ells molt habituals, però que per a nosaltres esdevenen en totalment incomprensibles. I aquest fet, dificulta moltes vegades l'anàlisi.

És en aquest context que cobra força el procés criminal contra Catalina Frau (a) Culeta, acusada d'haver enverinat el jove Joan Baptista Nel·lo.⁹ Aquest lligall es va trobar

⁴ E. PALUZÍ Y CANTALAZELLA: *Guía del Artesano*. Barcelona, 1907. A la presentació de l'obra (s.p.) s'hi fa notar: *Según el Artículo 62 del Reglamento vigente de escuelas públicas de instrucción primaria elemental, «se enseñará a todos los niños a leer manuscritos, eligiendo entre éstos los que parezcan más útiles, hasta tanto que haya en abundancia cuadernos litografiados destinados á este objeto».*

En las precedentes palabras, que literalmente copiamos, se indica bien a las claras la necesidad de libros litografiados, compuestos expresamente para enseñar la lectura de manuscritos. Y en efecto, por poco que se medite, se reconocerá la inmensa ventaja de dichos libros sobre los procesos de causa civiles o criminales, y otros papeles análogos, que muchas veces por precisión se debían poner en manos de los inocentes niños, con detrimento de la moral y escaso provecho de la enseñanza, por cuanto los documentos mencionados no siempre versan sobre ideas sanas, ni están escritos en la diversidad de caracteres de letra con cuya lectura conviene se familiaricen los escolares.

⁵ ARM - MP Tom IV pp. 1.005-1.006: *No es mi objeto hoy disertar acerca del verdadero carácter, tendencias y razón de ser de los Bandejats mallorquines, así que bastan las ligeras indicaciones que preceden para que aquellos de mis lectores poco versados en este punto de nuestra Historia, o que no hayan podido leer, ni les sea fácil hacerlo los pocos expedientes originales de esta clase que escaparon de la quema o inutilización de más de quince mil ejemplares que en nuestros días vimos con dolor pueden formarse una idea de la clase a que pertenecía los individuos a que se refieren el siguiente documento [...]*

⁶ A. LE.SENNE: *Canamunt i Canavall*. Palma de Mallorca, 1982, 109-110.

⁷ ARM - MP Tom IV, p. 1.003: El propi Pasqual, ens indica com ell mateix va veure cremar més de 15.000 expedients criminals de la Reial Audiència.

⁸ Aquests sobre-entesos podien ésser molt conscients, com la sistemàtica negativa a reflectir per escrit el nom de les banderies en els processos o formar part d'un llenguatge particular, com per exemple, el dels artesans. Per aquest darrer cas, vegeu: Margalida BERNAT I ROCA: "«Secret de l'ofici». L'exemple dels tintorers (Ciutat de Mallorca – s. XIV-XVII)". *Actes del IV Congrés. El Nostre Patrimoni Cultural: El català, patrimoni de Mallorca*. Palma de Mallorca, 1997, 73-88.

⁹ S'ha obtat per aquesta grafia ja que encara es conserva a Mallorca.

ja fa anys, i tot i que cridà poderosament l'atenció i, fins i tot, divertí molt la seva lectura, no s'usà de manera significativa ja que marcava un esdeveniment molt puntual i específic d'un reduït cercle familiar. Anys després aquest procés ha estat usat per altres autors, però també per aspectes tangencials de la història.¹⁰

El procés és curt, però substanciós. El problema rau en que ni d'ell, ni d'altra documentació consultada es pot deduir el final de la història. Emperò la seva vàlua rau en la forma que tengué la Reial Audiència d'enfrontar-se amb un problema que podia arribar a ser perillós si s'estenia: l'enverinament. Emperò les persones que s'hi havien vist implicades eren de "baixa estofa": mariners i demés "gent de mal viure" del Puig de Sant Pere, alguns amb anteriors antecedents penals.

En conjunt tot sembla més el fruit de la xafarderia de corral i dels desig de venjança d'una determinada família en contra d'un assassí indeterminat. S'acusà a Catalina Frau (a) Culeta d'haver enverinat amb un poma el jove Joan Baptista Nel·lo. L'acusada negà la major: afirmà que no el coneixia. I per molt que feren els parents no aconseguiren demostrar el contrari. El resultat és un conjunt de despropòsits i d'una investigació policial feta de mala manera i amb greus llacunes. Cal suposar que l'acusada va ser absolta si bé no es pot saber si l'absolució es va deure a la clara innocència o a la impossibilitat de demostrar-ne la culpabilitat.

La madona dels verins.

Ciutat de Mallorca, 1610. La noblesa mantén una treva tàctica, malgrat que les execucions són habituals. Amb tot, hi ha una aparença de tranquil·litat i encara no ha s'ha iniciat l'escalada de violència que esclatarà una dècada després. Tot i això la pau pública és aparent. Poc a poc, les antigues banderies de Torrella i Puigdorfila, que havien assolat el segle anterior s'havien anat re-estructurant. Els dos partits, després del duel Anglada-Rossinyol de 1598, anaren reagrupant-se i mitjançant una acurada política matrimonial, preparaven una nova investida.

Poc a poc, a l'horitzó anirà eixint el primer factòtum de cada partit. Si pels Canavalls es destaca el doctor de la Reial Audiència Miquel Miralles, que no dubte en servir-se de bandolers per al seu servei particular; per part dels Canamunt comença a aparèixer don Arnau de Santacília. Serà aquest qui iniciarà l'organització de la primera colla de bandolers de gran envergadura del nou segle: la Colla de Selva. Per això, no dubtarà en influir obertament davant els tribunals i el virrei per tal d'obtenir el perdó de destacats bandolers i, fins i tot, en assaltar la presó. De fet, el seu paper protagonista provocarà el seu assassinat a traïció el 1615. Aquesta és, emperò, una altra història.

El drama és simple, tal com ho requereixen uns personatges eminentment simples. Els seus testimonis, presos gairebé literalment, denoten un llenguatge pobre, poc cultivat. No són capaços d'estructurar el seu pensament d'una manera clara, cauen en repeticions i evidents contradiccions que no degueren passar per alt els investigadors. En aquest sentit, la Reial Audiència es trobà front un dilema. D'una part, la víctima, la presumpta assassina i els testimonis eren persones poc rellevants i no calia perdre massa temps. Emperò de l'altra,

¹⁰ RAMON ROSSELLÓ VAQUER/ JAUME BOVER PUJOL: *El Sexe a Mallorca II. Notes Històriques*. Palma, 1994, 319.

la forma de la mort era molt perillosa i implicava unes possibles connotacions que calia investigar.¹¹

La víctima: Joan Baptista a. Nel·lo. Es tracta d'un jove que el 27 d'agost de 1610 hagués complit 21 anys. Alt i ben plantat, sense ombra de barba a la cara. De professió mariner, i amb algunes relacions amb altres joveçans de la mateixa edat i categoria com Miquel Corredor.¹² Hom desprèn del procés que tenia un cert èxit amb les dones i que en presumia ja que, segons la seva tia Nicolava Peluda, coneixia perfectament com el seu nebot *usaba carnalment* de algunes dones.

La segona protagonista és la jove filla de Bernat i Francina Martí. Aquesta donzella, que sols apareix citada indirectament, viu amb els seus pares en el Carrer Nou. Era veïnada, per tant, de Caterina Frau a. Culeta. Segons la seva mare, Joan Baptista Nel·lo la festejava i acostumava a acudir a sa casa per visitar-la. Per aquest motiu, el testimoni de la possible sogra sempre és justificatiu. Es preocupa pel que pugui dir la gent i la justícia; posa especial esment en deixar ben clar que el dia en què succeïren els fets, el jove deixà sà i estalvi ca seva, i que qualsevol cosa que passàs va ser fora del seu àmbit familiar.

Ara bé, l'altra personatge cabdal era una altra dona, Caterina Frau a. Culet o Culeta. Es tractava d'una dona jove que, segons l'àvia del mort, estava profundament enamorada del jove: "*ella volia molt de bé an el dit mon nét*" (sic). Ella mateixa diu que era natural de Manacor, on el llinatge encara avui perviu. En el seu testimoni fa constar que era una pobra donzella i que passava el seu temps en oficis femenins, com ara cosir i filar.

Amb tot, existeixen certs dubtes sobre la relació dels dos joves. Segons Nicolava Peluda, l'acusada era una dona fradina (significativament no diu donzella) que vivia en el Carrer Nou. Juntament amb ella hi vivia una altra dona (que no es citada pel seu nom en cap moment) amb la qual el mort mantenia relacions sexuals. Segons es desprèn de la seva manera de pensar, considerava la casa de les dones com a de mala fama i fins i tot assegurava que es podia tractar d'un prostíbul encobert.

Dia 19 d'agost de 1610. Segons la veu pública, Joan Baptista Nel·lo es dirigeix de jorn al Carrer Nou i entra a una casa de mala nota on hi habita una dona amb la qual aparentment manté relacions sexuals. Per alguns testimonis, Catalina Frau està dolguda; per uns altres, és ella la única amant. El jove no sols manté relacions amb una altra (a més de segurament amb ella), sinó que festeja formalment una donzella que viu gairebé porta per porta amb Catalina Frau. Quan Joan Baptista Nel·lo surt d'una casa de mala reputació ho fa amb una poma a la mà.

En el carrer l'espera Catalina Frau. Es posen a parlar i, de manera amigable, li proposa baratar la poma amb la que ella duu a la mà. Ell accedeix i li pega mossegada, malgrat que segons Catalina Mascaró «*l. [h]avia menjada en suspites*». Totd'una que la fruita penetrà en el seu estómac es sentí malalt. Es dirigí a la casa de la seva enamorada, també en el Carrer Nou. Hi arribà cap a les 10 del matí i demanà a la futura sogra que el miràs de cara, que es trobava molt marejat.

¹¹ Antonio PLANAS ROSSELLÓ *El derecho penal histórico de Mallorca*, Palma, 2001.

¹² Aquest personatge va estar implicat en un altre procés sobre el robatori a uns moriscos expulsats. Vegeu Jaume SERRA I BARCELÓ: "Entorn de l'expulsió dels moriscos: un procés per robatori", *BSAL*, 56, 2000, 261-274.

Curiosament, inicia una estranya peregrinació per diverses cases i acaba per anar no a on viu, sinó a la casa de la seva àvia. Totes les dones que veren el jove després de menjar la poma afirmaren que si dos o tres dies abans hi havia anat i aparegué amb bona cara i color, aquest dia ho va fer trasmudat. Després de diverses visites, arribà al domicili de Francina Guanyabens, s'avia, i li digué: *Jaya, yo som mort!, que tinch gran mal de ventre.*

La padrina del jove es desesperà. Feren el que sabien per calmar els dolors i, fins i tot, enviaren a cercar un metge. Entre grans dolors i vòmits, el jove cridava que li xapassin el ventrell. Poc pogueren fer. Deu dies després, morí. La notícia havia correut ràpidament per Ciutat ja que aquell mateix dia, un oficial reial, un vergueta i un escrivà acudiren a la casa de Francina Guanyabens. Revisaren el cadàver, el qual no demostrava cap ferida, interrogaren el mort segons costum i els seus parents acusaren de l'enverinament a Catalina Frau. Del carrer, s'havia passat als tribunals.

A hores d'ara es fa difícil poder saber amb seguretat quin verí es va usar. En cas de què hagués estat un enverinament provocat (i no una intoxicació alimentària, per exemple), el que cal fer és analitzar els símptomes. Ara bé, els testimonis no eren experts per poder presentar-los de manera clara. Tots estan d'acord en senyalar que els efectes foren immediats a la ingestió de la poma, cosa que ens fa pensar en una dosi relativament alta i concentrada d'un verí potent. Es posa especial esment a la mala cara i color del jove i alguns fan notar com es sentia marejat, cosa que ell confirmava quan deia que es trobava «*de mala gana*». A més d'això, el jove es queixà de gran mal al ventrell, tan intens que sovint demanava que li xapassin.

Els únics símptomes clars eren els vòmits verdosos (segurament biliars) i de sang. En principi, la substància havia atacat l'estómac i part de l'aparell digestiu. Segurament destruï teixits i òrgans, i provocà llagues amb hemorràgia interna. Malauradament els oficials reials no realitzaren més que una observació ocular. No li obriren la boca per mirar la llengua, ni observaren els ulls o palpaven el ventre com es solia fer quan hom sospitava d'un enverinament. En vista d'això cal pensar en un verí poderós com podien ser els composts arsenicals, tal com l'orpiment. Ara bé, a partir d'aquí comencen els interrogants que, per ara, no tenen resposta:

Com era que una atlota fadrina que es dedicava a filar i cosir tenia un verí, suposadament orpiment, en el seu domicili?

Com enverinà la poma?. Cal recordar que l'orpiment i altres sals arsenicals són verinoses en baixes quantitats, però de cap manera es poden subministrar dipositant la substància a la pell ja que es notaria massa. S'hauria d'haver impregnat en el seu interior i aquest fet demostraria premeditació que de cap manera es pot deduir de cap testimoni.

Com sabia l'enverinadora que el jove baixaria amb una poma? Cal recordar que enverinar-la no pot ser un procés ni automàtic ni curt.

El resultat de les investigacions.

La poca categoria documental del procés que generà aquest assassinat ja demostra la importància que les autoritats li donaren. En un moment de greus problemes de la Reial Audiència, quan els seus membres patien atemptats i altres eren subjectes de greus acusacions, la mort d'un jove pescador no semblava transcendent. Tant i més quan no

s'havia exercit d'una manera clara la violència. Emperò, la veu pública parlava de verins i aquest era un tema que començava a preocupar.

En conjunt, tota la investigació sembla un mar de despropòsits. S'empresona una persona que la remor popular ha convertit en assassina. Emperò no s'aconsegueix ni la confessió ni proves contundents. En bona part, la desídia amb què es va dur la investigació ho propicià i aquesta desídia queda comprovada per la cronologia dels fets:

1. El dia de Sant Magí (19 d'agost) Joan Baptista Nel·lo arriba a la casa de la seva àvia queixant-se molt. Segons diu, l'han enverinat aquell mateix dia amb una poma.
2. El dia de Sant Bartomeu (24 d'agost) s'envia a cercar el doctor Alcover que certifica que el jove ja era pràcticament mort.
3. El dia 27 d'agost, a sol ixent, es produïa el traspàs.

Les primeres passes de la justícia tengueren lloc el mateix dia 27 d'agost de 1610. A la casa de Francina Guanyabens es presentaren Guillem Roig, oficial reial; Vicenç Amengual, vergueta i Lluís Ginebreda, escrivà a de la Cort Criminal. Allà mateix, s'hi trobaren diverses persones i es posaren a rebre testimonis. Allà mateix interrogaren a l'àvia, Francina Guanyabens; a Francina Martí, la possible sogre; a Nicolau Peluda, sa tia, i a Miquel Corredor, mariner. A més a més, hi participaren en els actes M. Miró i el corder Antoni Pou que actuaren de testimonis

Tots aquests són coincidents i es presenten amb un bloc més o manco homogeni. Sols la possible sogra, Francina Martí, ha preparat una declaració exculpatòria. Vol deixar clar que l'enverinament no passà a ca seva. Els oficials reials es limiten a apuntar els testimonis. No hi hagué interrogatori ni intent d'aprofundir en certs punts obscurs o contradictoris. A simple vista, la identitat de la culpable no presentava dubtes.

La deixadesa es veu també amb la visura del cadàver. El trobaren en el menjador de la casa i es limiten a una descripció superficial: un home jove, d'alta estatura i sense pels a la cara. El cos estava amortallat, per la qual cosa descosiren la mortalla i s'observà que no presentava cap ferida ni cap blavura com a símptoma de violència. M. Miró i Antoni Pou juraren que es tractava del cos mort de Joan Baptista Nel·lo.

A partir d'aquest moment, i una vegada identificat el cadàver, es realitzà un ritual d'origen medieval. El vergueta Vicenç Amengual el cridà pel seu nom per tres vegades en nom del rei. I Joan Baptista Nel·lo «*per esser mort*», no contestà. En el seu nom, respongué la seva tia Nicolava Peluda dient que l'havien mort amb una poma, emperò ella no realitzà formalment cap identificació de la possible assassina tota vegada que ja abans tots els testimonis ho havien fet.

Des d'aquesta primera tongada de testimonis es noten les disfuncions. En cap moment es decideix interrogar a la possible promesa. A la casa hi havia M. Miró i Antoni Pou que vuit dies abans havien vist el mort, bo i sa. Però es limitaren a identificar el cadàver. No se'ls interrogà. Tampoc s'interrogà, com ja s'ha dit, a altres persones que són esmentades per altres testimonis.

Pel que sembla, Catalina Frau va ser empresonada poc temps després. Amb tot, la recerca de proves anava lenta. S'ha d'esperar al 25 d'octubre següent per trobar un altre testimoni: el paraire Gabriel Coll. Cinc dies després (30 d'octubre) s'interrogà a Catalina

Mascaró de la qual no se'n té dades certes de la seva relació amb el mort o amb els fets, a no ser que «n'era un poc parenta». Malgrat el seu testimoni, no aconseguí aportar cap dada fiable sobre l'autoria.

Tan sols en alguns casos, especialment els darrers, es demanà protocol·làriament qui podia confirmar el seu testimoni. No va esser fins el 5 de novembre quan el doctor Pere Serra interrogà a Catalina Frau. Com s'ha dit, ho negà tot, desmuntant de socarrel tota l'acusació. No existien proves fefaents, per més que el carrer ja havia sentenciat.

Emperò Pere Serra es negava de deixar-la amb llibertat. Acudint al principi de què qualsevol persona és culpable pel simple fet d'esser acusada, la mantenia a la presó. El 10 d'octubre, quan a la següent visura de la presó no l'alliberaren, Catalina Frau demanà que l'amollassin ja que es trobava empresonada de manera injusta. Una nota marginal diu que el doctor Roig no havia aconseguit cap novetat dels seus parents malgrat que els hagués intimat.

Passà més d'un més. El 20 de novembre, s'ordenava que una nova petició d'alliberament de l'acusada es remetés a Pere Serra. Aquest decidí donar-li per presó tota la ciutat amb la condició de signar sagrament i homenatge i aportar una fiança de 25 L. Aquesta quantitat era una petita fortuna per una fadrina que vivia de filar i cosir. En conseqüència, no pogué sortir.

El 3 de desembre presentava una altra petició. Al·legava que era persona pobra i que ni ella tenia 25 lliures ni havia trobat fiador. En aquest cas, ja proveí la resolució el doctor Ramon de Verí i sembla que ordenà el seu alliberament. Havien passat prop de cinc mesos des dels esdeveniments. No s'havia aconseguit trobar el culpable, ni trobar proves acusatòries clares contra Catalina Frau.

El document

El procés seguit contra Caterina Frau a. Culeta es conserva a l'Arxiu del Regne de Mallorca, secció Criminal de la Reial Audiència. La signatura antiga era CR XVI/10 i l'actual AA 980/10. Es tracta d'un curt lligall sense tapes integrat per un sol quadernet de 9 fulls de paper.

Com en altres lligalls d'aquestes característiques, es tracta d'una sèrie de fulls de papers que, originalment, formaven documents diferents i que varen ser enquadrats plegats. S'iniciaven amb els testimonis, de tal manera que els darrers folis d'aquesta primera part quedaren sense usar. A la part central s'hi posaren les tres peticions de l'acusada. Per això, els darrers folis d'aquests documents, a la part superior posen habitualment *Catalina Frau*.

Malauradament, tota la part inferior conté una gran taca d'humitat, cosa que dificulta molt la seva lectura (fins i tot amb llum negra). Aquest "accident" és més notable en els primers folis ja que fa il·legibles paraules i, especialment, les darreres línies. Amb tot, a partir del foli 3, aquesta dificultat s'esvaeix, tant pel fet que la humitat ja no atacà el paper tan profundament, com perquè la lletra és d'un nou escrivà que utilitzà una tinta més intensa.

La distribució del document és la següent.

Foli 1.	Testimoni de Francina Guanyabens.
Foli 1 v.	Testimoni de Francina Martí.

Foli 3.	Testimoni de Nicolau Peluda.
Foli 3 v.	Testimoni de Miquel Corredor.
Foli 4.	Visura del cadàver.
Foli 5.	Testimoni de Gabriel Coll.
Foli 5 v.	Testimoni de Caterina Mascaró.
Foli 6.	Interrogatori de Catalina Frau .
Foli 7v.	Buit.
Foli 8.	Petició d'alliberament de Catalina Frau.
Foli 8 v.	Buit.
Foli 9.	Buit.
Foli 9v.	Buit.
Foli 10.	Segona petició d'alliberament de Catalina Frau.
Foli 10 v.	Buit.
Foli 11.	Petició d'alliberament de la fiança de 25 L.

Críteris de transcripció.

Per a la publicació del document s'han usat els següents críteris.

1. S'ha respectat la grafia original, excepte la duplicació de consonants a principis de paraula.
2. S'han desenvolupat les abreviatures.
3. S'han normalitzat les majúscules i minúscules.
4. S'han posat les comes, punts i comes i altres signes de puntuació necessàries per tal de fer més llegible el text.
5. Les paraules s'accentuen d'acord amb les normes ortogràfiques actuals.
6. Els apòstrofs i guionets s'han substituït per punts.
7. Les paraules de lectura dubtosa s'han indicat amb un (?).
8. Les paraules o fragments reconstruïts s'indiquen entre claudàtors [].
9. Les interlineacions s'indiquen entre barres inclinades //.
10. Els punts suspensius indiquen paraules o fragments il·legibles.

Foli 1.

Die sabbati XXVII mensis augusti

Anno a nativitate Domini MDCX.

Francina Gonyabens, viuda; testis denuntians quod juravit in manu et posse magnifici Petri Serra, regiis consiliarii, doctoris ad dominum Deum dicere veritatem,

Interrogata. Et dix: lo que denuntie a la règia cort és que lo die de Sant Magí més propassat Juan Baptista Nel·lo, mon net, fadrí de edat de vint.y.un any[s], que lo die d.evuy lo[s] feya, vingué en casa mia y dix.me:

- Jaya, yo som mort!, que tinch gran mal de ventre.

Y aquí matex se agegué; y yo li doní ayguardent per veure si li pasava y aquí matex la va vomitar de manera que lo die de Sant Bartomeu més proppassat fiu venir lo doctor Alcover que dix que lo dit mon net ya era mort; y axí lo die de vuy a mitje hore de die lo dit món net és mort [... ..] en lo decurs de la malaltia el dit mon net digué a [... ..]

F. 1 v.

que.l havien amatzinat ab una poma que Catherina Culet, dona soltera, li havia donada y que ell la havia menjada y que la dita Catherina Culet li havia donada dita poma per enveja que tingué de què va veure exir an el dit mon net de casa de una altra dona, també soltera, perquè ella volia molt de bé an el dit mon net y ell no feya cabal de ella. Y axí per malaltia y enveja li donà dita poma, de què veig que és mort y sempre (deu dies que [h]a viscut) se és quixat del ventre y cridava que li ubrissen lo ventrell. Contra la qual Catherina Culeta fas tota la instàntia que [puch] y supplique a la justícia que sia castigada conforme ses culpes.

Fuit sibi lectum.

Dicto die.

Francina Martina, usor Bernardus [... ..]

Foli 2.

dicere veritatem.

Interrogata sup curie predictis. E dix:

Lo que sé del que.m demanen és que Juan Baptista Nel·lo, mariner, acostumava de venir ordinàriament en casa mia, per ocasió que festejava una filla mia, donzella. Y dos o tres dies antes de la festa de Sant Matgí més proppassada, lo dit Joan Baptista Nel·lo me vingué en dita ma casa a unes tres hores de dia, sà y molt bo, de tots son cors; y anasse.n de aquexa manera sà y molt bo y fresch de cara. Y aquex matex dia, a qualque hora a passar de sol, me tocà en dita ma casa y aquí matex, que fonch arribat, me va dir que.l miràs de cara que.s trobava molt [maragat (?)], després ençà que se.n era anat de casa. Y yo.l mirí y viu que stava tot trabucat de color y que no tenia les colors que acostumava de tenir y tenia com se.n va anar de dita ma casa aquell matex dia y [que en veure.l /de aquella manera/ li vaig dir què]

Foli 2 v.

tenia, que estava molt trabucat de color. Y ell me respòs que es trobava de molt mala gana. Y no.m digué altra cosa perquè yo no.l vaig interrogar de res. Y axí, lo dit die de Sant Magí se agegué an el llit, en casa de Francina Gonyabens, se àvia, y al temps que agegut yo y som anada moltes vegades a veure.l y sempre deya que.l xapassen lo ventrell, que allí tenia lo mal. Y veig que lo dit Juan Baptista Nel·lo, lo dia de vuy, a mitje hora de dia, és mort. Y Nicolava Peluda y Damiana Salvana me [h]an dit que lo dit Juan Baptista Nel·lo lo havie dit que ab una poma que una li havia donada lo havien mort. Y nomenaven la dona.

Fuit sibi lectum.

Foli 3.

Dicto die.

Nicolava Peluda, vídua, testis citata que juravit ut supra dicere veritatem et &.

Interrogata super curie preventis. Dix:

Lo que pasa és que circa de deu dies, fa poch més poch manco, que Juan Nel·lo, mon nebot, pascador, vingué en casa mia ont habitava y me dix que era pujat alt de la casa de una dona qu.està al carrer nou, que no la nomenà, y dix que està de casa al carrer nou que he hoït a dir que.s diu Catherina Culeta y que allí, en dita casa, hi avia una altre dona ab la

qual ell usa carnalment y que la dita dona, dich que.s diu Catherina Culeta, lo cridà per enveja, perquè.n astava anemorada de ell y li donà una poma. Y que ell la manjà y que la matexa ora fonch farir de mal de ventrel. Y dix que.l avia matzinat ab dita poma. Lo qual sempre cridava del ventrell, dien[t] que dita dona , qui jo després he entès a dir se diu Catherina Culeta, l.[h]avia matzinat. Y lo dit Joan Nel·lo és mort vuy, lo present die, a mitja ora de die y aquí mateix que dit mon nebot

Foli 3 v.

me dix que era matzinat jo li doní a beure oli y vomità moltes coses verdes. Y sempre dix que dita dona l.[h]avia matzinat ab dita poma lo qual jo he sentit dir que es diu Catherina Culeta. Y assò és lo que pasà.

Fuit sibi lectum.

Dicto die.

Michell Corredor, mariner, testimoni citat, lo qual ha jurat ut supra dicere veritatem.

Interrogatus super curie preventis. Dix:

Lo que passa és que jo sebí que Juan Nel·lo, mariner, estava malalt y vaig.lo anar a veure perquè era amich meu, lo qual trobí malalt en casa de sa àvia, lo qual se dolia molt del ventrel y lensava moltes fleumes per la boca, verdes, com a limach[s] y sanch. Y yo li diguí què era lo que tenia y dit Juan Nel·lo me contà que ell era pujat alt de una casa del Carrer Nou y que com va axir de aquella casa, Catherina Frau àlies Culeta lo cridà, que està prop de casa y prop de la casa de ont ella era axit. Y que.y anà y li dix si volia baratar una poma que ell tenia en man ab una altra poma que dita Catherina Frau àlies Culet tenia y que la barataren. Ço és: que la dita Catherina

Foli 4

Frau àlies Culet li donà la poma que ella tenia en mans y que ell li donà la sua. Y que la manjà. Y que aquí mateix se sentí ferit de molt fort mal de ventrel. Y deya que la dita Catherina Frau àlies Culet l.[h]avia matzinat ab dita poma. Lo qual dit Joan Nel·lo és mort vuy dematí de dit mal. Y assò és lo que passà.

Fuit sibi lectum.

Dicto die.

/Guillem Roig, oficial reial; Vicens Amengual, vergueta y yo, Luís Ginebreda, un dels escrivans de la cort criminal/

Constituïts personalment en la illa del Pou, al Puig de Santa Creu, en casa de Francina Gonyabens, vídua, y a un menjador de dita casa fonch vist y atrobat un cos de home mort; de alta estatura, amortallat, lo qual fonch descusit y fonch vist esser jove, sens fil de barba, de edat conforme llur aspecte, de vint.y.un anys y no tenir gènere de ferida alguna en tota sa persona, ni blavura alguna. Lo qual cos de home mort, segons migensant jurament de M. Miró y Antoni Pou, corder de offici, qui juraren y digueren esser dit cos

Foli 4 v.

de home mort Juan Baptista Nel·lo, mariner, y que havia vuyt dies que l.havian vist sà y molt bo de tot son cos y que aleshores lo veyen mort y fret, sens ferida alguna. Y per més verificació de la mort de aquell fonch cridar per lo dit Vicens Amengual, vergueta, per tres vegades, more solito, anomenant.lo per son nom, dient:

- Joan Baptista Nel·lo, qui te [h]a mort?

Y per esser mort y ferit no respongué cosa ninguna. Ans bé, per aquell respongué Nicolaua Peluda, sa tia, la qual digué ab alta veu que dit Juan Baptista Nel·lo, son nebot, li havia dit que Catherina Culet li havia donada una poma y que ell la havia menjada y que ab dita poma lo havia amatzinat. Y aquí encontinent, fonch permés que lo dit cos de home mort fos lliurat en ecclesiàstica sepultura. Anima eius in pace resquiescat. De les quals coses etc. &.

Testes predictius.

Foli 5.

Die Lune XXV mensis octobris MDX

Gabriel Coll, parator, testes citatis juravit ad dominum duum eis processum magnifici Petri Serre Regio Consilium Domini dicere veritatem.

Interrogatus super curie preventis. Dix:

Lo que passa és que lo die de Sant Bartomeu proppassat, ha mig die, jo.m trobava en casa de Francina Guanyabens a hont geia malalt Joan Baptista Nel·lo son net, ab companyia de Nicolaua Peluda y Damiana Salvana, lo qual Joan Batista Nel·lo se queixava molt del ventrell y deia que del dia que menjà una poma que li havia donada una dona, y no me dix quina dona, stava mal del ventrell. Y après, al cap de quatre dies, dit Nel·lo morí; y deye el vulgo que era stat matzinat ab la poma que havia menjada. Y açò és la veritat de lo que sé, que no sé altra cosa.

Interrrogat qui pot ser testimoni.

Dix dita Nicolava y Damiana Salvana eren present com dit Joan Batista *Nel·lo*

F. 5 v.

dix dites paraules per mi dites dessús.

Fuit sibi lectum

et perseveravit.

Die sabbati XXX mensis octobris MDCX.

Catherina Mascarona, domicella, testis citata juravit ad dominum dum in posse magnifici Petrus Serre Regia Corte Dominum dixere veritatem.

Interrogata super causa preventis . Dix:

Lo que sé del que.m demanen és que haurà un mes y dies que Juan Batista Nel·lo, cert die passà per casa de molt mala gana y yo, per esser.li un poch parenta, diguí.li com així anava malalt y ell dis.me que una dona li havia dada una poma y que l. [h]avia menjada en suspites y li havia fet mal. Y jo demaní.li qui era la dona. Y ell dix.me que la fora conèixer, y axí no la anomenà. Y après, volent.lo anar a veure, lo diumenge següent, sebí que morí lo dissapte del mateix diumenge y lo mateix dissapte trobant.

Foli 6.

me jo al portal de ma casa, xarrant ab Toni Victorià, fill de Onofre Victorià, passà una jove abrigada ab mantell, y dix.me dit Victorià que dita jove era la que deyan havia matzinat lo dit Joan Batista Nel·lo, la qual jove, si la veiés, la conaxaria. La qual tenc /entés/ és en presó. Y no sé res mes.

Fuit sibi lectum
et perseveravit.

Die veneris quinta mensis novembris

Anno a nativitate Domini MDC.

Per magnificum Pertum Serra Regius Consiliarum doctorem fecit (?) processum ad exigendum depositionem sequentem.

Catherina Frau, rea deponens in facto suo, sive juramento in alieno vero ut testis cum juramento proprio dicere veritatem.

Et que, ut dixit est minor XXV anni, major vero XXIII fuit provisum de curatore in persona Raphaelis Borrás, carcerarii, qui juravit.

Interrogada diga, ella deposant, com se anomena, de hont és natural y si és fadrina ho casada, ho dona soltera y de què viu

Foli 6v.

y si sap la causa perquè està presa y la fan deposar com a delada.

E dix: Jo.m nomen Catherina Frau y som natural de la vila de Manecor y may he tingut marit y he viscut de mon treball com és filar y cusir y no sé perquè estich presa ni porque.m fan deposar com a delada.

Interrogada que diga si [h]a conegut a Joan Baptista Nel·lo, mariner, y si [h]a tengut amors desonestats ab aquell.

E dix: No l.he conegut ni sé qui és y axí no puch haver tingut amors desonestats ab ell.

Interrogada que diga si lo die de la festa de Sant Magí més propassada que tingué de veure an el dit Joan Baptista Nello de una casa de certa dona soltera, si li donà una poma ab la qual va amatzinar que no visqué sinó deu dies.

E dix: Yo no sé res ab lo que.m demanen ni he donada poma a /n.el dit Joan Baptista Nel·lo/ ni tampoch lo conech

Foli 7.

conforme he dit ab altre interrogatori.

Fuit sibi lectum et perseveravit
presente dicto curator.

Foli 8.

Il·lustríssim Senyor:

Catherina Frau ha molts mesos que està detinguda en los càrcers reals perquè pretén lo Procurador Fiscal que sabia en lo metzinar de Joan Nel·lo supposant que dit Nel·lo és mort entosagat o metzinat. E com, Il·lustríssim Señor, ni lo predit Nel·lo sia mort de tosech,

ni esta pobra dona sàpia cosa en tal negoci ni hy hage hi puga haver qui tal diga en veritat; supplica, per tant, a Vostra Senyoria Il·lustríssima se servesca manar.la excarcerar y restituir en sa llibertat que absque.

Altissimus.

[Nota al marge]

Mit (?) a la present dins 3 dies. A 10 octubre 1610. Doctor Roig ha intimat a tots sos parents y fins vuy no han dit res.

Foli 10.

Il·lustríssim Senyor.

Catherina Frau [h]a més de tres mesos que fonch posada en los presents càrcers reals sobre certa informatió fiscal de què ella havia donada una poma a Juan Baptista Nel·lo y lo havia amatzinat. E com, Il·lustríssim Senyor, dita Frau sia insonta (sic) y sens culpa de tal delicté y haja tant temps que patex quant crumalment (sic) pot, supplica a Vosta Senyoria Il·lustríssima sia de son servey manar, atesa la sua insontia (sic) que sia treta de dits càrcers que [h]u rebrà mercè particular de Vostra Senyoria Il·lustríssima.

Altissimus.

Remmittat magnificus Petrus Serra Regia Cancelleria Doctor que super superior (?) debitus provideat.

Provissa per ad mo (?) magnificus Michaellem Martines de Villar. Ber (nardus ?) Cars die 20 novembris 1610. [Regia Cancelleria ?] dictus die et anno insequendo (consolationem ?) in regia visita facta providet quod Catherina Frau (rodaf?) [...] indone manu (lett.) (an) factos intra muros presentis civitates ad penam viginti quinque librarum.

Serra.

Foli 11.

Il·lustríssimus Dominus ett.

Ihesus.

Catherina Frau representa a Vostra Senyoria Il·lustríssima y son Real Concell que haurà circa de un mes [es]tà provehida de ser extreta dels presents càrcers ab fiança de vint-y-sinch lliures y com, Il·lustríssim Senyor, la dita supplicant sia pobríssima y no tròpia dita fiança y estiga aparellada a jurar.ho y patesca en extrema manera en dits càrcers per lo que damana y supplica a Vostra Senyoria Il·lustríssima y son Real Concell manar traura.la dels dits càrcers reals que ademes quare que licet.

Altissimus.

Jo [an] Moll

Provideat: Nobili dominum Reymundo de Veri Regium Consilium Doctorem qua in [presentis] supplicantis debitis provideat.

Provisa [...] magnificus Marti[nez] del Villar (Ber) (com) die 3 decembris 1610 Magnificus.

Martinez.

Ihesus.

Dicto die, insequendo conclusionem in regia visita factam providet quod Caterina Frau (tradeat ?) sub sacramento et homagio (atestata, arrestata ?) per presentem civitate ad penam 25 L. Trexequat hic et non alia facta sub 20 novembris proxime preteritis.

Doctor R[aymundus] Veri.

Sub die 3 decembris 1610 Catalina Frau fac(tam) (h^o) unde
Foli 11 v.
prestitum manu et pose Bart[holomeus] Roig Cap[ut] excubi[liarii].

Sobre la unió de les aigües de les síquies de la Font de la Vila i d'en Baster (Ciutat de Mallorca, 1688)

Margalida BERNAT I ROCA

RESUMEN: Los intentos de unir los caudales de las acequias de la *Font de la Vila y den Baster* en una sola es una de los temas recurrentes con relación a la problemática del abastecimiento de aguas para Ciutat de Mallorca. El proyecto de 1688 es el último que se dio en el siglo XVII. Para ello, se quiso pactar una concordia entre los Jurados de la Universidad y Reino de Mallorca y el monasterio cisterciense de La Real, que ostentaba la jurisdicción sobre las aguas de la acequia *den Baster*. El proyectó, una vez más, fracasó al partirse del hecho que el monasterio de La Real renunciaría a sus prerrogativas sobre las aguas de su jurisdicción que ya entraban en el núcleo urbano, perdiendo así sus opciones de control dentro del recinto amurallado.

Palabras clave

ABSTRACT: Attempts of uniting flow rates of the irrigation channels of the *Font de la Vila and d'en Baster* in a single is one of recurring topics in connection with the problems of the supply of waters for Ciutat of Majorca. The project of 1688 is the latest one that was given in the seventeenth century. For this, it was wanted to negotiate a concord among Juries of the University and Kingdom of Majorca and the cistercian monastery of The Actual one, that held the jurisdiction on waters of the *siquia d'en Baster*. It projected the, once again, failed when departing of the fact that the monastery of The Actual one would give up to its prerogatives on the waters of its jurisdiction that already entered the city centre, losing thus its control options within the enclosure walled

Key words

Introducció

Els conflictes per abastir d'aigua Ciutat de Mallorca i pel control dels cabals necessaris per fer-ho varen ser uns dels primers en esclatar després de la conquesta de 1229. D'aquesta manera i a 1239, s'hagué de firmar una concòrdia sobre la Font de la Vila entre els magnats per regular-ho. En aquest document hi figura la significativa expressió *per be de pau* que denota suficientment el nivell de violència al qual s'havia arribat, ja que les *grans contencions y baralles* eren ben presents.¹ Els enfrontaments de tot tipus, emperò, no per això cessaren, sinó que esdevengueren en una constant.

Ciutat de Mallorca no sols transformà i adaptà a les concepcions feudals de l'ús de l'aigua tots els anteriors sistemes hidràulics andalusins que hi arribaven i els dels voltants, sinó que precisament en raó d'aquestes concepcions els malbaratà per complet. La

¹ ARM (Arxiu del Regne de Mallorca), Còdex 173, 4.9.

conseqüència immediata va ser l'increment de la problemàtica a l'hora de subministrar aigua als habitants del nucli urbà, un abastament ja de per sí prou difícil en un indret mediterrani amb marcades èpoques de sequera.

Com és ben sabut, tres són els principals sistemes hidràulics que proporcionaven aquest subministrament: la Font de la Vila, el conjunt d'aigües que formaven la sèquia d'en Baster i, en menor mesura, la Font de Mestre Pere. Una de les solucions més habituals per tractar de garantir l'arribada de cabals suficients a Ciutat de Mallorca va ser la d'unir les aigües de les dues primers en una sola sèquia i dedicar-les en exclusiva a aquest destí, amb intents a 1478, 1487, 1585 i 1586. A 1590 es creà una *Junta de Probos Homines de l'aygua den Baster* amb la funció de controlar l'entrada de cabals dins Ciutat de Mallorca.² Un èxit que se li ha d'atribuir és la signatura d'un conveni segons el qual, entre el 21 de desembre i el 21 de març, aigües de na Bastera es vessarien dins la sèquia de la Font de la Vila, però se n'havia de fer petició prèvia a l'abat de La Real.³ Sembla, emperò, que no va ser fins el segle XVII que es donaren els projectes aparentment més seriosos per fer-ho.⁴

El document que aquí es presenta es refereix a un d'aquests intents a l'any 1688. Si bé és cert que ja se l'ha tractat en un altres ocasions (amb alguna divergència amb la datació),⁵ també ho és que la relectura i el temps transcorregut permeten fer una anàlisi d'alguns aspectes abans no contemplats, per més que el tema encara no resta exhaurit.

1.- La jurisdicció d'un abat

Un dels principals impediments que sempre retornà que les aigües de les sèquies de la Font de la Vila i les d'en Baster formassin un sol cabal va ser una qüestió jurisdiccional. Deixant de banda la prou coneguda i polèmica donació a Guillem Baster feta a 1242 per l'infant Pere de Portugal, confirmada l'11 de juny de 1247 pel rei Jaume I⁶ i que resulta prou sospitosa de falsificació,⁷ no es pot deixar de banda un altre fet també de prou transcendència: el concanvi que Jaume II realitzà amb el monestir de La Real el 4 de setembre de 1309 de les aigües de la sèquia d'en Baster, de titularitat reial aleshores, per l'alqueria dita del Coll i el rafal Samega, a Porreres.⁸

En el concanvi hi anaven inclosos els molins de n'Adarró i el de la Palanca, coneguts com a molins de la Costa de la Seu, i el de la Porta de l'Esvaïdor o Pintada, tots tres construïts per Guillem Baster. El resultat d'aquest acte va ser que, amb el temps i després

² ARM, EU (Extraordinaris de la Universitat) 19, 122-122v.

³ ARM, AH (Arxiu Històric) 831, AH 4.374

⁴ M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ: *La sèquia d'en Baster*, Palma, 2000, 97-105.

⁵ BERNAT; SERRA: *La sèquia d'en Baster*, 110-111.

A. GORRIAS I DURAN; R. TERRADES I JOFRE: "L'aprofitament pre-industrial de l'aigua de La Granja. La Font Major de La Granja i la Font d'en Baster. Dues fonts, la mateixa aigua", *Actes del IV Congrés Internacional de Molinologia*, Vol. I – Palma, 2005, 313-367.

⁶ P. MORA; LL. ANDRINAL: *Diplomatari del Monestir de La Real (I): 1232,1360*, Tarragona, 1982, 606-610, Doc. IX.

⁷ BERNAT; SERRA: *La sèquia d'en Baster*, 51-55.

⁸ MORA; ANDRINAL: *Diplomatari ... (I)*, 419, 428, Doc. 157.

de diverses maniobres no sempre massa clares,⁹ l'abat del monestir de La Real es pogué arribar a titular *Senyor de la sequia d'en Baster*, tal i com figura en el document en estudi, com expressió d'una plena jurisdicció equivalent a la d'un magnat de conquesta. I no ho era, per molt que els monjos en les seves cròniques ho justificassin *per quant la abadia de Poblet ajuda y contribui en la conquesta ab molts soldats y quantitats de pecunies*,¹⁰ cosa que no és certa com bé ho demostra la documentació escaient.

A partir de la titularitat d'unes aigües i el domini d'uns molins, el monestir de La Real s'apropià de tot un sistema hidràulic fonamental i la seva aplicació a l'ús dels habitants de Ciutat de Mallorca restà sotmesa a la voluntat "generosa" de l'abat de torn. Cada vegada que es produïa una fretura d'aigües, se li havia de demanar que n'autoritzas l'entrada de les de la síquia d'en Baster per donar-hi remei. Això és el que succeí a 1630,¹¹ per repetir-se a 1631 i 1632.¹² Una situació que no s'hagués donat si els intents d'unió de 1628-1629 s'haguessin fet realitat. També resulta significatiu que, segons es relata en un llibre d'albarans del monestir de La Real, el 3 d'abril d'aquell any, hagués fet falta que els jurats rompessin *la síquia dita d'en Baster en lo trast del Camp Pelat, prop lo abeurador y prengueren la aygua mesclant.la ab la aygua de la síquia dita de la Ciutat y aquella tingueren y prengueren fins* [EN BLANC] *de 1630*.¹³

Tot i això, el contingut de la concòrdia de 1688 no deixa de ser sorprenent, per molt que la necessitat d'aigua pogués ser extrema. Els jurats de la Ciutat i Regne de Mallorca reconeixien explícitament la jurisdicció de l'abat de La Real sobre les aigües de la síquia d'en Baster. Però en pretenien la renúncia d'exercir-la sobre aquelles que ja entraven dins Ciutat de Mallorca (Cap. 1) per tal de dur endavant la projectada unió. I ho volien fer a l'empara del tantes vegades invocat privilegi del rei Martí de 1404,¹⁴ que comptava amb antecedents com la ja esmentada carta de concòrdia de 1239, el privilegi del rei Alfons atorgat a 1285¹⁵ o l'autorització de 1356 de Pere IV,¹⁶ tots ben presents en la documentació del segle XVII en relació al tema de les síquies.

Per altra banda, se li demanava que lliuras el tram de síquia ja fet a expenses del monestir i que havia suposat la considerable inversió de 1.050 L, 650 de la quals eren a interès. Unes quantitats que s'havia de fiar en recuperar-les amb la simple promesa per part dels jurats de ser el primer en cobrar quan tothom que n'estava obligat hagués fet el pagament del que li pertocava. A més a més, si es produïa algun plet a causa de les obres noves, havien de contribuirien paritàriament amb la Universitat en la defensa, però a la

⁹ BERNAT; SERRA: *La síquia d'en Baster*, 65-85.

¹⁰ Monestir de La Real. Biblioteca Balear. *Qüestions agudes sobre delmes pertanyents al Monestir de La Real*, f. I.

¹¹ ARM, Arxiu Torrella , Armari 2 , Fardell 33/D, 17.

¹² ARM, AH 1.054. 1-2

¹³ ARM, Convents 4.144, 37.

¹⁴ ARM, Còdex ? : *Llibre d'en Rosselló Nou*, 400; Còdex ? : *Llibre d'en Servera*. 63v.

¹⁵ ARM, Còdex ? : *Llibre d'en Rosselló Nou*, 111-116; Còdex ? : *Llibre de Sant Pere*, 66 i 138.

¹⁶ ARM, Còdex ? : *Llibre de n'Abelló*, 3.

vegada se li demanava el compromís de no impugnar en cap moment les obres necessàries per a la reconducció, sinó que *ans be la llohen y aproven* (Cap. 5).

Se n'esperava l'assentiment a tot sense oferir cap contraprestació, a no ser que es pugui entendre com a tal el manteniment d'unes pràctiques habituals del convent de La Real des d'antic. A més del manteniment del ple exercici de la jurisdicció de l'abat sobre les aigües de la siquia d'en Baster sobre El Terme (Cap. 1) i que se seguiria exercint a través del seu siquier (Cap. 7), se li donava garantia de conservar el dret d'aigua dels dissabtes i la reserva de la dobla contínua com sempre havia tengut (Cap. 2), a la vegada que el monestir seria objecte d'unes condicions favorables en les despeses dels escurons i els adobs que fossin necessaris per a la conservació del sistema, ja que es repartirien amb la Universitat (Cap. 9). Tot junt ben poca cosa a canvi de renunciar a un dret senyorial que havia costat segles consolidar i que implicava importants quotes de poder.

Amb aquests paràmetres, no és d'estranyar, que s'acordas fer uns elets a més dels tenguessin els jurats. La seva funció havia de ser fer *lo que ben vist sera en benefici de aquella y fer todas las demostracions necesarias per la bona adminsitracio de dita sequia* i, en cas de necessitat, defensar-ho davant el virrei o el seu lloctinent (Cap. 6). No deixa de cridar l'atenció que es volgués acudir al virrei, quan aquest tipus de causes eren incumbència de la Reial Audiència.

2.- Uns molins derruïts

Un dels aspectes a comentar és el del paper dels molins dins Ciutat de Mallorca sotmesos a la jurisdicció del monestir de La Real, aleshores derruïts. El motiu és que els jurats en preveïen una possible reconstrucció des del moment en què els posseïdors *vehén poder gosar de la aygua, qui com se spere entrera en abundancia a la Ciutat* (Cap. 1).

Era un conjunt de tres i, a 1763, se'n tenia memòria exacta del seu origen: *Los molinos que havia fabricado Baster antes de la real concesión [...] uno junto a la Riera cerca del jardín real llamado de la Palanca, otro bajo la Costa de Gerardo Adarrone, y otro cerca de la Puerta del Esvahidor.*¹⁷ Des de la seva construcció, entre 1242 i 1247, es veren immersos en la polèmica, començant per un important procés entremig per l'erecció d'altres molins per part de Vidal de Fontanet i Domingo Rubió que es destorbaven uns als altres.¹⁸

Per a determinats autors, devien aprofitar aigües sobrants que abocaven a la mar a través del torrent de na Barbarà segons una hipòtesi¹⁹ o més encertadament en el de Sa Riera.²⁰ Res més enfora, ja que no tendrien sentit les polèmiques per la jurisdicció de les aigües. El seu funcionament anava lligat a què una determinada quantitat d'aigua es vessas de la

¹⁷ ARM, Arxiu Torrella – Armari 2 – Fardell 33/D, 64-64v.

¹⁸ BERNAT; SERRA: *La siquia d'en Baster*, 47-49.

¹⁹ R. FONTANALS: (1984) *Un plànol de la Sèquia de la Vila del S. XVI*, Palma, 1984, 14.

²⁰ MA. CARBONERO GAMUNDÍ: *L'espai de l'aigua. Petita hidràulica tradicional a Mallorca*, Palma, 1992, 110 i 112.

síquia d'en Baster a la de la Font de la Vila prop de la creu de Sóller, segons ho registre un informe de 1639.²¹

La reconstrucció suposava que els jurats havien d'admetre uns certs drets dins Ciutat de Mallorca a l'abat de La Real pel fet de ser el senyor eminent d'aquests molins. Una circumstància que, des de segles enrere, es tenia ben clara. En un document de 1321, de manera prou significativa, s'hi declarava que determinats drets d'aigües anaven precisament lligats a l'edificació i el funcionament de molins. Al deixar de funcionar i derruir-se, *falte en consecuencia señorio, dret y agua*.²²

Un argument prou útil als jurats per tal de no comprometre's en un fet que no els era ni poc ni gens convenient. Per això, en principi els jurats oferien al monestir de La Real el pagament de 25 L censals alodials amb inclusió de les pensions i els drets de *siquiatges, erbajons et als*. que poguessin rebre pels tres molins en conjunt, si bé aquest oferiment es feia amb reserves (Cap. 1). Segons consta per notícies de 1763, la reconstrucció de cap dels tres molins es dugué a terme, ja que es diu que *no prestan censos por totalmente estructures, como consta por las cabrevaciones*.²³

2.1.- El molí enderrocat de la Porta Pintada

Es trobava fora porta, front del convent de Santa Margalida i era a partir d'ell que es feia la redistribució de les aigües pels molins del carrer dels Oms i del Pla del Carme,²⁴ al principi per un canó²⁵ i, ja en el segle XVII, per un aqüeducte.²⁶ Deixà de moldre a 1616,²⁷ a conseqüència de les obres de fortificació.²⁸ De totes maneres, el monestir de La Real havia seguit tenint despeses i ho recuperava venent-ne l'aigua.

Sortadament, es té constància de part d'aquestes despeses i vendes, cosa que permet entreveure fins a quin punt el pagament de les 25 L suposava alguna compensació al monestir. Entre 1607 i 1630 es pagaren unes 292 L, mentres que per les vendes d'aigua a diversos particulars n'ingressaren 564 L. Representava un benefici 272 L en un període de 23 anys, la qual cosa suposava una mitjana anual de 12 L.²⁹ El cobrament de les 25 L ho incrementava considerablement i a compte dels altres dos molins que no generaven cap despesa.

²¹ ARM, Convents 4.144, 21v. Aquesta creu pot ser fos la que es trobava prop de molí de Passatemp, sobre l'antic camí.

²² ARM, Arxiu Torrella, Armari 2, Fardell 33/B, Plec 12, f. 2.

²³ ARM, Arxiu Torrella, Armari 2, Fardell 33/D, 64v.

²⁴ ARM, Arxiu Torrella, Armari 2, Fardell 33/B, 41.

²⁵ FONTANALS: *Un plànol de la Sèquia de la Vila*, 50 i 71..Es tracta de l'anomenat Canó dels Tintorers.

²⁶ M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ: "Materiales gráficos para el estudio del abastecimiento de aguas en Ciutat de Mallorca (S. XIV,XVII)", *Actas del I Coloquio de Historia y Medio Físico. El Agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*, Almería, 1989, 856-857.

²⁷ GORRÍAS; TERRADES: "L'ús pre-industrial ...", 359.

²⁸ M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Baleàrics*, 70, 2002, 37-60.

²⁹ ARM, Convents 4.144: *Albarans circa lo molí destruit de la Porta Pintada comensat en lo any 1607*.

Permetre que fos reconstruït era una clara contradicció pel que fa a les intencions dels jurats de distribuir les aigües *sens dependencia* (Cap. 1). Si amb el molí derruït ja es podia exercir un important control de les aigües, amb la reconstrucció aquest podia esdevenir en complet, ja que les deixaria plenament en mans de l'abat de La Real, tota vegada que se li havia reservat i reconegut la plena jurisdicció fora del recinte urbà, que era on es trobava el molí de la Porta Pintada. La seva ubicació el feia un element neuràlgic, ja que necessàriament totes les aigües que entraven a Ciutat de Mallorca havien de passar per ell i a això s'hi afegia que, d'alguna manera, estava associat a un gran aljub que actuava de regulador.³⁰

De totes maneres, hi ha un altre consideració a fer. El molí enderrocat de la Porta Pintada no es podia reedificar en el mateix emplaçament. Les obres de construcció del nou baluard i del fossat de la murada renaixentista ho feien impossible. El desplaçament cap a un altre indret era inevitable i hi havia un punt compromès on fer-ho: l'abeurador prop del convent d'Ítria, punt on es podia i se solia efectuar la unió de les aigües de la Font de la Vila i les de la síquia d'en Baster quan era necessari ajuntar-ne els cabals.³¹

2.2.- Els molins de la Costa de la Seu

Eren dos molins també coneguts com de n'Adarró.³² El primer es trobava al cap de dalt de carrer dels Polls de Sant Domingo des d'on l'aigua davallava cap al segon i, des d'aquest arribava al molí de la Palanca, per finalment abocar a Sa Riera.³³ El seu funcionament depenia del mateix cabal que impulsava el de la Porta Pintada, cosa que encara en el segle XVIII es tenia prou clar. Així consta en l'informe que en va fer el siquier Joan Antoni Pons tot dient que l'infant Pere de Portugal havia concedit permís per *construir molinos cerca de la Almudayna dentro de la Ciudad y aquellos hacer moler de la aygua pasando por el pozo o conducto publico del agua de la Ciudad*³⁴ que no era altre que l'aljub de la Porta Pintada.

La ubicació just devora de l'Almudaina suposava un greu problema que enfrontava la jurisdicció reial i la de l'abat. Un bon exemple n'és la menció d'un documents del segle XIV en un posterior del segle XVIII on s'explica sense embossos com el monestir de La Real intimà una carta al lloctinent reial prohibint-li que *de su propia autoridad no tomasse agua de la sequia d'en Baster para regar el huerto de su Palacio* perquè anava contra els drets que el monestir deia tenir des del concanvi de 1309.³⁵

A 1688, aquests dos molins es trobaven fora de funcionament amb tota seguretat per la fallida del sistema de conducció de les aigües. D'altra manera, es pot suposar que s'hagués repetit el patró de vendre-les per obtenir-ne algun benefici malgrat la ruïna, però per ara no n'hi ha cap constància de què es fes. Per això, la reconstrucció, al marge del que pogués costar, tenia en contra l'argument d'on s'havia d'obtenir el cabal suficient per poder-los

³⁰ ARM, Arxiu Torrella, Armari 2, Fardell 33/B, Plec 6, 2v.

³¹ ARM, Convents 4.144, 37.

³² GORRÍAS; TERRADES: "L'ús pre-industrial ...", 360-361.

³³ GORRÍAS; TERRADES: "L'ús pre-industrial ...", 316.

³⁴ ARM, Arxiu Torrella, Armari 2, Fardell 33/B, Plec 6, 2v.

³⁵ ARM, AH 1054, Plec 19, 2v.

posar en funcionament. En la concòrdia d'aquest any, els jurats, per tal de deixar el tema ben fermat, feren constar que *no poran valer.se de la aygua de la matexa d'en Baster, ni de la Font de la Vila, sino de aygues extravaiaades y perdudes* (Cap. 2).

Com es veu, si en el cas del molí de la Porta Pintada sembla que no hi havia cap dubte sobre de quins cabals podia dependre cas de reconstruir-se, no resultava tan fàcil amb els de la Costa de la Seu. Però existia una sortida factible. Des del segle XVI i dins Ciutat de Mallorca, el monestir de La Real havia anat controlant determinades aigües marginals a partir de la capbreuació o concessió d'albellons.

Concretament, el 20 de febrer de 1570 ordenà que *lo dret que los molins tindran com fiblas fora o dins Ciutat o alballons o qualsevol altre dret en dita sequia y ayguas fos declarat*. Això és el que va fer Pere Tugores Fuster que denuncià tenir un albelló a les seves cases situades darrera Sant Domingo o l'argenter Bernat Mudoy al capbreuar un albelló dins ca seva, en el carrer de l'Argenteria i que abocava a la síquia. Si bé és cert que per aquest albelló s'hi devien evacuar aigües residuals relativament netes, es va considerar necessari especificar que no es fes el mateix amb les fèrides.

Simultàniament i sense que resulti massa clar el dret per fer-ho, l'abat de La Real realitzà una sèrie d'establiments d'albellons. En concedí un al prevere Tomàs Sentineo a les seves cases al carrer de Sant Miquel, un altre al botiguer Pere Oliver per a les seves cases en el carrer del Pa i encara un altra a Antoni Arnau per a les seves cases del Carrer de l'Argenteria.³⁶

Com es veu, era tota una estratègia de la cúria de l'abat per anar ocupant les fissures que hi pogués haver en la xarxa hidràulica de l'interior de Ciutat de Mallorca i augmentar el control. En el cas concret dels molins de la Costa de la Seu, significava tenir accés a unes aigües segurament no potables que ben bé podien impulsar-los tot acatant la disposició dels jurats, però sense renunciar a les prerrogatives que els molins li garantien. Ho afavoria, a més a més, que tots els albellons referits es trobaven en la línia del recorregut de la síquia principal de la Font de la Vila que creuava Ciutat de Mallorca des de la Porta Pintada fins el castell de l'Almudaina.

D'aquesta manera, els molins de la Costa de la Seu suposaven una vertadera falca del poder abacial dins Ciutat de Mallorca. Si bé funcionaven dins del règim general de les aigües de la Font de la Vila, era el siquier de l'abat qui en tenia cura d'ells. Per això, no hi ha dubte que serviren per sustentar determinades maniobres velades de l'abat per fer-se amb el control de les dues síquies dins del perímetre de les murades, tal i com ho fa palès un plet del segle XVIII on hi consta que *podria el abad pretender jurisdicció en la sequia de la Ciudad* que és definida com *propiamente la de Canet y la que decimos de le Font de le Vila*.³⁷

3.- Els convents

³⁶ ARM, Arxiu Torrella, Armari 2, Fardell 33/C V, 40.

³⁷ ARM., Arxiu Torrella, Armari 2, Fardell 33/B, Plec 9, 2.

Convents i monestirs actuaven generalment de reguladors i redistribuidors³⁸ a l'estar freqüentment dotats d'important drets particulars d'aigua i sovint emplaçar-se en punts estratègics de la xarxa. Un bon exemple n'és el monestir de Santa Margalida,³⁹ com també ho és el convent de Sant Domingo⁴⁰ o posteriorment el de Monti-Sion.⁴¹ D'aquí la importància que té el que s'esmentin els convents d'Ítria, Jesús i el vell dels caputxins com a receptors d'aigua encara que només fos per beure i en el mes de gener (Cap. 4).

Els tres convents se situaven fora murada, relativament a prop. L'anomenat convent vell dels caputxins s'alçà a l'hort de ses Murteres, entre el camí de La Real i el del convent de Jesús, a l'anomenada Vela d'en Garau.⁴² El convent d'Ítria es trobava al començament de la carretera de Sóller,⁴³ mentre que del de Jesús encara ara en queden restes devora la carretera d'Establiments. Tots ells comptaven amb drets d'aigua sobre la síquia de la Font de la Vila. Del convent d'Ítria, per notícies dels segle XVIII, se sap que tenia un safareig i un abeurador.⁴⁴ Per acabar, l'hort on hi hagué el convent vell dels caputxins rebia la tanda 21 de la síquia de la Font de la Vila, anomenada de les Parellades d'Avall, durant una hora i un quart cada vint dies.⁴⁵ Això, emperò, no significa que ho considerassin prou. D'aquí la previsió dels jurats al limitar-ne l'accés i, a la vegada, defugir de l'ocasió de que poguessin exercir o exigir algun control.

Per rebre'n de la síquia d'en Baster bé podia ser per ramals que es desviassin abans d'arribar a Ciutat de Mallorca o bé n'havien de prendre des de l'aljub de la Porta Pintada. Aquesta segona opció implicava un sistema de síquies i/o canalitzacions en el que es deia el Camp Pelat. Per entendre-ho, es fa necessari conèixer, en què sigui només somerament, aquest espai i les possibilitats que oferia.

3.1.- El Camp Pelat

Es tracta d'un indret completament desaparegut arran de la construcció del quint recinte de les murades i la subsegüent urbanització. Per notícies de 1693, se sap que era *un campum terra [...] situatam extra menia presentis civitatis, cum omnibus Aquis in prefatis locis & terris respectiva spectantibus*.⁴⁶ Es tractava, poc més o manco, de la zona entre el

³⁸ P. SANCHO Y VICENS; B. PONS I FÁBREGAS: *Colección de documentos referentes al Reino de Mallorca. Códice Lagostera. Códice Çagarriga* (2 t.), Palma, 1898. Ver *Códice Çagarriga*, 141-143.

³⁹ ARM, AH 1.054, Plec 16.

⁴⁰

⁴¹ M. GUALBA [por la copia]: "Historia del Colegio de Nuestra Señora de Monte-Sión de la Compañía de Jesús, de la Ciudad de Mallorca, desde su principio con el orden de los rectores y años", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, XVII, 1918-1919, xxx,xxx.

⁴² B. PONS FÁBREGAS: *Los capuchinos. Fundación de esta orden en Mallorca. Sus monasterios. Propiedad de sus edificios*, Palma, 1909, 5-26.

G. VALERO I MARTÍ: *Els noms de fora porta de la Ciutat de Mallorca. Toponimia documentada del Terme de Palma (1230 – 1901)*, Palma, 2008, 110.

⁴³ VALERO: *Els noms de fora porta ...*, 266.

⁴⁴ ARM, *Planta de la Síquia de la Siudad*, en anotació.

⁴⁵ VALERO: *Els noms de fora porta ...*, 563.

⁴⁶ VALERO: *Els noms de fora porta ...*, 102.

vall de la vella murada medieval i l'actual carrer de Blanquerna, poc més o manco equivalent al terreny que ocupà el bastió renaixentista de la Porta Pintada (o de Santa Margalida).

El que interessa, emperò, d'aquest esment documental és la referència a aigües, ja que aquestes, en principi, només podien ser aquelles que derivassin de la síquia de la Font de la Vila. De totes maneres i considerant el minso repertori de notícies per ara a l'abast, es pot dir que el Camp Palat comptava amb una xarxa de síquies i canonades d'una certa consideració que possibilitava distribuir-ne de procedents de la síquia d'en Baster a partir del molí de la Porta Pintada.

Cenyint-se el més possible al segle XVII, se sap que, a partir de 1607, es començaren a construir canals de fusta per poder desviar les aigües d'aquest el molí. Se'n detecten almanco tres⁴⁷ i subsistiren fins 1630, any en què es canviaren per unes canonades de fang que es pagaren a compte del tres molins.⁴⁸

Uns altres elements a considerar com a part d'aquesta xarxa són els abeuradors. El més destacat d'ells era el que des del molí de la Porta Pintada arribava fins la creu de Jesús, que sovint s'havia d'escurar⁴⁹ i adobar.⁵⁰ Va ser el punt escollit per dur endavant la unió temporal de les dues síquies ordenada per la Universitat a 1628-1629, com ja s'ha esmentat en altre lloc.⁵¹

Cloenda

L'excusa, per a la realització de l'obra de la síquia nova de 1688 era la mateixa de sempre: la necessitat d'abastament de Ciutat de Mallorca. El fet de que se xerras explícitament de fer *algunes fonts comunes y altres de major benefici per adorno de la Ciutat* (Cap. 8) tampoc era una novetat. Per fonts comunes es pot entendre la xarxa de podors públics, mentres que de les *altres* en resta clar que se'ls concedia una funció més enllà que la d'emmagatzemar aigua. Es tractava d'un aspecte secundari que ja s'havia tengut en consideració quan l'intent de 1628-1629.⁵² Curiosament, emperò, en aquesta ocasió no es va recórrer a l'opinió mèdica sobre la salubritat de les aigües.⁵³

El cert és que la manca d'aigua, en determinats moments, era una realitat penosa. En el cas concret del segle XVII, el règim de pluges va ser molt irregular, amb períodes de sequera freqüents, determinats pel fenomen climatològic anomenat la petita era glacial que afectà tota Europa. De fet, per a Mallorca, ja el començament de segle es va veure marcat

⁴⁷ ARM, Convents 4.144, 4v, 5v i 6v.

⁴⁸ ARM, Convents 4.144, 20v,21

⁴⁹ ARM, Convents 4.144. 15,15v.

⁵⁰ ARM, Convents 4.144, 12.

⁵¹ ARM, Convents 4.144, 37.

⁵² ARM, AH, Presidals Decrets 1626,1628.

⁵³ M. BERNAT I ROCA: "Les aigües de Ciutat segons una visura del s. XVII (Ciutat de Mallorca, 1628)", *Gimbernat. Revista d'Història de la Medicina i de la Ciència*, XXXVIII, Actes del XIIIè Congrés d'Història de la Medicina Catalana II, 2002, 59-73.

amb força per aquestes sequeres;⁵⁴ l'intent de 1628-1629 anà precedit per una d'elles⁵⁵ i l'any 1688 es trobà immers en un cicle que abraçà des de 1687 fins 1691.⁵⁶

La preocupació dels governants, emperò, no responia només a aquestes fluctuacions, sinó també al que se'n derivava. Els períodes de pluges intenses implicaven possibles inundacions, malgrat la desviació de Sa Riera;⁵⁷ les sequeres representaven manca dels cereals, bàsics en la alimentació de la major part de les gentes;⁵⁸ aquesta manca duia aparellada l'especulació⁵⁹ i tot junt podia propiciar malestar i protesta social. En aquest context, la població d'un nucli urbà que es veies sotmesa a una mancança d'aigua, resultava perill potencial que s'havia de neutralitzar

A més a més, aquest nou intent d'unió de les aigües de les síquies de la Font de la Vila i d'en Baster, al marge del mar de contradiccions i de difuses jurisdiccions, es trobava marcat per un rerefons d'intenses lluites pel poder. No era res nou. A l'igual que en les anteriors ocasions, realment el que ho feu anar tot a orris va ser una variada problemàtica on s'hi combinaven interessos polítics, socials i econòmics.⁶⁰ Interessos que, en part, responien a qüestions públiques. Però aquestes no es poden deslligar de les de caràcter privat. Si bé és un principi que es pot aplicar a qualsevol segle, pel segle XVII mallorquí resulta especialment ver a l'ester tot ell marcat per les banderies de Canamunt i Canavall.⁶¹ Els jurats n'eren ben conscients, com ho eren l'abat i la comunitat de La Real, així com un ample ventall d'implicats de tot estament i condició.

En aquestes circumstàncies i amb bona lògica, no es podia esperar que els cistercencs renunciassin a qualsevol dret, fos quin fos, sobre aigües dins de Ciutat de Mallorca a canvi de pràcticament res. Qualsevulla fossin les maniobres orquestrades pels jurats, no podien anar endavant de cap de les maneres. Hi havia massa en joc.

En el cas concret que aquí es tracta, tots els interessos estaven relacionats amb l'especulació i el control de l'aigua. No de bades, la síquia den Baster estava coberta de molins fariners i drapers, bona part d'ells completament senyorialitzats,⁶² amb els

⁵⁴ A. CAMPANER: *Cronicon Mayoricense*, Palma, 1881, 353, 356, 356, ...

⁵⁵ CAMPANER: *Cronicon Mayoricense*, 781.

⁵⁶ CAMPANER: *Cronicon Mayoricense*, 442, 444, 446, ...

⁵⁷ M. GRIMALT GELABERT: "Les inundacions històriques de Sa Riera", *Treballs de Geografia*, 42, 1989, 19-26.

⁵⁸ J. JUAN VIDAL: "Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca durante el Antiguo Régimen", *Mayurqa: Revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, 16, 1976, 87-113.

⁵⁹ J. SERRA I BARCELÓ: "Intervencionisme i control de mercat. Notes introductòries (s. XVII), Actes de les XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals: La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V - XVIII)", Palma, 1996, 333-345.

⁶⁰ BERNAT; SERRA: *La síquia d'en Baster*, 98-105.

⁶¹ A. LE-SENNE: *Canamunt i Canavall. Els conflictes socials a Mallorca en el segle XVII*, Palma, 1981.

J. SERRA I BARCELÓ: "Canamunt i Canavall: quelcom més que banderies aristocràtiques", *Afers: fulls de recerca i pensament*, 18, 1994, 461-478.

⁶² M. BERNAT I ROCA: "Molins drapers a Ciutat de Mallorca: entre interessos polítics i econòmics" *Estudis Baleàrics*, 58/59, 1997, 127-150

poseïdors enfrontats sovint entre sí i amb el monestir de La Real per l'ús d'unes aigües sobre les quals aquesta comunitat tenia o creia tenir jurisdicció exclusiva.

El control d'una aigua que repercutia en tots els aspectes vitals de Ciutat de Mallorca - consum humà, rec del horts interiors i manufactures-, implicava importants quotes de poder enmig de les tensions que hi havia. Per altra banda, no de bades aquest principi és el que fonamentà totes actuacions del monestir de La Real en el tema. Entre el dret sobres les aigües i el dret sobres les síquies, una diferència que els cistercencs tenien ben assumida, els monjos amb l'abat al capdavant s'inclinaren decididament pel primer. Com ja ha senyalat alguna autora, *l'opció de l'abat a favor de l'aigua és lúcida i clara*.⁶³

La tantes vegades projectada unió, amb tot i després dels tira i arronsa corresponents, s'arribà a dur a terme. Va concloure l'any 1702. Les aigües de la Font de la Vila i les de la síquia d'en Baster s'ajuntaren devora l'abeurador d'Ítria i les despeses les varen assumir tots els beneficiaris de drets d'aigua. La xarxa de conduccions que dins Ciutat de Mallorca havien servit per conduir aigües d'en Baster perdé el seu sentit i les canonades passaren a fer funcions de clavegueres.

Ciutat de Mallorca, diumenge de l'Àngel de 2010

▪ Apèndix: Transcripció del document

[f. 1 | Die XVII mensis maii Anno ad nativitate Domini MDCLXXXVIII

En nom de Nostre Senyor Deu Jesuchrist. Amen. Sia a tots cosa manifesta y notoria com su senyoria dels Illustres y Molt Magnífichs Don Antoni Dameto, donsell, y Nicolau Andreu Rossinyol de Defla, Francesch Mora, ciutedans, Juan Battista Robi, Pere Ignaci Proens, mercaders, y Jaume Blanquer, sastre, jurats de la Universitat y Regne de Mallorca, de una part, y de part altre, lo Molt Magnífic Reverent don fray Tomas Carbonell, abad del Monestir de la Real, sen(y)or de la sequia d'en Baster, cum pleno dominio et jurisdiction de las ayguas de Sporlas, Bunyoly, Puigpunyent, de Canet, meatos y aqueductos de aquellas y de los molins en ella edificats ett. y los molts reverends ets. Pares fray Gregori Calba, prior de dit monestir, el pare mestre fray Jaume Puyol, el pare Antoni Arbona, el pare Vicens Ripio, el pare Batta. Abella, el pare Antoni Gomila, el pare fray Geroni Ferregut, el pare fray Bernat Alguer, fray Juan Obredor, tots religiosos professos de dit monestir, volent Su Senyoria dels Illustres y Molt Magnífics Jurats posar a la obra de la construcció de la nova sequia de ne Bastera a la Ciutat per us dels habitants de ella en conformitat del real privilegi y permis del Serenissin Sen(y)or Rey de gloriosa memoria de datta de 4 de octubre de l.any 1406, no entenent valer.se del dit privilegi en perjudici de qualsevols drets tingue lo monestir de la Real, ni que sia en dany de algun que tingue al regne.

Sobre lo qual ha acordat dita Su Senyoria dels Magnífics Senyors Jurats [f. 1v| ab lo Molt Illustre Sen(y)or Abad y demes pares del monestir dela Real lo seguent, que.s reduex a capitols distinchs:

{1} Primo, que dit Sen(y)or Abad y demes pares del dit monestir sempre consentiran y nunca contravindran que quant la aygua dita de ne Bastera sia dins la Ciutat la pugue distribuir Su Senyoria del Illustres y Molt Magnífics Senyors Jurats per lo us dels habitants

⁶³

C. BATET COMPANYY: *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, València, 2006, 79-129.

a son arbitre, sens dependencia dels dits pares y a mayor abundament y en quant menester sia donen e transferexen los dit Molt Illustre Sennor Abad y demes pares a Su Senyoria dels Magnifics Jurats en nom de la Ciutat tots los drets generalment parlante que tenen en ditas ayguas ab las reservacions de bax mencionadas, pero per quant seria fer que los dueños dels molins de la Costa de la Seu volguescen reedificar aquells vehen poder gosar de la aygua, qui com se spere entrera en abundancia a la Ciutat, no sextant [SIC] no apperegue poder fer tal per haver dexat ja pro derelicto los dits molins, pero per major seguretat del dit us de la aygua ab benefici comu dels habitants de la Ciutat offerexen dit Molt Illustre Sen(y)or Abad y demes pares de dit monestir representant aquell fer cesio a dita Su Senyoria dels Magnifics Senyors Jurats sens eviccio alguna de 25 L censals allodials tenen dret de reber sobre dits molins y de todas las pencions discorregudes y que discorreran drets de siquiatges, erbatjons et als. que puguen repetir dels dits dueños de molins per.e.que en qualsevol cas pugue Su Senyoria del Magnifics Senyors Jurats valer.se de dits drets y credits contra dits dueños de dits molins per tots y qualssevol effectes.

{2} Item, se ha acordat que dita aygua de ne Bastera [f. 2] solament se reserve dit Senyor Abad y demes pares la dita del disapte, de sol a sol, par si de tal manera que tot los demes tens de la semana hage se entrar a la Ciutat, sens que dits temps se pugue disminuir per ninguna causa o raho cogitada o incogitada, e mes se reserven la dobla continua segons sempre han possehit ab las immunitats y exempcions de contribucio de gasto qualsevol tocant a dita sequia y aygua per real sentencia publicada quarto nonas desembris anno Domini MDCXXXVII, las quals resten salve e illesas en lo matex stat y per lo venidor y tambe lo dret de poder reedificar los molins de la Costa de la Seu ab asso que no poran valer.se per dits molins de la aygua de la matexa d'en Baster, ni de la Font de la Vila, sino de ayguas extraviadas y perdudas y dits molins podran reedificar.los no impedit ni devant la policia de la Ciutat y axi matex se ha acordat que.s reserven dits pares el dret o facultat de poder reedificar al moli junt a la porta Pintada mentres no servesca de impediment per el curs de la aygua y encaminar.la y conduir.la per tota la Ciutat per sos conductas ja fets y fahedors, ni la fortificasio y per parte se ha acordat que en la reedificasio de dit moli hage de pagar la Ciutat el cost y gasto que se offerira y los utils del dit moli hagen de ser comuns de la dita Ciutat y convent, restant obligat lo util pertocant a la Ciutat per hipoteca y conservasio de la dita sequia.

{3} Item, se ha acordat que tots los empedrats de la superficie de la sequia d'en Baster de dins la Ciutat los hage der fer la Ciutat, axi en qualssevol temps, que. fasse scuro [f. 2v] general, com en el cas de obrir.se forat o forats y el monestir de la Real tindra obligacio fer las galdas y tapar la sequia o forats de mitje pedra o altre que sia duradera.

{4} Items, han acordat que sempre que se hage de donar llochs a los pares dels convents de Jesús, Itria y Capuchins de pendre aygua per beure, tansolament hage de esser per aquaducto de canonada per hont vage encaminada la aygua restament [SIC] a la font y no altre genero de oficinas, la qual poxen pendre en el mes de janer y no mes, y sera ab consentiment de dita Su Senyoria dels Illustres y Molt Magnifics Senyors Jurats, Molt Illustre Sen(y)or Abad y monestir y no e.sols per ningun pretexto, vol dit Senyor Abad y monestir concedir a persona alguna dret de aygua antes de entrar dins la Ciutat, pero encare vol que ni los Molt Illustres Senyors Jurats puguen concedir /concedir.lo/, ans be una simul tenguen obligacio de fer tapar todas aquellas fiblas que sos dueños, justificat dret, y si es posible, tapar etiam justificats drets, si no haura, pagant la Ciutat a los dueños los perjuys.

{5} Item, han acordat que el Senyor Abad de la Real ni son monestir pugua en ningun temps impugnar la nova fabrica de la sequia, ans be la llohe y aprobe y prometan perpetuamentr defensar los drets de aquella y si es suscitaran alguns plets o litigis per defenscar [SIC] de aquells contribuira la ciutat per la dita defensca [SIC] en la mitat del gasto y fera Su Senyoria dels Illustres y Molt Magnifics Senyors Jurats la asistencia que sera necesaria per lo effecte sus dit y la nova fabrica de dita sequia la fara la Ciutat y el gasto de ella contribuira el Molt Illustre Senyor Abad y monestir, axi com los demas sen(y)ors de molins en la quantitat que sera justa y declarat per justicia o per conveni |f. 3| y en los adops que despres de feta la nova fabrica contribuyran en lo matex que sera de raho y justicia, tenint consideracio a la renuncia que fa el monestir del cens de 25 L allodials y pencions y a la bona porcio de nova sequia tenian feta, axi en el trast del moli de Matheu Roca com dins lo ort de Canet, el gasto de la qual fabrica coste de una part cerca de 400 L, que a.solas han administrat los pares y en la altre 650 L, de las quals fan interes, que tambe han administrat ab animo de repetir una y altre partidas dels que son tinguts a la paga, declarant que per este consideracio, no se entengue cedit lo dret tenen los dits Pares de cobrar las ditas dos summas, ans be se reserven y volen tenir prelacio per las ditas quantitats en cobrar primer de aquells que per la nova fabrica deuen contribuir.

{6} Item, han acordat que se hagen de fer los elets necessaris, a mes dels que se han elegit per justicia del Illustres y Molt Magnifics Jurats, los quals tindran obligacio de cridar de los faedor, tenint molts conferencias per lo util y augment de la sequia, reperant los frauds y dolos, per lo qual acudirán a Su Illustrissima del Sen(y)or Virrey o a. qui pertanque [SIC] representant. li axi de paraula com en scrit lo que ben vist sera en benefici de aquella y fer totas las demostracions necessarias per la bona administracio de dita sequia.

{7} Item, han acordat que digue el Molt Illustre Sen(y)or Abad cuidar de la administracio de la sequia fora los murs de la Ciutat per son siquier, conforme ha acostuma y sempre, fent per son | f. 3v| medi exacta averiguacio del frauds que.s cometran en dita sequia y callant aquells, no manifestant y denunciar.los en el Jutge de la jurisdiccio, que la exercex en dita sequia y aygua y lo connexo y deperent, incorregue en pena de 10 L aplicadores a la fabrica de la sequia y conservacio de aquella.

{8} Item, han acordat que perque la dita sequia tinga segura permanecia y per falta de medis no vingues a deteriorar.se se deguen conservar intactas y no se pugue encarregar.se algu sobre las vuyt tandas de la sequia de la Ciutat sino.que aquellas se deguen sempre que sera necessari arrendar per effecte de que son util se pugue continuar en la nova fabrica de la sequia y adops que sobre vindran, tenint y conservant.se dits utils per lo effecte de la dita sequia y fer algunas fonts comunas y altres de major benefici per adorno de la Ciutat y los matexos utils restaran obligats per la nova fabrica de moli de la porta Pintada, si sera lloc poder.lo reedificar.

{9} Item, han acordat que Su Senyoria dels Illustres y Molt Magnifics Jurats, per conte de la Ciutat, deguen contribuir lo que tenen obligacio en los siquiatges, escurons y erbetjons los tres molins, so.es dos en la Costa de la Seu y el de la porta Pintada.

{10} Y ultimament declare Su Senyoria que aquest gasto que se intente fer en la fabrica de la nova sequia y en tot lo deperent de aquella, lo fa y fara ab animo de repetir de totas y qualsevols personas qui senten utilitat y | f. 4| comoditat de dit adop, lo que en vie de dret

los tocara pegar per dit effecte y que lo present instrument y acte sia comu al Secretari de la Universitat y al Secretari de la Curia del Sen(y)or Abad.

Hancitaque trasactionem, faciunt pactis, et condicionibus expresatis pro ut meliies ett. Et promittunt amb partes ad invisen habere rattum etc. Proquibus ett. Obliad invisen mutuo, et vicissim bona ett. Datum in Civitate Majoricarum, et in aula domus Juraria Universitatis Majoricarum ett. Lar:ge ett.

Teste in quorum presentia dicti Aadmodum [SIC] Illustres Domini Magnifici Jurati fermarunt sunt Rapahel Blanquer et Joannis Antoniu Gonzales.

Testes vero in quorum presentia dicti Admodum Illustre Domini Abbas et ceteri Religiosi dicti Conventis firmarunt dicto eodem die fuese Matehus Cortey, cultor termini Civitatis, et Antonius Laurentis Rullan, famulis dicti conventus.

Font: ARM – AH 1.054 – Plec 33

Deportaciones y condenas a galeras en el reino de Mallorca durante la guerra de Sucesión

EDUARDO PASCUAL RAMOS

Resumen

Las autoridades carolinas iniciaron un plan de envío de reos condenados a galeras y deportaciones fuera de Mallorca como medida de seguridad para reducir el foco de conflictividad en la isla y ahorro del gasto en el mantenimiento de los presos encarcelados. El destino principal de estos reos fue Barcelona aunque también lo fueron Cerdeña y Génova. La falta de una escuadra real para poder transportar los reos fuera de la isla fue solucionada con el flete de embarcaciones privadas.

Palabras claves: Guerra de Sucesión, prisioneros, cárceles, Carlos III.

Abstract

The “carolinos” authorities (supporters of Charles III) sent prisoners condemned to the galleys and they deported people out of Majorca, as a security measure to reduce conflicts in the island between groups “botiflers” (supporters of Phillip V) and “carolinos” and to reduce the maintenance costs they caused. The main destination of the prisoners was Barcelona, also Sardinia and Genoa. Due to the lack of a real squadron the transport of the prisoners out of the island was made by freighting private boats.

Key words: war of succession, prisoners, prison, Charles III.

El reino de Mallorca durante la convulsa guerra de Sucesión (1701-1715) se convirtió en un destino de prisioneros de guerra capturados en la Península. La situación privilegiada de la isla, al no padecer las desgracias propias de la guerra a excepción de septiembre de 1706 y junio-julio de 1715, la convirtió en una plaza segura de exiliados austracistas y condenados filipistas. El gobierno del archiduque, Carlos III, incrementó los envíos de prisioneros a partir de 1707. Las autoridades iniciaron una política de deportaciones fuera de la isla con el fin de “enfriar” la belicosidad contendida en Mallorca. Los destinos escogidos por las autoridades para deportar a los convictos fueron diferentes puertos en los territorios del Archiduque.

El sistema carcelario durante la guerra de Sucesión no contaba con una única prisión. Los prisioneros estaban distribuidos entre las principales fortalezas, donde se encontraban acuarteladas las tropas (castillo de San Carlos, Bellver, etc). La política del envío de presos fuera de Mallorca también suponía un descenso del gasto en las arcas reales y alejaba focos de peligrosidad por motivos políticos (adscripción filipista) o por violencia civil. Especialmente fueron numerosos los trasvases de condenados a territorios de la Corona de Aragón. Por mencionar sólo algunos datos, en 1707 se enviaron a Barcelona ciento dos

prisioneros.¹ La mala situación económica que padecía la Hacienda Real de Mallorca dificultó el mantenimiento de los sentenciados en la cárcel. El aumento de presos en la isla fue denunciado por las autoridades alegando peligrosidad al poder enturbiar a la población y ser *prácticos en el manejo de armas*. Además se añadían las quejas de los Jurados del reino de Mallorca argumentando al virrey dificultades económicas ante la noticia de la llegada de cien prisioneros, entre oficiales y soldados de guerra, procedentes de Menorca que tenían que ser transportados por la escuadra inglesa capitaneada por el comandante Norris.²

La gravedad del delito y la clase social del delincuente eran requisitos para que la sentencia se transformara en destierro o condena a galeras como remeros. Las mujeres y los nobles estaban excluidos de la pena a galera. Los nobles o ciudadanos trocaban los años de galera por años de servicio o confinamiento en fortaleza. Las mujeres por años de exilio.³

En total se deportaron fuera de Mallorca entre 1709 y 1715 un total de 229 condenados en su mayoría mallorquines. También los hubo menorquines, valencianos, alicantinos, catalanes y castellanos e incluso extranjeros como napolitanos, flamencos, franceses, ingleses, irlandeses o milaneses entre otros. El destino de los sentenciados fue diverso, principalmente Barcelona, Menorca, Ibiza, Génova, Cerdeña y Nápoles. También existía la posibilidad de redimir la condena al integrarse en el ejército con destinación en alguna expedición como en la toma de Menorca en 1708. De este modo se beneficiaba las dos partes, el condenado porque se le reducía la pena y al reino porque se ahorra parte de la leva.⁴

El grueso principal del cuerpo de remeros lo formaban los delincuentes condenados en firme por unos determinados años y los esclavos del rey. La condena de por vida estaba limitada por orden real a diez años aunque podía ser aumentada por delitos cometidos en la galera siendo el más común la pérdida de vestuario que se les suministraba entre periodos de seis meses a dos años. Los esclavos del rey procedían de capturas, compra, o donación temporal de particulares. Se les condenaban de por vida aunque su vida de remeros acababa cuando se les daba por inútiles, momento que se les intercambiaba. Su alimentación se limitaba a bizcocho de galera (hecho con harina con salvado sin cernir, lo que vendría a ser pan integral), un caldero de habas cocidas con poco aceite y la carne solamente se comía tres o cuatro días al año. El bizcocho, pan sin levadura cocido dos veces, estaba tan duro que había que remojarlo en agua para ablandarlo.

El procedimiento consistente en la deportación del condenado a remo se iniciaba con el reo sentenciado. El alguacil real llevaba al condenado al muelle para ser entregado al patrón o capitán. Estos patrones y capitanes escogidos para transportar al reo era

¹ ARM, RP 268, 173v. Los fletes eran pagados en el destino para disminuir los gastos del Real Patrimonio. El transporte era aprovechado para llevar mercancías a la Corte. ARM, RP 268, 185v; El Real Patrimonio, el 28 de noviembre de 1707, pagó el flete de tres prisioneros al patrón Rosset por haberlos enviados a la corte por orden del conde de Çavellá.

² ARM, AH 5322, 127-127v.

³ A. PLANAS ROSSELLÓ: *El derecho penal histórico de Mallorca (siglos XIII-XVIII)*, Palma, 2001; "Las penas en el derecho Histórico de Mallorca", BSAL, 55, (1999), 85-118; F.F. OLESA MUÑIDO, *La galera en la navegación y en el combate*, Madrid, 1971.

⁴ A. CAMPANER y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1984 (1ª ed. 1881), 489. Se emitió un bando para la remisión de pena para aquellos *bandetjats* que se alistasen en la expedición a Menorca. ARM, R.P 4.059, s/f. Lista de presos detenidos en las cárceles reales de Mallorca y excarcelados para incorporarse a la expedición de Menorca en la armada inglesa que el general Stanhope.

seleccionados entre aquellos que venían prestando servicio real con sus embarcaciones además «*que es trobe en lo ports, molls de Mallorca de prompte partida*». El patrón o capitán de la embarcación estaba obligado, bajo pena de una importante cantidad de libras, a entregar al reo en destino al veedor de las galeras o la persona que correspondiera. El Real Patrimonio pagaba la alimentación de los reos y el flete del transporte. El patrón, al entregar el reo transportado, se comprometía bajo pena pecuniaria o de sus bienes a devolver las cadenas, grilletes y argollas de hierro que habían servido para transportar al preso bajo fuertes medidas de seguridad.

Al comenzar el siglo XVIII la Marina española se encontraba con falta de recursos y escasez de buques. Los pocos buques con que contaba Felipe V tenían su base en Cartagena. La Marina la componían siete galeras, cinco de las sencillas y dos de las bastardas (más reforzadas que las sencillas).⁵ En 1706 se pasaron al bando del Archiduque Carlos dos galeras. Durante el año de 1708 se incorporaron a la Escuadra de España tres galeras de la Escuadra de Nápoles, debido a la ocupación de este dominio de la Corona española por tropas austríacas. La ocupación de Barcelona por el Archiduque Carlos hasta 1714, donde se encontraban las Reales Atarazanas, motivó a que se compraran dos nuevas galeras a Génova. A esta tipología pertenecía la *Capitana*, con 29 bancos para remeros en la banda de estribor y 28 en a babor, con 6 remeros que manejaban un único remo en cada banco (galocha). La Patrona de 27 remos y 26 remos con cinco hombres por remo. Las galeras sencillas tenían 26 y 25 bancos con cinco remeros por banco.⁶

En origen las galeras fueron construidas para ser propulsadas con remos pero evolucionaron con el aumento del velamen y el número de mástiles (árboles) ante la amenaza de embarcaciones más rápidas (mancas=sin remos). La superficie del velamen aumentó pasando de un único árbol (mayor) a dos árboles (mayor y trinquete) incluso incorporando un tercer árbol (mesana). La vela latina permitió ganar en velocidad, incluso superando a las fragatas, el manejo de este tipo de vela resultaba difícil con mal tiempo o con viento de popa. La propulsión a remo fue perdiendo protagonismo siendo empleada en momentos concretos, salidas y entradas al puerto, falta de viento o enfrentamientos. La velocidad de propulsión mediante galocha (remo) podía alcanzar hasta los cinco nudos durante la primera hora, bajando la velocidad del ritmo hasta los cuatro nudos.

⁵ P.E. PÉREZ-MALLAÍNA BUENO: “La Guerra de Sucesión y la reforma del sistema español de comunicaciones con América”; J.R. CERVERA PERY: “La Guerra de Sucesión en el escenario americano: la actitud naval”; H. O’DONELL Y DUQUE DE ESTRADA: “La Marina durante el primer reinado de Felipe V (1700-1724)”; M. MARTÍNEZ CERRO: “La Sanidad naval durante la Guerra de Sucesión española (1701-1715)”.

⁶ *Historia de España* fundada por R. MENÉNDEZ PIDAL y dirigida posteriormente por J.M. JOVER ZAMORA: *Los instrumentos de la política exterior*, 443-571 del vol. I, tomo XXIX, *La Época de los primeros Borbones. La Nueva Monarquía y su posición en Europa (1700-1759)*, 1985. Son también importantes los trabajos de C. MARTÍNEZ-VALVERDE: “Constitución y organización de la Armada de Felipe V”, *Actas del Primer Congreso Internacional de Historia Militar de Zaragoza* (1982), publicadas por el Estado Mayor del Ejército en 1983; P. PÉREZ-MALLAÍNA BUENO: “La Marina de Guerra en los comienzos del siglo XVIII”, *Revista General de Marina*, agosto 1980; P. PÉREZ-MALLAÍNA BUENO: *Política Naval española en el Atlántico, 1700-1715*, Sevilla, E.E.A., 1982; B. TORRES RAMÍREZ: *La Armada de Barlovento*, Sevilla, E.E.A., 1981. También de este mismo autor su colaboración en la *Historia General de España y América. Tomo XI-I. América en el siglo XVIII. Los primeros Borbones*, que se titula “Política exterior: la Guerra”.

Los remeros, también denominados *chusma*, eran los forzados y esclavos del rey. Los remeros a sueldo ya habían dejado de existir. Una vez acabada la condena se les podía retener a bordo ante la necesidad de la campaña pagándoles un sueldo y ración de gente de cabo. Entre la documentación revisada se ha encontrado la condena a un menor de catorce años “*condempnat en servir de grumete en las galeras de Sa Mag. (que Deu gde.) sens prefixio de temps*”.⁷ La sentencia a galera incluía los años condenatorios que el reo debía permanecer *en servir de remer forsat e sens paga*.

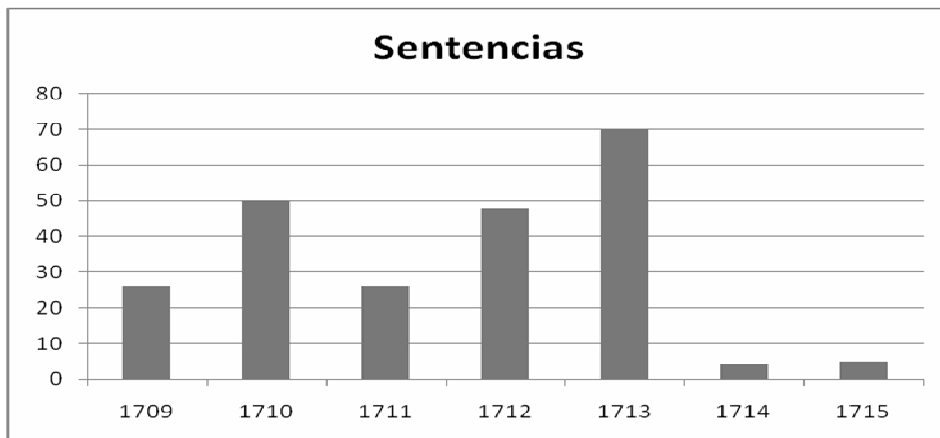
En el libro donde se recogen las sentencias de la Procuración Real, *Comuns*, se registraban las cláusulas entre la Procuración Real y el patrón. El escribano encargado de anotar este registro dibujó en el costado superior del folio una embarcación de forma esquemática cuando se trataba de una condena a galera. Suponemos que esta práctica servía para localizar rápidamente este tipo de condenas entre páginas del legajo (ver imágenes). Estas pobres representaciones corresponden a las trazas del escribiente sin formación proyectista, no pudiéndose certificar que las embarcaciones dibujadas sobre el folio correspondan a la galera en donde embarcaba el condenado.⁸

Las figuras I a III muestran las plantas de las galeras más complejas con dos árboles (mayor y trinquete). Las dos primeras figuras tienen recogido el velamen actuando los remeros para la propulsión y en la tercera figura están desplegadas las velas latinas. El trinquete está colocado lo más próximo a la proa junto a la corulla (estructura cerrada que ocupaba toda la manga de la cámara de boga donde se situaba parte de la artillería –fig. IV– y donde se realizaban las maniobras de fondeo). Una de las características que distinguían las capitanas era un estandarte que portaban en un asta de la espalda, otro en el árbol mayor y trinquete y tres fanales en popa (fig. II y III). Las patronas llevaban solo un estandarte en el árbol mayor y un fanal en popa (resto de los dibujos). La popa se remataba con la carroza (estructura semejante a un toldo de un carro) en donde se alojaban los oficiales de menor graduación. La embarcación finaba con la timonera, lugar dedicado al manejo del timón (fig. I-IV). Los dos últimos dibujos (fig. V-VI) apenas aportan información naval para comentar debido a su extrema esquematización.

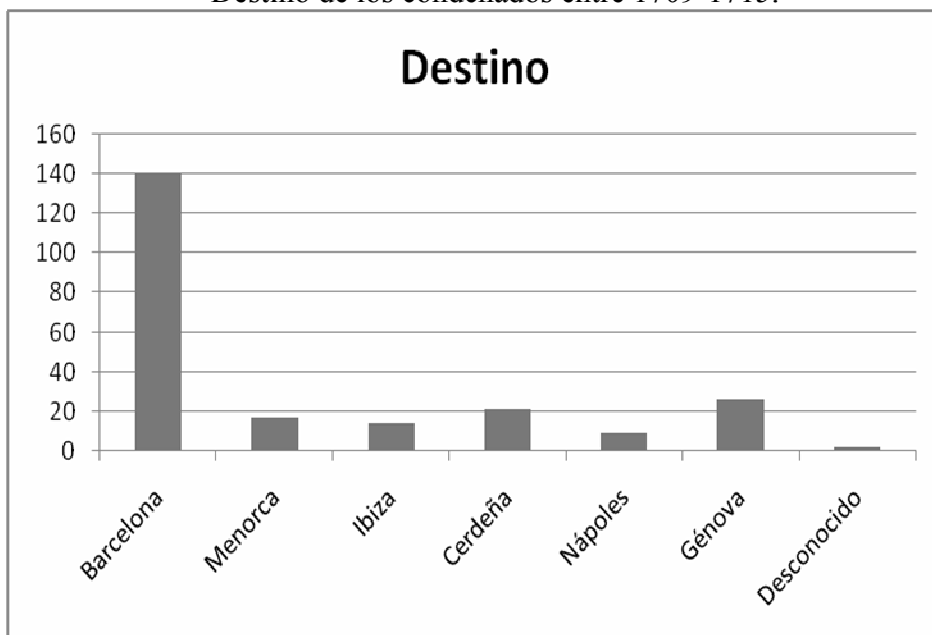
Número de sentencias entre 1709-1715.

⁷ ARM, RP 2447, 64.

⁸ J.M. BLANCO NÚÑEZ: *La Armada española en la primera mitad del siglo XVIII*, IZAR Construcciones Navales, 2001; *Ídem: La Armada española en la primera mitad del siglo XVIII*, IZAR Construcciones Navales, 2004; J. CEPEDA GÓMEZ: “La Marina en Indias en el siglo XVIII”, en *II Jornadas de Artillería en Indias*, Segovia, Academia de Artillería, 1987; *Ídem*: “La Marina y el equilibrio de los océanos en el siglo XVIII”, en GUIMERÁ RAVINA y PERALTA RUIZ (coord.): *El equilibrio de los imperios: de Utrecht a Gibraltar*, Madrid, AEHM, 2005; J. CERVERA PERY: *La Marina de la Ilustración. (Resurgimiento y crisis del poder naval)*, Madrid, 1986.

Destino de los condenados entre 1709-1715.

<i>Relación de Mallorca a cargo del</i>	Destino	Deportados	<i>deportados fuera de Real Patrimonio</i>
	Barcelona	140	
	Menorca	17	
	Ibiza	14	
	Cerdeña	21	
	Nápoles	9	
	Génova	26	
	Desconocido	2	
	Total	229	

Persona	Destino	Fecha	Sentencia	Referencia
6 hombres	Génova	I-1709	Servicio real	RP 229, f. 4v
Gabriel Rotger	Génova	I-1709	Desterrado	RP 229, ff. 11-11v
Llorens Pons	Génova	I-1709	Desterrado	RP 229, ff. 11-11v
Llorens Ferragut	Génova	I-1709	Desterrado	RP 229, ff. 11-11v
Gabriel Estela	Génova	I-1709	Desterrado	RP 229, ff. 11-11v
Miquel Rota	Génova	I-1709	Desterrado	RP 229, ff. 11-11v
Miquel Perelló	Barcelona	III-1709	Servicio real	RP 229, ff. 33v-34
Gabriel Ramis Mas	Barcelona	III-1709	Servicio real	RP 229, ff. 33v-34
Llorens Albertí	Barcelona	III-1709	Servicio real	RP 229, ff. 33v-34
Antoni Matheu	Barcelona	III-1709	Servicio real	RP 229, ff. 33v-34
Jaume Sastre	Barcelona	VII-1709	Servicio Real	RP 229, f. 75-75v
Matheu Pons	Barcelona	VII-1709	Servicio Real	RP 229, f. 75-75v
Bernat Ferrer	Barcelona	VII-1709	Servicio Real	RP 229, f. 75-75v
Bernat Coll Ramón	Barcelona	VII-1709	Servicio Real	RP 229, f. 75-75v
Bernat Bennasser	Barcelona	VII-1709	Servicio Real	RP 229, f. 75-75v
Llorens Pujol	Barcelona	VII-1709	Servicio Real	RP 229, f. 75-75v
Joan Comes	Barcelona	IX-1709	Desterrado	RP 229, f. 82v
Antoni Rigo	Barcelona	IX-1709	Desterrado	RP 229, f. 82v
Rafel Martorell	Barcelona	IX-1709	Desterrado	RP 229, f. 82v
Pere Capdebou	Barcelona	IX-1709	Desterrado	RP 229, f. 82v

Antoni Barenys	Barcelona	XI-1709	Desterrado	RP 229, f. 97v
1710				
Jaume Suñer, not.	Menorca	IV-1710	Desterrado	RP 230, f. 32
Antoni Mieras y Busquets	Menorca	IV-1710	Desterrado	RP 230, f. 32
Bartomeu Rossiñol	Menorca	IV-1710	Desterrado	RP 230, f. 32
Martí Ferre	Menorca	IV-1710	Desterrado	RP 230, f. 32
Jaume Alomar	Menorca	IV-1710	Desterrado	RP 230, f. 32
Llorens Albertí	Barcelona	V-1710	Desterrado	RP 230, f. 37v
Jaume Sastre	Barcelona	V-1710	Desterrado	RP 230, f. 37v
Antoni Palmer	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 47v
Mateu Esbert	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 47v
Jerónim Ferrer	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 47v
Joan Campany	Barcelona	VI-1710	Servicio real	RP 230, f. 47v
Joan Caymari	Barcelona	VI-1710	Servicio real	RP 230, f. 47v
Bartomeu Franch	Barcelona	VI-1710	Servicio real	RP 230, f. 47v
Honofre Serra	Barcelona	VI-1710	Servicio real	RP 230, f. 48v
Pere Joan Miralles	Barcelona	VI-1710	Servicio real	RP 230, f. 48v
Jaume Morro	Barcelona	VI-1710	Servicio real	RP 230, f. 48v
Bonaventura Albertí	Menorca	VI-1710	Desterrado	RP 230, f. 49v
Antoni Llompard	Menorca	VI-1710	Desterrado	RP 230, f. 49v
Antoni Aloy (menorquín)	Barcelona	VI-1710	Desterrado	RP 230, f. 50v
Pere Torres (menorquín)	Barcelona	VI-1710	Desterrado	RP 230, f. 50v
Jaume Camps (menorquín)	Barcelona	VI-1710	Desterrado	RP 230, f. 50v
Pere Mas	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 51v-52
Antoni Serre Eulalia	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 51v-52
Miquel Payeras	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 51v-52
Thomás Payeras	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 51v-52
Nadal Fluxá	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 51v-52
Josep Enseñat	Barcelona	VI-1710	Galeras	RP 230, f. 51v-52
Antoni Rullán	Barcelona	VII-1710	Galera/Desterrado	RP 230, f. 53v
Miquel Rullán	Barcelona	VII-1710	Galera/Desterrado	RP 230, f. 53v
Bartomeu Mora	Barcelona	VII-1710	Galera/Desterrado	RP 230, f. 53v
Miquel Coll	Barcelona	VII-1710	Galera/Desterrado	RP 230, f. 53v
Bernat Terrassa	Barcelona	VIII-1710	Galeras	RP 230, f. 56v
Gabriel Mateu	Barcelona	VIII-	Servicio real	RP 230, f. 56v

		1710		
Joan Gomila, alias floquet	Barcelona	VIII-1710	Galeras	RP 230, f. 57
Bartomeu Morey	Barcelona	VIII-1710	Desterrado	RP 230, f. 57
Matheu Ripoll	Nápoles	VIII-1710	Desterrado	RP 230, f. 57v
Antonio Gros (milanés)	Nápoles	VIII-1710	Desterrado	RP 230, f. 57v
Ginés Peres (alicantino)	Génova	IX-1710	Desterrado	RP 230, ff. 58v-59
Juan Capó	Génova	IX-1710	Desterrado	RP 230, ff. 58v-59
Tedeo Mahoni (irlandés)	Génova	IX-1710	Desterrado	RP 230, ff. 58v-59
Miquel Esbert	Menorca	IX-1710	Desterrado	RP 230, f. 62
Geronim Berenys	Nápoles	IX-1710	Desterrado	RP 230, f. 65v-66
Antoni Ferrá	Nápoles	IX-1710	Desterrado	RP 230, f. 65v-66
Antoni Gros (milanés)	Nápoles	IX-1710	Desterrado	RP 230, f. 65v-66
Jaume Picornell	Barcelona	X-1710	Galeras	RP 230, f. 66v-67
Salvador Roger	Barcelona	XI-1710	Desterrado	RP 230, f. 74
Guillem Cerdá	Barcelona	XI-1710	Desterrado	RP 230, f. 74
Antoni Company	Barcelona	XI-1710	Desterrado	RP 230, f. 74
D. Diego Llinás (valenciano)	Barcelona	XI-1710	Desterrado	RP 230, f. 74
Joseph Serre (valenciano)	Barcelona	XI-1710	Desterrado	RP 230, f. 74
1711				
Joan Rosselló	Barcelona	I-1711	Servicio Real	RP 231, f. 5v-6
Sebastiá Cerdá	Barcelona	I-1711	Servicio Real	RP 231, f. 5v-6
Joan Baptista Teminella (sardo)	Barcelona	I-1711	Galeras	RP 231, f. 6v
Joan Riera	Barcelona	I-1711	Servicio real	RP 231, f. 6v
Jaume Rotger	Barcelona	III-1711	Desterrado	RP 231, f. 27
Pere Valles	Barcelona	III-1711	Desterrado	RP 231, f. 27
Miquel Servera	Barcelona	III-1711	Desterrado	RP 231, f. 27
Pere Antoni Sastre	Barcelona	III-1711	Desterrado	RP 231, f. 27
Guillem Otton (inglés)	Barcelona	III-1711	Desterrado	RP 231, f. 27
Sebastiá Corró	Cerdeña	IV-1711	Desterrado	RP 231, f. 27-27v
Miquel Corró	Cerdeña	IV-1711	Desterrado	RP 231, f. 27-27v
Rafel Planes	Cerdeña	IV-1711	Desterrado	RP 231, f. 27-27v
Andreu Alemany	Cerdeña	IV-1711	Desterrado	RP 231, f. 27-27v
Antoni Juny	Cerdeña	IV-1711	Desterrado	RP 231, f. 27-27v
Gabriel Bolitxer	Cerdeña	IV-1711	Desterrado	RP 231, f. 27-27v
Gabriel Estela	Menorca	V-1711	Desterrado	RP 231, f. 39v

Gabriel Palou	Barcelona	V-1711	Galeras	RP 231, f. 39v
Matgí Alorda	Barcelona	VI-1711	Galeras	RP 231, f. 43v
Antoni Aloy	Menorca	VII-1711	Desterrado	RP 231, f. 45
Miquel Fluxà	Barcelona	VIII-1711	Galeras	RP 231, f. 52
Salvador Mesquida	Barcelona	VIII-1711	Galeras	RP 231, f. 52
Bernat Alou	Barcelona	VIII-1711	Galeras	RP 231, f. 52
Antoni Taverner	Barcelona	VIII-1711	Galeras	RP 231, f. 52
Manuel Morales	Barcelona	VIII-1711	Galeras	RP 231, f. 54
T. Rapa (valenciano)	Barcelona	VIII-1711	Galeras	RP 231, f. 54
Joan Totxa	Barcelona	X-1711	Galeras	RP 231, f. 64v
1712				
Pedro Antonio Colom	Barcelona	IV-1712	Galeras	RP 232, f. 27v-28
Sebastián Cerdá	Barcelona	IV-1712	Galeras	RP 232, f. 27v-28
Pedro Llorens Palou	Barcelona	IV-1712	Galeras	RP 232, f. 27v-28
Antiego Sardo	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Bernardo Venecia	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Bartolomé Feliu	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Juan Ferrer	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Nicolás Bonet	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Pedro Reynés	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Jaime Roger	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
José Estade	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Antonio Ferragut Monserade	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 27v-28
Nicolau Roca	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 30v
Gabril Cabrer	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 30v
Juan Font	Barcelona	IV-1712	Desterrado	RP 232, f. 30v
Antonio Roig	Barcelona	VI-1712	Desterrado	RP 232, f. 41
Miguel Abram	Barcelona	VI-1712	Desterrado	RP 232, f. 41
Rafael Llompart	Barcelona	VI-1712	Desterrado	RP 232, f. 41
Pedro Miguel	Barcelona	VI-1712	Desterrado	RP 232, f. 41
Juan Colom	Barcelona	VI-1712	Desterrado	RP 232, f. 41
Juan Moll	Barcelona	VI-1712	Desterrado	RP 232, f. 41
Antonio Socias	Barcelona	VII-1712	Desterrado	RP 232, f. 51v
Miguel Pons	Barcelona	VII-1712	Desterrado	RP 232, f. 51v

Miguel Rebassa	Barcelona	VII-1712	Desterrado	RP 232, f. 51v
José Vila	Barcelona	VII-1712	Galeras	RP 232, f. 51v
Juan Salas	Barcelona	VII-1712	Galeras	RP 232, f. 51v
Gabriel Verger	Barcelona	VII-1712	Galeras	RP 232, f. 51v
Pedro Antonio Verger	Barcelona	VII-1712	Galeras	RP 232, f. 51v
Pedro Pou	Barcelona	VIII-1712	Desterrado	RP 232, f. 58-58v
Francisco Serra	Barcelona	VIII-1712	Desterrado	RP 232, f. 58-58v
Andrés (flamenco)	Barcelona	VIII-1712	Desterrado	RP 232, f. 58-58v
Juan Seguí	Nápoles	IX-1712	Desterrado	RP 232, f. 64
Bartolomé Ribas, alias Bañeta	Nápoles	IX-1712	Desterrado	RP 232, f. 64
Damiá Fluxá	Barcelona	X-1712	Desterrado	RP 323, f. 70
Juana Fluxá	Barcelona	X-1712	Desterrado	RP 323, f. 70
Antonio Barcelo	Barcelona	X-1712	Desterrado	RP 323, f. 70
Juan Gil (francés)	Barcelona	X-1712	Desterrado	RP 323, f. 70
Pedro Antonio Marín, alias Rey	Nápoles	XI-1712	-	RP 323, f. 76
Bartolomé Mateo, alias tonet	Nápoles	XI-1712	-	RP 323, f. 76
Bartolomé March, alias Codony	Barcelona	IX-1712	Galeras	RP 323, f. 81
Onofre Oliver	Barcelona	IX-1712	Galeras	RP 323, f. 81
Jaime Antonio Triggi (napolitano)	Barcelona	IX-1712	Galeras	RP 323, f. 81
Pablo Bigas (catalán)	Barcelona	IX-1712	Desterrado	RP 323, f. 81
Bautista Savoyard	Barcelona	I-1713	Desterrado	RP 323, f. 1
Vicente Rellarsser (valenciano)	Barcelona	I-1713	Desterrado	RP 323, f. 1
Miguel Llopis	Barcelona	I-1713	Desterrado	RP 233, f. 1
Rafael Gial	Barcelona	X-1712	Desterrado	RP 233, f. 9
Pedro Ventayol	Barcelona	X-1712	Galeras	RP 233, F. 9.
1713				
Miguel Abran	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, f. 39
Francisco Estade	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, f. 39
Jaime Segay	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, f. 39
D. José Mendoza	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, f. 39

Bartolomé Payeras	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, ff. 40v-41
Antonio Pou	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, ff. 40v-41
Francisco Riera	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, ff. 40v-41
Antonio Puig Roch Garriga (valenciano)	Barcelona	III-1713	Desterrado	RP 233, ff. 40v-41
Mateo Martorell	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Juan Pou	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Onofre Serra	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Francisco Serra	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Bernardo Alou	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Antonio Pagés	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Pere Juan Gibere	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Juan Rossiñol	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Mateu Ribas	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Miguel Florit	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Juan Bautista Fontanet	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Pedro Sastre	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Juan Ferrer	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Francisco Martín	Barcelona	IV-1713	Desterrado	RP 233, ff. 46
Juan Roca	Barcelona	V-1713	Desterrado	RP 233, ff. 51v
Juan Roca	Cerdeña	V-1713	Deserrado	RP 233, ff. 51v-52
José Amengual	Cerdeña	V-1713	Deserrado	RP 233, ff. 51v-52
Miguel Gayá	Cerdeña	V-1713	Deserrado	RP 233, ff. 51v-52
Juan Ferretjans	Cerdeña	V-1713	Deserrado	RP 233, ff. 51v-52
Rafael Martín	Cerdeña	V-1713	Desterrado	RP 233, f. 58
Mateo Vila	Cerdeña	V-1713	Desterrado	RP 233, f. 58
Miguel Gayá	Cerdeña	V-1713	Desterrado	RP 233, f. 58
Antonio Juan Roca	Cerdeña	V-1713	Desterrado	RP 233, f. 58
Jaime Sanceloni	Cerdeña	VI-1713	Desterrado	RP 233, f. 60
Juan Mas	Cerdeña	VI-1713	Desterrado	RP 233, f. 60
Antonio Polis	Cerdeña	VI-1713	Desterrado	RP 233, f. 60
Miguel Durán	Cerdeña	VI-1713	Desterrado	RP 233, f. 60
José Vidal	Cerdeña	VI-1713	Desterrado	RP 233, f. 60
Pedro Durán	Cerdeña	VI-1713	Desterrado	RP 233, f. 60
Juan Alemany	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Gabriel Flebrés	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Antonio Llull	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Jorge Oliver	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Ignacio Oliver	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Juan Servera	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Juan Genestar	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Antonio Font	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Pedro Juan Capdebou	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v

Juan Seguí	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Pedro Alsina	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Manuel Calero (de Castilla)	Génova	VI-1713	Desterrado	RP 233, ff. 61-61v
Tomás Payeras	Menorca	VII-1713	Desterrado	RP 233, f. 65
Antonio Ferragut	Menorca	VII-1713	Desterrado	RP 233, f. 65
Guillermo Puigderros	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Bartomeu Campins	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Martín Sit	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Antonio Obrador	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Juan Garcias	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Onofre Jaume	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Agustín Obrador	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
José Garriguo	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Martín Ripoll	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Bartomeu Nadal	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Bartomeu Valentín Carbó	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Juan Quetgles	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Martín Llompard	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Rafael Martín	Ibiza	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 87v
Pedro Marí	Barcelona	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 89v
Bernat Coll	Barcelona	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 89v
Antonio Cifre	Barcelona	IX-1713	Desembarcados en Sóller	RP 233, f. 89v
Francisco Muntaner	Barcelona	IX-1713	Desembarcados en Sóller	RP 233, f. 89v
Antonia Mir	Barcelona	IX-1713	Desterrado	RP 233, f. 101v
1714				
Andreu Llompard, alias Garindo de Lloch	Cerdeña	IX-1714	Desterrado	RP 234, f. 74
Joan Serre, alias Bolero	-	IX-1714	Galeras	RP 234, f. 74
Antoni Nicolau, alias Llebro		IX-1714	Galeras	RP 234, f. 74
Tomas Payeras	Barcelona	IX-1714	Desterrado	RP 234, f. 74
1715				
<i>4 homes forasters</i>	Menorca	V-1715	Desterrado	RP 235, f. 51
Miquel Servera	Menorca	VI-1715	Desterrado	RP 235, f. 53v

APÉNDICE GRÁFICO

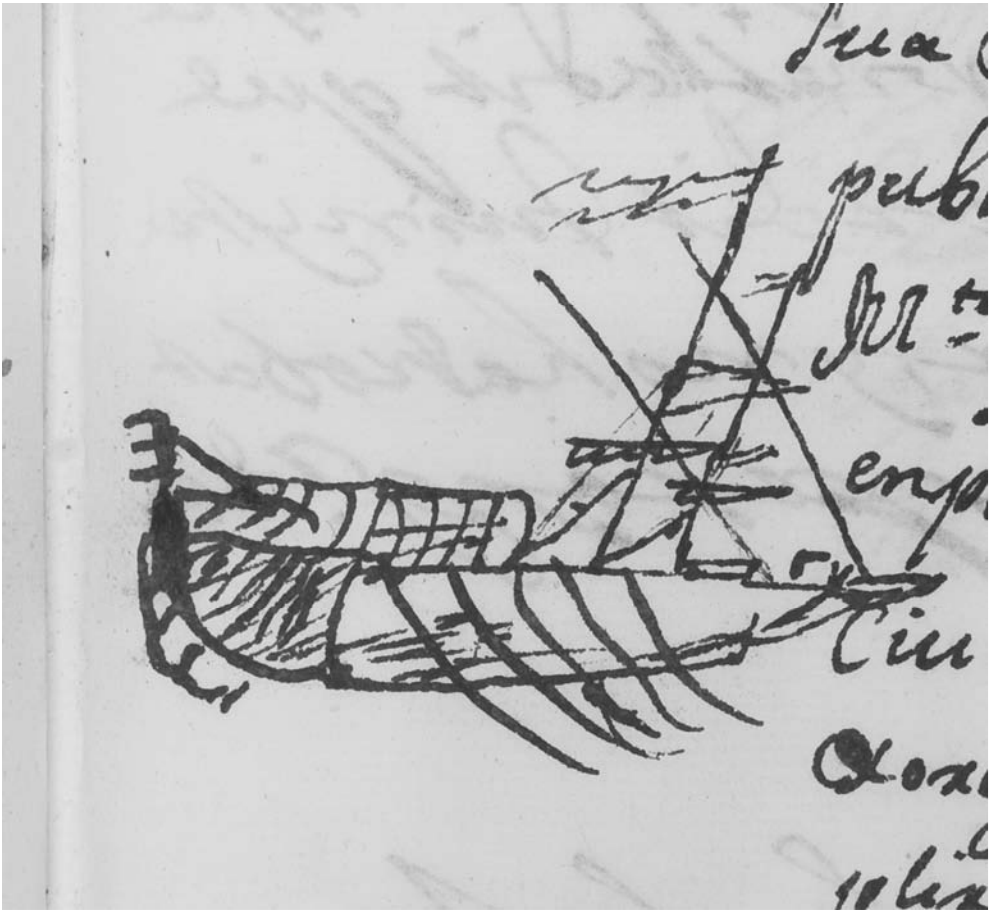

Fig. 1. ARM, RP 2448, f. 117

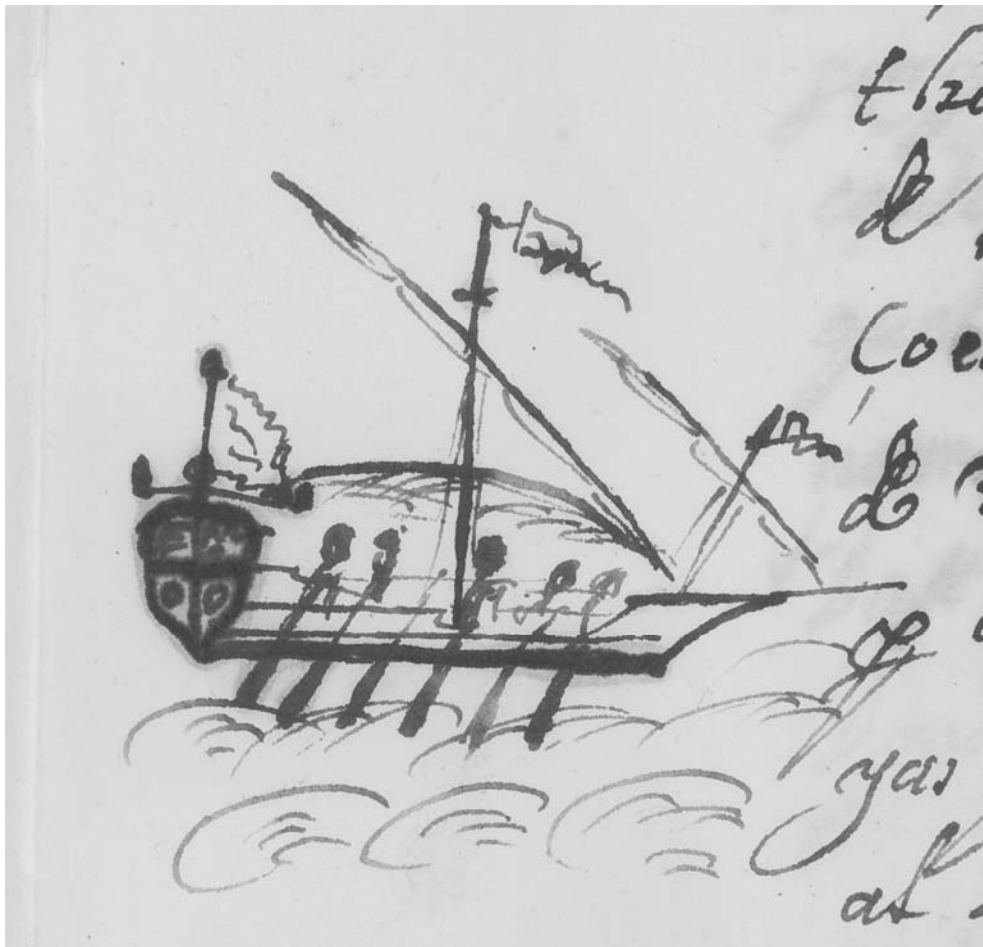

Fig. 2. ARM, RP 2449, f. 57

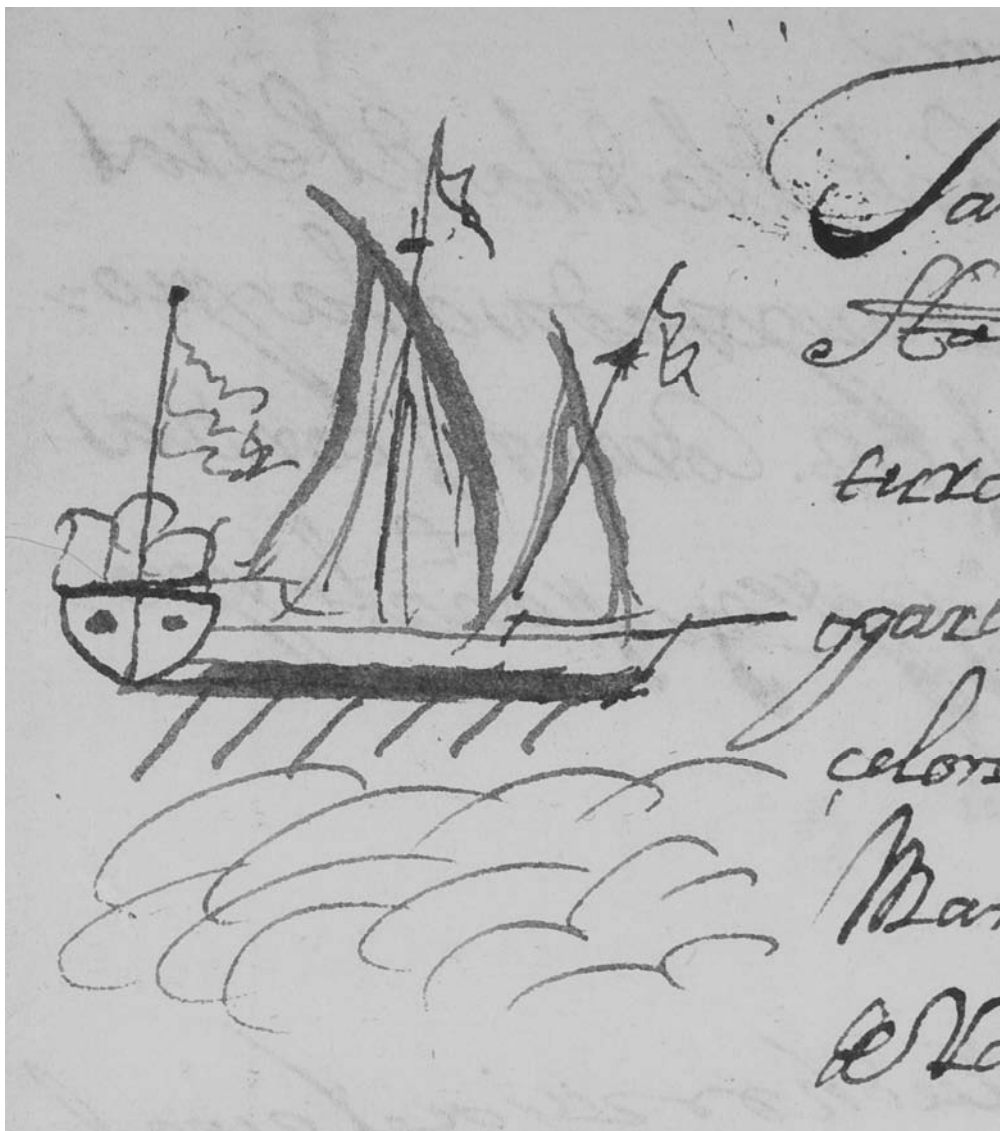

Fig. 3. ARM, RP 2450, f. 79v

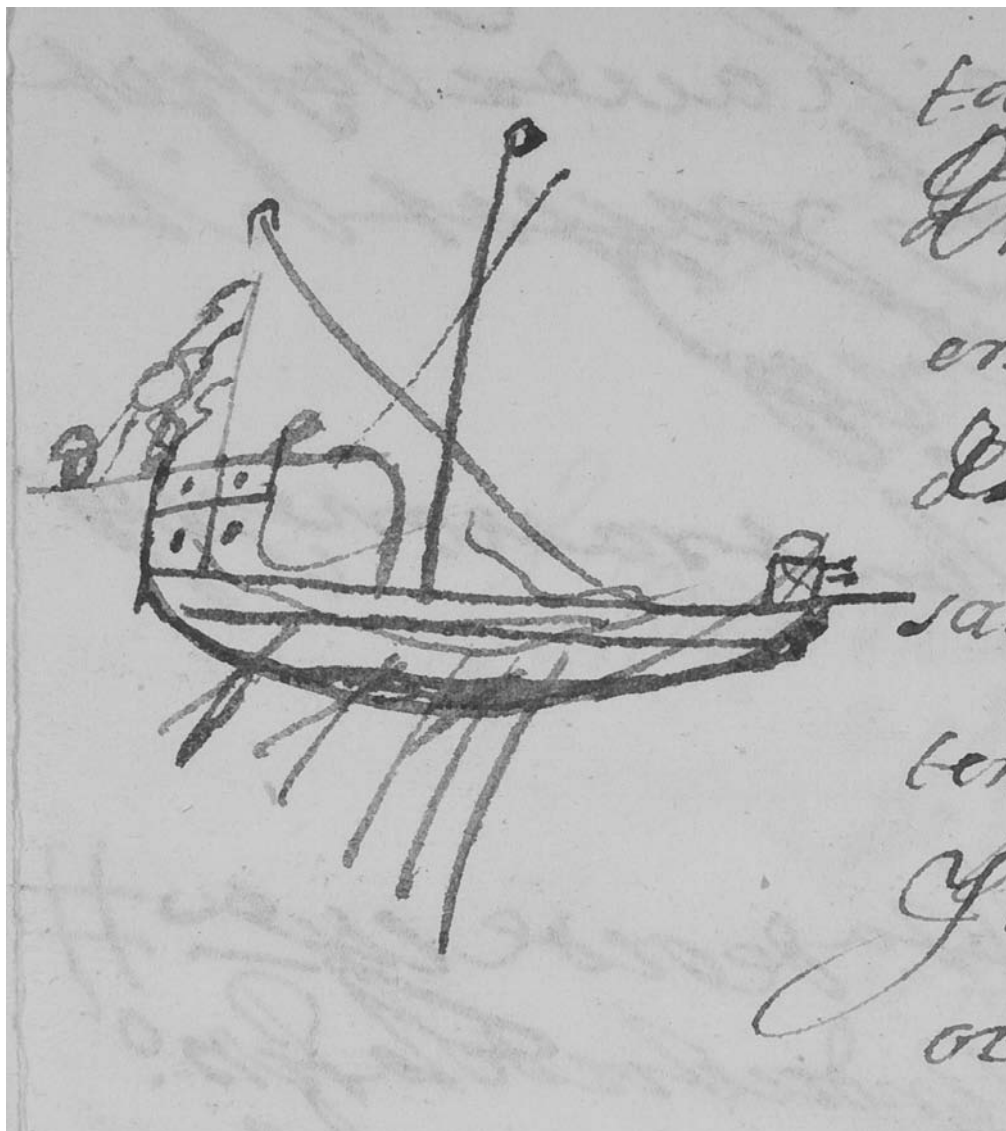

Fig. 4. ARM, RP 2450, f. 31v

Fig. 5. ARM, RP 2449, f. 66

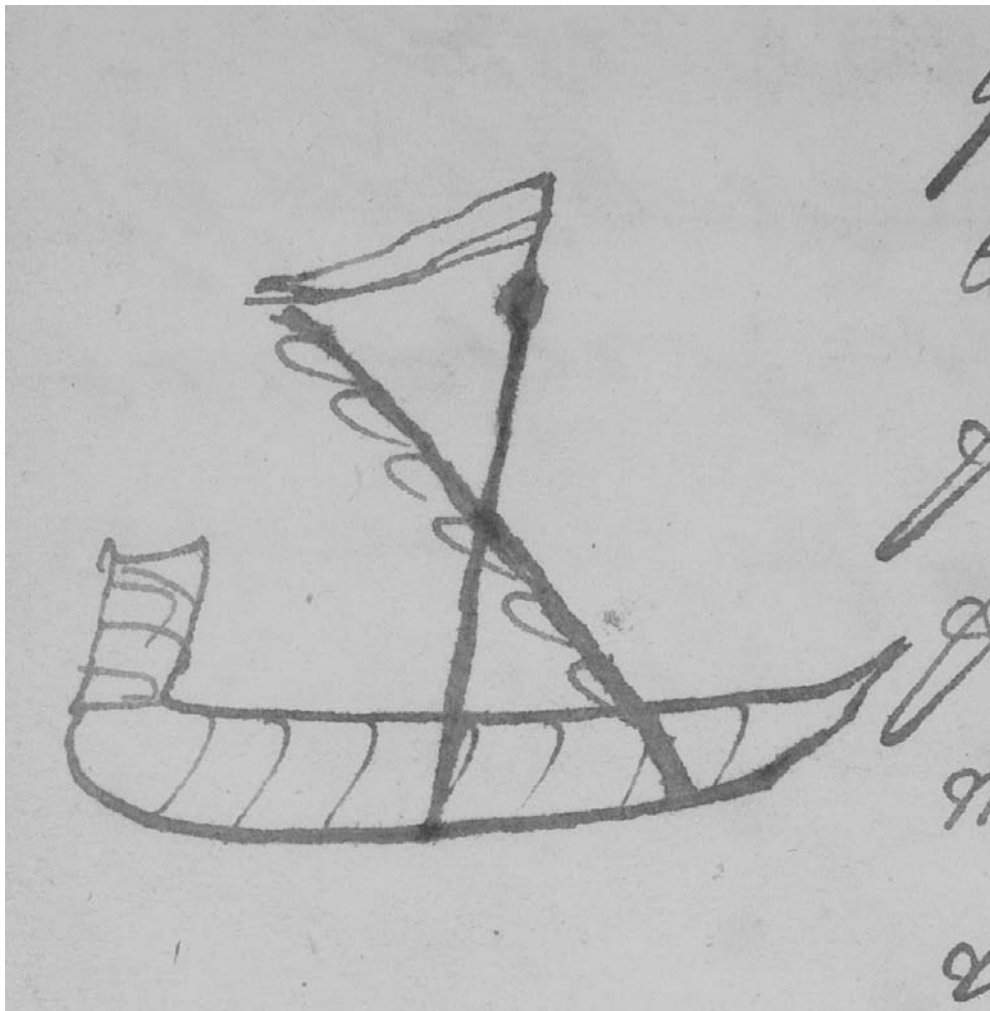

Fig. 6. ARM, RP 2449, f. 32v

“L’Heròdot” del P. Bartomeu Pou: del manuscrit a la impremta

MARIA ROSA LLABRÉS RIPOLL
ALEXANDRE FONT JAUME

Resumen

Se pone de relieve el alcance de las correcciones ejercidas sobre el manuscrito de la traducción de la *Historia* de Heródoto, hecha por el P. Bartolomé Pou, hasta su publicación en 1846. Primeramente se observan las enmiendas de Joan Despuig, a partir de un documento inédito; posteriormente, los cambios que introdujo Miquel Salvà, editor del texto. Con ello puede apreciarse la distancia entre la obra del traductor, que se mantiene fiel al original, si bien comete algunas incorrecciones al expresarse en castellano, y la versión que a través de la imprenta ha llegado hasta nosotros, de un estilo más correcto y fluido, pero menos literal.

Palabras clave: *Bartolomé Pou, Heródoto, Historia, traducción, griego, Despuig*

Abstract

We here highlight the importance of the corrections made on the manuscript of the translation of Herodotus' *History* by P. Bartolomé Pou, until its publication in 1846. On the one hand, we can observe the amendments made by Joan Despuig, from an unpublished document; on the other hand, the changes introduced by Miquel Salvà, editor of the text, are dealt with. This way, we can appreciate the difference between the translator's work, faithful to the original, although there are some incorrect expressions in Spanish, and the version that has come to us through printing, in a more correct and more fluent style, but less literal.

Key words: *Bartolomé Pou, Herodotus, History, Translation, Greek, Despuig*

1. Les revisions de “l’Heròdot”

Com s’ha vist en l’article precedent, la versió de la *Història* d’Heròdot del P. Pou no es publicà sense diverses revisions, dues almenys, una de Joan Despuig, nebot del cardenal, i l’altra de Miquel Salvà, que seria bisbe de Mallorca. Hem trobat els primers apartats o “capítulos” del llibre I de la *Història*¹ (més o menys fins a la meitat de l’apartat XI), molt probablement manuscrits del propi J. Despuig, amb les correccions que hi va fer. L’hem pogut comparar amb un original del P. Pou que conserva la Biblioteca dels P.P. Caputxins de Barcelona,² possiblement procedent del P. Lluís de Villafranca, i també amb el text que definitivament es va publicar, corregit pel **després bisbe** Salvà. Malgrat l’inevitable

¹ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 75 M, 3/5.

² Biblioteca Provincial dels Caputxins de Catalunya, MS. 57. Agraïm a fr. Valentí Serra les facilitats que ens ha donat per consultar-lo.

parcialitat, cal dir que els resultats són força interessants pel que fa tant al tipus de correccions introduïdes com al seu valor.

1.1. Les correccions de Joan Despuig

J. Despuig introdueix al text de Pou algunes modificacions seguint uns principis molt semblants als expressats en l'informe que una mà anònima, possiblement el propi bisbe Salvà, li havia adreçat (revisió de l'estil, supressió de notes i majúscules, etc., com ja hem vist). El document de Despuig ens resulta molt valuós perquè representa una etapa intermèdia entre el manuscrit original i la versió que va aparèixer impresa, i ens serveix com a mostra d'un primer treball de correcció que es va exercir. Podríem distribuir les diferents modificacions en els següents grups:

1.1.1. Simplificació i clarificació del text

Començant pel títol, "El libro primero de historia intitulado Clio por Herodoto Halicarnáseo" ve simplificat en "Libro 1º. Clio", i s'ometen les notes que remetien a altres dues que narren la vida d'Heròdot i tracten el problema de l'autoria del proemi de la *Història*. També se suprimeixen les que servien d'encapçalament a cada apartat. Es canvia l'ordre d'algunes frases i s'eliminen mots que semblen innecessaris o redundants; per exemple, en la introducció, "ni mucho menos lleguen á obscurecerse"; a l'apartat I, "era Argos en aquellas eras"...; al final de l'apartat V, "igualmente, como digo, haré mencion de unos, y de otros, grandes, y pequeños" se simplifica en "haré mencion de los unos y los otros"; "a espaldas vueltas" i (salir) "por la puerta á fuera" del IX s'eliminen, així com alguns "que" de l'apartat I i del IV (malgrat que depenen de verbs d'opinió i en grec els segueix infinitiu), etc.

1.1.2. Supressió de mallorquinismes i italianismes. Correcció del vocabulari

També, el més important, s'ometen expressions poc correctes en castellà per mallorquinisme: "viendo la suya los negociantes Phenicios"...; "se atrevían a pretender de nadie" corregit en "se atreviesen a pretender"; per italianisme: "cierto" i "ni menos" de l'apartat IX; o bé per ésser excessivament col·loquials ("ellos allá se las avengan", de l'apartat V; "el bueno de Candaules", a l'inici del VIII; "lo bueno es que"...; "su Candaules", del X). A part d'altres canvis en el vocabulari sense gran importància, es corregeixen algunes expressions inadequades: "primero que" en "antes que" i "que por lo que mira á esto de robarse las mugeres" en "y en quanto a estos raptos de mugeres" (apartat IV, possibles mallorquinisme i italianisme, respectivament). "Ahora bien, sea de ello lo que se quiera", de l'apartat V, se substitueix per "pero sea como fuere"; "a lo que a mi se me alcanza" de VI, per "según me parece"; "yo la urdiré" i "haber sido vista por ti", a l'apartat IX, més literals, s'expressen ara dient "yo lo haré" i "que la hayas visto". Però per la resta, la transcripció de J.Despuig reflecteix fidelment el manuscrit original de Pou.

1.2. Les correccions del bisbe Salvà

Amb posterioritat, el bisbe Salvà dugué a terme una revisió i nova correcció del conjunt, abans de lliurar-lo a la impremta. Aquesta revisió altera el text original de Pou en

major grau que la que havia fet Despuig, i és la versió que ha acabat predominant en les successives edicions que se n’han fet.

1.2.1. Regularització ortogràfica.

En primer lloc, el corrector —que convencionalment anomenarem Salvà, malgrat que també pogué intervenir Quadrado o altres— va regularitzar el text des del punt de vista ortogràfic, actualitzant-lo a la normativa del seu temps. Ressalta especialment la supressió de la majúscula en els abundants mots escrits amb aquesta, sobretot gentilicis i càrrecs. La transcripció dels noms propis, on Pou respectava al màxim possible l’ortografia del grec, es troba així mateix modernitzada: *Halikarnésséos*³ Pou “Halicarnàsseo”, Salvà “de Halicarnaso”; *Erythrés thalassés* “mar Erythréo”- “mar Erithico” (transcripció no gaire correcta); *Helladi* “Héllada”- “Hélada”; *Alyatteô* “Alyattes”- “Alyate”; *Syrôn* “Syros”- “Sirios”, etc.; això sí, en els noms que contenen ípsilon, ambdós la transcriuen com a i grega (*Myrsilon*, “Myrsilo”; *Lydou tou Atyos* “Lydo el hijo de Atys”, etc.).

1.2.2. Agilització de la frase.

També es va dur a terme la puntuació adequada del text, restaurant les necessàries pauses assenyalades per coma i per punt i a part que Despuig havia suprimit. S’introdueix un major nombre de punts i seguit per fer les frases una mica més curtes, cosa que dona agilitat a la traducció.

Amb la mateixa finalitat, hi ha alguns canvis en la traducció dels participis. Per exemple, a l’apartat IV, on la narració en grec du infinitiu, més participi i infinitiu (“concentraren [...] i quan hagueren abordat [...] anorrearen”...), Pou tradueix el primer com si fos un altre participi: “juntada [...] y pasados [...] acabaron con”...; Salvà ho corregeix en “juntaron [...] y pasando [...] destruyeron”... Alguns d’aquests participis es troben suprimits, com *kaleomenés*, “anomenada”, i *apikomenous*, “havent arribat”, a l’apartat I (supressió que no consideram necessària).

Així, algun paràgraf queda més ben aclarit perquè simplifica oracions, evitant la reiteració: per exemple, a l’apartat V, on Heròdot conclou que “en aquest tema no vull dir que [les coses anaren] així o d’alguna altra manera”⁴, Pou tradueix “... ni yo me meteré aquí a decidir ni menos a inquirir, si pasó así la cosa, o de que otro modo pasó”, i Salvà ho simplifica dient “y no me meteré yo a decidir entre ellos inquiriendo si la cosa pasó de este o del otro modo”. A VII, a “en virtud d’un oracle”, es modifica la traducció “no fue sino en virtud, y orden de no sé qué oraculo”, que passa a “no fue sino en virtud y por orden de un oráculo”. A IX el “replicaba” de Pou es corregeix en “replicóle”, més correcte, perquè,

³ Transliteram el grec segons els criteris de *Perseus Digital Library*: no anota els accents grecs, i el circumflex indica vocal llarga. Hem treballat sobre el text editat per Peter Wesseling l’any 1763 (en reedició de 1814), que és el que prengué Pou com a base per a la seva traducció. D’aquesta, per indicar les correccions de Salvà, utilitzam la primera edició impresa: *Herodoto. Los nueve libros de la Historia*, feta a Madrid l’any 1846, a la impremta “de la Sociedad de Operarios del mismo Arte, Calle del Factor, número 9”. La transcrivim amb l’ortografia actual, ja que ha tingut nombroses reedicions fins fa poc.

⁴ Seguim generalment la traducció catalana de la Fundació Bernat Metge, *Heròdot, Història, vol. I*, introducció, text revisat, traducció i notes de Manuel Balasch, pvre., Barcelona, 2000.

malgrat que a l'original hi ha imperfet, pel sentit no hi ha reiteració; un poc més endavant se suprimeix el “¿Sabes cómo?”, que no figura a l'original, i també se simplifica a X la frase referent a quan la reina se n'adona del que ha tramet el seu marit (veg. Apèndix documental).

En general, aquest corrector respecta les esmenes de Despuig pel que fa a la supressió de pleonasmes, mallorquinismes i italianismes, però, pel que es pot observar, tenia a la vista el manuscrit original de Pou i reintrodueix alguns elements que aquell havia eliminat.

1.2.3. Correcció del vocabulari

Mitjançant algunes modificacions en el vocabulari emprat, Salvà fa que el nivell de llenguatge sigui més culte. Per exemple, a l'apartat I, on es diu “anaven comprant el que els agradava més de les mercaderies”, Pou ho transmet com a “hubiesen ya comprado lo que a cada una, la picaba más la curiosidad”, i el corrector, “después de haber comprado cada una lo que más excitaba sus deseos”. A II, “després d'haver atès la resta d'objectius pels quals hi havien anat”, Pou tradueix “después que hubieron ya salido con todo aquello por que venian”, i Salvà ho corregeix dient “después de haber conseguido el objeto principal de su viaje”. A l'apartat IV, on Pou fa referència a “una mala hembra Lacedemonia” (Hèlena), Salvà suprimeix l'adjectiu “mala”, que no és a l'original. Quan, al principi del VI, Pou parla “de aquellas gentes, que caen de esta otra parte del Halys”, Salvà corregeix: “de aquellas gentes que habitan de esta parte del Halys”. Altres esmenes d'aquest tipus es poden observar en l'Apèndix.

3. Caràcter de les revisions de Salvà

Ara bé, si comparam les versions de Pou i de Salvà amb l'original d'Heròdot, veim que en general la primera li és més fidel i la segueix més de prop, malgrat certes amplificacions que, d'altra banda, eren usuals en les traduccions dels clàssics a l'època. Les correccions introduïdes per Salvà, ja que no havia pogut aconseguir el text grec, com s'ha vist en l'article anterior, s'efectuaren únicament sobre el de Pou, per aclarir-lo i millorar-ne l'estil, però sense contrastar-lo amb l'original. Això es fa evident ja en un paràgraf de l'apartat I, que conta el rapt de Ió per part dels fenicis. On diu: “feia cinc o sis dies que hi eren, i ja s'ho havien venut gairebé tot. I moltes dones anaren a la platja, entre elles la mateixa filla del rei”, Pou tradueix: “en efecto al quinto, o sexto dia de su arribo, despachados ya casi todos sus generos, entre otras mugeres, que en gran numero concurrían á la playa, a ella fué tambien una hija del rey”, seguint fidelment l'ordre de paraules de l'original. En la versió de Salvà s'altera aquest ordre: “entre las mujeres que en gran número concurrieron a la playa, fue una la joven Io [...] Al quinto o sexto día de la llegada de los extranjeros, despachada la mayor parte de sus géneros”... Un poc més endavant, quan explica que “els fenicis [...] s'abraonaren sobre les dones”, Pou segueix Heròdot, “los negociantes Phenicios [...] arremetieron contra todas ellas”, i Salvà amplifica: “los fenicios concibieron y ejecutaron el pensamiento de robarlas. En efecto, [...] arremetieron contra todas ellas”. A l'apartat IV, on es parla que els perses opinen “que raptar dones és cosa d'homes malvats, però que provar de castigar els raptors és totalment inoportú, i el no fer cas de les raptades, pròpia d'homes prudents”, Pou tradueix (en correcció de Despuig): “y

en quanto a estos raptos de mugeres, si bien piensan que es cosa propia de gente ruin y desalmada; con todo no es, dicen, sino de gente inculta i nada civil, el tomar con tanto empeño la venganza; como al contrario el no hacer ningun caso de las arrebatadas es señal de gente cuerda y política”... Salvà ho fa més abstracte: “en su opinión, esto de robar las mujeres es a la verdad una cosa que repugna a las reglas de la justicia; pero también es poco conforme a la cultura y civilización el tomar con tanto empeño la venganza por ellas, y por el contrario el no hacer ningún caso de las arrebatadas, es propio de gente cuerda y política”. Observam que en aquest paràgraf Pou tradueix cada adjectiu grec (*adikôn*, *anoêtôn*, *sôphronôn*) per dos en castellà, i Salvà fa el mateix en els dos darrers casos.

Al final de l’apartat V, on diu “sóc molt conscient que la prosperitat humana enlloc no dura gaire, i per això tractaré tant de les unes com de les altres [ciutats]”, la versió de Pou és: “persuadido pues que nunca la pujanza humana permanece constante en un mismo ser; igualmente, como digo, haré mencion de unos, y de otros, grandes y pequeños”; i la de Salvà, molt més amplificada: “persuadido pues de la inestabilidad del poder humano, y de que las cosas de los hombres nunca permanecen constantes en el mismo ser, próspero ni adverso, haré, como digo, mencion igualmente de unos estados y de otros, grandes y pequeños”. A les explicacions genealògiques que inicien l’apartat VII, ambdós traductors fan canvis en l’ordre de mots del text original, però sobretot Salvà, que quan es parla de “Candaules, anomenat pels grecs Mírsil” ens aclareix de seguida: “Candaules, hijo de Mirso (cosa que a l’original es diu més endavant), a quien por eso (explicació que Heròdot no dóna) dan los griegos el nombre de Mírsilo”...; Pou deia “Candaules soberano de Sardes (això ve al final de la frase), al qual los Griegos dan el nombre de Mýrsilo”... L’amplificació més patent de Salvà, en aquests paràgrafs que comentam, és la que introdueix al principi de l’apartat VIII: “Este monarca perdió la corona y la vida por un capricho singular”, anticipació del final de Candaules que no fa l’original, però segurament s’inclou per evitar la transició brusca entre els dos apartats. On Pou tradueix correctament “levanta la voz en grito”, Salvà modifica: “exclamó lleno de sorpresa”; en canvi a IX l’expressió *soi meletô*, “tu procura”..., en lloc de la qual Pou utilitza “te escaparás”, no ve corregida per Salvà, que tradueix “podrás tú escaparte”.

Hi ha ocasions en què cap dels dos traductors no segueix literalment el text grec, sinó que hi introdueix les seves pròpies amplificacions. Un cas ben patent es troba ja en el paràgraf que dóna inici a la narració de la *Història*, on l’autor fa la seva exposició de motius, un dels quals és que no es perdi el record dels fets *apodekthenta*, “duits a terme” per grecs i bàrbars. En el lloc d’aquest participi, Pou refereix: ... “tanto por lo que toca á una infinidad de sucesos varios”..., i Salvà, amplificant encara més, “con este objeto refiere una infinidad de sucesos varios e interesantes, y expone con esmero”... Un poc més endavant, a l’apartat I, ambdós tradueixen *oi logioi*, “els doctes” per “la gente más culta y mejor instruida en la Historia”; i on diu simplement *tês diaphorês*, “de la discòrdia”, Pou aclareix “de quantas discordias hubo entre barbaros y griegos”, i Salvà, “de todas las discordias que se suscitaron entre los griegos y las demás naciones”.

A l’inici de l’apartat III, on es narra “quan Alexandre, el fill de Príam, s’assabentà d’això [els raptos anteriors], decidí raptar una dona grega per fer-se-la seva”, Pou tradueix:

“...que a los tales agravios se siguió, como la noticia de estos hubiese llegado a los oídos de Alejandro, uno de los hijos de Priamo, vinole al joven principe el capricho, de tener también su dama robada de la Grecia”. Salvà reproduceix aquesta traducció, un poc més amplificada. Quan comença l'apartat IV, ambdós autors intercalen “según dicen los persas”, que no és a l'original, però es pot considerar legítim per fer recordar que fins aquí es transmet la història des del punt de vista persa, no d'Heròdot. Al V hi ha una traducció inexacta que Salvà no corregeix: “lo que yo sí haré, puesto que segun mis noticias he indicado ya quien fue el primero que injurió á los Griegos, será llevar adelante mi historia”... és més aviat “en canvi, qui a mi em consta personalment que comencà a actuar injustament contra els grecs, l'assenyalaré i després seguiré la meva narració”. A VII quan es narra: “després d'aquests, els Heraclides, succeint-los, accediren al poder”..., ambdós tradueixen “el que los Heráclidas [...] se quedasen con el mando que habían recibido como en depósito de mano del último sucesor de los descendientes de Lydo”..., interpretant el participi *epitraphthentes* com a procedent del verb *epitrepô*, “confiar a”; segons Bailly⁵ ve d' *epitrephô*, “nodrir”, i en veu passiva, “venir després, succeir” (ara bé, morfològicament pot procedir d'ambdós verbs). A VIII ambdós qualifiquen Candaules d'“apasionado”, cosa que no fa l'original, substitueixen el vocatiu “Giges” per “amigo”, i a continuació, on diu “has de procurar veure-la nua”, introdueixen circumloquis per evitar la cruesa de l'expressió⁶ (veg. Apèndix).

4. Caràcter de la versió del P. Pou

Com observam, la traducció de Pou, a part de més literal, es pot qualificar de més expressiva, més “acolorida”, que les modernes, caràcter que perd sols parcialment amb les correccions. Així la frase de IV “[Els perses] pensen que per aquest fet els grecs sempre els han estat enemics” ve expressada dient: “época fatal del odio con que miraron ellos después por enemigo perpetuo al nombre griego” (traduint encertadament, pensam, l'abstracte *to Ellênikon*). A l'apartat V, on es dona una versió diferent sobre el fet d'Io: “...sinó que, a la mateixa ciutat d'Argos, la noia mantingué relacions amb el capità de la nau. Quan s'adonà...”, es tradueix “...antes bien pretenden que, como la princesa (Salvà: “que la joven griega”), de resultas de un trato nimiamente familiar con el patron de la nave, á su tiempo viese”... A l'apartat VIII el verb *peithomai*, “ho crec”, ve amplifícat per Pou en “á ojos cerrados creo yo firmísimamente”..., i un poc simplificat per Salvà és “creo fijamente”... A continuació *seo deomai*, “et prego”, per al primer és “os pido por Dios”..., i per al segon, “os pido encarecidamente”...

Per finalitzar, només un breu comentari sobre les notes que Pou intercala en la seva traducció. En general, es respecten en la correcció de Salvà les supressions que havia fet Despuig, amb algunes excepcions. En els passatges que comentam, del principi del llibre Ier., veim que en l'edició de 1846 la primera nota fa referència al proemi, per indicar que alguns creuen que és de mà de Plesírrou, amic i hereu d'Heròdot (i també editor), encara

⁵ *Dictionnaire Grec-Français*, Hachette, París, amb diverses reedicions.

⁶ L'article de M. GONZÁLEZ “Traducciones grecolatinas y censura moderna: el papel de los prólogos”, *Estudios clásicos XLVIII*, 130, Madrid, 2006, 87- 101, recorda la distinció entre la traducció *adeguada* (la que respecta les normes de la societat a què pertany el text original) i l'*acceptable* (conforme a les normes de la societat receptora).

que segons Llucià i Dió Crisòstom és del propi Heròdot, cosa que reflecteix la informació que donava Pou en la seva segona nota. Sis notes més endavant es parla de la filiació d’Io, per afirmar que alguns la fan filla d’Íasos en lloc d’Ínac, amb la qual cosa explica Pou: “se quiere que esta sea una añadidura al original”, i el corrector, “siendo hija de aquél, debió de ser robada por los años del mundo 1558; pero siéndolo de éste, su rapto fue muy anterior”. Observam que Pou, seguit per Despuig i Salvà, adopta la cronologia de Salià,⁷ que comença amb la creació del món (i això no ha estat corregit en les edicions modernes del text!). Una altra nota es posa per indicar que en lloc de “los griegos” del principi de l’apartat II, “otros leen los Phenicios, de quienes dice en el cap. V de este libro Heródoto, que niegan la violencia en el rapto de Io: leccion sin duda legitima”.⁸ Dues notes més endavant s’explica el nom d’Argos donat al vaixell dels grecs que anaren a la Còlquida, “quizá por su nueva forma siendo larga”; ara bé, segons el diccionari de Bailly, l’adjectiu *argos* només significa “brillant” o “ràpid”. I la nota que fa nou després d’aquesta, és per explicar el terme de “tirano”, indicant encertadament que per als grecs “es bien a menudo lo mismo que Señor Soberano, no con violencia sino con propiedad y prerrogativa en el mando”. Llavors, més endavant, es tradueix *tyrannos* directament per “soberano”. La darrera nota de l’apartat VIII afirma que el poeta Arquíloc de Paros (S. VII aC) concorda amb Heròdot en allò que es refereix a Giges; però entre el que conservam d’aquest poeta només es fa esment del sobirà⁹ com a prototipus d’home ric, sense contar la seva història. Les dues notes sobre la cronologia dels regnats d’Argó i Candaules estan suprimides en la versió impresa de 1846. Per acabar, en aquesta mateixa edició, al final de l’apartat X es reintrodueix un curiós comentari personal de Pou (eliminat per Despuig) sobre el comportament de la dona de Candaules, qualificat d’adulteri.¹⁰

5. Conclusió

D’aquesta manera, tenim uns elements de judici per valorar de manera més directa el treball de Bartomeu Pou en la seva versió de la *Història* d’Heròdot. Com hem vist en l’anterior article, Pou es proposava en traduir l’obra de l’historiador grec, a part d’altres raons més personals, un afany patriòtic d’introduir a Espanya un autor cabdal de les lletres clàssiques, “el pare de la Història”, de qui ja hi havia versions en altres llengües però no en castellà¹¹. En el “Prólogo del traductor” que acompanya l’edició de 1846, no s’especifiquen aquestes motivacions, però sí que es fa un judici crític sobre les versions italianes i francesa existents, en sentit negatiu¹². També Pou fa una ressenya dels manuscrits d’Heròdot i de les

⁷ Jacobus Saliarius o Jacques Salien, historiador eclesiàstic del segle XVII.

⁸ Hem d’anotar que en el text de Wesseling que hem pogut veure, ve corregit *Hellènes* en *Phoinikes*; això confirmaria que Pou va consultar, a part d’aquest, altres edicions d’Heròdot per a la seva traducció.

⁹ Fragment 19 West.

¹⁰ Afirma que segueix Plató en aquest punt. Efectivament, la història de Giges ve contada, amb trets més fantasiosos, en el llibre II de la *República* (359 d- 360 b). S’acaba narrat que ell “va seduir la dona del rei, i amb el seu ajut, va atacar el sobirà, el va matar i s’emparà del regne”.

¹¹ Aquest interès de tipus patriòtic es repeteix en molts de pròlegs de traductors del segle XVIII. Veg. el capítol de F. LAFARGA “El siglo XVIII, de la Ilustración al Romanticismo”, en F. LAFARGA, L. PEGENAUTE (Eds.), *Historia de la traducción en España*, Salamanca, 2004, 214.

¹² Segons el capítol citat, aquesta malfiança cap a les traduccions estrangeres (en particular, franceses), també és un tret característic de l’època.

edicions fetes fins al seu temps, especificant la que ha servit de base a la seva traducció (l'esmentada de Peter Wesseling o Pedro Wesselingio, com l'anomena ell), amb la qual cosa fa prova d'haver seguit uns criteris filològics encertats. I de la comparació del seu text manuscrit amb l'original grec sembla desprendre's —per descomptat, caldria una revisió total del manuscrit per afirmar-ho amb més certesa— que el segueix fidelment, amb errades mínimes¹³. La qüestió de la fidelitat o llibertat del traductor respecte de l'original ja es plantejava a Espanya en temps de Pou, debat que havia iniciat la Il·lustració francesa com a reacció a la tradició renaixentista i barroca on es preferia la traducció “bella” més que exacta.¹⁴ Generalment els traductors i teòrics espanyols cerquen un punt mig entre la fidelitat absoluta i la completa llibertat, però no manquen autors que defensin els extrems, i fins i tot n'hi ha que proclamen no haver seguit estrictament l'original¹⁵. Aleshores Pou seria un representant de la tendència més moderna, il·lustrada, que fa prevaldre el criteri d'autenticitat.

Segons el que exposa Calixto Hornero en els seus *Elementos de retórica* (Madrid, 1777), els requisits d'una bona traducció serien: traduir el sentit original de text amb tota la seva força i energia, sense entrebancar-se molt en les paraules; evitar els idiotismes peculiars de la llengua original i usar un llenguatge clar, elegant i “castizo”. Creim que la traducció de Pou segueix bastant bé aquestes normes; fins i tot l'ús d'expressions col·loquials que avui ens semblen inadequades per al caràcter de l'obra, podrien correspondre a un desig de traslladar al castellà aquest casticisme.

Si avaluam la traducció amb un criteri més modern, com l'expressat per García Yebra:¹⁶ dir tot allò que diu l'original, no dir res que l'original no digui, i dir-ho tot amb la correcció i naturalitat que permeti la llengua a la qual es tradueix, tenim que Pou transmet tot el que diu Heròdot i no afegeix conceptes que ell no expressi; les ampliacions que introdueix el traductor tenen més aviat com a fi, segons creim, fer més entenedora l'expressió de per si concisa de l'historiador. El punt més discutible és l'estil adoptat en la llengua d'arribada, ja que realment contenia algunes expressions poc correctes en castellà, que malgrat que haguessin estat fàcilment subsanables, van servir de motiu a l'ambaixador Azara per rebutjar el manuscrit,¹⁷ quan possiblement intervenien també factors de tipus més personal, com hem explicat.

¹³ Fins i tot quan ens diu que respecta els noms geogràfics antics, ens informa que ho fa “por apartarme menos de las ideas originales del autor” (nota (a) del segon full del manuscrit).

¹⁴ A. TABAKI “Ideas y teorías sobre la traducción en el ámbito griego del siglo XVIII”, *TRANS*, 2, 1997, especialment 56- 57. També el capítol de J. M. MICÓ, “La época del Renacimiento y del Barroco”, *Historia de la traducción...*, 176- 197.

¹⁵ R. M. ARADRA, “La traducción en la teoría retórico-literaria española (1750- 1830)”, en F. LAFARGA, (Ed.), *La traducción en España (1750- 1830). Lengua, literatura, cultura*. Edició digital: Alacant, Biblioteca virtual Miguel de Cervantes, 2007, 169- 172.

¹⁶ *Teoría y práctica de la traducción*, I, Madrid, 1982, 43.

¹⁷ Azara, traductor ell mateix, en la línia de Cadalso pretenia una “apropiació espanyola” d'un text en una altra llengua i, fidel als models del segle XVI, donava preferència a l'elegància en la traducció. Veg. l'article “José Nicolás de Azara traductor: la *Historia de la vida de Marco Tulio Cicerón*, de Conyers Middleton”, per G. SÁNCHEZ ESPINOSA en *La traducción en España (1750- 1830)*, 291.

Posteriorment, ja apareguda l’edició impresa, la traducció de Pou va suscitar crítiques enfrontades, tant favorables com desfavorables, com subratlla J. Pòrtulas en l’article que li dedica.¹⁸ Fou elogiada amb entusiasme per Menéndez y Pelayo, però per a M. Fernández Galiano és una simple paràfrasi;¹⁹ també va rebre les crítiques de Concepción Hernando, l’autora d’*Helenismo e ilustración* (Madrid, 1975), la qual assenyala les excessives amplificacions i la incorrecció d’algunes transcripcions. A part que qualsevol obra s’hauria d’analitzar en el context de la seva època²⁰, consideram que en gran part aquest judici negatiu s’hauria d’aplicar a la correcció exercida sobre el manuscrit abans de lliurar-lo a la impremta. És de lamentar que, ja que s’havia retardat tant la publicació del text, la certament necessària revisió no s’efectuà tenint l’original grec a la vista i amb un criteri més modern de primar la fidelitat a aquest, en lloc d’afegir-li encara més circumloquis i suplements.

Tot i així, el text resultant, si no estrictament fidel, sí que és atractiu i de lectura fluïda. Aquesta versió d’Heròdot conserva el mèrit d’haver estat la primera en castellà i d’haver resultat útil durant molt de temps, com proven les successives reedicions que se n’han fet, almenys fins als anys 70 del segle XX (i a més, avui es pot consultar en xarxa). Aquest èxit ens confirma que, després de tot, l’ardu treball de Pou en traduir Heròdot no va ésser debades.

¹⁸ “Sobre el pare Bartomeu Pou, jesuïta i hel·lenista malastruc”, *Randa* n° 48 (2002), 55- 59.

¹⁹ Pròleg de la seva traducció parcial *Herodoto. Nueva versión directa*, Barcelona, 1951.

²⁰ Per exemple, fins al 1961 no es va publicar una obra dedicada a *La transcripción castellana de los nombres griegos*, obra del mateix Fernández- Galiano.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Transcrivim un passatge de la *Història* d'Heròdot, l'inici d'una de les narracions que s'intercalen en el relat principal de la lluita entre grecs i perses (Guerres Mèdiques). Tracta de com el rei lidi Candaules fou mort per Giges, amb la col·laboració de la seva pròpia esposa. N'adjuntam les tres versions: Pou, Despuig i Salvà, perquè es pugui seguir l'evolució del text. Hem conservat la grafia i la puntuació dels originals, així com el subratllat que per a Pou i Despuig indica estil directe.

1. Manuscrit de Pou

VIII. (a)²¹ El bueno de CANDUALES estaba enamorado de su esposa, y tan prendado de ella, que se imaginaba tener la muger mas hermosa del mundo. Poseido de esta idea tomó una impertinente resolucion. Tenia entre sus alabarderos un privado de toda su satisfaccion, llamado GYGES hijo de DÁSCYLO, con quien solía comunicar los negocios mas serios del estado; y muy de proposito se le puso un día á encarecer, y levantar hasta las estrellas la belleza extremada de su muger. Y no pasó mucho tiempo, sin que el apasionado CANDUALES, (como que estaba de Dios su fatal ruina) hablara otra vez así a su valido GYGES: (a)²² Tu amigo, á lo que voy viendo, no quedas persuadido, por mas que yo te lo pondere, de quan hermosa es mi muger. Yo ya lo veo, que entre los hombres menor fe se da á los oídos, que credito a los mismos ojos. Buen remedio; que yo lo haré de modo, que ella, tal y tan bella como Dios la hizo, se presente á tu vista.

Al oir esto GYGES levanta la voz en grito: Señor, le dice, que discurso es ese tan poco sano, ó tan menguado? Haveis vos de querer, y de mandarme ahora, que yo ponga así los ojos en mi soberana? No Señor: que muger que se despoja una vez de su vestido, se despoja con él de su recato, y honor. [...]

IX. (a)²³ Con tales razones se resistia GYGES horrorizado del mal suceso, que la cosa le pudiera acarrear; pero CANDUALES así le replicaba: Ea buen animo, amigo, no hayas miedo de nadie; no de mí cierto, como que quiera yo hacer prueba de tu fee, y buena correspondencia; no de mi muger, no sea que de su parte se te dé algo que llorar. Todo á mi cuenta corre, y nada hay que temer; que yo la urdiré de modo, que ni menos la reyna pueda sospechar, haber sido vista por tí. Sabes como? Te llevare yo mismo al quarto, en que dormimos: allí te ocultaré detras de la puerta, abierta como estará. No bien habré yo entrado, quando alli esté ya mi muger, para venirse con migo á la cama. Al entrar de la puerta hay una alta silla, donde al irse desnudando, irá ella poniendo uno por uno todos sus vestidos, dandote en tanto lugar, á que tu te la mires muy de espacio, y á todo tu placer. Luego que

²¹ (a)Cap. VIII. CANDUALES el ultimo de los HERACLIDAS en el año del mundo tres mil ducientos cuarenta y seis. Nota VF.

²² (a) Esta narracion de HERODOTO, por mas amigo que parezca de cuentos, y rodeos, no lleva traza de ser tan fabulosa, como la que PLATON nos dió del pastor GYGES en el libro segundo de Republica tom. II, pag. 359 de la edicion de HENR. STEPHANO 1758; mayormente concordando ARCHILOCHÓ PARIO poeta muy antiguo con HERODOTO en lo sustancial de el suceso.

²³ Cap. IX. CANDUALES obliga, a que GYGES mire a su muger desnuda.

ella desde su asiento, volviéndote las espaldas, se me venga á la cama, allí tu á espaldas vueltas te escaparás al escondite, sin que ella te vea salir por la puerta á fuera.

X. (b)²⁴ Viendo pues GYGES, que ya no podia huir el precepto, se mostró pronto á obedecer. Quando á CANDUALES le parece ya hora de irse a dormir, lleva con sigo á GYGES á su mismo quarto; y bien presto comparece allí la muger. GYGES, al tiempo que ella entra, y quando va despues despacio dexando allí sus vestidos, se la está contemplando. Ella al cabo vueltas las espaldas se encamina hacia la cama, y se sale á fuera GYGES, pero no tan á hurto, que ella no le eche de ver. Lo bueno es, que al punto le viene á la muger, que era aquella alguna treta de su marido; con lo qual no levanta la voz, como avergonzada, antes hace como que no repara en ello; pero sí se resuelve (a)²⁵ desde aquel punto mismo á vengar la impertinencia indecente de su CANDUALES; pues no digo entre los LYDIOS, sino entre todos los BARBAROS se tiene por grande infamia, el que algun hombre, no que una dama, se dexé ver desnudo.

2. Correcció de Joan Despuig

VIII. Este (c)²⁶ principe estaba tan enamorado y prendado de su esposa, que se imaginaba tener la muger mas hermosa del mundo. Poseido de esta idea tomó una impertinente resolucíon. Tenia entre sus alabarderos un privado de toda su satisfaccíon llamado Gyges, hijo de Dáscylo con quien solia comunicar los negocios mas serios del estado. Pusosele un dia a encarecer y levantar hasta las nubes la belleza extremada de su muger, y no pasó mucho tiempo sin que el apasionado Candaules (como que estaba de Dios su fatal ruina) hablase otra vez a su valido Gyges: (a)²⁷ Tu, Amigo, a lo que voi viendo no quedas persuadido por mas que yo te lo pondero, de quan hermosa es mi muger. Bien veo que entre los hombres menor fè se da a los oidos, que credito a los mismos ojos. Buen remedio; pues yo lo haré de modo, que ella tal y tan bella como Dios la hizo se presente a tu vista. Al oír esto Gyges levanta la voz en grito: ¿Señor, le dice, que discurso es ese tan poco sano y tan menguado?; ¿Habeis vos de querer y de mandarme ahora que yo ponga así los ojos en mi soberana? No Señor: que muger que se despoja una vez de su vestido, se despoja con él de su recato y honor. [...]

IX. Con tales razones se resistía Gyges, horrorizado del mal suceso que la cosa le pudiera acarrear; pero Candaules así le replicaba: Ea buen animo, Amigo, no hayas miedo de nadie; no de mí, como que quiera hacer prueba de tu fidelidad y buena correspondencia;

²⁴ (b) GYGES es visto de la muger de CANDUALES al mirarla furtivamente.

²⁵ Sin incurrir la nota de malicioso, no pudiera una sospechar, que este silencio estudiado de la muger, nacia de la sobrada confianza, que ella hacia de GYGES, á la qual PLATON llamó adulterio?

²⁶ (c) Candaules el ultimo de los Heraclidas en el año del mundo 3246. Nota VI.

²⁷ (a) Esta narracion de Herodoto por muy amigo que parezca de cuentos y rodeos, no lleva traza de ser tan fabulosa, como la que Platon nos dio del pastor Gyges en el libro segundo De Republica Tom. 2º pag. 359 de la Edición de Hen. Stephano 1578; mayormente concordando Archiloco Pario, poeta mui antiguo, con Herodoto en lo substancial del suceso.

no de mi muger no sea que de su parte te dé algo que sentir. Todo corre por mi cuenta, y nada hay que temer: que yo lo dispondré de modo, que ni aun la Reyna podrá sospechar que la hayas visto. ¿Sabes como? Yo te llevaré al quarto en que dormimos: allí te ocultaré detras de la puerta que quedará abierta. Apenas habré entrado, quando entrará tambien mi muger para venirse conmigo a la cama. Al lado de la puerta hay una silla alta, donde al irse desnudando pondrá ella uno por uno todos sus vestidos, dandote lugar entretanto, para que la mires mui despacio y a todo tu placer. Luego que desde su asiento, volviendote las espaldas se encamine a la cama, entonces te escaparás al escondite sin que ella te vea salir.

X. Viendo pues Gyges que no podia huir el precepto, se mostró pronto a obedecer. Quando a Candaules le parece hora de irse a dormir lleva consigo a Gyges a su mismo quarto, y luego comparece alli su muger. Mientras que ella entra, y quando se está desnudando la contempla Gyges, hasta que ella vueltas las espaldas se encamina a la cama, y entonces sale Gyges; pero no con tanto disimulo que ella no lo eche de ver. Vinole luego al pensamiento a la muger, que aquella era alguna treta de su marido, y por esto no levanta la voz como avergonzada; antes bien hace como que no repara en ello; pero sí se resuelve desde aquel mismo punto a vengar la impertinencia indecente de Candaules; pues no solo entre los Lydios, sinó tambien entre todos los barbaros se tiene por grande infamia aun entre los hombres el dexarse ver desnudos.

3. Correcció del bisbe Salvà (edició de 1846)

VIII. Este monarca perdió la corona y la vida por un capricho singular. Enamorado sobre manera de su esposa, y creyendo poseer la muger mas hermosa del mundo, tomó una resolucion á la verdad bien impertinente. Tenia entre sus guardias un privado de toda su confianza, llamado Gyges, hijo de Dáscylo, con quien solia comunicar los negocios mas sérios de estado. Un dia muy de propósito se puso á encarecerle y levantar hasta las estrellas la belleza estremada de su muger; y no pasó mucho tiempo sin que el apasionado Candaules (como que estaba decretada por el cielo su fatal ruina) hablase otra vez á Gyges en estos términos (1)²⁸: “Veo amigo, que por mas que te lo pondero, no quedas bien persuadido de cuán hermosa es mi muger, y conozco que entre los hombres se da menos crédito á los oidos que á los ojos. Pues bien; yo haré de modo que ella se presente á tu vista con todas sus gracias tal como Dios la hizo.”

Al oir esto Gyges, esclama lleno de sorpresa: “qué discurso, Señor, es este, tan poco cuerdo y tan desacertado? ¿me mandareis por ventura que ponga los ojos en mi soberana? No, señor; que la muger que se despoja una vez de su vestido, se despoja con él de su recato y de su honor. [...]

IX. Con tales expresiones se resistia Gyges horrorizado de las consecuencias que el asunto pudiera tener; pero Candaules replicóle asi: “Animate, amigo; y de nadie tengas recelo. No imagines que yo trate de hacer prueba de tu fidelidad y buena correspondencia,

²⁸ (1) Esta narracion de Herodoto, por mas amigo que parezca de cuentos y rodeos, no tiene traza de ser tan fabulosa como la que Platon nos dio del pastor Gyges en el lib. 2° de *república*; mayormente concordando Archilocho Pario, poeta muy antiguo, con Herodoto en lo sustancial del suceso.

ni tampoco temas que mi muger pueda causarte daño alguno, porque yo lo dispondré todo de manera que ni aun sospeche haber sido vista por ti. Yo mismo te llevaré al cuarto en que dormimos, te ocultaré detrás de la puerta, que estará abierta. No tardará mi muger en venir á desnudarse, y en una gran silla, que hay inmediata á la puerta, irá poniendo uno por uno sus vestidos, dándote entre tanto lugar para que la mires muy despacio y á toda tu satisfaccion. Luego que ella desde su asiento volviéndote las espaldas, se venga conmigo á la cama, podrás tu escaparte silenciosamente y sin que te vea salir.”

X. Viendo, pues, Gyges que ya no podia huir del precepto, se mostró pronto á obedecer. Cuando Candaules juzga que ya es hora de irse á dormir, lleva consigo á Gyges á su mismo cuarto, y bien presto comparece la reina. Gyges al tiempo que ella entra y cuando va despues dejando despacio sus vestidos, la contempla y la admira, hasta que vueltas las espaldas se dirige hácia la cama. Entonces se sale fuera, pero no tan á escondidas que ella no le eche de ver. Instruida de lo ejecutado por su marido, reprime la voz sin mostrarse avergonzada, y hace como que no repara en ello (1)²⁹; pero se resuelve desde el momento mismo á vengarse de Candaules, porque no solamente entre los lydios, sino entre casi todos los bárbaros, se tiene por grande infamia el que un hombre se deje ver desnudo, quanto mas una muger.

²⁹ (1) Sin incurrir en la nota de malicioso, ¿ no pudiera sospechar uno, que este silencio estudiado de la muger, nacia de la sobrada confianza que hacia de Gyges, confianza que Platon llamó adulterio?

La publicació de “l’Heròdot” del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea

ALEXANDRE FONT JAUME

MARIA ROSA LLABRÉS RIPOLL

Resumen

La traducción española de la *Historia* del griego Heródoto, sin duda la obra más conocida del P. Bartomeu Pou, y la que le dio más prestigio, no fue publicada hasta medio siglo después de ser escrita, pese a las numerosas gestiones con D. Antoni Despuig, el futuro cardenal, y con los condes de Campomanes y de Floridablanca, en buena parte como consecuencia del informe, interesado, del embajador M. Azara. Finalmente vio la luz, gracias al patronazgo de D. Joan Despuig, no sin vencer grandes dificultades. Pero la obra que se imprimió no era exactamente el original del P. Pou, sino un texto que había sufrido, por lo menos dos correcciones: la del propio Joan Despuig y la del futuro obispo de Mallorca, Miquel Salvà.

Palabras clave: *Bartolomé Pou, Heródoto, Historia, traducción, griego, Despuig*

Abstract

The Spanish translation of the Greek Herodotus's *History*, presumably the best known and most prestigious work by P. Bartomeu Pou, was only published half a century after having been written, in spite of his frequent negotiations with D. Antoni Despuig, later cardinal, and with the counts of Campomanes and Floridablanca; this was mainly due to the ambassador Azara's biased report. After many a difficulty, the translation finally came to light thanks to D. Joan Despuig as sponsor. But the printed work was not exactly P. Pou's original, because the text had, at least, suffered two corrections, one from Joan Despuig himself, and another from Miquel Salvà, who later became bishop of Mallorca.

Key words: *Bartolomé Pou, Herodotus, History, Translation, Greek, Despuig*

L'insigne humanista algaidí P. Bartomeu Pou destacà sobretot per la seva dedicació al llatí, llengua a la qual dedicà la major part dels seus desvetllaments; no obstant, és més coneguda la seva labor com a hel·lenista, i especialment la traducció al castellà dels nou llibres de la *Història* d'Heròdot, la primera que es publicà a Espanya i, durant molts d'anys, l'única.¹ S'edità a Madrid el 1846, amb un preàmbul de l'editor, Josep Mª Quadrado, i un pròleg del traductor. Pagà íntegrament l'edició Joan Despuig i Safortessa, nebot del cardenal Despuig i deixeble del P. Pou, de qui, precisament, havia après el grec. A l'admiració que Despuig sentí pel seu mestre devem, per tant, l'edició d'aquesta obra, una edició que comptà també amb la seva petita història, llarga i atzarosa.

¹ Hauríem d'esperar a 1949 a tenir una altra versió castellana d'Heròdot, però no a Espanya sinó a Argentina, la publicada per Mª Rosa LIDA DE MALKIEL (*Heródoto, Los nueve libros de la Historia. Traducción y estudio preliminar por María Rosa Lida de Malkiel. Buenos Aires, W. M. Jackson, 1949*).

La correspondència entre el P. Bartomeu Pou i el futur cardenal Despuig, publicada per Miquel Batllori, deixa entreveure les primeres passes d'aquest llarg procés, en tant que gràcies als treballs de L. Gil Fernández i A. Astorgano Abajo podem seguir les vicissituds subsegüents. La documentació inèdita que aquí s'aporta completa aquests treballs, alhora que ens permet ponderar la controvertida versió d'Heròdot i valorar les correccions de Joan Despuig i del bisbe Salvà.

El P. Pou acabà de traduir els nou llibres d'Heròdot a Bolonya, el 1794, d'acord amb el que escriu a Antoni Despuig,² després de fer-hi feina fins i tot malalt.³ Havia pres com a model l'edició grecollatina de Peter Wesseling (Petrus Wessenlingius) a Amsterdam, 1763, com ell mateix ens informa en el pròleg de la traducció. La seva intenció era fer una edició bilingüe grecocastellana i que la publicàs a Madrid Antonio de Sancha, que era, juntament amb Ibarra, l'impressor de més fama a Espanya, ja que reservava la tipografia de Giambattista Bodoni, a Parma, que era la que a Pou li agradava més, per al manuscrit del seu llarg poema *Bassis*, que esperava publicar amb el patrocini del futur cardenal Despuig; quan no l'obtingué, pensà que Bodoni podia imprimir la versió d'Heròdot i cercà la influència de José Nicolás de Azara,⁴ brillant intel·lectual i hàbil diplomàtic, aleshores ambaixador a la Santa Seu, prometent-li la dedicatòria de l'obra. Azara, caut, demanà una mostra de la traducció, i sigui perquè no li agradàs o per altres motius, com després es veurà, no acceptà el patrocini, però amb diplomàcia degué convèncer Pou que no li convenia publicar a Itàlia, al·legant la prohibició d'introduir a Espanya llibres espanyols impresos a fora.⁵

Pou, aleshores, cercà altres patrocinadors a Espanya, a través d'Antoni Despuig, de qui no queda constància que sol·licitàs directament la publicació del seu Heròdot perquè li havia demanat ja, inútilment, la de *Bassis*.⁶ Cregué en principi que el podria ajudar Antoni de Sentmenat i Castellà, amb vinculació a Mallorca, que aquell mateix any de 1784 era nomenat patriarca de les Índies Occidentals, encara que segurament tenia molts de dubtes per l'actitud tan antijesuítica del nou patriarca.⁷ Més tard, Jacinto Díaz de Miranda, que aleshores era encara amic íntim seu i aquells anys havia gestionat a Madrid, inútilment, la publicació del *Plan de una librería selecta*, féu unes primeres gestions amb el comte de Campomanes, que es mostrà interessat en l'edició de l'Heròdot de Pou, com es dedueix de la carta del comte a l'humanista algaidí de 31 de març de 1785, que s'inclou més endavant. Campomanes no sols era un brillant polític (aleshores ocupava el ministeri d'hisenda i la

² "Tenc l'Heròdot traduït ja a l'espanyol", escrivia en llatí el P. Pou a Antoni Despuig el 25 d'abril de 1784. Vegi's Miquel BATLLORI, *Cartas del P. Pou al cardenal Despuig*, epist. X, Mallorca, 1946, 257.

³ BATLLORI, *Cartas*, ep. X, de 25 d'abril de 1784, 257; vegi's també 145.

⁴ BATLLORI, *Cartas*, ep. XI (19 de juny de 1784), 257; vegi's també 146.

⁵ Com recorda el propi Pou al "Prologo del Traductor" de la versió d'Heròdot, XIII de l'edició de 1846.

⁶ A. Despuig es negà sempre a publicar cap obra del P. Pou, sense que sigui una excepció la biografia de Sta. Catalina Tomàs, que necessitava amb motiu de la seva beatificació. Amb molta probabilitat aquesta actitud obeïa al temor que el patrocini d'un ex-jesuïta perjudicàs la seva carrera eclesiàstica. En aquest sentit, no és descartable que la impressió de la versió d'Heròdot per Joan Despuig tingués un cert valor compensatori.

⁷ L'opinió de Pou respecte a Sentmenat queda clara a la carta a Antoni Despuig de 2 d'octubre de 1782, en la qual li demanava que felicités Sentmenat per haver estat designat bisbe, però que actuàs amb cautela, ja que (traduec del llatí) "sent a dir que [Sentmenat] és persona molt allunyada dels homes de l'extincta Companyia, cosa que, certament, no cal, car tots nosaltres sempre vàrem ésser d'allò més amics d'ells" (BATLLORI, *Cartas*, ep. II, 234).

fiscalia del Consell de Castella, que molt aviat, el 1786, presidiria) i un intel·lectual de prestigi (acadèmic de la Llengua i president, precisament, de la Reial Acadèmia de la Història) sinó, sobretot, un hel·lenista. Era el patrocinador adient, de manera que Pou s'apressà a escriure a Antoni Despuig, el 14 de desembre de 1784, perquè no fes cap gestió: “a la carta pròxima passada et demanava sobretot que persuadissis, de part meua i teua, el patriarca Sentmenat perquè tingués a bé publicar la meua traducció espanyola d'Heròdot, però ara no convé tractar aquest assumpte amb ell. El comte de Campomanes, assabentat de la meua versió castellana d'Heròdot, m'ha fet saber que estaria content que li dedicàs l'obra. La cosa és així: amb l'amistat de Campomanes tot em serà propici; amb la seva enemistat, advers”.⁸

El P. Pou escrigué des de Bolonya a Campomanes, el 14 de març de 1785, una sentida carta, en la qual confessa que li deu l'orientació cap als estudis grecs: “Había yo emprendido el estudio de la literatura griega cuando llegó a mis manos, allá en España, el periplo de Hannón, que, vertido al español e ilustrado a maravilla, acababa de publicar Vuestra Señoría Ilustrísima. Su lectura hizo de mí tal impresión que desde aquel punto navegué a velas llenas [...] hacia la Grecia antigua, hasta llegar a la Jonia asiática”. Al mateix temps li demana “dar a la Patria su propio Herodoto, bajo la protección de un sabio capaz de hacer justicia al mérito de Herodoto”, i li ofereix la dedicatòria del llibre.⁹ La resposta de Campomanes no es fa esperar. Seduït per la possibilitat de patrocinar la primera versió espanyola d'Heròdot, el 7 de març de 1785 li ofereix no sols facilitar l'edició, sinó col·locar el text de P. Wesseling amb els manuscrits d'El Escorial, i corregir la versió “por si en el español se hallare alguna palabra menos propia a causa de la distancia en que vuestra merced vive”.¹⁰ Resulta si més no curiós que Campomanes, sense tenir encara el text de Pou i, per tant, sense haver-lo llegit, doni per suposat que la traducció conté italianismes, tres mesos abans del demolidor informe d'Azara que després veurem.

El dos de maig de 1785 Pou anunciava a Campomanes el proper enviament del darrer llibre de les *Històries* d'Heròdot ja traduït i anotat;¹¹ Campomanes passà l'original a fra Juan de Cuenca, monjo escurialenc protegit del propi Campomanes, per tal que col·locàs el text grec amb els manuscrits d'El Escorial, recollís les variants i anotàs les particularitats lingüístiques que observàs en la traducció.¹² Fra Juan de Cuenca, aclaparat per altres feines, no tingué enllestit el treball fins el 1790; el 3 de setembre d'aquell any escrivia al comte de Campomanes que “la censura del Heródoto la tengo hecha después de haberlos visto y leído [sc., els llibres de la *Història*] uno a uno, esperando aviso de V. S. para remitirlos, como también que los podría llevar yo si acaso V. S. gustara [...]”.¹³ El 25 Campomanes li contestava animant-lo a continuar la tasca però advertint clarament que era més urgent posar a punt el catàleg dels manuscrits grecs d'El Escorial.¹⁴ Havia, sense dubte, perdut l'interès per la publicació de la versió de l'Heròdot, que va quedar oblidada. El 1791 escrivia Pou al

⁸ BATLLORI, *Cartas*, ep. XII, 261-262. Original en llatí.

⁹ El text complet de la carta, publicada per Luis GIL FERNÁNDEZ, *Campomanes, un helenista en el poder*, Madrid, 1976, 170-171, es pot veure a l'Apèndix Documental, 1.

¹⁰ El text complet de la carta (GIL, 172) s'adjunta a l'Apèndix Documental, 2.

¹¹ Carta a BATLLORI, *Cartas*, 146-147.

¹² GIL, *Campomanes*, 83 i 89.

¹³ Carta publicada per GIL, *Campomanes*, 189.

¹⁴ Gil, *Campomanes*, 84.

seu amic Ramon Foguet: “No sé si corre en prensa mi Herodoto. V. escriba”.¹⁵ És, per tant, lícit demanar-se, com fa A. Astorgano, si Campomanes volgué realment patrocinar l’Heròdot,¹⁶ com sosté L. Gil, que atribueix a l’excessiu perfeccionisme del comte el fracàs de l’empresa;¹⁷ els fets, de qualsevol manera, mostren un desinterès de Campomanes en la traducció de Pou després de l’entusiasme inicial. No és plausible pensar que aquesta publicació oferís cap obstacle insuperable al comte.

Gairebé al mateix temps que amb Campomanes, Pou feia gestions vora el totpoderós comte de Floridablanca, aleshores secretari de despatx d’estat, i el 30 d’abril de 1785 li demanava una pensió doble¹⁸ i la publicació de l’Heròdot,¹⁹ al·legant raons de caire patriòtic, és a dir, tenir en espanyol Heròdot. Floridablanca molt aviat, el 14 de juny, va demanar a l’ambaixador a Roma, José Nicolás de Azara, informació sobre el mèrit de l’obra i circumstàncies personals del P. Pou, tot reenviant-li la seva súplica. Azara contestà gairebé a volta de correu, el 29 de juny, amb un despatx ben conegut i publicat en diverses ocasions,²⁰ que, amb gran sagacitat, desacredita completament l’obra del P. Pou. Comença per alabar-lo com a persona, segurament per allunyar les sospites d’enemistat, i a continuació, fonamentant-se en una mostra de la traducció que li havia enviat Pou, censurar l’estil pels italianismes i, a l’hora de valorar l’exactitud de la traducció, excusar-se en la brevetat de la mostra i en la seva possible falta de representativitat per no donar opinió. Recalca la conveniència de mantenir els exjesuïtes ocupats, per evitar possibles conspiracions (una *strategia della distrazione*, com molt bé l’anomena N. Guasti²¹) i, com de passada, proposa la concessió de la doble pensió, no a Pou, sinó a un exjesuïta protegit seu, Antonio Requeno.

La censura que Azara fa de l’estil de Pou marcà una pauta seguida, no sols pel comte de Floridablanca, sinó també pels autors posteriors, incloent-hi Miquel Batllori, que atribueix la duresa de la traducció no a italianismes, però sí a catalanismes: “basta examinarla [la versió de Pou] con cierta detención y cotejar cualquier página con el original para darse cuenta de que la traducción es tan exacta como dura y preciosa, al fin como de

¹⁵ BATLLORI, *Cartas*, 149.

¹⁶ A. ASTORGANO, “El mecenazgo literario de Campomanes y los jesuitas expulsos”, i especialment el cap. II, 2, 3, “Relaciones entre Campomanes y Bartolomé Pou” a D. MATEOS (ed.), *Campomanes, doscientos años después, congreso internacional Campomanes (1723-1802)*, Oviedo, 2003.

¹⁷ GIL, *Campomanes*, 83.

¹⁸ La pensió doble, concessió graciosa del rei als jesuïtes expulsos amb rellevants mèrits literaris, hagués permès a Pou alleugerir la seva situació econòmica i atendre a les despeses d’impressió de l’Heròdot.

¹⁹ Es reproduïx la carta, publicada per A. ASTORGANO ABAJO, “El conde de Aranda y las necesidades económicas del abate Requeno en 1792”, a E. SERRANO, E. SARASA, J. A. FERRER (coords.), *El conde de Aranda y su tiempo*, Zaragoza, 2000, 563, a l’Apèndix Documental, 3.

²⁰ El document original es troba a ACS, Estado, 499. Minuta a AMAAEE, Santa Sede, 356, (1785), 22; 12; el publicà per primera vegada Carlos E. CORONA BARATECH, *José Nicolás de Azara*, Zaragoza, 1948 (ed. facsimil de 1987), 135-137; fou després publicat per G. SÁNCHEZ ESPINOSA, *Memorias del ilustrado aragonés José Nicolás de Azara*, Zaragoza, 2000, 21 i ASTORGANO, “El mecenazgo” 565. Miquel Batllori (*Cartas* 147-148) la publicà parcialment. Pel seu interès, s’adjunta a l’Apèndix Documental, 4.

²¹ Niccolò GUASTI, “L’esilio italiano dei gesuiti spagnoli. Identità, controllo sociale e pratiche culturali (1767-1798)”, *Biblioteca del XVIII secolo*, 2, Roma, 2006, 518.

quien no había tenido hasta entonces el castellano ni por lengua materna, ni por lengua literaria, como mallorquín que era y humanista grecolatino”²²

El despatx d'Azara ha despertat sospites. Resulta clar que l'informe està pensat per desacreditar Pou i afavorir l'abat Requeno; però s'ha volgut veure en l'actuació de l'ambaixador el reflex d'una animadversió personal envers Pou, tal vegada com a conseqüència de l'enemistat entre l'humanista algaidí i Esteban de Arteaga, també exjesuïta, però amic i *fac totum* d'Azara. Ambdós varen xocar varies vegades, perquè Pou, de pensament molt conservador, considerava excessivament moderna –i, per tant, perillosa– la filosofia d'Arteaga. Aquesta ve a ser la posició d'A. Astorgano, si bé assenyala que l'enemistat entre ambdós exjesuïtes és posterior a 1785.²³ N. Guasti, per part seva, afegeix que la raó cal cercar-la en la profunda aversió que Azara sentia contra els membres més ignacians de l'extincta Companyia, representats per Aymerich i Pou: “e quindi più plausibile che Azara, screditando la traduzione di Erodoto di Pou abbia voluto seguire un'esplicita richiesta di Arteaga; resta comunque il fatto che il religioso maiorchino rappresentava alla perfezione quel prototipo di ignaziano-umanista che l'ambasciatore reputava pericoloso e cercava di avversare”.²⁴ En realitat, el propi Pou ens dona la clau per interpretar l'enemistat certa entre Azara i ell mateix (si bé se n'adonà de les intencions de l'ambaixador més tard) gràcies a la correspondència (en concret, una carta de 8 de febrer de 1792) amb Ramon Foguet, canonge de Tarragona i, segurament, l'amic més íntim del nostre humanista. La carta és d'uns anys després del despatx d'Azara, però segurament reflectia una situació arrossegada ja d'enrera. Pel que es dedueix, R. Foguet passava pena que Pou, de temperament molt irascible, no donàs a Azara motiu per actuar contra ell, precisament en un moment en què Antoni Despuig era absent de Roma i no podia intervenir. L'humanista algaidí li contestava: “[...] esté V. seguro que nada hay que temer. Yo lo hablé con Despuig, y por mi mismo ya veis que nada debía temer de este aragonés [Azara]. Yo no me meto en nada; vivo en sumo retiro; no tengo ocasión de decir sin adulación lo que pienso. Lejos Despuig de Roma, ni sabrá el aragonés si yo vivo en ella. Antes el disgusto provino de que yo estubiese cerca de Despuig, i que éste no contase con un *disfato* (expulso), por nombre Arteaga, favorecido del aragonés por ser tan buen filósofo como él *a la dernière*. El *disfato*, a quien yo en Bolonia más de una vez había procurado apear de su filosofía [...]”.²⁵ Azara, per tant, volia que Despuig prengués sota la seva protecció Arteaga i no Pou, home ancorat a les posicions tradicionals jesuítiques; aquesta podia ser, en definitiva, la causa principal de l'animadversió d'Azara.

²² BATLLORI, *Cartas* 148.

²³ ASTORGANO, “El mecenazgo”, 290-292.

²⁴ GUASTI, 521. Guasti arriba a dir que la dedicació de Pou a les lletres clàssiques obee a un projecte cultural de la Companyia que els mantistes intentaren realitzar, punt de vista molt encertat des del moment que Pou defensava el 1763 a Cervera la reforma dels estudis mitjançant un retorn a la puresa dels estudis llatins (Bartomeu POU I PUIGSERVER, *Las tesis de Calatayud*, traducció i notació de textos clàssics Alexandre FONT JAUME, selecció i notes Sebastià TRIAS MERCANT, Barcelona, 1992, 11-20). Però aquesta línia humanista s'ha de completar amb una altra “patriòtica” que intenta equiparar la cultura espanyola a l'europea. D'aquí la importància de publicar un autor desconegut a Espanya (vegi's Bartomeu POU I PUIGSERVER, *Bassis*, edició, preliminar, traducció i notes d'Alexandre FONT JAUME, Palma de Mallorca, 2009, 9-15).

²⁵ Carta publicada per BATLLORI, *Cartas*, 170-171.

Sigui com sigui, l'informe de l'ambaixador va tenir un èxit complet. Floridablanca no donà al nostre humanista la pensió doble, que sí concedí al recomanat d'Azara, l'abat Requeno, ni publicà l'Heròdot, que hagué d'esperar més de mig segle per veure la llum, òrfena del text grec i encara després de nombrosos contractemps, gràcies al concurs particular de Joan Despuig.

Curiosament, Joan Despuig comptà també amb un informe negatiu del valor de la versió de Pou. És anònim, sense data ni nom de la persona a la qual va adreçat i escrit, a més, amb una lletra rodoneta acurada, que fa difícil la identificació del remitent. No obstant, de l'informe, escrit quan el P. Pou era ja mort (és a dir, a partir de 1802), es dedueix que Joan Despuig, sens dubte el destinatari de la missiva, mogut pels escrúpols que sentia davant la correcció (i, per tant, la manipulació) del text del P. Pou, demana consell al seu corresponsal, un hel·lenista, probablement, i aquest li recomana respectar el sentit del text però suprimir els catalanismes i italianismes i eliminar notes, alhora que aconsella que la publicació del text es faci a Mallorca:

Quando se trata de corregir la obra de un autor que no vive, parece justo respetar su memoria; y tanto más quanto que adquirió en su vida sea mas respetable. La traducción de Herodoto, hecha por el erudito P. Pou, debe mirarse como una propiedad de su espíritu, confiada a la amistad, no para que la mejorase, sino para que publicándola diese a conocer su valor. Mirábala como la primera que hasta su tiempo se hicieron, y esto, después de haber estudiado el texto original en las mejores ediciones y cotejándole con las mejores versiones hechas de el. Siendo, pues, profundamente sabio en la lengua griega y estando persuadido de que conocia tan bien la propia, parece que su intención sería que se diese a luz, tal qual salió de sus manos; y, por tanto, que sería una especie de infidelidad el alterar en un solo ápice su sentido.

Mas no se sigue de aquí que se deba tratar con igual miramento su estilo: puesto que el autor, por instruido que se creyese en su lengua, no podia no conocer que su larga residencia en país extranjero y el uso familiar de una lengua extraña debían alterar no poco su dicción. Y como aparezca por ella misma que ya sea por imitar la sencilla gravedad que reyna en el estilo de Herodoto, ya por hacer gala de su destreza en la lengua propia abatió muchas veces su frase en demasia, hasta caer en trivialidades que rebasan el mérito de su trabajo y deslucen su versión, es claro que corregirle en esto será hacer un gran servicio a su memoria.

Lo ocurrido con los Señores Miranda y Verí, que revieron este M.S. hace presumir que el autor, si viviese, rehusaría tal vez, este servicio. Mas como ésta fuera una niñería de su amor propio, la amistad, conociéndola, no debe consentirla, sino obrar como una tierna madre, que resiste los caprichos y berrenchines del hijo más querido.

He aquí lo que a mi juicio fixa el límite que debe seguirse en esta corrección, y yo diría en un prólogo para cohonestar ante el público cualquiera que se hiciese: esto es, respetando religiosamente la sentencia del autor, y sin alterar su estilo, corregir sus frases en todo quanto pudiese ofender a su digna memoria.

Menos escrúpulo tendría en suprimir las inútiles notas y inscripciones marginales de los llamados capítulos, la superabundancia de las letras mayúsculas y otras cosuelas que son puramente accidentales de la obra y la afean.

Veo que este trabajo será impertinente. Hariase más fácil si se toma desde luego la pluma para emprender una copia del M.S. y meditando al paso su estilo corregir en él quanto fuese conforme al principio asentado. El digno amigo del autor, joven, aplicado, instruido en ambas lenguas y interesado en la gloria de su amigo debe, y me atrebo a decir puede acometer esta empresa, sin pereza ni desconfianza; antes bien, seguro de que en ello desempeñará un oficio muy propio de su amistad y del amor al país en que ambos nacieron.

Este amor pide también que la obra se publique en Mallorca, para que la España le deba del todo tan recomendable presente; y que a este fin se fomite alguna de sus imprentas, surtiéndola de quanto fuere necesario para ello; lo qual, a mi juicio, sería reintegrado por el producto de la edición. Si faltase quien se encargue de la empresa, se podrá hacer por subscripción.

Preferir la nueva imprenta de Barberi sería muy acertado, puesto que el tío del impresor, sugeto instruido y laborioso tomaría sobre sí la parte más molesta del trabajo y serviría al editor de grande alivio. En cualquiera caso se debe contar para esta empresa con todo lo que quepa en las facultades de quien no puede ya ofrecer otra cosa que su deseo de verla concluida.²⁶

És possible que el corresponsal fos Miquel Salvà Munar, algaidí com el P. Pou, home erudit sobretot en Història que fou nomenat membre de l'Acadèmia d'Història i de la Junta d'Instrucció Pública, a més de cronista oficial del regne de Mallorca, i que arribaria a ser bisbe de la Seu mallorquina. Amb ell mantingué Joan Despuig una bona amistat, reflectida en una correspondència molt interessant que caldria un dia publicar. Gràcies a aquesta correspondència sabem que el 1825 J. Despuig encarregà a M. Salvà la correcció de la versió poviana d'Heròdot i que Salvà, obligat per l'agraïment que li devia, acceptà: "Hace algunos días me habló el amigo D. Francisco de la traducción de Herodoto hecha por el P. Pou, y le dije que con el mayor gusto emprendería su revisión, para ver si ponerla en un castellano que hiciere agradable su lectura, pues en cuanto a la exactitud de la versión ningún recelo podía haber, siendo hecha por un helenista tan consumado". A la carta mostra alguna desconfiança sobre les seves possibilitats per du a terme la tasca, i explica la formació grega que té, sobretot autodidacta (havia estudiat a la Universitat Literària de Mallorca on, si de cas, rebé els rudiments de la llengua).²⁷

No obstant, semblava que la demora era el destí reservat a la publicació del l'Heròdot. Més de sis anys després, M. Salvà no havia rebut encara l'original,²⁸ i el 27 de juliol següent (probablement; la carta no especifica l'any), davant els dubtes de J. Despuig, li aconsellava encara les gestions a fer per tractar amb el propietari d'un original de la traducció, un home irascible (segurament D. Bartomeu Cloquell), i per trobar el que tenia Verí.²⁹ Finalment, el

²⁶ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 175 M, 3/7.

²⁷ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 74 M, 1. Es reproduceix a l'Apèndix Documental, 5.

²⁸ Carta del 16 de novembre de 1831. ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 74 M, 1/2.

²⁹ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 74 M, 1/13.

21 de setembre de 1834 (probablement; l'any no és esmentat a la carta) M. Salvá comunica a J. Despuig que ja té enllestit el llibre I,³⁰ situació que no haurà variat gairebé un any després.³¹

A més de la correcció de M. Salvá és segura la del propi Joan Despuig. No sols tenim d'això el testimoni de J. M. Quadrado³²; també se'ns han conservat els primers apartats del llibre I de la *Història* d'Heròdot corregit per mà de Despuig.³³

La publicació es retardaria encara més de deu anys; fins el 1846 no sortí la primera edició, impresa a Madrid i sense el text grec, malgrat les gestions fetes per J. M. Quadrado amb Carlos Aribau, a qui en principi interessava una edició bilingüe per utilitzar a la universitat.³⁴ J. Despuig hagué de pagar totes les despeses de la impressió. No fou possible vèncer la indiferència amb la qual, sota una aparença d'interès, era rebuda la versió de Pou. Com escrivia J. M. Quadrado a Despuig el 24 d'abril de 1843, "no hay más que tender la vista por un lado a la obra, demasiado grave, seria y erudita para estos tiempos, y, por otro, a los azares políticos que absorben la atención a la multitud de obras frívolas que ocupan a los pocos que leen, a la esquividad del público o a la codicia de los librerros."³⁵ *Nihil novi sub sole*.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1. Carta del P. Bartomeu Pou al comte de Campomanes, de 14 de març de 1785

Ilmo. Sr.:

Desde luego me tomaré la licencia de decir en esta carta que la singular doctrina de V. I., tan justamente aplaudida de todos los sabios, me da un motivo seguro de esperar que ésta mi pequeña demostración, antes que ambiciones, deberá parecer del todo debida al mérito literario de V. I., a quien tengo el honor de presentar una traducción castellana del griego Heródoto; la primera que sepa yo haberse hecho del Padre de la historia en romance semejante; y la que sin duda alguna sé yo muy bien ser fruto del buen ejemplo que V. I. me dio en la cultura de la lengua griega, en un tiempo en que no era ésta la más conocida de nuestros españoles.

Había yo emprendido el estudio de la literatura griega, cuando llegó a mis manos en España el Periplo de Hannón que vertido al español e ilustrado a maravilla acababa de publicar V. I. Su lectura hizo en mí tal impresión que desde aquel punto navegué a velas llenas, no por las costas de la Barbaria en seguimiento de las Islas Fortunadas o del Cabo de Buena Esperanza, sino hacia la Grecia antigua, hasta llegar a la Jonia asiática. Allí, después

³⁰ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 74 M, 1/13bis.

³¹ El 26 d'agost de 1935. ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 74 M, 1/4bis.

³² Autor d'un opuscle on s'esmenta tal circumstància, *Memoria necrológica que el Sr. D. Juan Despuig y Zaforteza, como a su respectivo presidente dedican la Real Sociedad de Amigos del País, y la Academia Provincial de Bellas Artes*, Palma de Mallorca, 1853, 12.

³³ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 75 M, 3/5.

³⁴ BATLLORI, *Cartas*, 150-151.

³⁵ ARM. Marqués de la Torre, Montenegro, 74 M, 16/4.

de un largo y trabajoso viaje, tuve por fin el consuelo de tratar al famoso Heródoto cara a cara, sin medianero y sin intérprete bilingüe; pero me corrí un poco, cuando, fuera de toda mi expectación, le vi quejoso de que todavía no se le hubiese hecho español, cuando a porfía todas las demás naciones de la Europa se lo habían procurado hacer su propio ciudadano no en una sola versión en su lengua viva.

Oídas, pues, sus razones, me pareció que en todo rigor de justicia pretendía aquel padre de la historia que se le concediese la naturaleza en una nación en que un sabio de primera clase, un erudito a lo antiguo y a lo moderno, un Conde de Campomanes presidía a la justicia en el Supremo Consejo de Castilla y a la literatura en la Academia de la Historia. Determiné, pues, de servir a tan famoso historiador; ofrecíle mi pluma para una traducción española, del todo persuadido de que, si Heródoto se presentaba una vez a V. I. hablándole jónico-ibero, no dejaría de obtener aquella misma protección que antes le mereció Jenofonte de Gracián ático-hispano; esperando aún más del gusto finísimo de V. I. que querría condonar el desaliño de la traducción a la belleza del original, sabiendo ser inimitable toda la gracia de las nueve Musas del jonio Heródoto. Si mi obra no fuese del agrado de V. I., lo sería sin duda mi intención de dar a la patria su propio Heródoto bajo la protección de un sabio, capaz de hacer justicia al mérito de Heródoto.

Bolonia, 14 de marzo de 1785.

P. Bartolomé Pou

Ilmo. Sr. Conde de Campomanes.

2. Carta del conde de Campomanes al P. Bartomeu Pou de 7 de març de 1785

Muy Sr. mío:

He recibido con mucho gusto la carta de Vm. de 14 del corriente en que venía incluida la epístola latina acerca de la traducción española de Heródoto de que antes me había hablado el Chantre de Oviedo, Dn. Jacinto Díaz de Miranda, sujeto de la literatura y prendas que Vm. insinúa que va a conciliarse gran fama con la versión de Marco Aurelio. Apruebo y aplaudo el pensamiento de Vm., quien puede estar cierto de que facilitaré la impresión con el texto griego de su Heródoto y aun repasaré la versión, por si en español se hallase alguna palabra menos propia a causa de la distancia en que Vm. vive.

También haré reconocer si en los manuscritos griegos del Escorial se halla algún códice que pueda suministrar variantes que adornen o aclaren el texto y está bien me dirija su versión y notas por mano de mi sobrino o de la forma que juzgue más conveniente.

El trabajo que Vm. intenta emprender de la versión de Platón es muy loable y digno del mayor favor, pudiendo Vm. asegurarse de que nada omitiré para ayudarle en unas tareas que interesan la instrucción nacional y la extensión del idioma español.

Madrid, 31 de marzo de 1785.

El Conde de Campomanes

Rvdo. Padre Bartolomé Pou.

3. Carta del P. Bartomeu Pou al comte de Floridablanca, de 30 d'abril de 1785

“Excelentísimo Señor:

Animado yo por la fama pública y persuadido del dictamen de algunos eruditos de primera clase, pongo en las manos de Vuestra Excelencia esta mi súplica, dirigida a aumentar el esplendor de la literatura española.

La voz pública de la Europa entera aclama a Vuestra Excelencia por el Mecenazgo de este siglo, y el parecer de los eruditos, que yo no dudé de seguir, me aseguró que una traducción castellana del padre de la Historia, Herodoto Halicarnaseo, la cual envié ya a Madrid dispuesta para la prensa, y otra versión española de toda la Filosofía del divino Platón, en la que voy ahora trabajando, no sólo serían del agrado de Vuestra Excelencia, sino que aún me conciliarían su alta protección, dándome en el aumento de pensión los medios con que yo pueda publicar en la lengua materna de los autores clásicos expresados, de cuya versión carece todavía la patria. Teniendo ya las otras naciones cultas dos i más traducciones en sus respectivos idiomas de aquellos mismos escritores y primeros maestros de toda cultura y de la más delicada humanidad.

Yo, pues, contento, por otra parte, con la manutención que Su Majestad Católica tuvo la bondad de asignarme, únicamente paso a suplicar aquel aumento de pensión que fuere del agrado de Vuestra Excelencia, con la mira de poder servir a la Patria, acallando al mismo tiempo las instancias continuas que me están repitiendo al oído, según a mí me parece, Herodoto y Platón, personajes del carácter que Vuestra Excelencia sabe mejor que nadie en la República de las Letras, los cuales desearán hablar el español y, sin el favor de Vuestra Excelencia, bien ven que nunca han de poder hablar públicamente.

Ellos, pues, se lisonjean, si una vez se vieren greco-hispanos, de que tendrán en la satisfacción pública del genio español un seguro garante de su reconocimiento para con Vuestra Excelencia, y yo de mí me prometo un ánimo eternamente obligado a la liberalidad que suplico y espero de mano de Vuestra Excelencia.

Bolonia, 30 de abril de 1785.

Besa la mano de Vuestra Excelencia su más humilde servidor.

Bartolomé Pou”

4. Carta de l'ambaixador Azara al comte de Floridablanca, de 29 de juny de 1785

Roma, 29 de junio 1785

Excmo. Señor.

Muy Señor mío: En carta del 15 del corriente me incluye VE el memorial que le ha dirigido el exjesuita Bartolomé Pou, residente en Bolonia, proponiendo las dos traducciones de Herodoto y Platón y me manda VE que me informe del mérito de este sujeto y de sus obras.

Como tengo noticias anticipadas de uno y otro puedo contestar a VE, sin pérdida de tiempo, y decirle lo que sé en esta materia. Dicho sujeto, por sus cualidades personales y por su mucha aplicación es digno de que la piedad del Rey le atienda. Hace tiempo que por medio de un amigo mío me propuso la impresión de su traducción de Herodoto, solicitando con gran instancia dedicármela. Yo, por la afición que tengo a los libros y a promover todo lo que sirve de lustre a nuestra Nación, convine en ello, pero quise preventivamente ver por mis ojos de lo que se trataba, y pedí que me enviase una muestra de dicha traducción. Habiéndola examinado conocí, sin mucha dificultad, que no era de la perfección que yo hubiera querido, pareciéndome que la frase era muy poco castellana, y así me excusé de la dedicatoria y del empeño de promover la edición. En la pequeña muestra que yo he visto, poco juicio se puede formar de la exactitud de la aversión, porque podría ser algún trozo escogido, y en estas materias es necesario examinar el todo para poderlo apreciar. Lo que sí me parece que puede asegurar a VE es que dicha traducción, en punto de elegancia, que es el principal mérito del original, está muy distante de imitarlo.

Ya que tengo esta ocasión de hablar a VE de literatura de nuestros exjesuitas, me tomo la libertad de representarle lo útil que es, aún por razones políticas, el fomentar la aplicación de esas gentes, y a distraerles de aquel espíritu de intriga y de cavilación en que están empapados, todos sin excepción. El año pasado, el exjesuita Don Vicente Requeno publicó una obra sobre la Pintura de los Antiguos, la cual, aunque llena de defectos por lo respectivo al arte y a la historia de él, contiene el descubrimiento de la verdadera pintura al encausto, que fue muy usada de los antiguos, cuyo secreto, perdido enteramente, había dado motivo a una infinidad de experiencias y libros que se han hecho en Francia, sin haberlo podido adivinar. Dicho secreto es muy curioso y ha costado al autor infinito trabajo y sagacidad para indagar lo poco y confuso que nos han dejado escrito sobre ella, y no dudo de que será muy útil su descubrimiento a la Pintura. Por estas razones, me tomo la libertad de recomendar este sujeto a VE, creyéndolo acreedor a que se le doble la pensión.

Renuedo a VE mi constante obsequio y pido a dios le guarde muchos años.

Roma, 29 de junio de 1785.

Excmo. Señor,

Besa la mano de VE su más rendido servidor,

J. Nicolás de Azara

Excmo. Señor Conde de Floridablanca.”

5. Carta de Miquel Salvà, futur bisbe de Mallorca, a Joan Despuig i Safortesa, de 6 de juny de 1825

Zaragoza, 6 de Junio de 1825

Estimadísimo amigo mío: he recibido la apreciada de V. del 20 del pasado, y también los cincuenta duros. Doy a V. las debidas gracias por la prontitud con que ha tenido la bondad de socorrerme y por las delicadas y afectuosas expresiones con que acompaña su fineza, no extendiéndome más sobre este asunto porque conozco el corazón de V. y sé que no dudará un momento de mi sincera gratitud.

Hace algunos días me habló el amigo D. Francisco de la traducción de Herodoto hecha por el P. Pou, y le dije que con el mayor gusto emprendería su revisión, para ver si ponerla en un castellano que hiciere agradable su lectura, pues en cuanto a la exactitud de la versión ningún recelo podía haber, siendo hecha por un helenista tan consumado. Es regular me la envíe un día de éstos y sería para mí sumamente satisfactorio que saliese bien mi trabajo, tanto porque la obra lo merece, como porque sé el interés que V. toma en la gloria de de su antiguo maestro. No estoy muy seguro del buen éxito, porque me he probado en semejantes composiciones. Haré todo lo que pueda, y veremos lo que sale, y siempre me vendrá bien, particularmente si encuentro aquí alguno que tenga y quiera prestarme el original griego (pues en estas librerías no se encuentra), porque ha de saber V. que el estudio de esta lengua ha sido mi ocupación casi exclusiva desde que me hallo en esta ciudad. Me he dedicado sobretodo a Homero, y ya he leído tres veces la Iliada y dos la Odisea, pudiendo decir que estos dos poemas me son en el día tan familiares como la Envida y la Gierusalemme liberata. De prosa no he leído hasta ahora sino los cuatro evangelios, los Hechos de los Apóstoles, las Fábulas de Esopo y los Caracteres de Teofrasto, pues no he podido aquí proporcionarme otros libros, y el homero me fue preciso encargarlo a Madrid. Lo que he encontrado aquí por una feliz casualidad es una colección en un tomo de varios trozos escogidos en poetas griegos, impresa en Londres, para el uso en el colegio de Ethon, y ella y el Homero han contribuido mucho a hacerme pasar agradablemente el invierno.

Siento la escasez de agua que se experimenta en esa Isla. Aquí ha llovido bastante esta primavera.

Me alegraré si que para el invierno vuelvan V. M. a tener ópera, y que en todos tiempos disfrute V. buena salud y sea tan feliz como desea su afmo. y agradecido amigo Miguel.

Antecedents de Freinet a les Illes Balears

MIQUEL JAUME CAMPANER

Resum

Fa cosa de cinc anys va aparèixer a Salamanca un llibre que pretenia ser el primer estudio completo sobre el “movimiento freinetiano español de los años 30 del siglo XX”. El que allí es diu sobre les Illes Balears és molt incomplet i conté alguns errors. L'autor dedica sis pàgines a presentar els mestres Andrés Borelin Anglade (sic), Juan Bautista Crespí Cànaves, Pedro Crespí Cànaves, Miguel Deyá Palerm i Teodoro Terrés Lladó. No diu una sola paraula d'altres mestres mallorquins que indubtablement van estar dins l'òrbita de Freinet, com són Joan Baptista Munar Ramis, Francesc Rosselló Gil, Josep Rosselló Ordines. Davant tanta parcialitat i equivocació es fa necessària una nova síntesi del freinetisme a casa nostra que, per altra banda, completi també el panorama presentat per Antoni J. Colom en els seus articles sobre els precedents i les experiències de les tècniques Freinet a Mallorca. Pretenem contribuir a aquesta síntesi, limitant-nos, però, en aquesta ocasió, a aclarir els antecedents de Freinet a les Illes.

Abstract

Some five years ago a book was published in Salamanca. This book was meant to be the first complet study on the “ Spanish Freinetian movement in the 1930's”. What is said in that study about the Balearics is very uncomplete and there are some errors. Its author devotes six pages to introduce teachers Andrés Borelin Anglade (sic), Juan Bautista Crespí Cànaves. Pedro Crespí Cànaves, Miguel Deyá Palerm and Teodoro Terrés Lladó. He does not mention at all other Majorcan teachers who undoubtedly were within the orbit of Freinet, such as Joan Baptista Munar Ramis, Francesc Rosselló Gil, Josep Rosselló Ordines. In front of such partiallity and blunder a new synthesis on Freinetism here in Majorca is badly needed, which, on the other hand, gives a final touch to the overview presented by Antoni J. Colom in his articles on the premises and experiences of Freinet techniques in Majorca. We pretend to contribute to this synthesis, only by trying to clarify the antecedents of Freinet in the Balearic Islands.

Introducció

Fa cosa de cinc anys va aparèixer a Salamanca un llibre que pretenia ser *el primer estudio completo sobre el movimiento freinetiano español de los años 30 del siglo XX*.¹ El que allí es diu sobre la “provincia de Mallorca” de la “región de Baleares” és molt incomplet i conté alguns errors. L'autor dedica sis pàgines a presentar els mestres Andrés Borelin Anglade (sic), Juan Bautista Crespí Canáves (sic), Pedro Crespí Canáves (sic), Miguel Deyá Palerm i Teodoro Terrés Lladó. No diu una sola paraula d'altres mestres mallorquins que indubtablement van estar dins l'òrbita de Freinet, com són Joan Baptista

Munar Ramis, Francesc Rosselló Gil i Josep Rosselló Ordines. Davant tanta

¹ José Luis HERNÁNDEZ HUERTA: *La influencia de Celestin Freinet en España durante la década de 1930. Maestros, escuelas y cuadernos escolares*. Salamanca: Globalia Ediciones Anthea, 2005, 21.

parcialitat i equivocació es fa necessària una nova síntesi del freinetisme a casa nostra que, per altra banda, completi també el panorama presentat per Antoni J. Colom en els articles sobre els precedents i les experiències de les tècniques Freinet a Mallorca.² Pretenem contribuir a aquesta síntesi, limitant-nos, però, en aquesta ocasió, a aclarir els antecedents de Freinet a les Illes. Posem com a llinar el començament de 1934 en que va aparèixer *Consell*, inequívocament freinetista i vinculada a la *Cooperativa Española de la Técnica Freinet*.³

Abans d'emprendre aquesta tasca és pertinent fer algunes consideracions sobre el sentit general de la pedagogia de Freinet. Ell mai no va presentar les seves tècniques com un mètodefix i definitiu, aplicable a totes les escoles, comparable al mètode de prestigi que exigien undiploma i un cert compromís de fidelitat a la ortodòxia metodològica. Freinet era especialment sensible a la diversitat d'infants i d'escoles existents, i pensava que una educació racional s'havia d'adaptar a l'alumnat, al medi natural i social, i a les necessitats econòmiques de la població on estava ubicat el centre escolar. Només els mestres podien, en definitiva, emprendre aquesta adaptació inventant-se el seu propi "mètode". Per això, afirmava que "la Tècnica Freinet es tan flexible que cadascú l'adapta a les seves possibilitats i a les seves necessitats. No trobareu dues escoles a França, entre les que formen part del nostre grup, que apliquin de la mateixa manera la nostra tècnica, però totes extreuen el màxim d'avantatges, en les condicions en què es troben, del nostre material i de l'esperit que presideix el seu ús pedagògic".⁴ Per això, més que de mètode, Freinet s'estimava més dir que havia establert experimentalment, a base de tempteigs, els principis d'un moviment pedagògic de renovació que, si bé era difícil de definir, es podia identificar per l'esperit que l'animava i pel material que s'emprava segons unes tècniques conformes a aquest esperit.

Quin era aquest esperit que ens permet qualificar de freinetistes a les activitats desenvolupades a una escola? Creiem que, com tota bona teoria pedagògica, es pot resumir amb un lema i aquest és, en el nostre cas, "donar la paraula als infants". Seria, per tant, abusiu atribuir una influència de Freinet a unes experiències en què l'alumne no en fos l'actor protagonista i que només tingués un paper secundari fent simplement de receptor de la paraula dels adults. Les revistes escolars per a infants, però sense infants que hi escriguin, formen part de l'antic règim escolar, l'escolasticisme, diria Freinet, anàleg al despotisme il·lustrat que propugnava el govern per al poble, però sense el poble. Els periòdics freinetistes, en canvi, sorgeixen en un règim escolar de llibertat on s'han tirat per

² Antoni J. COLOM I CAÑELLAS: "Precedentes y experiencias Freinet en Mallorca". J. RUÍZ BERRIO; A. BERNAT MONTESINOS; M. R. DOMÍNGUEZ V. M. JUAN BORROY (eds.): *La educación en España a examen (1898-1998)*. *Jornadas nacionales en conmemoración del centenario del Noventa y ocho*, vol. II. Zaragoza: MEC, Exma. Diputación de Zaragoza, Institución "Fernando el Católico" (CSIC), 435-445.

ANTONI J. COLOM CAÑELLAS: "Freinet a Mallorca. Una revisió". A: *XVI Jornades d'Història del'Educació dels Països Catalans: La renovació pedagògica*. Girona: CCG Edicions, 2003, 155-167.

³ Miquel Jaume Campaner: *Freinet a Mallorca. Miquel Deyà Palerm i l'escola de Consell (1930-1940)*, Palma, Lleonard Muntaner editor, 2001. La cooperativa pot ser coneguda a través del seu butlletí *COLLABORACIÓN*, magníficament editat i comentat per Fernando Jiménez Mier Terán: *Freinet en España*. La revista *COLLABORACIÓN*, Barcelona, UEB, 1996. Agraïm a l'amic Fernando les orientacions que ens ha donat per escriure aquest article.

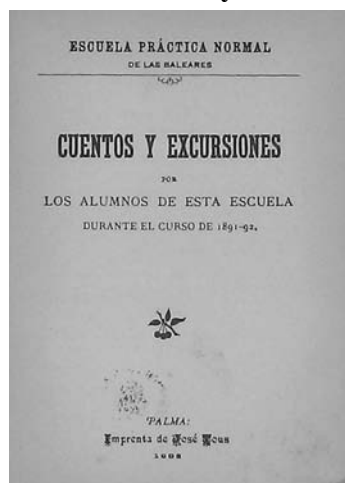
⁴ Premières réalisations d'éducation moderne à l'usage des débutants, des hésitants et des sceptiques. Brochures d'Education Nouvelle Populaire, n°14 (Janvier 1939), 3.

la finestra les tarimes com a símbol de les actituds tancades, rutinàries, academicistes del mestre. És per això que va ser durant la Segona República, quan al carrer i a les escoles es respirava un clima de major llibertat, que es va donar a Espanya, especialment a Catalunya, una verdadera explosió de revistes de caire freinetista.

Quant a les tècniques, seria bo tenir present que no són accessòries a l'esperit del freinetisme, sinó que en constitueixen el fonament. "Tota la nostra pedagogia —escrivia Freinet— és a base d'eines i de tècniques. Són les eines i les tècniques que modifiquen l'atmosfera de la classe vostra, i per consegüent el vostre comportament, i fan possible l'esperit d'alliberament i de formació que és la raó de ser les nostres innovacions".⁵ Són, tanmateix, eines de treball que, com unes tisores que poden servir per fer un vestit o per ferir algú, han de ser emprades rossellmodernitzar l'escola amb l'objectiu de formar la personalitat dels infants. Quines són aquestes tècniques? Ens limitem a nomenar les principals: la lliçopasseig (*classe-promenade*), el text lliure, la impremta escolar, el dibuix lliure, el llibre de vida (de l'aula), el periòdic escolar (*journal scolaire*), la correspondència interescolar motivada, el fitxer autocorrectiu, la gestió cooperativa, l'ús de la radio i el cinema... Aquestes tècniques rarament s'apliquen aïlladament sinó que es combinen de moltes maneres possibles que ara no és el moment de precisar.

Seguint aquestes consideracions presentarem per ordre cronològic tots els assajos o tempteigs, reeixits o no, de realització d'una publicació escolar en què es pugui constatar lapràctica de les tècniques de Freinet amb l'esperit de la seva pedagogia.

Precedents llunyans

Cuentos y excursiones (1892)

Amb aquest títol Miquel Porcel Riera va publicar l'any 1892 un llibret que contenia cinquanta-vuit composicions fetes per alumnes de l'Escola de Pràctiques annexa a la Normal de Palma durant el curs 1891-92.⁶ Els escrits van signats pels joves autors y Porcel

⁵ C. FREINET; R. SALENGROS: *Modernitzar l'escola*. Barcelona: Editorial Estela, 1971, 36.

⁶ ESCUELA PRÁCTICA NORMAL PRÁCTICA DE BALEARES: *Cuentos y excursiones por los alumnos de esta*

figura només com a autor del pròleg on explica els motius que el van impulsar a dur a terme aquesta experiència que ha estat considerada com a precedent del freinetisme.⁷ Donada la influència que Porcel, com a professor de la Normal, va exercir sobre els mestres de les Balears, és pertinent conèixer el que pensava sobre l'escriptura de textos per part dels infants. En els seus apunts de *Teoría de l'escriptura*, assignatura de la qual era professor, dedica la darrera lliçó a analitzar i valorar les composicions originals dels nens, lliçó que reproduïm sencera per la dificultat d'accedir al llibre poc conegut on, per cert, utilitza l'acrònim Emilio Guerra y Crelp.

LECCIÓN 60ª

1. Composiciones originales de los niños. – Gran medio de educación y de obtener rápidos adelantos en el estudio, es hacer que los niños se dediquen a escribir lo que ven, lo que piensan, lo que sienten, sin trabas de ninguna clase. Las excursiones, las explicaciones, el recreo, las lecciones, el tiempo, los muebles, el campo, las visitas, pueden ser objeto de innumerables composiciones. Partidarios acérrimos de ellas, las aconsejamos como obligatorias una o dos veces por semana, desde que escriben en pautado de 4ª. No cuesta gran trabajo lograrlo, basta la simple orden del maestro. No hay que temer que salgan todos los niños periodistas, como nos aseguró un encanecido profesor que sucedería, sino que, regularmente, manejarán la pluma con la corrección suficiente para no hacer un desairado papel en la vida social.

2. Sus ventajas. - Las ofrecen mayores que la escritura al dictado, pues forma el lenguaje y acostumbra a la expresión ordenada del pensamiento, estimulan grandemente la atención, despiertan la emulación entre los niños, les comunican facilidad en el aprender, seguridad en el decir y los habitúan a la constante aplicación de sus conocimientos, activando todas las funciones de la inteligencia.

3. Cualidades de los escritos de los niños. - No hay que esperar de ellos obras maestras; distingúense, sin embargo, por la sencillez de la expresión. Las palabras no son escogidas ni empleadas con propiedad, fijanse en los puntos o cualidades más salientes de lo que relatan y omiten la mayoría de detalles. El vocabulario empleado suele ser muy corto, pero siempre proporcional a su grado de instrucción.

4. Las composiciones de la niñez retratan fielmente el estado de su ánimo y señala sus tendencias. – Manifiéstase en las composiciones de los niños sus naturales disposiciones y la fotografía de su carácter. El observador se fija en las razones y en las minuciosidades; el disipado amontona dislates con tal de salir del apuro; el bien educado censurará una falta de urbanidad; el descuidado aplaudirá una grosería; el tierno describirá un paisaje; el de corazón duro una corrida de toros. El educador prudente y juicioso aprovecha estos datos para corregir los defectos morales de uno y alentar al otro por su buen camino, sin descuidar por ello la enseñanza del lenguaje, de la ortografía

escuela durante el curso 1891-92. Palma: José Tous, Palma 1893.

⁷ ANTONI J. COLOM CAÑELLAS: "Precedentes y experiencias Freinet en Mallorca", 436-438. Veg. també, Bernat. SUREDA GARCÍA: "El segon pas. La producció d'obres escolars de lectura a Mallorca (1900-1950)" a *Lectura i escola: Els llibres escolars de lectura dels nostres padrins. Una mostra antològica 1900-1950.* Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2005, 43-45.

y de la caligrafía, capitales asignaturas de aplicación universal y constante.⁸

Miquel Porcel no només va aplicar aquestes idees a l'escola de pràctiques que dirigia sinó també a les colònies escolars que ell mateix va implantar a Mallorca l'any 1893 seguint el model de les que havia organitzat el *Museo Pedagógico Nacional* sota la direcció de Manuel Bartolomé Cossío.⁹ Segons aquest model l'escriptura d'un diari il·lustrat amb dibuixos per part de cada un dels colons era una pràctica gairebé inseparable dels passeigs, visites o excursions que es feien cada dia.¹⁰ Porcel aconsellava que es donés una total llibertat per escriure el que cada un volgués sobre el que havia fet el dia anterior sabent no gensmenys que

Dicho diario no es ni podrás serlo jamás, una obra literaria. De ser correcto acusaría la intervención de una mano ajena y perdería toda su importancia, pues importante es en mi pobre concepto un escrito que, como un espejo, refleja la situación de ánimo, tendencias y carácter del niño, a pesar de la rusticidad de las formas, desaliño ortográfico y expresión de dudoso sentido.¹¹

Tot i que, estrictament parlant, aquestes composicions infantils de final del segle XIX no responen a les característiques de la tècnica del text lliure; encara que el diari dels colons no sigui pròpiament un *livre de vie*; malgrat que les lliçons ocasionals que es feien a passeigs i excursions no siguin exactament el mateix que les *promenades scolaires*; amb tot i això, aquestes experiències de l'escola annexa de Palma i de les colònies escolars tenen com un aire de família amb l'esperit que inspirava la manera de fer de Freinet a les seves escoles. Per la qual cosa poden ser considerades com a precedents i, certament, per la enorme influència que Porcel va tenir sobre el magisteri balear, van preparar el terreny per a la recepció de les tècniques Freinet a la nostra terra.

Alma lírica (ca. 1900)

Màrius Verdaguier Travessí (1885-1963) a *La ciutat esvaïda* dedica unes saboroses pàgines a contar com, essent estudiant a l'Institut Balear, va tenir la idea de fer una revista amb la capçalera *Alma lírica* que, cinquanta anys després, considerava el títol "més cursi i més inapropiat que podia idear-se per a la nostra revista infantil."¹² Va presentar la iniciativa a un grupet de condeixebles a la vegada que els informava de la manera de fabricar artesanalment un aparell multicopista amb caixes de cigars, gelatina i altres ingredients, seguint les instruccions que havia llegit a *La Nature*.¹³ La proposta va ser

⁸ Miquel PORCEL I RIERA (Emilio Guerra y Crep): *Apuntes de Teoría de la escritura arreglados al programa vigente en la Escuela Normal de Maestros*. Palma: Imprenta de J. Tous, 1893, 232-234.

⁹ Les primeres colònies escolars dirigides per Porcel han estat objecte d'un estudi minuciós a la nostra comunicació "Les colònies escolars al Port de Sóller (1893-1936)" presentada a les IV Jornades d'Estudis Locals celebrades a Sóller els dies 6 i 7 de novembre 2009 (en premsa).

¹⁰ Cossío va estar molt interessat en explicar aquesta pràctica. Manuel B COSSÍO: *La primera colonia escolar de Madrid*. Madrid: Fortanet, 1888. Part d'aquest llibre està recollit a Manuel B COSSÍO: *Una antología pedagógica*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, 1985, 327-345. Del mateix autor veg. també "Las colonias escolares de vacaciones". *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* Año XII, núm. 277 (31 Agosto 1888), 205-210; 217-219

¹¹ Memòria de la colònia de 1893 conservada a l'Arxiu General del Consell de Mallorca, sign. X-904/83.

¹² Màrius VERDAGUER: *La ciutat esvaïda*. Palma: Editorial Moll, 1977, 146-148. Referim la traducció de Nina Moll de l'original, en castellà, *La ciudad desvanecida*, publicat l'any 1953. Hi ha una relació dels seus escrits a Luis ALEMANY VICH: "Escritores baleares. Fichas bio-bibliográficas". *Estafeta literaria*, núms. 426-427-428 (15 septiembre 1969).

¹³ *La Nature* era una revista francesa que tenia com a objectiu la divulgació dels coneixements científics.

acollida amb entusiasme pels condeixebles que immediatament s'organitzaren: Màrius Verdaguer com a director, Ramon Morey com a secretari, i Francesc Bello, Baltasar Samper¹⁴ i Joan Bauzá¹⁵ com a redactors. Hi col·laboraren també altres condeixebles entre els quals hi havia Miquel Ferrà,¹⁶ "l'únic que demostrà una sensatesa literària, gairebé impròpia dels seus pocs anys."

El grupet de companys que començaren a "jugar a literatura" escolliren com a lloc de trobada per fer la revista el porxo de l'Hospital Civil, centre on vivia i treballava el pare de Ramon Morey. L'aparell multicopista era tan rudimentari que només permetia el tiratge de sis exemplars, cosa que no preocupava gaire als redactors de la revista perquè procuraven que circulés de mà en mà entre els "subscriptors". Verdaguer no recordava quants números es van imprimir ni la data d'inici de la publicació de la revista, però recordava, en canvi, que a l'editorial del primer número Ramon Morey explicava que les intencions del grup eren donar sortida a *nuestros anhelos literarios, nuestros sueños y nuestras esperanzas que no se resignaban a naufragar en el materialismo imperante*.

Es coneixen molt poques revistes infantils fetes per alumnes sense el guiatge d'un mestre. Certament, però, no era la primera d'aquestes característiques ja que en una data tan remota com el 1869 Estanislao Zeballos havia fundat "El Colegial" a Buenos Aires.¹⁷ De tota manera, en el cas de l'Institut Balear no seria desgavellat suposar que els joves lletraferits van rebre l'estímul o, si més no, el suport del catedràtic de Retòrica i Poètica, Magí Verdaguer Callís, pare de Màrius. En els sis anys que van estudiar a l'Institut Balear, de 1896 a 1902, el tingueren com a professor de *Preceptiva y Composición*, a segon i tercer curs, i de *Historia general de la Literatura*, a cinquè.¹⁸ Sembla versemblant que fos en aquest curs, el cinquè, quan eren més adolescents que infants, que s'engrescaren a fer la revista. Verdaguer diu que ell i els seus companys van sofrir "un atac de romanticisme" i que va ser "dins aquest ambient d'intoxicació per lectures de Gustavo Adolfo Bécquer i de Don Nicomedes Pastor Díaz" que va tenir la idea de publicar la revista.

Si hem inclòs *Alma lírica* entre els precedents del freinetisme a Mallorca no ha estat sense una certa prevenció. Tot fa pensar que, encara que insistentment Verdaguer parli de "infantil" el grup que ell dirigia estava format per adolescents que, a més, realitzaren el seu projecte al marge del centre escolar. En aquestes condicions seria abusiu parlar d'un projecte educatiu amb esperit freinetista. Era simplement una curolla d'adolescents brillants, com mostraria després el seu currículum, que es prengueren la llibertat de fer una revista pel seu compte. Ara bé; ens ha decidit a tenir-la en consideració el fet que dos dels

Havia estat fundada l'any 1873 per Gaston Tissandier.

¹⁴ Baltasar Samper Marquès (1888-1966) va ser músic, folklorista i crític musical. Veg. Josep MASSOT I MUNTANER, *De la guerra i de l'exili. Mallorca, Montserrat, França, Mèxic (1936-1975)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, 277-313.

¹⁵ Joan Bauçà Guanyabens (1886-1944), pintor que va exercir també de crític d'art al diari *L'Almudaina* des de 1923.

¹⁶ Miquel R. Ferrà Juan (1885-1947), poeta, assagista i crític literari. Veg. l'excel·lent biografia de, Francesc LLEDÓ I ROTGER: *El pont de mar blava. Vida i obra de Miquel Ferrà*. Edicions UIB – Institut d'Estudis Balearics – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 20.

¹⁷ Félix COLUCCIO; Aníbal DEL PINO; Enrique GARCÍA ROSSI: *Los periódicos escolares*. Buenos Aires: Librería y Editorial El Ateneo, 1945.

¹⁸ Xavier F. DEL HOYO BERNAT: "Institut 1836-1968: notícies i imatges", a *Josep Font i Trias (1913-2000)*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, num. 86/87 (octubre 2006 – abril 2007), 262-263.

redactors van ser mestres que van influir en la formació d'altres mestres. Francesc Bello Serrano, mestre de la promoció 1911-1914 de l'Escola Superior de Magisteri, va ser catedràtic de Pedagogia a l'Escola Normal de Palma i va col·laborar en l'organització d'activitats de formació en el Museu Pedagògic Provincial, del qual era director el seu company de promoció Joan Capó Valls de Padrinas.¹⁹

L'altre mestre, Ramon Morey Antich, va difondre a Mallorca el sistema de l'educació pel ritme segons el mètode de Émile Jacques-Dalcroze, mètode que va conèixer els estius de 1915 i 1916 assistint als curssets intensius dirigits per Joan Llongueras al Palau de la Música de Barcelona.²⁰ En aquestes estades va fer la coneixença d'Alexandre Galí Coll i Artur Martorell Bisbal, lligats al Consell de Pedagogia de la Mancomunitat, que van fer que Ramon Morey formés part del cos de redacció de la prestigiosa revista pedagògica *Bulletí dels Mestres*.²¹

Morey va donar a conèixer al mestre Miquel Deyà, el principal divulgador de les tècniques Freinet a Mallorca, la revista escolar que Artur Martorell havia impulsat a les escoles Domènech de Barcelona.²² Finalment, no cal oblidar que Ramon Morey, com es dedueix de la seva col·laboració a *Alma lírica*, sabia des de principis de segle com fer un aparell multicopista d'una manera casolana i com utilitzar-lo. No seria estrany que alguna vegada en parlés als seus col·legues quan, als anys trenta, començaren a descobrir allò que feia tan temps ell ja coneixia.

Educacionista (1912-1913)

Amb aquesta capçalera el 25 de juliol de 1912 va aparèixer a Lluçmajor una revista de la qual era director i propietari Rufino Carpena Montesinos, un mestre del qual s'ha dit que *era partidari d'una pedagogia activa que defugís el memorisme; emprà les excursions com a mitjà educatiu i instructiu; es preocupà de l'educació moral dels infants i de formar persones reflexives i conscients en una línia pedagògica que avui tindria, encara no poca actualitat ...*²³

¹⁹ Sobre Bello hi ha referències disperses a Jaume OLIVER JAUME: *Escola i Societat*. Palma: Moll, 1978; Sobre Capó i el Museu Pedagògic provincial veg. Miquel DEYÀ PALERM: *Joan Capó. Inspector d'ensenyament primari*. Palma: Gràfiques Miramar, 1988; ANTONI J. COLOM CAÑELLAS: *Joan Capó Valls de Padrinas. Un temps, uns fets*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 1993.

²⁰ Francesca COMAS RUBÍ: "La pedagogia musical a Mallorca, La introducció del mètode d'educació pel ritme d'Émile Jacques-Dalcroze (1909-1922), *Educació i cultura*, 10 (1997?), 39-49.

²¹ Ramon Morey Antich (1885-1944) s'havia format com a mestre a l'Escola Normal de Mestres de Palma i a la de Barcelona, com alumne lliure, on obtingué el títol de mestre superior l'any 1906. Exercí a les escoles de Santa Maria del Camí (1910-1918), a la graduada de Binissalem (1918-1934) i a la graduada de Santa Catalina, de Palma (1934-1944). Per a més informació veg. Miquel JAUME CAMPANER: "Artur Martorell i els seus amics de Mallorca". *Lluc*, núm 784 (1995), 32-39; "La delegació mallorquina de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana", a *El nostre patrimoni cultural: el català patrimoni de Mallorca*. Palma: Societat Arqueològica Lul·liana, 1997, 117-128; "L'Associació Catòlica de Mestres Nacionals de Balears (1923-1943)". *Estudis Baleàrics*, núm. 86/87 (Oct. 2006 / abril 2007), 181-196.

²² *Escola: arxiu de les Escoles Domènech de Barcelona* (1920-1921). Se'n publicaren 7 números des de l'octubre de 1920 fins l'abril de 1921. Morey va regalar a Miquel Deyà els números 1, 3, 4 i el doble 6-7 d'aquesta revista hectografiada que acollia redaccions de l'alumnat-

²³ Jaume OLIVER: *Escola i Societat*, 26-27. Sobre Carpena i *Educacionista* veg. també Antoni Antoni J. COLOM i CAÑELLAS: "Precedentes y experiencias Freinet en Mallorca", 438-439, corregint la durada de la publicació que estima en sis mesos, i Rafael GARCERÁN AULET: "La herencia institucionista y la enseñanza activa en Mallorca." *Educació i Cultura*, núm. 18 (2005), 64-69.

En el primer número *Educacionista* es presenta com a revista quincenal ilustrada i s'anuncia que *colaborarán en ella varios niños de la 1ª escuela nacional de niños de Lluchmayor*. Es defineix com a *defensor de los verdaderos intereses morales y materiales de la localidad y auxiliador de la educación y cultura que siembran el bien por doquiera*. A la portada hi ha una breu semblança del mestre, amb fotografia inclosa, a càrrec d'Antoni Oliver Sastre, un jove de 17 anys, que diu que el Sr. Carpena *quisiera que EDUCACIONISTA fuera un periódico colaborado en su mayor parte por niños de ésta y otras Escuelas, a fin de engrandecer el entusiasmo de la enseñanza*. A l'editorial de presentació el mestre expressa: *Por el presente número, que sirve de muestra, se verá la lectura que contendrá. Llevará, a lo menos, un grabado cada vez. En EDUCACIONISTA no se pondrán anuncios comerciales. Sus páginas, como las de hoy, contendrán pensamientos pedagógicos, sentencias, máximas, anécdotas, cuentecitos cortos, composiciones de niños, en letra gruesa, legible fácilmente por otros niños*.²⁴

Especialment interessant és el número 8, del 10 de novembre de 1912, que inclou una llista de setanta cinc col·laboracions de nins dels quals s'esmenta el nom, l'edat i el títol de la composició. Per aquesta relació sabem que la mitjana d'edat dels alumnes era de 10 anys, oscil·lava entre els 5 i els 15, que només hi van participar tres nines. Quant als temes, crida l'atenció que un 21% són cartes i que només una d'elles estava destinada a intercanvi. A tall d'exemple, transcrivim els títols més significatius: "Carta de queja al maestro", "Carreras de caballos", "Las hondas", "El Arenal", "Excursión a Gracia", "Excursión familiar a Bellver", "La fiesta del 1º de mayo en Lluchmayor", "Mi pueblo", "Paseo por el campo", "Lo que me ha ocurrido esta mañana", "Las vacaciones", "Primer día de clase" ...

²⁴ La revista no es venia en números solts sinó que per obtenir-la s'havia de ser subscriptor. Els dotze primers números es van enquadernar i es venien com a llibre amb el títol *Educacionista. Seis meses de labor patriótica, educacional*. Es conserva un exemplar a la Biblioteca Balear del Monestir de La Real.

En el darrer número localitzat, el número 17 corresponent al mes de juny de 1913, figura a la capçalera que havia passat a ser una *revista mensual ilustrada* i es diu que *colaboran en ella distinguidos educacionistas de uno y otro sexo de España y América y niños de Escuelas nacionales*. Cal suposar que *Educacionista* va tenir una difusió considerable ja que tenia representants a Argentina, Cuba, Chile, Mèxic, Puerto Rico i, dins el territori espanyol, a Barcelona, Girona, València, Salamanca, Madrid, Alcañiz (Teruel), Palma, Muro, Inca, Sóller i Manacor. Entre aquests representants hi havia dos grans mestres, autors d'interessants obres pedagògiques, amb qui Carpena tenia una certa relació d'amistat: Josep Dalmau Carles²⁵ i Joan Benejam Vives.²⁶ Aquest darrer mestre havia engegat a Ciutadella un *periódico para la enseñanza de niños y adultos* del qual va sortir el primer número el dia 1 de gener de 1901 i va subsistir fins a final de l'any 1904. *El Buen Amigo*, que així es deia la revista menorquina, però, a diferència de la revista llucmajorera, no contenia textos escrits per alumnes.²⁷

En la gènesi de *Educacionista* no hi ha que descartar la hipòtesi d'una influència de la República Argentina on el periodisme escolar anava prenent força²⁸ durant els anys que Carpena va estar en aquell país.²⁹ I pel que fa al seu final, en data incerta però en tot cas posterior al juny de 1913, sembla que va desistir d'editar la revista per raons econòmiques ja que només en mig any el mestre havia perdut en aquest afer 1.500 pessetes.³⁰

La utilització dels passeigs i excursions escolars com a recurs educatiu, el mètode de lectura i escriptura simultània, la publicació de redaccions infantils més o manco espontànies sobre temes del seu interès... certament són pràctiques afins a les tècniques Freinet. No és cap desbarat, per tant, qualificar el projecte de Rufino Carpena com un llunyà precedent del freinetisme a Mallorca, però sí que ho és un desbarat sostenir que no és a Catalunya al voltant dels anys trenta, sinó a Lluçmajor, l'any 1912, quan per primera

²⁵ Sobre aquest mestre veg, Salvador ASSO COLL: *Biografía del mestre Josep Dalmau Carles*. Girona, 2007.

²⁶ Benejam era el corresponsal a Cuba on, una vegada jubilat, havia anat a reunir-se amb alguns dels seus fills que hi residien. Isabel. VILAFRANCA I MANGUÁN: "Joan Benejam Vives (1846-1922): Un mestre menorquí a l'avantguarda pedagògica". *Revista Catalana de Pedagogia*. Barcelona: Societat Catalana de Pedagogia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, Volum 1, (2002), 320. Veg. també Pere ALZINA SEGUÍ: "Joan Benejam: un mestre avançat al seu temps". *Publicacions des Born. Treballs de la Secció d'Estudis*, núm 9. Ciutadella: Cercle Artístic (2001), pàg. 89-101.

²⁷ Benejam el presentava amb aquests termes: Es un periódico infantil ilustrado que comprende cinco series o volúmenes de variada y amena lectura donde juegan materias científicas con multitud de curiosidades, cuentos, poesías, anécdotas, etc. etc., todo escrito con sencillez y pureza de conceptos, proporcionando a los niños sabrosa lectura con la que empiezan a ensanchar los horizontes de su inteligencia y los afectos de su corazón. Juan. BENEJAM: *Vida Nueva*. Madrid: Victoriano Suárez / Barcelona: Antonio J. Bastinos, 1908, pàg. III, al final del llibre.

²⁸ Per a les revistes escolars argentines veg. Félix COLUCCIO *et alii*: *Los periódicos escolares* 13-14.

²⁹ Sobre l'estada de Carpena en terres argentines ANTONI J. COLOM CAÑELLAS: (1999) 438, afirma que entre els anys 1904 i 1905 estava a la ciutat de Bahía Blanca (Argentina) on havia fundat un col·legi i Rafael GARCERAN AULET: "La herencia institucionalista ...", 65, diu que va estar durant cinc anys *en el colegio hispano argentino de Buenos Aires*. Per una nota apareguda a *Educacionista* sabem que va fundar i dirigir el *Colegio Hispano-Argentino* per al qual va escriure un reglament editat a Buenos Aires l'any 1906. Era un centre escolar amb alumnes interns i externs on l'ensenyament estava graduat en sis seccions des del parvulari fins al final dels estudis primaris.

³⁰ *El Magisterio Español*, 4058 (13 enero 1913), citat a Antonio. CHECA GODOY: *Historia de la prensa pedagógica en España*, Universidad de Sevilla, 2002, 184

vegada “s’aplicà el freinetisme” a l’Estat espanyol.³¹ Els alumnes de Carpena no sabien res de la impremta on es donava a tirar la revista, la casa Amengual y Muntaner, de Palma, i no participaven en les tasques de composició, impressió, il·lustració, enquadernació, publicitat i venda dels periòdics, tasques que caracteritzen la tècnica Freinet de la impremta a l’escola.

Infantívol (1920-1921)

L’octubre de 1920 va sortir de l’Escola Nacional masculina de Sineu el primer número d’una revista que duia com a capçalera *Infantívol: Revista para Niños* on s’hi especificava que estava subjecte a l’acensura eclesiàstica.³² El mestre que estava al capdavant d’aquesta publicació era el felanitxer Miquel Riera Perelló que, després d’estar un any a l’escola d’Argelaga (Tarragona), es va traslladar a la de Sineu (Mallorca) el 24 de

³¹ ANTONI J. COLOM CAÑELLAS: “Un cas d’influència institucionista a Mallorca: Els inicis de l’activisme escolar”. *Lluc*, núm. 693, (setembre / octubre 1980), 22. En el mateix sentit diu GARCERAN 2005, p. 68, que *Cataluña se ha considerado como el primer lugar de España donde se ha aplicado el freinetismo en los años treinta. En cambio, en Lucmajor, Rufino Carpena lleva una revista —El Educacionista— en 1912, cuando Freinet tenía tan solo 15 años y no pensaba ni en revistas, ni en libros de texto (sic) ni en imprentas*

³² Joana M. VANRELL BELTRAN: *Infantívol de Miquel Riera*. Arxiu Història de l’Educació de la Facultat d’Educació, Treball inèdit presentat al Departament de Ciències de l’Educació. sign. 7/122. Universitat de les Illes Balears, 1996. L’autora informa que amb la mateixa capçalera *Infantívol* va existir una altra revista infantil impresa a Sòller per iniciativa de Gabriel Capó Valls de Padrinas, germà de l’inspector Joan i director de La Escuela Bella, de Palma. No consta que la revista inclogués escrits dels escolars. Veg. *El Magisterio Balear* núm. 40 (5-10-1912), 316.

febrer de 1917.³³ Va ser un dels mestres escollits per assistir al curs de perfeccionament per a mestres celebrat l'estiu de 1919 sota la direcció de l'inspector Joan Capó Valls de Padrinas. Com que el curs s'inicià a Sineu, per passar després a Lluç i a Felanitx, el mestre Riera tingué un cert protagonisme. El dia 6 d'agost, immediatament després de la inauguració oficial del curs, els mestres participants visitaren la seva escola magníficament decorada i, a la tarda, el mestre de Sineu va explicar als companys la manera d'ensenyar a l'alumnat la construcció de mapes en relleu i, en pocs minuts, en va fer un davant ells utilitzant serradís. El dia 19, ja a Felanitx, Miquel Riera va donar una lliçó sobre la manera de decorar una escola. Entre els mestres assistents a aquest curs memorable hi havia dos futurs impulsors de revistes freinetistes, Joan Baptista Crespí Cànaves i Josep Rosselló Ordines.³⁴

Es conserva una col·lecció completa d'*Infantívol* que consta de quinze números que van des del primer d'octubre de 1920 fins al primer de maig de 1921.³⁵ Són un total de 128 pàgines impreses, grandària 26 x 17, que contenen 167 il·lustracions de les quals vint-i-una, un 12,57%, són del mestre Miquel Riera i vint-i-dues, un 13,17%, són dibuixos fets per alumnes. Quant als textos, d'un total de 249 escrits, prop de la meitat, un 44,58%, provenen d'alumnes que signen la seva redacció i la resta són escrits sense signar, probablement del mestre, o textos de col·laboradors adults com Ivon (Joan Capó), L'Avi, Roseta del Bosc, Petit Demòfil, Pinzell Gros...

La revista està estructurada en diverses seccions: "Nota educativa", "Del mundo de los grandes",³⁶ "Rondaies i Cuentos", "Poesia", "Pàgina Infantil", "Historietes Gràfiques", "La nostra terra", "Pàgina científica" i "Para las niñas".

Crida poderosament l'atenció que la majoria d'escrits infantils, un 61,26%, siguin de nenes i que un alt percentatge (45,26 %) vingui de col·legis religiosos de Mallorca. Més notable és encara que la procedència dels petits col·laboradors sigui de 52 poblacions diferents i que només hi hagi un text redactat per un alumne de Sineu.

No es pot dir, per tant, que *Infantívol* fos una revista "de" l'escola nacional de Sineu ja que aquesta escola era exclusivament l'adreça administrativa on el mestre Miquel Riera rebia els textos i dibuixos d'alumnes d'altres escoles de les Balears i d'altres indrets com Alacant (País Valencià) o Vilassar de Mar (Catalunya).

Per estimular la participació dels escolars *Infantívol* va organitzar dos concursos de redaccions que tingueren una bona acollida. Al número de 1 d'octubre de 1920 es convocava el primer amb els següents termes:

Para niños.

El mes de Septiembre es el mes de la vendimia. Describase la

³³ Miquel Riera Perelló va néixer el 8 de novembre de 1881 a Felanitx. Tenia el títol de mestre superior des del 17 de novembre de 1922. L'agost de 1933 es va traslladar a la graduada "Pere Garau" de Palma on romangué un curs (1933-34) i a la graduada "Alexandre Rosselló" (1934-40). El full de serveis es conserva a l'Arxiu Museu de l'Educació de les Illes Balears (AMEIB), a Inca, al personal del qual agraïm la seva exquisida amabilitat. Veg. també Francesca COMAS: *Els viatges pedagògics i la renovació educativa. Les relacions de la JAE amb les Balears*. Palma: Documenta Balear, 2007, 188

³⁴ Cursillo de perfeccionamiento para maestros. Sineu-Lluch-Felanitx. Sóller: Imprenta de "La Sinceridad", 1920.

³⁵ *Infantívol. Revista para niños*. Sóller: Impr. de la Sinceridad, 1920-1921.

³⁶ A partir del núm. 9 la secció, dedicada l'educació cívica, passa a dir-se "Nota social".

recolección de la uva y la fabricación del vino. Puede acompañarse de dibujos y esquemas sencillos.

Se concederán dos premios para los niños de ocho a diez años y otros dos para los de once a trece.

Las composiciones premiadas se publicarán en la página infantil.

Para niñas.

Al comenzar el curso se han de pensar las buenas obras que hay que hacer. En el barrio hay una niña pobre, que por tener que ayudar al sostén de su madre, no puede asistir a la escuela. ¿Qué podrán hacer las niñas de la escuela para ayudarla, a fin de que asistiera a clase?

Se darán tres premios a las niñas que den una solución más práctica y caricativa.

En el número 9, corresponent al 1er. de febrer de 1921, es convoca un segon concurs on no hi ha ja la distinció sexista i el tema escollit és més adequat per estimular la imaginació infantil: “Si vos sortissin ales i poguéssiu volar ¿Quin ús en feríeu?” Hi havia tres premis per a les redaccions en castellà i tres per a les fetes en català. D’una cinquantena de composicions només sis es presentaren en la nostra llengua. Era una proporció lleugerament inferior al percentatge de textos en català publicats, un 19,68%, i que, per altra banda, amb dues excepcions, no provenien d’alumnes.

La revista s’acomiajava dels seus lectors el primer de maig de 1921 amb aquestes paraules: *Por motivos de índole particular nos despedimos con el presente número de nuestros pequeños y amables lectores y colaboradores. “Infantívol” está agradecidísimo a la buena acogida que todos le han dispensado desde el primer momento. Tal vez algún día reaparecerá grandemente mejorado y perfeccionado. No decimos adiós, sino hasta la vista.*

Desconexim les raons de tipus personal que van motivar el mestre a abandonar la publicació de la revista. Tampoc no sabem el context en què es va gestar la seva fundació encara que podem conjecturar que va ser en el marc de converses informals en el curs de perfeccionament de l’estiu de 1919. El que sí sabem és que *Infantívol* va ser una experiència coneguda i admirada pel magisteri balear que va percebre una certa semblança amb *El Buen Amigo* de Ciutadella i amb *Educacionista* de Lluçmajor. En el primer número d’*Infantívol* hi ha una nota de reconeixement al mestre Joan Benejam a qui es saluda com *abuelo de todos* perquè va ser *el que publicó en nuestra tierra la primera revista para niños*. Tenia raó en això, però no deia res de la revista llucmajorera que havia estat la primera a Mallorca en incloure redaccions d’escolars dins les seves pàgines. Per compensar aquest oblit Rufino Carpena, destinat aleshores a Vilassar de Mar, va explicar a un alumne seu aquesta similitud i l’alumne va lliurar a *Infantívol* aquesta nota per a la seva publicació:

El INFANTÍVOL es una revista la cual tiene una cierta semejanza al “Educacionista”, revistapublicada en Mallorca hace varios años.

Hoy, al entrar en clase, ví con gran sorpresa la revista que decía INFANTÍVOL. Yo que miré más arriba y vi un papel que decía “Revista para los niños que quieran leerla”. Yo fui al Sr. Carpena y le pregunté qué era aquello, y él me dijo que era una revista que con permiso podríamos leerla. Entonces dije si me la dejaría y él aceptó. Después de leerla vi que se trataba de trabajos de otros niños, y yo me propongo hacer algunos trabajos para poder ponerlos, si el Sr. Director de este periódico los acepta. SALVADOR

GRAUPERA LLOVERAS (11 años). Vilassar de Mar, 9-XI-20.³⁷

La semblança entre *Infantívol* i *Educacionista* és clara i d'ambdues publicacions es pot dir gairebé el mateix pel que fa a la seva relació amb el freinetisme: en són un precedent remot. Tot i que són fruit d'alguns procediments educatius similars al que utilitzava Freinet, els manca el sentit que aquest va donar a la utilització de la impremta a l'escola tot rebutjant textos impresos fora d'ella. En quasevol cas, però, són publicacions molt valuoses perquè van començar tímidament a donar la paraula als infants, donació que plasma succintament la finalitat de l'educació segons l'esperit freinetista. En aquest sentit *Infantívol* va obrir camí a altres mestres mallorquins que en la dècada dels trenta s'engrescaren a promoure revistes enles que, més a prop de Freinet, els alumnes participaven més activament en la seva confecció. Miquel Deyà Palerm, un d'aquests mestres, havia vist publicats a *Infantívol* dos articles seus quan, amb 12 anys, era alumne a l'escola de pràctiques annexa a la Normal de Magisteri.³⁸

Liceo Ripoll (Palma 1929)

Sembla que la primera temptativa de fer una revista escolar amb multicopista va ser la de Miquel Deyà Palerm al *Liceo Ripoll*, un centre privat de Palma dirigit administrativament pel seu propietari, Jaume Ripoll Cañellas, i, pedagògicament, per l'inspector Joan Capó.³⁹ El dia 5 de maig de 1929 el mestre Deyà adjuntava en el seu diari de classe un full de propaganda de la casa A. Gestetner (c/ València, 278 – Barcelona) que presumia d'ésser “el primer duplicador del mundo”. Passades les vacances i ja ben començat el curs, el dimecres 27 de novembre de 1929, escriu textualment: *Diari. Iniciació d'un periòdic. Base: no sortirà el primer número fins que tenguem material per fer els dos primers*. Probablement el preu de la màquina i, sobretot, dels clixés i de la tinta va barrar el pas a la utilització de l'aparell multicopista en aquesta i en altres escoles mallorquines. De tota manera, Miquel Deyà hagués pogut construir ell mateix un duplicador econòmic del qual tenia notícia a través d'uns articles apareguts l'agost de 1927 a una prestigiosa revista pedagògica francesa a la qual estava subscript.⁴⁰ L'autor dels articles donava també la recepta per a la fabricació dels estergits a un preu gairebé cent vegades inferior al valor que tenien en el mercat.⁴¹

La realització d'una revista que contingués dibuixos i redaccions dels alumnes era

³⁷ *Infantívol*, núm. 7 (1 enero 1921), 58.

³⁸ Miquel DEYÀ PALERM: “Resumen de una explicación. Tortugas o quelonios.” *Infantívol*, núm. 6 (15 desembre 1920), p. 48-49; “La leyenda de la hulla”. *Infantívol*, núm. 13 (1 abril 1921), 109.

³⁹ Miquel JAUME CAMPANER: 2001, p. 27-39.

⁴⁰ O. GRADEL: “Fabrication d'un duplicateur”. *Le travail manuel, les sciences experimentales et le cinema a l'école*, núm. 11 (1 agost 1927), 368-369. Deyà era un entusiasta d'aquesta revista a la qual es va subscriure probablement per recomanació de Miquel Porcel. Havia estat fundada l'octubre de 1922. El 1928 va passar a nomenar-se “Magazine scientifique illustré de l'instituteur”. El lema de la revista era *Voir pour apprendre, agir pour comprendre* i pretenia consolidar l'aliança dels treballs manuals amb l'ensenyament del dibuix, la geometria i les ciències naturals.

⁴¹ O. GRADEL: núm. 12 (1 setembre 1927), 401-402. Un estergit és un full de paper, cartolina o metall amb petits forats que formen un dibuix, el qual, en fregar-lo amb l'estergidor, deixa passar pels forats unes pólvores de color que traslladen el dibuix a la superfície on s'ha aplicat (Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans). La recepta que dona O. Gradel és la següent: *Posez chaque feuille de papier de soie sur une feuille de métal bien plane et bien propre et, avec un pinceau plat et large (queue de morue) badigeonnez-le avec une dissolution tiède de 50 gr. de paraffine dans 100 gr. d'essence d'automobile. En s'évaporant l'essence abandonne la paraffine qui imperméabilise le papier.*

una conseqüència lògica de la pràctica de l'ensenyament de la composició que durant el curs 1928-29 havia experimentat seguint les orientacions d'Alexandre Galí, orientacions que mereixen un estudi comparatiu amb el mètode natural que propugnava Freinet. En les llargues converses que tingué amb Galí durant aquell curs, motivades per ser mestre d'un dels seus fills, pogué conèixer de primera ma l'experiència de *La sembra* que cal qualificar com un precedent de Freinet a Catalunya. El mestre català, amb la col·laboració de la seva esposa Josepa Herrera i d'Artur Martorell, havia dissenyat l'edició d'un número extraordinari de la revista *La Sembra* de Terrassa que contenia exclusivament textos lliures de l'alumnat del'escola Vallparadís, de Terrassa, que Galí havia fundat i de la qual n'era el director.⁴² Aquesta experiència està carregada de l'esperit de Freinet com es pot constatar en aquesta descripció que en va fer Llorenç Jou:

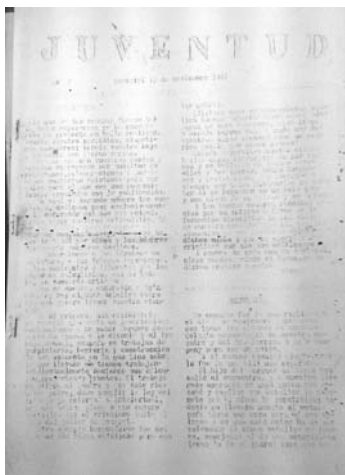
I així els nois —en aquest número extraordinari de “La Sembra”— es presenten tal com són, desiguals en el pensar, sense ortografia a l'escriure. Caminem cap a una època de veritat, i en lloc d'ofrir-nos els nois còpies de versos altisonants o de proses impecables, escriuen per llur compte i expliquen llurs impressions lleugeres, infantívols, davant els espectacles de la natura i els fets de la societat. Ens són agradables els dictats de “La Sembra”, perquè són dels alumnes, no del mestre. Escoltem com parla un noi en els fulls del diari: “Avui ha passat al vespre una cosa de nou que és: que vaig fer enfadar una mica la mama”. ¿No és això pensament i estil d'infant?”⁴³

El tracte amb Galí va obrar en Miquel Deyà “una completa transformació, no sols de la problemàtica de l'ensenyament de la llengua, sinó que em descobriren un meravellós concepte de l'escola com mai no havia escoltat ni llegit.”⁴⁴ Aquesta descoberta i la pràctica del diari a les colònies escolars, seguint el model de Cossío i Porcel, del qual hem parlat més amunt, havia de desembocar prest o tard en la confecció d'un periòdic escolar cosa que succeiria a l'escola de Consell el març de 1933 a la que s'havia traslladat a final del curs 1929-1930. Al *Liceo Ripoll* en Deyà no va tenir temps d'engegar cap revista però allí, no hi ha dubte, vaposar en pràctica alguns procediments propers a les tècniques Freinet: lliçó-passeig, text i dibuix lliure, treball cooperatiu, utilització del cinema, ...

⁴² Alexandre GALÍ COLL: *Historia de les Institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900-1936*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí, 1982, vol. II, 118-135.

⁴³ Alexandre GALÍ COLL: *Historia de les Institucions ...*, 135

⁴⁴ J. OLIVER JAUME: *Escola i societat ...*, 114-115. Del mateix autor veg. "Galí i Mallorca". A: *Butlletí de la Societat Catalana de Pedagogia*, núm. 1 (1988), pàg. 56-57. Veg. també Freinet a Mallorca, 29-32

Juventud (Montuïri 1931)

El dia primer de novembre va sortir a Montuïri el primer número de *Juventud* com a periòdic escolar del Col·legi “La Inmaculada” que després es diria “Ramon Llull”. Havia estat promogut pel sacerdot i mestre Joan Baptista Munar Ramis que dirigia aquest col·legi que ell mateix havia fundat l’any 1927 ubicant-lo a la sala Mariana, un local annex a la rectoria.⁴⁵ Fins a 1931 admetia només una vintena d’alumnes d’ensenyament primari que haguessin

superat el grau preparatori del mètode cíclic de Porcel i que tenien, per tant, més de set anys. El curs 1931-32 es va incorporar l’ensenyament secundari arribant així a tenir una cinquantena d’alumnes que eren atesos pel vicari Munar i un mestre auxiliar.⁴⁶ A més de l’ensenyament reglat es donaven classes de suport i de preparació per a la prova d’ingrés a l’Institut Balear o a l’Escola de Comerç.

Per la llarga entrevista que Joan Miralles va fer al capellà sabem que “varen sortir devers dotze números” de *Juventud*.⁴⁷ A l’entrevista hi ha una interessant referència al sistema d’impressió. Deia el mestre Munar:

Sa pasta era... aquesta *Etnogràfica* (sic) *La Blanca*, sa marca era *La Blanca*, i llavonses, com que *La Blanca* mos va costar molt, perquè un quilo mos valia devers vuit pessetes, i vuit pessetessaps que eren de moltes en aquell temps!, i un quilo de pasta era molt i llavonses en fèrem noltros amb un... Vaig trobar una fórmula dins un llibre francès, una fórmula per fer aquesta pasta comunicativa, aquesta pasta litogràfica i... que se feia amb

⁴⁵ Joan Baptista Munar Ramis (1902-1974) va ser ordenat sacerdot el 28 de desembre de 1924 i va obtenir el títol de mestre el 14 de març de 1928. Vicari a Montuïri des del 14 de gener de 1925 fins el juny de 1937. Per a més informació veg. Onofre ARBONA I MIRALLES: *Montuïrers que han deixat petjada*. Montuïri: Bona Pau, 2001, 246-247; Gabriel GOMILA JAUME: “Labor pedagògica de Don Juan Bautista Munar en Montuïri (1925-1937).” Arxiu Història de l’Educació de la Facultat d’Educació de la Universitat de les Illes Balears. Treball inèdit presentat al Departament de Ciències de l’Educació el juny de 1977 per a l’assignatura de Història de la Pedagogia impartida per Gabriel Janer Manila, sign. 88/C.

⁴⁶ El primer mestre auxiliar va ser Joan Mayol Veny (1916-1936) al qui va substituir Joan Sampol.

⁴⁷ Joan MIRALLES: *Un poble, un temps*. Palma: Miquel Font Editor, 1995 (2^a ed. ampliada), 420.

glecerina i això, i la vàrem fer noltros, sa pasta, i la teníem dins un caixó de giny. Hi posàvem aquesta pasta, que era com a caramel·lo, i llavonses escrivíem normalment amb tinta especial. Allà xupava sa pasta aquesta, sa pasta xupava sa tinta, quedava es negatiu i llavonses trèiem es positius que volièm. En poríem treure un centenar bé, però més no... ja sortia molt borrós...

48

Hem analitzat els tres primers números de *Juventud*, els únics localitzats, corresponents als mesos de novembre, dia 1 i dia 15, i desembre (dia 8) de 1931. Contenen en total 12 pàgines mecanografiades a doble columna reproduïdes per multicopista amb blanc i negre, sense cap il·lustració. Hi ha trenta tres textos, dels quals menys de la meitat, tretze, estan signats per alumnes que, per l'estil de redacció, semblen ser majors de deu anys. El número 2 està gairebé íntegrament dedicat a l'excursió que van fer el dia 2 de novembre a la possessió de Son Company per veure l'avioneta que havia construït el marquès de Zayas.

Juventud comparteix alguns trets del freinetisme però és molt exagerat dir que va ser "la primera revista freinetista d'Espanya" i que "el freinetisme de Mossèn Joan Baptista Munar i Ramis s'evidencia com uns dels primers d'Espanya, la pràctica del qual, si fa no fa, es desenvolupa al mateix temps que els considerats fins ara primers freinetistes d'Espanya."⁴⁹ El professor Colom es basa per fer aquestes sorprenents afirmacions en les declaracions d'un antic alumne, Joan Mateu Oliver, que parlant de la impremta no es referia a la de *Juventud* sinó a la que es va emprar per editar la revista *Alborada*, aquesta sí clarament freinetista, a partir de novembre de 1934.⁵⁰

En la mesura que no era simplement una revista per als alumnes, sinó feta en bona part per ells com a eina d'aprenentatge, pot ser considerada com un precedent del freinetisme. Efectivament, la revista era concebuda "más bien una hoja de clase que un periódico de calle" i en l'editorial de presentació s'anunciava que "servirá de aprendizaje al mismo tiempo que para dar a conocer vuestros progresos a vuestras familias que se esfuerzan para vuestro bien." La lliçó-passeig i les "inventives" com es deien el textos lliures, l'ús de projeccions i del cinema ... eren procediments certament freinetistes, però no exclusivament ja que les compartien altres corrents de l'educació nova. En el cas de Joan Baptista Munar el motor de la majoria de les seves iniciatives era la pedagogia de Manuel Siurot i de Manuel Manjón que coneixia molt bé.⁵¹

Al llindar de la recepció de Freinet a les Balears.

Immediatament abans de la introducció durant el curs 1933-34 de la impremta

⁴⁸ Id. id. El llibre francès que s'esmenta ben bé podria ser *Recettes Artisanas et Techniques* que havia editat a París a *La Maison de la Bonne Presse* l'any 1923. A les 41-43 hi ha tres receptes diferents de *pâtes apolycopier*.

⁴⁹ ANTONI J. COLOM CAÑELLAS: "Freinet a Mallorca. Una revisió", 167.

⁵⁰ Entrevista de Gabriel Gomila Jaume inclosa en el treball citat més amunt (nota 46).

⁵¹ Va tenir tractes amb aquests mestres catòlics que fins i tot li demanaren, segons una confidència que va fer a un antic alumne, que col·laborés en alguna de les publicacions periòdiques que dirigien. "Esto solamente lo saben pocas personas. Era una de estas intimidades que tenía conmigo. Me han ofrecido cinco duros —me dijo— y yo me he asustado, porque en la actualidad para escribir solamente gana cinco duros don Gabriel Alomar que escribe en "El Día" y es considerado como las mejores plumas" (Entrevista a Joan Mateu Oliver, reproduïda a GOMILA JAUME, 1977).

Freinet en algunes escoles de Mallorca, es van publicar a les Illes set periòdics escolars que s'imprimien amb multicopista de tipus hectogràfic o roneogràfic (ciclostil). No hem pogut esbrinar en tots els casos la tècnica exacta d'impressió ni tampoc si la premsa era artesanal o adquirida en una casa comercial. Probablement van fer ús d'una fórmula casolana que publicaria *El Magisterio Balear* probablement per iniciativa del seu director Francesc Rosselló Gil, un personatge clau dins la història del freinetisme a les Illes.⁵²

Des de les pàgines de *El Magisterio Balear* va donar a conèixer puntualment als seus col·legues tota quanta publicació escolar hi va haver a les Illes, a més d'animar-los a intercanviar llurs periòdics. Ara bé; en el mateix número de dia 31 de juliol de 1933 i a la mateixa pàgina en que apareixia la recepta, Rosselló Gil donava compte de les revistes

⁵² Francesc Rosselló Gil va néixer a Agramunt (Lleida) el 9 de juliol de 1896. Després d'estudiar Batxillerat i Magisteri a l'Escola Normal de Barcelona va obtenir el títol de mestre el 17 d'octubre de 1918. Va exercir de mestre a S'Estanyol (febrer 1919), Darmós (Tarragona) des del 16 de febrer de 1919 fins al 31 d'agost de 1923, Sencelles (1923-1928), Sa Casa Blanca (1923-1933) i a l'Escola Graduada de Llevant des de l'11 de maig de 1933 fins al 21 de setembre de 1940 en què va ser suspès de càrrec i sou per la nefasta depuració ideològica del primer franquisme. Rosselló Gil és autor de *El dibujo en la Primera Enseñanza. Orientaciones sobre su empleo -Utilidad y resultado*, Palma, Vda. de S. Pizá, 1933, 38 on afirma, com Freinet, la preeminència del dibuix lliure. Segurament va ser ell qui va fer reproduir l'article de Herminio Almedros "La imprenta en la escuela". *El Magisterio Balear* (25 setembre 1933), 291-292. A més, Rosselló va poder assistir de jove, cap a l'any 1917, a les classes de Composició Tipogràfica que donava Joaquim Ballester a l'Institut de les Arts del Llibre, a Barcelona, gràcies a l'amistat que tenia amb Joaquim Freixes Saurí, també professor d'aquell Institut, com es diu a F. ROSELLÓ GIL: "La imprenta en la escuela", *El Magisterio Balear*, 28 julio 1934, 238.

Per a més informació vegeu Santiago MIRÓ: *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*, Palma Leonard Muntaner Editor, 1998, 162-164.

Maria CANAVES NADAL; Joana SERRA SOLER; Maria Antònia SERRA TUGORES: *Francesc Rosselló i Gil i Margalida Bordoy i Sansó*. Palma: Servei de Publicacions de la Universitat de les Illes Balears, 1997

escolars que formaven part de l'exposició organitzada pel Museu Pedagògic Provincial. Eren *Nuestra Escuela* d'Alaior, *Nins* de Pòrtol (Marratxí), *Vida rural* de La Murtera (Manacor), *Revista escolar* de Valldemossa, *L'Escola* de Consell, *Ideas* de Santa Eugènia i *Trabajo infantil* d'Alaró.⁵³

Francesc Rosselló Gil

Els mestres impulsors d'aquestes publicacions, per tant, coneixien abans, aproximadament des del començament de 1933, la recepta del que en un altre lloc Rosselló qualificava de *aparato de moda multicopista*. Com arribaren aquests set mestres en un període no superior a sis mesos a engegar llurs periòdics escolars? Potser tindriem la resposta si trobéssim una bona ressenya o, millor, el text mateix de la conferència que Rosselló Gil va donar el dia 20 d'abril de 1935 a L'Ateneu de Palma on *leyó un extenso trabajo preliminar del verdadero cuerpo de su conferencia: "Revistas escolares", presentando dibujos aclaratorios, revistas escolares de diferentes facturas, trabajos en linóleo —de los efectuados en la graduada de "Levante y en la unitaria de Consell— y el fruto real de un intercambio escolar.*⁵⁴ Avui per avui encara és una incògnita, però ens aventurem a avançar algunes hipòtesis.

Pensem que alguns mestres de les Illes van assistir a les Escoles d'Estiu de la Generalitat de Catalunya on hi hagué un espai dedicat als periòdics infantils. A la de 1931 el mestre Jaume Farré Vidal va donar una lliçó pràctica sobre "Com es fa un periòdic escolar".⁵⁵ A l'Escola d'Estiu de 1932 hi va haver "una exposició de llibres per a infants i

⁵³ *El Magisterio Balear*, núm. 453 (31 julio 1933), 230, esmenta només *Nini* (sic), *Vida Rural* i *Revista Escolar* afegint un enutjós etc. que nosaltres completem amb el nom de les revistes de les quals ens consta que tenien intercanvi amb altres revistes.

⁵⁴ "La Fiesta del Libro. Exposición de libros escolares, conferencias y otros actos culturales". *El Magisterio Balear*, núm. 545 (4 mayo 1935), 132.

⁵⁵ *Butlletí dels Mestres*, núm. 52 (15 de setembre de 1931), 127. Jaume Farré Vidal (Cervera - Lleida 1903 - Palma 1938) aniria destinat a Mercadal (Menorca) el 30 d'agost de 1933. Per a més informació Fernando JIMÉNZ MIER Y TERÁN: *Batec. Historia de vida de un grupo de maestros*. Universitat de Lleida, 2007, 113. Sobre la seva tràgica mort, executat pels feixistes després d'estar empresonat a Can Mir, Llorenç CAPELLÀ: *Diccionari Vermell*. Palma: Moll, 1989, 65.

periòdics infantils amb conferències relacionades amb aquestes matèries.⁵⁶ Només coneixem el nom de dos mestres mallorquins que van obtenir una beca de la Generalitat de Catalunya per assistir a l'Escola d'Estiu de 1932, però és raonable pensar que alguns mestres hi assistiren pagant les despeses pel seu compte.⁵⁷ Becats o no, aquests mestres pogueren donar notícia als seus companys de la manera de fer un periòdic escolar.

Una segona hipòtesi és la propaganda que pogué fer un mestre mallorquí integrant del grup Batec, una associació informal de mestres que està a l'origen de les primeres experiència Freinet a Catalunya.⁵⁸ Es tracta de Bartomeu Matas Alemany que va estar destinat al poble Berrós Jussà (Lleida) durant dos anys i mig, des del 5 de febrer de 1931 fins el 28 d'agost de 1933 en què aconseguí el trasllat a l'escola graduada de Sineu.⁵⁹ Desconeixem els contactes que Matas va tenir amb mestres de les Illes durant l'estada a terres lleiditanes.

Finalment, hi ha constància de l'efecte exemplar que tingueren revistes com "Nuestra escuela" d'Alaior i "Pérez Galdós" de Madrid que van intercanviar pràcticament amb totes les mallorquines. Aquesta darrera, gairebé desconeguda, era producte de les

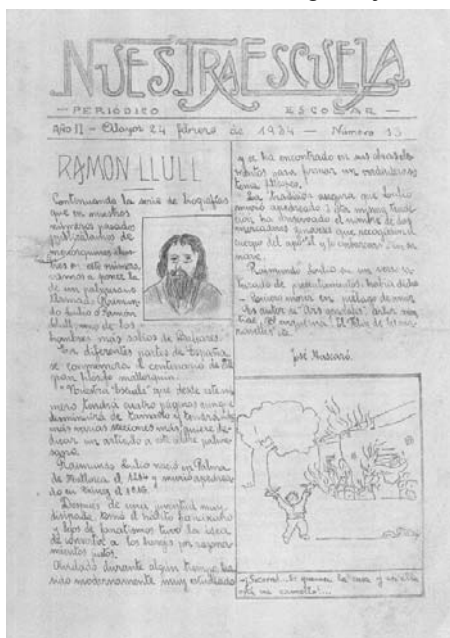
⁵⁶ Programa de l'Escola d'Estiu 1932. dos mestres mallorquins que van obtenir una beca de la Generalitat de Catalunya per assistir l'Escola d'Estiu de 1932, però és raonable pensar que alguns altres mestres hi assistiren pagant les despeses pel seu compte.

⁵⁷ "Crònica general dels cursos" dins *Escola d'estiu (1914-1936). Edició facsimil dels programes i cròniques*, Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983. La llista dels mestres becats, a les 167-170, inclou els mallorquins, Joan Ribes Grau, de Son Servera, i Conrad Domènec Pascual (1901-1932), dels quals no està documentada cap relació amb el freinetisme.

⁵⁸ Fernando. JIMÉNZ MIER Y TERÁN: *Batec*, 122.

⁵⁹ Segons l'expedient conservat a AMEIB va néixer a Esporles el dia 2 de febrer de 1904. En acabar els estudis a l'Escola Normal de Magisteri de Palma, l'any 1924, va exercir de mestre al "Pósito de Pescadores" d'Alcúdia, una escola subvencionada per la Caja Central de Crédito Marítimo, des de el 6 de gener de 1924. fins el primer de gener de 1927 en què va passar al "Pósito de Pescadores" de Palma. Afiliat a la Societat Balear de Treballadors de l'Ensenyament, en estallar la guerra va ser detingut i empresonat a Can Mir d'on el van treure per assassinar-lo el 15 de gener de 1937. Llorenç CAPELLÀ: *Diccionari Vermell*, 108.

classes complementàries d'impremta que es feien al grup escolar "Pérez Galdós" sota la direcció del mestre José Delgado Ijalba com a mínim des de 1930.⁶⁰

Nuestra escuela (Alaior)

El primer mestre "mallorquí" que s'esmenta al llibre d'Hernández Huerta, que presumeix de ser el primer estudi complet del moviment freinetista dels anys trenta, és un tal *Andrés Borelín Anglade*, un mestre que ni era de Mallorca ni tenia aquest nom. Era Andreu Bosch Anglada, nascut a Ciutadella (Menorca) el 4 de setembre de 1902. Va estudiar de capellà al seminari conciliar de la seva ciutat natal i, després d'abandonar la carrera eclesiàstica, va emprendre els estudis de Batxillerat, no se sap on, i de Magisteri a l'Escola Normal de Palma durant els anys 1929, 1930 i 1931, obtenint el títol de mestre el dia 16 de març de 1932.⁶¹ Dos mesos després ocupava una plaça a l'escola graduada d'Alaior, com ainterí des del 10 de maig de 1932, i com a propietari a partir del 15 de setembre de 1934 fins al'octubre de 1941 en què va passar a Ciutadella. Es va jubilar "por imposibilidad física" el dia 27 de octubre de 1970.

Hi ha dubtes sobre la relació directa del mestre Andreu Bosch amb el freinetisme, especialment sobre els orígens de la seva experiència que el dugué a engrescar els seus alumnes a imprimir el periòdic *Nuestra Escuela* entre els anys 1933 i 1936. Caldrà esperar els resultats d'unimportant recerca que sobre aquest mestre i aquesta revista està fent Pere

⁶⁰ *Gaceta de Madrid* (12 setembre 1930) i núm 215 (3 agosto 1933) on es pot veure que aquestes classes d'Impremta comptaren amb un generós suport institucional

⁶¹ L'expedient acadèmic, que es conserva a l'AMEIB no especifica si va estudiar com alumne oficial o lliure. Informa que *aprobó el examen de ingreso el 26 mayo 1923 en el Instituto de Barcelona* i inclou les qualificacions dels cursos 1922-23, 1924-25 i 1925-26.

Alzina Seguí.⁶² Les dades que tenim només ens permeten afirmar que abans de l'octubre de 1935 va mantenir correspondència epistolar en esperanto amb Georges Aurembou, un mestre francès que promovia el periòdic escolar *La Bieudre* editat Saint Plaisir (Allier) seguint les orientacions de Freinet.⁶³

Nuestra escuela va ser coneguda per molts mestres mallorquins i va servir d'estímul perquè alguns d'ells s'animessin a seguir el seu exemple. Efectivament, la revista alaiorenca, que pel març de 1933 anava ja pel número 4, va ser indubtablement la primera, en sentit cronològic, de les set revistes que formaven part de l'exposició escolar que el Museu Pedagògic Provincial havia organitzat el juny de 1933.

Francesc Rosselló Gil va parlar d'aquesta revista a diversos articles. En un d'ells diu:

Hemos visto publicados varios trabajos redactados por niños y tenemos a la vista el número tres de un periódico escolar: "Nuestra Escuela". Es publicación de los alumnos de la Escuela Nacional de niños de Alayor (Menorca). Sin acudir a la imprenta, con el auxilio del aparato de moda multicopista, en una hoja de 0,41 x 0,29 de metro, tirado a dos caras, esta publicación contiene todas las secciones de la Prensa, sin faltar la ilustración ... De la publicación de dibujos y redacciones escolares viene la discusión y la crítica de si el Maestro los ha enmendado... Hay compañeros que creen que el Maestro no debe corregir y otros opinar que puede y debe hacerlo...⁶⁴

En un altre article valora la recepció que en tingueren els seus alumnes de l'escola de Sa Casa Blanca:

La recepción en la Escuela de la revista de Alayor fue una cosa chocante. "Nuestra Escuela" puesta en manos de nuestros discípulos, les dejo boquiabiertos. Es algo que les llama la atención, pero que no está tan fuera de su alcance y medios como las demás revistas escolares dichas. Dentro de la admiración que les pueda causar el hecho, ven algo que les dice no ser imposible una copia de la idea. La letra manuscrita no les deja suspensos y sin fuerzas. Recapacitan y se hacen cargo del procedimiento y de su baratura ... Nació de ello la carta mejor que haya podido hilvanar un discípulo nuestro. Un acuciado fondo y una redacción impecable, hasta el límite posible en un chico que tiene que compaginar la asistencia a la escuela con la guarda de la piara, o algún menester de la huerta no precisamente en días de asueto escolar ... Por los puntos de la pluma de nuestro pequeño "El Tostado" en ciernes, se escapaba el elogio completo hacia la obra grande de esos pequeños alumnos de la Escuela Nacional.⁶⁵

⁶² Hem d'agrair que l'autor ens hagi avançat aquests resultats magníficament exposats en el treball inèdit *D'un temps i d'una escola. La revista Nuestra escuela (1931-1939)*. Potser avui ja estaria publicat si els membres del jurat del Premi "Guillermo de Olives Pons", organitzat per l'Ateneu de Maó, no haguessin torçut el coll davant el vet del descendent del Sr. Olives, mecenes del premi, que no va admetre que es premiés un treball que mencionés explícitament episodis de la guerra civil.

⁶³ Honoré BOURGUIGNON: "Correspondances Interscholaires Internationales". *L'Éducateur Prolétarien* (10 octubre 1935), 13.

⁶⁴ F. ROSSELLÓ GIL: "La escuela activa". *El Magisterio Balear*, 433 (13-3-1933), 78-79.

⁶⁵ F. ROSSELLÓ GIL: "Publicaciones escolares". *El Magisterio Balear*, núm. 437-438 (10-17 abril 1933), 104-105

Els continguts de *Nuestra Escuela*, de la qual hi ha 14 números localitzats, han estat minuciosament analitzats per Pere Alzina que conclou encertadament que l'edició i composició de la revista és d'una gran qualitat i d'una gran varietat. S'hi constata la pràctica de la majoria de tècniques Freinet: classes passeig, els textos i dibuixos lliures, correspondència interescolar, intercanvi amb periòdics d'altres escoles, treball cooperatiu, participació en la gestió de la revista ... Sembla increïble que el mestre Andreu Bosch no tingués coneixement de la pedagogia de Freinet, per la qual cosa suposem amb l'amic Alzina que Andreu Bosch va estar en contacte amb algun mestre de Catalunya on la moguda freinetista anava prenent força des del començament de la Segona República.

Revista escolar (Valldemossa)

Coneixem l'existència d'aquesta revista exclusivament per la referència que en va donar Francesc Rosselló Gil al número de *El Magisterio Balear* corresponent a la segona quinzena d'abril de 1933:

... hace unas semanas, recibimos una nueva muestra de estos quehaceres en Escuela Nacional balear: Valldemosa ha creado su tipo de revista, a tono con la realidad de su vida cosmopolita. En la publicación cuidadosamente mecanografiada en papel de barba, cultivadora incluso de las relaciones infantiles con la niñez extranjera, y lazo de unión de la Escuela con sus ex-alumnos. ... "Revista Escolar", la revista valldemosina, es publicación mensual. Ostenta en su cabecera un hermoso dibujo de su no menos hermosa escuela editora. Su presentación es atrayente y su contenido variadísimo. Cosas formales dichas por niños y cosas de niños dichas a lo formal todo ilustrado con dibujos y gráficos, pero todo hecho por ellos y para ellos, siendo de destacar sus —diremos— notas de sociedad o vida de la escuela ... La nota dominante es la de la infancia estudiosa que halla alicientes en su labor y que se entrega a ella con todo el entusiasmo de sus pocos años, con agrado, con fruición, espontánea y graciosamente.⁶⁶

La revista valldemosina va dedicar bona part del número de juliol a la memòria de la vida i obra de Miquel Porcel que acabava de morir. Aquest número incloïa fragments de *Vida Infantil* i un retrat a ploma cedit per Francesc Rosselló Gil per a la seva reproducció.⁶⁷ Desconeixem el mestre que la va impulsar però degué ser un d'aquests dos metres que l'any 1933 treballaven a l'escola nacional de Valldemossa: el mestre valencià Andreu Boix Barrios⁶⁸ i l'alaroner Ramon Rosselló Rosselló.⁶⁹

⁶⁶ F. ROSSELLÓ GIL: "Publicaciones escolares". *El Magisterio Balear*, núm. 437-438 (10-17 abril 1933), 104-105.

⁶⁷ "Revistas escolares". *El Magisterio Balear*, núm. 453 (31 julio 1933), 320. La nota segurament és del mateix Rosselló Gil que retreu que no se li hagi tornat l'original del dibuix: *un retrato a pluma del extinto debido a nuestro Director, por cierto no el mejor de la serie que éste, graciosamente, previa demanda, remitió al director de la publicación valldemosina. / Recordamos a "Revista Escolar" el "trato" que con ella se hizo respeto a esos dibujos. Que devuelva el mejor que se le remitió, según se convino...*

⁶⁸ 69 Andreu Boix Barrios va néixer a Sueca (País Valencià) el 2 de desembre de 1907. Abans d'obtenir per oposició una plaça a l'escola de Valldemosa, a la que es va incorporar el 9 de gener de 1931, havia treballat com a mestre interí a Catalunya, concretament a escoles de Granollers, Sitges i Vallromanes. L'octubre de 1934 va obtenir el trasllat a Madrid on va estar fins al final de la guerra en què torna a Mallorca per ocupar una plaça a una escola de Palma (Expedient a AMEIB).

⁶⁹ Ramon Rosselló Rosselló, nascut a Alaró el 24 de juny de 1907, va obtenir el trasllat a Valldemosa el 28 d'octubre de 1931 on estigué destinat fins a l'octubre de 1940. Abans havia estat a l'escola de Peñalba de

Nins (Pòrtol)

Durant el curs 1932-33, sense poder precisar més, es va imprimir a l’escola de Pòrtol (Marratxí) un periòdic escolar amb la capçalera *Nins* del qualse’n publicaren com a mínim tres números per iniciativa del mestre Albert Castell Peña.⁷⁰ Es conserva un únic exemplar del número tres corresponent al mes de juny de 1933. Es tracta d’un full hectografiat per les dues cares, en bon estat de conservació, que conté set articles breus amb les seves corresponents il·lustracions que certament destil·len esperit freinetista. En els treballs escolars reproduïts es pot constatar la sinceritat, l’espontaneïtat i la llibertat d’uns nins als quals el mestre “ha donat la paraula”. A més, el mestre va aplicar a la seva escola el sistema Winnetka d’ensenyament que, com Freinet, donava una gran autonomia als escolars i promovia la utilització de fitxes per a l’auto-aprenentatge.

L’Escola (Consell)

Miquel Deyà Palerm, el mestre que va impulsar la publicació de *L’Escola* a Consell, va contar l’origen del seu projecte:

Al Museo Pedagógico Provincial van a parar muchos de los trabajos que se realizan en las escuelas de Baleares. En la Escuela Nacional de Alayor (Menorca) apareció una hoja titulada “Nuestra Escuela” y se envió un ejemplar a dicho Museo.

Al caer en nuestras manos este periodiquito, pensamos que de momento sería

⁷⁰ Castro (Burgos) des del 10 de novembre de 1930 al 21 d’octubre de 1931 (Expedient a AMEIB).
 Miquel JAUME CAMPANER: “Un assaig del sistema de Winnetka a Mallorca”. A: *Història/històries de la lectura. Actes de les XXIV Jornades d’Estudis Històrics Locals / XVII Jornades d’Història de l’Educació dels Països de Llengua Catalana*. Palma. Institut d’Estudis Balearics, 2005, 191-203.

una solució encauzar así lo que de tantas maneras habíamos soñado y ensayado.

La idea de publicar una hoja impresa en colaboración con dos maestros amigos,⁷¹ tuvo que ser abandonada. Resultaría cara y muerta, pues debía ir sin dibujos y los clichés aumentarían enormemente su labor.

Nos decidimos por el multicopista. Así como lo hacían en Alayor.

Suerte tuvimos. Hablando de estos menesteres se nos ofrecen dos multicopistas. Tinta hectográfica

al canto y el día 10 de marzo hace su salida “L’Escola”, periódico infantil.⁷²

Efectivament, el dia 10 de març de 1933 va sortir el número u de la revista en el qual van col·laborar quinze alumnes. Els continguts són un conte escrit per un alumne, acudits, notícies sobre la construcció del nou edifici escolar i una breu referència a l’excursió que acabaven de fer a Solleric amb els nins de l’escola del mestre Ramon Morey Antich, de Binissalem. Finalment, es presenta l’estat de comptes de l’associació “Els Amics de l’Escola”, dirigida per alumnes, que s’encarregava de la gestió de la revista.

El número dos va sortir el mes d’abril i s’inicia amb un editorial d’un alumne sobre les faltes d’assistència a l’escola. A la primera plana hi ha un dibuix de la façana de l’església de Consell i una petita faula sobre la higiene personal escrita per l’alumna Margalida Company de l’escola nacional de nines. A la secció de notícies hi trobem una crònica d’un partit de futbol, un article sobre la possessió d’Alfàbia i l’anunci del concurs de lectura que es celebraria el dia 22 d’abril amb motiu de la Festa del Llibre.

El tercer i darrer número, de maig de 1933, està dedicat gairebé íntegrament a la crònica de la inauguració de la nova escola de Consell, i inclou una relació de les revistes escolars amb que s’intercanviava *L’Escola* i que eren *Nuestra escuela* (Alaior), *Revista escolar* (Valldemossa), *Nins* (Pòrtol), *Ideas* (Santa Eugènia), *Vida rural* (Sa Murtera, Manacor) i *Pérez Galdós* (Grupo escolar “Pérez Galdós” de Madrid).

L’Escola va ser el preàmbul de la revista *Consell*, la primera inequívocament freinetista que es va imprimir a Mallorca seguint les orientacions d’Herminio Almendros el llibre del qual, *La imprenta en la escuela*, era la referència obligada per als seguidors

⁷¹ Un d’ells era sense dubte Albert Castell que va emprendre l’edició de *Nins* a Pòrtol

⁷² Miquel DEYÀ PALERM: “La técnica Freinet en mi escuela”. *Atenas*, núm 42 (julio 1934), 408. Per a més informació Miquel JAUME CAMPANER: 2001, 96-101.

espanyols de Freinet.

Vida rural (Sa Murtera- Manacor)

Pere Crespi Cànaves amb els alumnes de l'escola de Sa Murtera (Manacor) va emprendre la publicació del quadern *Vida Rural* del qual el mestre va explicar l'origen sense donar, però, la data de la seva primera aparició que degué ser l'abril o maig de 1933.⁷³

*Ha tiempo —escrivia el juny de 1933— en nuestra escuela implantamos, a estilo soviético, el diario mural. Y cuajó. no entre los mayorcitos, sino que fue imitado con mayor interés por los del grado preparatorio, para unos no valía, para otros aquello era un ideal, y brotó como por encanto la hojita que titularon Vida Rural que por cierto no tenía de rural nada, absolutamente nada. Pero aquello pasó. Hoy hay otra inquietud, mañana otra.*⁷⁴

El setmanari manacorí *Voz y Voto* va donar compte de la seva aparició informant que es tractava d'un *periódico manuscrito*.⁷⁵ No era, per tant, una revista reproduïda per multicopista com es podria sospitar pel fet de veure-la esmentada al costat d'altres, com *Nuestra Escuela* d'Alaior o *Nins* de Pòrtol, impreses hectogràficament.

De *Vida Rural* en sortiren quatre o cinc números⁷⁶ essent el darrer el del mes de juny de 1934.⁷⁷ Només es conserven, que sapiguem, part del número d'octubre de 1933 i el número corresponent al 15 de desembre del mateix any.⁷⁸ Aquest número consta de quatre pàgines i conté tres dibuixos, una redacció d'un alumne de la classe d'adults, Joan Pascual, que lloa les meravelles de la radio, un article sobre la rigidesa de l'hivern que sembla sortit de la ma del mestre, i una relació dels donatius rebuts per a la compra d'una radio. El número d'octubre, del qual no hem vist la portada, devia tenir també quatre pàgines encara que només en coneixem dues.⁷⁹ Contenen:

a) Una redacció de vuit línies de l'alumna Maria Mesquida amb un plànol de la zona escolar de Sa Murtera que exposa que *La mayoría de niños*

⁷³ COLOM "Freinet a Mallorca. Una revisió", 163; Bartomeu ROTGER AMENGUAL: *Las revistas escolares en Baleares (Algunas estrategias de estudio: registro, modelos y criterios evaluativos)*. Tesi de licenciatura presentada a la Universitat de les Illes Balears, 1985, 47. Aquests autors estimen que el primer número és de 1930, cosa que es contradiu amb la notícia de *El Magisterio Balear* (5 junio 1933), 161, que informa: *Editada por los alumnos de La Murtera (Manacor) hemos recibido el 1er. número de la revista "Vida Rural*.

⁷⁴ Pedro CRESPI CÀNAVES: "Valor del valor". *El Magisterio Balear* (5 junio 1933), 159.

⁷⁵ *Voz y Voto*, núm. 95 (27 mayo 1933), p. 4. També José Luis HERNÁNDEZ *La influencia de Celestin Freinet*, 68, diu que *Vida Rural* es va fer mitjançant l'aplicació de *algunas de las técnicas de la Escuela Moderna francesa, entre las cuales no se contó la imprenta en la escuela, pues aquél fue realizado a mano*.

⁷⁶ La dada la dóna el propi Crespi en el document de defensa contra els càrrecs de la Comissió Depuradora, conservat a ARCHIVO GENERAL DE LA ADMINISTRACIÓN: *Expediente de depuración del maestro Pedro Crespi Cànaves*. C. 32, sign. 12.355.

⁷⁷ *Voz y Voto*, núm 151 (23 junio 1934), 5, informa que *Hemos recibido el número correspondiente al mes de junio del periódico "Vida Rural" que confeccionan los niños y niñas de la escuela "La Murtera"...*

⁷⁸ Ambdós números estan dins l'expedient de depuració perquè el mestre els va aportar com a prova exculpatòria. Hem consultat només les fotocòpies en blanc i negre cedides per l'AGA, per la qual cosa no podem determinar els colors de les lletres i dibuixos.

⁷⁹ Deduïm que correspon al mes d'octubre perquè conté les dades pluviomètriques del mes de setembre.

recorremos cerca de doce kilómetros para ir a la Escuela. Si tuviéramos una cantina escolar no nos cansaríamos tanto. Los caminos son largos y malos. Muchos solo podemos ir por la mañana.

b) Notícies breus sobre projectes de millora de l'escola i la zona de Sa Murtera: reparació de camins, compra d'una dinamo per tenir electricitat i adquisició d'una impremta.

c) El poema *Es blat i l'or*, copiat amb lletra infantil, d'Antoni M. Peña Gelabert.

d) Dades pluviomètriques del mes de Setembre.

e) Un exercici de traducció per als alumnes més grans que assistien a les classes especials d'anglès.

f) Anunci de la publicació d'una nova revista que amb col·laboració amb el seu germà Joan Baptista Crespí, mestre a Establiments, pensava editar amb una impremta: *llevará por nombre Aurora. Será impreso. Hablará a los padres. Nos pondrá en comunicación con Madrid-Barcelona-Cáceres-Toledo-Palencia-Burgos-León y Buenos Aires.*

El quadern *Vida Rural* va seguir el seu camí i no hi ha constància de la participació de Crespí de l'alumnat de Sa Murtera en la confecció de la revista freinetista *Aurora* que el seu germà Joan Baptista va engegar durant el curs 1933-34 a l'Escola d'Establiments.⁸⁰ Segurament Pere Crespí coneixia Freinet per les converses amb el seu germà i amb Miquel Deyà Palerm amb qui coincidia molts dissabtes en el Museu Pedagògic Provincial de Balears. Havia aplicat, com ells, algunes de les tècniques Freinet amb l'esperit de la seva pedagogia i fins i tot havia arribat a la idea de publicar *Vida Rural* a partir d'un procediment anàleg al que va portar a Freinet a fer el primer periòdic escolar, és a saber, un diari escrit a la pissarra on cada alumne escrivia el que pensava, sentia o desitjava. Am bot, no es va decidir a adquirir una impremta que hagués millorat notablement la qualitat del quadern. L'escola rural que esmenta en un article escrit després de l'Alçament de 1936, renegant del freinetisme, no era certament la de Sa Murtera ja que la caracterització que en dona s'adiu més amb els procediments emprats a l'escola del seu germà a Establiments o a la de Miquel Deyà a Consell.

La escuela nacional —escribía— ha sido vulgar, hablamos en términos generales, no pasándose del limbo de las metodologías o agarrados a la poca formalidad de las novedades y de lo que se afirmaba gravemente en los gabinetes pedagógicos que tal o cual sistema, o método, era el último grito de la moda en el hacer escolar. Así como por ejemplo, “el método de la Imprenta en la escuela” en que alguna escuela rural fiaba toda la instrucción a dar a sus alumnos.⁸¹

Trabajo infantil (Alaró)

En una data incerta, però no abans de març de 1933, va aparèixer a Alaró el periòdic *Trabajo Infantil* per iniciativa del mestre Teodor Terres Lladó.⁸² Durant el sis anys i mig,

⁸⁰ JAUME Freinet a Mallorca, 129-130; JIMÉNEZ Maestros de a pie, 236; COLOM “Freinet a Mallorca...”, 158-159; HERNÁNDEZ La influencia de Celestin Freinet... 67-68.

⁸¹ Pedro CRESPI “Volvamos a la escuela”. L'article es troba dins l'expedient de depuració sense cap més referència.

⁸² Teodor Terrés Lladó va néixer a Palma el dia 17 d'agost de 1897 i va morir en data incerta però, en qualsevol cas, posterior a 1944. Es va formar com a mestre a l'Escola Normal d'Alacant on el 27

de 1928 a 1934, en que estigué a Alaró com a mestre i, des de 1931, també com a director interí de l'escola graduada, la seva actuació estigué brufada de polèmiques. Per començar, i amb l'oposició dels altres mestres, va imposar a tots els nins l'obligació d'assistir a missa col·lectivament a una mateixa hora tots els diumenges i festes de guardar. A partir de l'abril de 1931, tot i que va suspendre aquesta pràctica, va ser objecte de continuats atacs des de la Casa del Poble que arribaren al seu punt culminant amb la publicació l'any 1933 de dos articles a *El Obrero Balear*, òrgan d'expressió dels socialistes, on hi ha un enfilall d'expressions i termes difamatoris:

Más valdría que los niños ensanchasen su espíritu y desarrollaran su cuerpo por los campos, en vez de perder el tiempo en el estercolero monárquico disfrazado de escuela... En cuanto al Señor Terrés, éste sí que necesita sacudir el polvo, es necesario darle una verdadera lección de civismo; éste no puede continuar un minuto más obstruyendo la enseñanza de nuestros hijos... El señor Terrés, no tiene conciencia de su misión, es un indeseable, como maestro, es un alma antiprogresista que quiere vivir a costa del pueblo, para luego burlarle, miserablemente, no cumpliendo con sus deberes... este señor que no sirve para enseñar... es un cavernícola, reaccionario y amante —siendo maestro nacional— de la ignorancia...⁸³

Avui per avui, amb la documentació assequible i sense testimonis orals, no hi ha manera de contrastar aquesta pèssima valoració que va fer un socialista alaroner de la tasca educativa del mestre Terrés. Ara bé; entre les poques notícies concretes que tenim n'hi ha una que pal·liaria aquests judicis tan denigrants. Ens referim a la realització de la revista *Trabajo infantil* en la que participaven activament els seus alumnes. El propi mestre va contar l'origen d'aquesta experiència a les pàgines de *Colaboración*:

Hace varios años, siendo yo director de la Escuela Graduada de Alaró, en esta provincia de Baleares, iniciamos las gestiones oportunas para conseguir plasmar en letra permanente y reproducirlos a voluntad los trabajos realizados en nuestra escuela. Los compañeros aprobaron el proyecto, pero no pasaron de dar su aprobación. Solicitamos la aportación metálica de los niños. Diez céntimos cada uno. Mas sólo unos 50 ofrecieron su apoyo. La colaboración solicitada a los padres nos produjo ¡catorce pesetas! ... Pedimos dinero al Ayuntamiento. Ciertamente que no nos negó nunca su apoyo, pero también escierto que no nos dio una respuesta afirmativa.

Con tan poco dinero, no pudimos comprar la imprenta.

No obstante, los niños, entusiasmados, querían tener su publicación escolar. Habían hecho ya muchos trabajos y en un concurso se había seleccionado el dibujo de la portada y el título: "Trabajo infantil". Fue el nombre que escogieron.

Este interés de los escolares pudimos satisfacerlo, en parte, con la adquisición de un aparato multcopista.

d'octubre de 1914 obtingué el títol de mestre superior. Després de diversos destins a escoles de Múrcia i Alacant es va traslladar a Mallorca on va exercir a les escoles d'Alaró (1928-1934), Can Pastilla (1934-1936 i 1937-1938), Sa Casa Blanca (1936-1937), Sa Pobla (1940) i Campos (1944). Informació extreta del full de serveis signat dia 20 de desembre de 1944 que es conserva a l'AMEIB.

⁸³ UN AMANTE DE LA ESCUELA. "Con la escoba... y barriendo". *El Obrero Balear*, núm. 1638 (12 mayo 1933).

Así empezamos nuestra tarea, que nos permitió, con el intercambio, recibir gratas impresiones del mundo exterior.

Pero no era eso lo que queríamos. Queríamos la imprenta, y continuábamos las gestiones cerca del señor alcalde. No hubo manera de lograrlo, a pesar de que él leía con gozo nuestras hojasmulticopiadas. Así pasamos todo un curso escolar.⁸⁴

Pel que sabem només es conserva un exemplar de *Trabajo infantil*, el núm. 11, corresponent al mes de maig de 1934. Conté una crònica dels actes que es varen fer a Alaró amb motiu de la inauguració de l'edifici de l'Escola Graduada. Hi apareixen articles i dibuixos de diversos alumnes: Llorenç Borràs Homar, Joan Pou, Antoni Fonollar Borràs, Jaume Ferrer, Miquel Riera...⁸⁵ *Trabajo infantil* va ser un primer tempteig per a la confecció de la revista *Despertar*, a l'escola unitària mixta de Can Pastilla (1934-36)⁸⁶ i de *Renacer* a l'escola de nins de Sa Casa Blanca (1937), ambdues impreses amb una impremta Freinet.

Ideas (Santa Eugènia)

La única referència que tenim sobre aquesta publicació, de la qual no hem localitzat cap exemplar, és que va intercanviar amb *L'Escola* de Consell segons consta al núm. 3 corresponent al maig de 1933. Al nostre *Freinet a Mallorca* dèiem que probablement havia estat impulsada pel mestre Gabriel Coll Mulet. D'aquesta mateixa opinió és Antoni J. Colom qui, de tota manera, expressa la seva sorpresa pel fet de que la biografia d'aquest mestre no esmenti la revista.⁸⁷ També és sorprenent que no es digui res d'aquesta publicació en una carta de juny de 1933 on un alumne i el mestre, com era habitual, informen al Sr. Pere Coll, mecenes de l'escola, de les activitats realitzades en els darrers mesos.⁸⁸ Amb tot, consta la bona relació que el mestre Guillemet tingué amb Jaume Farré Vidal a qui va acompanyar al magatzem de Can Mir la nit abans de ser executat.⁸⁹ El que no consta és si aquesta amistat es va forjar dins les parts de Can Mir o es remuntava a una època anterior. Finalment, no podem descartar del tot la hipòtesi de que *Ideas* va ser feta per alumnes de l'altre mestre de l'escola de nins, Bartomeu Canyelles Coll, o per les alumnes de la mestra Isabel Maria Riera i Riera, monja franciscana que exercia de mestra a l'escola nacional femenina de Santa Eugènia.

⁸⁴ Teodoro TERRÉS LLADÓ: "Los primeros ensayos de la técnica en la escuela de C'an (sic) Pastilla (Balears)". *Colaboración*, núm. 11 (febrero "de 1936), 113.

⁸⁵ Margalida PONS; Francisca GINER; Maria XAMENA.: "CP Sant Bartomeu, Revista escolar "Es Castell". Una publicació amb molta història". *Cantabou*, núm. 18 (març 2005).

⁸⁶ Se n'editaren 18 números amb aquesta capçalera il·lustrada am un preciós dibuix del mestre Francesc Rosselló Gil que aleshores dirigia la revista freinetista *Levante* a la graduada de Llevant.

⁸⁷ ANTONI J. COLOM CAÑELLAS: "Freinet a Mallorca. Una revisió". 164. La biografia és, Miquel COLL I CANYELLES: *Gabriel Coll i Mulet "Mestre Guillemet"*. Santa Eugènia: Ajuntament de Santa Eugènia, 2000.

⁸⁸ La carta, signada el 10 de juny pel mestre Coll i l'alumne Jaume Crespí, parla de com han gastat els 60 duros que els havia donat el mecenes. Miquel COLL I CANYELLES: *Gabriel Coll i Mulet "Mestre Guillemet"*. 123.

⁸⁹ Llorenç CAPELLÀ: *Diccionari Vermell*. 65.

Jaume Busquets i les pervivències islàmiques a Mallorca

GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY

Resumen

A partir de dos estudios del profesor Jaume Busquets Mulet basados en el desciframiento de una característica expresión mallorquina; *per la fat i fat que la mia mare m'ha encomanat*, presente en la rondallística mallorquina se incide en la idea de una transmisión vía femenina de ciertos elementos criptoislámicos en la Mallorca posterior a la conquista de Jaime I.

Palabras clave: Islam, rondallística, *fat i fat*, *fatiha* coránica

Abstract

Starting from two studies by professor Jaume Busquets Mulet on the deciphering of the expression “*per la fat i fat que la mia mare m'ha encomanat*”, characteristic of Majorcan story-telling tradition, the article points out the transmission, by women, of certain cryptoislamic elements in Majorca after the conquest of the island by King James I.

Palabras clave: Islam, rondallística, *fat i fat*, *fatiha* coránica

Jaume Busquets i Mulet (Palma, 1898-1971) en vida fou un capdavanter en el camp de la investigació del passat islàmic de les nostres illes Balears i, dins els arabistes mallorquins, el primer que prestà atenció als segles en els que Mallorca fou Mayūrqa i l'àrab la llengua dels nostres avantpassats.

Si accedim a les fites, esquivades fites de les enciclopèdies poques coses podem saber de la seva trajectòria investigadora i de la seva projecció envers una cultura, una llengua, una religió que foren nostres i que el pas dels fets històrics aconsellaren, tal vegada a la força, oblidar-les radicalment.

D'aquesta manera la imatge més fidel, encara que dins la típica fredor de les relacions esquemàtiques d'aquest tipus de textos informatius, són les paraules de la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* les que ens fan saber el següent:

Busquets Mulet, Jaume (Palma 1898-1971). Arabista, filòleg i historiador. Amplià estudis a Cambridge i fou catedràtic d'àrab vulgar a l'Escola de Comerç i a l'Estudi General Lul·lià de Palma. Exerci també com a professor mercantil i d'interventor als ajuntaments de Lluçmajor i de Palma, fou autor de Curs pràctic d'ortografia i elements de gramàtica catalana (1931, 1968), Gramàtica elemental de la llengua àrabe i Textos para el estudio del àrabe marroquí. També recollí contes populars al Marroc. Edità el text llatí (1951) i àrab (1953, 1954) del Llibre del repartiment. Estudià les pervivències lingüístiques i ètniques de la dominació islàmica a Mallorca, així com alguns

vestigis arqueològics de la mateixa època (làpides sepulcral, artesonat d'Alfàbia). Postumament es publicà la seva síntesi Mallorca musulmana (1973) a la Historia de Mallorca a cura de Josep Mascaró Pasarius. Deixà inèdit un diccionari àrab castellà.

La seva tasca en el camp de la historiografia d'època islàmica a Mallorca és d'importància cabdal, encara que no sempre les seves aportacions hagin tengut ressò en investigadors posteriors. Destaca l'edició del Repartiment àrab, que posà a l'abast dels investigadors una documentació fins aleshores gairebé inaccessible.

Un caire completament oposat és la recordança que el seu bon amic Miquel Villalonga deixà a les planes de la seva *Autobiografia*. Són paraules que traspuen una cordial relació d'amistat i companyonia que, endemés, suposa una fidel etopeia de la figura de Jaume Busquets que era la coneguda i habitual per aquells que desconeixien el món interior del professor, les seves dèries i neures, juntament amb l'afany de passar despercebut a la manera *de aquellos sabios que en el mundo han sido*, com els definia Calderón de la Barca. Miquel Villalonga en una de les planes més delicioses de aquella meravella on la societat mallorquina d'entre guerres, viu feliç i resignada, contenta i satisfeta, abans de la gran desfeta de 1936, descriu la figura de Jaume Busquets així:

Como segundo término de aquellas veladas, surge en mi recuerdo la figura de Jaime Busquets, un poco esfumada, a fuer de discreta. Formaba parte del Consejo de Redacción de «La Nostra Terra»; era regionalista y pertenecía teóricamente al grupo de nuestros «enemigos». Había vivido en Inglaterra. Era metódico y honrado en sus sentimientos. Era pulcro en sus costumbres. Gran partidario de la gramática y de la meteorología. Sus relojes marcaban siempre la hora exacta. Sus estilográficas funcionaban impecablemente. Respecto a sus inquietudes, caso de tenerlas, no las dejaba traslucir jamás. También a él, pasados los años y ocurridas tantas cosas, dirijo desde la lejanía del Tiempo y de la Catástrofe una redondilla de nostalgia:

*¡Qué buen Fernando Alameda
hiciste en «Mis Giacomini»!
Que entienda eso quien pueda,
«et nunc erudimini ...»*

Que quedi ben clar que tan sols són els grans escriptors els que poden deixar semblances de la categoria d'aquestes paraules que descriuen una figura que *a fuer de discreta*, passaren pel món sense molestar a ningú, tancats dins el seu món i dedicats a una feina positiva i profitosa que ens ha ensenyat moltes, moltes coses.

En el present treball no es tracta de puntualitzar sobre l'activitat cultural del professor Busquets. En diferents ocasions he tractat el tema, de manera que ara, tan sols intent glossar una intervenció peculiar en el camp de l'etnologia nostrada que és, tal volta, l'aspecte més desconegut dels seus treballs. L'escrit en qüestió, sota el títol de "Una reminiscència musulmana en la rondallística mallorquina", fou publicat a la revista *La Nostra Terra* al número extraordinari dedicat a commemorar el VIIè centenari de la conquesta de Mallorca per Jaume I.¹

¹ Jaume BUSQUETS MULET: "Una reminiscència musulmana en la rondallística mallorquina", *La Nostra Terra*, 24, Palma, 1929, 533-534. (Reedició de l'Institut d'Estudis Baleàrics, 2009).

La Nostra Terra a més d'una curta durada, fou una víctima més de les represàlies post guerra civil i per tant en els anys quaranta del passat segle mantingué un complet ostracisme que impedí a molts de nosaltres accedir a les seves planes per associar-nos dels sabers que dormien als pocs penestates, particulars tots ells, que encara guardaven aquella col·lecció.

Posteriorment, l'any 1974, i per tant obra pòstuma que Busquets no va poder gaudir, la versió castellana era publicada en el primer volum de l'Homenatge lliurat al pare Federico María Pareja de la Companyia de Jesús.² El *padre* Pareja, gran amic de Busquets, fou el creador de la biblioteca que porta el seu nom adscrita a l'*Instituto Hispano-árabe de Cultura* (fundat l'any 1955), avui conegut com *Agencia Española de Cooperación Internacional* que ha mantingut l'edició de la revista *Awraq*, des de 1984 amb l'afegitó de *yadida* (nova) i la *Biblioteca F. M. Pareja* que conserva la categoria bibliogràfica excepcional que va saber impartir des dels seus orígens el seu creador.

Els dos treballs de caire etnològic de Jaume Busquets han passat desapercebuts tant el text català de *La Nostra Terra* com el resum i noves aportacions publicat a *Orientalia Hispanica*. Ni tan sols la reimpressió del primer com a complement de la biografia del professor Busquets a la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* va tenir ressò i les seves precisions passaren per malla en autors que, posteriorment, s'han preocupat pel desenrotllament del període islàmic balear i per les ulteriors pervivències d'aquella remota època fins als nostres dies.

La reedició comparada d'ambdós textos consider que és una tasca indefugible, no tan sols per deixar a Busquets Mulet en el lloc que li correspon entre els darrers historiadors arabistes mallorquins que des de finals del segle XIX es preocuparen i ens preocupam per l'assumpte, sinó també per l'aguda intuïció de Busquets que a causa del seu tarannà tímid i esquiu passà entre els seus contemporanis com un element estrany.

En ocasions anteriors he glossat la figura del professor Busquets Mulet amb aquestes paraules:

Busquets aparte la impecable versión del códex s/n de l'Arxiu del Regne de Mallorca, sobre la que me extenderé mas adelante, nos dejó una Historia del Islam en Mallorca y una serie de artículos sobre pervivencias ancestrales en la cultura popular isleña, pues dentro de su modestia, exacerbada per un caracter esquivo que rehuía contactos con el mundo ajeno a sus intereses, sus acotaciones derivan de una acusada visión de los hechos y una interpretación muy de acuerdo con el sentido común, Interesa destacar sus incursiones sobre epigrafía funeraria árabe localizada en ambientes rurales de la Isla y estas pervivencias etnológicas que he indicado. Como en tantas ocasiones similares falta un estudio en profundidad sobre su persona y su obra.³

No es tracta ara de salvar, d'una vegada per totes, la mancança de tal estudi, sinó d'oferir ambdós treballs acompanyats dels comentaris de caire històric que les paraules de Busquets m'han inspirat. El propi Busquets dins el seu tarannà, obvià sempre la polèmica i

² Jaime BUSQUETS MULET: "La *fātiḥa*, en los cuentos populares baleáricos", *Orientalia Hispanica sive studia F. M. Pareja octogenario dicata*, Leiden, 1974, Vol I, 1, 155-157.

³ Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *El Islam en las Islas Baleares. Mallorca musulmana según la Remembrança ... de Nuno Sanç y el Repartiment ... de Mallorca*, Mallorca, 2007, 18.

davant evidències lingüístiques que podien suscitar controvèrsia preferí sempre, refusar el debat. Honesta positura, sens dubte, emperò que ha amagat moltes coses que haurien estat profitoses i, a més, útils i imprescindibles per als investigadors que hem seguit les seves petjades.

A continuació segueixen els dos textos, català i castellà, reproduïts tal com es publicaren. Una lectura prèvia la consider precisa abans de completar l'argumentació de Busquets sobre la frase motiu dels dos treballs per després afegir-hi les interpretacions que al seu treball consider oportú fer-hi.

Una reminiscència musulmana en la rondallística mallorquina

Dins les rondalles populars mallorquines apareix sovint una curiosa fórmula d'encantament que fins ara no ha merescut, que jo sapiga, la deguda atenció dels nostres folkloristes. Es tracta, com veurem després, d'una reminiscència netament musulmana, i possiblement d'una mostra de la influència de certes pràctiques d'esperit musulmà en la psicologia mallorquina dels primers segles de la Conquesta.

Aquesta fórmula màgica, que precedeix sempre a l'enunciació del prodigi que amb ella es vol obrar, és segons l'he sentida de boca del poble, la següent: *Per la fat i fat que la mia mare m'ha comanat, i un punt més, que lo que ara diré sia ver i veritat.*

Altres interessants fórmules d'encantament es troben dins la nostra rondallística, com la de *Val Déu i aliga* (el resultat de la qual és sempre una metamòrfosi) i la curiosíssima, probablement corrupció d'uns mots àrabs, de *Mar i món, obri* (o *tanca*) *bitzoc* (que correspon a la castellana de *Sésamo òbrete* i té la virtut d'obrir o tancar un lloc secret). L'abast de la fórmula que comentam és major i més general, i amb ella es pot obrar qualsevol prodigi.

Tal com s'han interpretat i escrit fins ara els primers mots d'aquesta fórmula, el seu sentit és obscur. La presència de l'article femení *la* davant els mots *fat i fat* sembla, a primera vista, una anomalia, i és tal volta per aquesta raó que en alguns textos de les rondalles (Vegi's, entre altres, dins les "Rondaies Mallorquines" de Mn. Antoni Mª Alcover, la d' "El Castell d'iràs i no tornaràs") apareix suprimit aquest article, quedant reduïda la fórmula a *Per fat i fat que la mia mare m'ha comanat, etc.*, o convertits els mots decididament en masculins, després d'introduir-s'hi els adjectius *bo* i *mal*: *Pel bon fat i pel mal fat que la mia mare m'ha comanat, etc.*, però amb aquestes modificacions la claretat de l'expressió no hi guanya gaire, anc que es doni al verb *comanar* el sentit d' *encomanar* o *contagiar*, i al mot *fat* la significació de *sort* o *destí*.

Com és possible, doncs, que s'anteposi l'article femení *la* a dos mots masculins per l'aspecte, repetits inútilment?

L'explicació és senzilla. No es tracta de dos mots masculins, sinó d'un sol mot femení: la *Fatīfat*. I la *Fatīfat* (*al-Fātiḥat*, amb la conversió de la *ḥ* en *f*) és el nom de la primera *sūra* o capítol de l'Alcorà que comença amb les paraules *Bism illā-hi ar-raḥmān ar-raḥīm* (En nom d' Allāh clement i misericordiós). La conversió de la *ḥ* en

f en els mots d'origen àrab és normal en el nostre idioma, com es pot veure pels següents exemples: *albufera* (de *al-buḥayra*), *cadaf* (de *qadaḥ*), *rafal* (de *raḥal*), *tafona* (de *taḥīna*), etc.

Modificada com cal l'ortografia dels dos mots obscurs, el sentit de la fórmula apareix claríssim: *Per la Fatifāt* (així és, per la virtut de la primera *sūra* de l'Alcorà anomenada *al-Fātiḥat*) *que la mia mare m'ha comanat* (que la meua mare m'ha *encomanat* o ensenyat *secretament*, com es fa amb certes oracions de preteses virtuts curatives), *i un punt més* (que jo he après pel meu compte), *que lo que ara diré sia ver i veritat ...*

Els musulmans atribueixen una gran virtut a les *sūres* de l'Alcorà, i d'una manera especial a la dita *al-Fātiḥat*, que és la primera de totes. Segons Ibn 'Abbās (citada a l'obra de màgia *Šams al-Ma'āriḥ al-kubrā*, d'Aḥmad ibn 'Alī al-Bunnī, que dedica tot un capítol a l'estudi dels secrets i propietats màgiques d'aquesta *sūra*) "tota cosa té un fonament: el fonament de l'Alcorà és *al-Fātiḥat*, i el de *al-Fātiḥat*, les paraules amb les quals comença".

És curiós veure de quina manera l'oració fonamental de la religió musulmana ha seguit invocant-se, a través dels segles, dins les nostres rondalles populars.⁴

La *Fātiḥa* en los cuentos populares baleáricos

En un articulito que publiqué en 1929 en la revista mallorquina (hoy desaparecida) *La Nostra Terra* titulado "Una reminiscència musulmana a la rondallística mallorquina", hacía notar que en los cuentos populares mallorquines era frecuente la siguiente fórmula de encantamiento, usada especialmente por las hadas (*fades*) al querer obrar algun prodigio:

Per la fat i fat
que la mia mare m'ha comanat (o *encomanat*),
i un punt més,
que lo que ara diré sia ver i veritat.

(Por la *fat* y *fat*
que mi madre me ha transmitido,
y un punto más,
que lo que ahora diré sea verdadero y verdad).

Traduzco *comanat* o *encomanat* por "transmitido" (aunque ordinariamente significan "encargado" y "encomendado"), porque todavía se usa la expresión *malaltia encomanadissa* en el sentido de enfermedad contagiosa o que se

⁴ Jaume BUSQUETS MULET: "Una reminiscència musulmana en la rondallística mallorquina", *La nostra terra*, 24, Palma, 1929, 533-534.

transmite. Daba por sentado en el referido artículo que las palabras *fat* y *fat* nada tenían que ver con el *fat* (hado), que es palabra masculina, a pesar de que en las *Rondaies mallorquines* (Cuentos populares mallorquines) de Jordi des Recó (seudónimo del infatigable filólogo Mossèn Antonio María Alcover), el artículo femenino *la* queda suprimido :

Per fat i fat, o bien se usa una fórmula completamente diferente : *Del bon fat i del mal fat, que la mia mare m'ha comanat*, etc. (Del buen hado y del mal hado que mi madre me ha transmitido, etc.).

Según mi parecer, en la fórmula mágica transcrita al principio, que es la que yo había oído en mi infancia, las tres palabras *fat i fat* constituían una sola : la *.fatifat*. o sea el nombre de la primera azora del Corán (*al-fātiḥa*) con conversión normal de la ḥā' en *f*. El sentido de la citada fórmula sería entonces :

Por [la virtud de] la *fātiḥa*
que mi madre me ha transmitido,
y un punto más [que yo he aprendido por mi cuenta],
que lo que voy a decir se cumpla.

La conservación de la *tā' marbūta* final de *fātiḥa*, podría ofrecer alguna dificultad, puesto que ordinariamente desaparece en la pronunciación.

El gran folklorista catalán Joan Amades, que se hace eco de mi suposición en el prólogo de su extensa obra *Folklore de Catalunya*,⁵ dice que él no ha encontrado viva en Cataluña esta fórmula mágica, y transcribe únicamente la que sigue, tomada de la página 48 del *Llibre de la Infantesa* del folklorista catalán Thos:

Per fat i fat
que ma mare m' ha comanat,
i tres punts més,
lo que diré sia tot ver i veritat.
(Por *fat* y *fat*
que mi madre me ha transmitido,
y tres puntos más,
lo que diré
sea todo verdadero y verdad)-

La supresión del artículo femenino *la* en la versión anterior, coincidente en general con la usada con más frecuencia en las *Rondaies mallorquines* de Mn. Antonio Mª Alcover, me hizo dudar de la exactitud de la mía, aunque de todos modos el suponer que *fat* significaba "hado" me parecía carecer de sentido. ¿La habría yo oído mal en mi infancia? Tenía el convencimiento de recordarla bien, pero

⁵ Barcelona, Editorial Selecta, 1950, tomo 1, página 90.

⁶ Jaume BUSQUETS MULET: "La fatiha en los cuentos populares baleáricos", *Orientalia hispanica sive studia F. M. Pareja octogenario dicata*, Leiden, W. J. Brill, 1974, I, 1, 155-157].

podia equivocar-me.

Felizmente, un buen amigo mío ibicenco, Juan Castelló Guasch, escritor, editor e impresor al mismo tiempo, publicó en 1952 su primer libro de *Rondaies eivissenques* (Cuentos populares de Ibiza o ibicencos), y en el cuento titulado "*Es geperut i ses fades*" (El jorobado y las hadas), página 72, la fórmula de encantamiento, con el artículo femenino antepuesto, reaparece por dos veces. Una de la hadas del cuento dice al jorobado:

Per la fat i fa [sic]
que ma mare m' ha donat
i ma germana m' ha encomenat,
que descompareixque es teu gep.
 (Por la *fat* y *fa*
 que mi madre me ha dado
 y mi hermana me ha transmitido,
 que desaparezca tu joroba.)

Otra hada dice lo mismo, para que se llene de doblas de oro la espuerta que llevaba vacía el jorobado.

Creo que con esta versión ibicenca queda reforzada mi suposición primitiva de que la *fatifat* (o la *fatifā*) de los cuentos populares baleáricos, es el nombre árabe de la primera azora del Corán y por tanto una interesante reminiscencia musulmana.⁶

El punt de partida de l'argumentació és la frase que trobam a la rondalística mallorquina: *per la fat i fat que la mia mare m'ha comanat i un punt més que el que ara diré sia ver i veritat*, juntament amb les seves variants, així com la comprovació que Busquets va tenir a l'abast gràcies a la frase recollida a Eivissa per Joan Castelló Guasch l'any 1952. No cal dir que l'acceptació per Joan Amades de la interpretació de Busquets ja és una confirmació prèvia, publicada l'any 1950, de la idoneïtat de la proposta de Busquets.

Les variants sorgides de la masculinització dels mots *fat* i *fat* són producte de la pervivència de la frase al llarg dels temps. És a dir generada per deformació de l'element original (*al-fātiḥa* = obertura) que no sols ha perdut el seu valor primari (inici de la primera sūra de l'Alcorà que recull en un sol mot l'eulogia *en nom d'Allāh clement i misericordiós*). La paraula *fatiḥa*, per un musulmà, té un significat precís que per un infidel no té sentit, més quan fonèticament el mot ha patit una deformació per la qual la lletra *ḥā'* àrab en llengua romanç s'ha convertit en *efa* catalana i es redueix a *fatifā* i d'aquí passa a ser *fat i fat*, on el mot *fat* té una interpretació perfectament comprensible pels catalanoparlants per assimilació amb el *fatum* (= vaticini, oracle, destí, fat) llatí que sí té un significat i permet, a la llarga, la conversió en les variants també registrades.

En aquest sentit l'argumentació de Busquets és la correcta i les variants recollides, fins i tot els canvis de significat, on el *fatum* llatí tindrà una prevalència molt positiva entren, sense problemes, dins el procés lògic de transformació de la llengua. Com es pot

veure la contarella eivissenca ja aporta un component màgic que defuig per complet del significat originari de l'expressió. Per la fàtifat! és un jurament, que sacralitza el que dirà la persona que ha rebut tal missatge per boca de la mare, mare que transmet l'expressió sacra perquè sabia el seu significat primari, imprescindible per donar verosimilitud a l'expressió o al discurs. Les intrusions màgiques no són més que deformacions, lògiques, sens dubte, dins una comunitat on les tradicions islàmiques ja no tenien raó de ser, i que es generaren posteriorment.

Per a mí la llicó històrica deriva precisament del camí que ha fet possible que la frase hagi arribat fins a nosaltres i per tant la importància queda establerta a partir de la frase *que la mia mare m'ha comanat*. És a dir el vehicle que ha donat a conèixer la frase és la mare. No de bades Ramon Llull escollí el nom Aloma (*al-umm* = la mare) per designar la mare de Blaquerna, la mare per antonomàssia. Comanat, com molt bé apunta Busquets, es pot traduir per encomenar (*encomendar* en castellà, transmetre, traspasar, confiar, lliurar en català) L'altra versió aportada: contagiari, rau dins els possibles significats, emperó en el català de Mallorca és mot més efectiu en altres mesters agrícoles o mèdics que defugen de la funció exacte de la comanda feta per la mare. No apunta Busquets la possibilitat de traduir per ensenyar, donar a conèixer, fer una comanda especial a l'hora de fer un jurament, una afirmació peremptòria que demostrí que el que s'expressarà després ha de ser ver i veritat.

En aquest cas la presència de la mare és essencial, com en tantes, tantíssimes altres coses. I la pregunta, de cop i resposta, esdevé per què la mare ensenya, comana, una dita tan important apel·lant a la *fātiḥa*? Símbol sagrat del musulmà que té l'obligació d'iniciar amb dita *fātiḥa* tots els seus escrits, sien privats, sien oficials, testimonis, juraments, promeses i tot acte que ha de tenir com a suport la *fātiḥa* corànica.

Ara bé quines proves tenim de l'existència d'una cadena transmissora de costums islàmics dins una societat cristiana? Societat que ha mantingut uns trets racistes que encara ara no s'han esborrat del tot. Recordem el pamflet inquisitorial amb el qual mossèn Alcover solia defensar les seves idees integristes a principis del segle passat. És un text aleccionador que en altres ocasions he reproduït i que, en el fons, encara els seus efectes no s'han esvaït del tot:

*Era possible que aquells pobladors cristians, procedents de Catalunya, de Narbona, de Montpeller, de Marsella, se volguessen casar ells ni llurs fills ab sarraines d'aquí ni volguessen donar en matrimoni llurs filles an els sarrains balears? No he d'insistir en la absurditat de tal entremesclament de la nissaga musulmica vençuda ab la nissaga cristiana vencedora. Se concep que la nissaga vencedora deixàs la seua llengua per la llengua de la nissaga vençuda? Hi ha negú que pugà sostenir tal barbaritat?*⁷

Les barbaritats històriques que mossèn Alcover acostumava acompanyar els seus sermons proselitistes tan sols, avui, produeixen ganes de riure i les desmesures integristes que el caracteritzaven han quedat pal·liades per la importància de la seva tasca

⁷ Antoni Maria ALCOVER: "La llengua que parlen ara les Illes Balears procedeix dels muzaràbichs de tals illes, o dels pobladors catalans que hi dugué lo rey En Jaume I?", *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, XIV, Ciutat de Mallorca, 1924-1925, 17.

filològica, emperò no deixen d'ésser il·lustratives d'un antisemitisme islàmic que encara en gran part es manté amb certa virulència, almenys verbal.

El que sí queda clar, tant si seguim el testimoni dels vençuts com la documentació generada pels vencedors, és que la venda de musulmans d'ambdós sexes fou una realitat i, matrimoni o fora matrimoni, la mare musulmana encomanaria fets i costums islàmics a llurs fills, fossin musulmans o cristianitzats a la força, emprant com a suport la *fātiḥa*, símbol del criptoislamisme latent dins la població esclavitzada encara que fos purament residual.

Per donar suport a aquesta proposta que Busquets no gosà fer, alguns testimonis permeten apuntar que tal cosa no fou una simple casualitat.

Ibn 'Amīra al *Kitāb Tārīḥ Mayūrqa* afirma, en descriure la mort del valí Abū Yaḥya després de la conquesta de Madīna Mayūrqa:

Va mantenir [Abū Yaḥya] un comportament que assolí altes cotes d'extraordinari en aquesta qüestió, de manera que aquells que el veren pogueren exaltar la bella paciència amb què ho havia suportat tot. Morí sota el suplici i es reuní amb Aquell que té a la vora l'arquetipus del Llibre. El rei dels rīm va permetre a la família que el rentassin i sepultassin i els comunicà que tot el que havia passat no s'havia fet sota el seu vistiplau i per ordre seva. Escollí d'entre les filles del valí qui va voler. La resta de la família patí el mateix captiveri que els altres presoners.⁸

Poc abans del traspàs d'Abū Yaḥya, al darrer bastió de resistència de Madīna Mayūrqa, el castell de l'Almudaina havia succeït el següent:

La fortalesa tancà portes amb tota la gent que hi havia allà dins, tot esperant que no se'ls aplicàs sentència de mort o esclavatge com la que va recaure sobre els habitants de la ciutat. El rei d'Aragūn es presentà a ells i els va prometre que serien ben tractats i dictà a favor seu l'edicte de protecció. Posaren per condició que les seves necessitats fossin ateses fins que sortissin amb salut i arribassin a terres de l'Islam.

La fe que se'ls havia donat fou conculcada després i els vengueren en el mercat de la ignomínia.⁹

Si comparem el text del *Llibre dels fets* i les migrades al·lusions que Ibn 'Amīra fa sobre la bona voluntat del rei observam que l'afany de botí dels magnats i de la soldadesca que els acompanyava, fou causa d'unes diferències d'opinió entre el rei En Jaume i els seus mainaders. La lectura dels capítols 87 a 91 del *Llibre dels feits* és una patètica descripció d'un saqueig incontrolat d'una ciutat medieval conquerida per la força de les armes. Encara que en aquell text no hi hagi menció de les persones afectades per la rapinya cristiana, el text no presenta dubtes sobre el que va succeir al llarg de l'assalt, un vertader saqueig que queda ben explícit a partir del mot barrejar. A més queda ben clar que una era l'opinió del senyor i l'altre la dels súbdits. En el fons el testimoni de Ibn 'Amīra

⁸ IBN 'AMIRA: *Kitāb Tārīḥ Mayūrqa*. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca, Palma, 2008, 131.

⁹ IBN 'AMIRA: *Kitāb Tārīḥ Mayūrqa*. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca, Palma, 2008, 128.

deixa més ben parat al rei En Jaume que el testimoni que el propi rei reflectí a les seves memòries on es pot llegir el que segueix:

E la vila presa, açò feït, ajustaren-se los bisbes e els rics-hòmens e dixeren que volien parlar ab nós. E dixeren que es faés encant del moros e de la roba que hi era, e de totes les coses.

E nós dixem-los que no ho teniem per bo, per aquesta raó, que l'encant duraria molt, e que valria més que ab la paor que els sarraïns havien lladonc, que conquerís hom les muntanyes e que partissen la roba. E dixeren ells com se partiria la roba. E nós dixem que per quadrelles.¹⁰

Què va quedar de la barreja documentada per les fonts cristianes i de la venda al mercat de la ignomínia recordat per Ibn 'Amīra? Poques coses, molt poques coses. A l'onomàstica de les mallorquines del segle XIII quasi no hi ha noms d'arrel àrab. Tan sols, i com és lògic gràcies a la labor informativa de Ramon Rosselló Vaquer,¹¹ compareixen una Zaera, habitadora d'una casa de Ciutat (1235) i una Alarayf, muller de Bernat de Bunyola (1239). I a l'any 1240 una hipotètica Suau que Ramon Llull, senyor del rafal Aliebicí de Ciutat i de l'alqueria Beniatron del districte de Bulansa concedia a Arnau Pasqual i a la seva muller Suau *i als vostres aquelles dues jovades de terra que tu, la dita Suau, tenies per mi, i que tu i Guillem Mir, el teu primer marit ara difunt adquirireu de mí a l'alqueria anomenada Massana, 'quam habeo in termino de Polentia'*.¹²

A dir veritat tan sols Zaera (Zahrā' = flor) resta documentada a l'onomàstica femenina habitual a al-Andalus, els altres noms poden ser deformació d'una arrel √ 'RF tal volta una deformació del diminutiu de 'arrāfa (= vident, pitonissa, sibil·la) o de l'arrel √ Š'D on Šu'ad encara es pot rastrejar en alguns indrets del Nord d'Àfrica. La presència d'una Çapsom, esclava sarraïna que Guillem Vida alliberà per acord testamentari l'any 1256,¹³ sí podria ésser una de les presoneres que els magnats del rei En Jaume acordaren vendre al mercat de la ignomínia, malgrat aquest nom no aparegui registrat a les llistes d'onomàstica femenina.

Són especulacions hipotètiques que, sense cap dubte, Busquets no gosaria fer, emperò la sabiduria popular ens permet besllumar que la cadena transmissora de tal costum procedia per via femenina, materna i aquesta mare per força, almenys en origen, tenia una formació musulmana.

Res sabem de la filla del valí que el rei En Jaume guardà pel seu goig personal, emperò sí sabem que l'any 1240

Ladron, fill de Pedro Ladrón, atorga carta dotal a Na Constança, filla del qui fou rei de Mallorca. Li cedeix Turbena (actual terme de Bardalleu), amb les

¹⁰ JAUME I: *Crònica o Llibre dels feïts* (Ed. F. Soldevila), Barcelona, 1983, 49.

¹¹ Ramon ROSSELLÓ VAQUER; *La Ciutat de Mallorca després de la conquesta de 1229*, Palma, 2004, 12, 15, i 23.

¹² J. N. HILLGARTH: *Diplomatari lul·lià*, Palma, 2001, 22-23.

¹³ Ramon ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca després de la conquesta de 1229*, Palma, 2004, 51.

*donacions rebudes de Jaume I al regne de València. Posa al mateix rei com a fermança de la donació.*¹⁴

El tal Pedro Ladrón, ben documentat a la *Crònica* o *Llibre dels fets* de Jaume I, era aragonès, malgrat l'afirmació de mossèn Alcover de l'absència de tots ells a la empresa de Mallorca.

La funció de l'investigador consisteix en obrir camins. No sempre tal camins arriben a bon redòç. Jaume Busquets l'any 1929 obria un camí, un camí del qual la bella paciència dels musulmans, augurava unes possibilitats que no pogué veure's, malgrat insistís sobre el tema anys després. Sortadament ara la fullaca que dificultava el pas permet un petit avenç en aquest camí on les pervivències d'una cultura que fou nostra s'han mantingut, encara que soterrades baix un cúmulo de brossa que impedia l'avenç.

¹⁴ ACA, Pergamins 825. *Jaume I d'Aragó (1208-1276). Exposició documental commemorativa del VIIIè centenari del seu naixement*, Madrid, 2008, 106.

Un projecte d'impost turístic: la Carta Econòmica Provincial per a Balears de 1955*

ANTONI VIVES REUS

RESUM:

A partir de los años cincuenta, Mallorca y en menor medida Menorca e Ibiza se reencuentran paulatinamente con el turismo europeo. Es en esta coyuntura de recuperación cuándo desde la Diputación Provincial de Baleares se expondrá a finales de 1955 un proyecto de impuesto turístico bajo el nombre de *Carta Económica Provincial para Baleares*. Su objetivo será implantar unos gravámenes en las facturas de las estancias hoteleras, excursiones y visitas turísticas, que permitan el «mantenimiento y fomento del turismo en Baleares». Desde el primer momento, dicho proyecto político se encontrará con una amplia oposición de muchos sectores económicos afectados, la mayoría de los cuales estaban representados por el Fomento del Turismo de Mallorca. En este sentido, una comisión trabajó en la redacción de un escrito de impugnación que presentaría a la institución provincial el mes de febrero de 1956. Poco después, la secretaría de la Diputación Provincial, en su sesión extraordinaria del 22 de marzo de 1956, analizó el escrito, así como las reclamaciones y observaciones presentadas por la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma, el Sindicato Provincial de Hostelería y Similares, la Delegación Provincial de Sindicatos de FET y de las JONS, la Asociación de Espectáculos Turísticos de Mallorca y Restaurantes, Hoteles y Cafés SA, y consideró que la oposición a la Carta Económica era general. Finalmente y después de un tenso debate que se había trasladado a los medios de comunicación la iniciativa no prosperó.

Palabras clave: Historia del turismo de Mallorca, impuesto turístico, Diputación Provincial de las Islas Baleares

Abstract:

From the fifties, Mallorca and Menorca and Ibiza lesser extent gradually reunite with European tourism. It is at this juncture when recovery from the Provincial Government of the Balearic Islands will be discussed at the end of 1955 a proposed local tax under the name Provincial Economic Charter for the Balearics. It will aim to instil charges on bills of hotel stays, tours and sightseeing, to enable the "maintenance and promotion of tourism in the Balearic Islands. From the outset, the political project will meet with widespread opposition from many economic sectors, most of whom were represented by the Promotion of Tourism in Mallorca. In this regard, a committee worked on drafting a letter of dispute to be submitted to the provincial institution in February 1956. Soon after, the secretariat of the Provincial Council, in its extraordinary meeting on March 22, 1956, analyzed the letter and the complaints and comments submitted by the Chamber of Commerce, Industry and Navigation of Palma, the Provincial Union of Hotel and Similar, the Provincial Delegation

* Aquest treball fou presentat al *IXè Congrés Internacional de l'Associació Espanyola d'Història Econòmica*, que tingué lloc a Múrcia del 9 al 12 de setembre de 2008.

of Trade Unions of FET de las JONS, the Association of attractions of Mallorca and Restaurants, Hotels & Cafes SA, and found that opposition to the Economic Charter was general. Finally, after a tense debate that had gone to the media the initiative did not prosper.

Key words: History of Majorca's tourism, tourist tax, Diputación Provincial of Balearic Islands

El projecte de Carta Econòmica Provincial per a Balears

La recuperació turística que té lloc durant la dècada dels anys cinquanta, representaria un context idoni per plantejar un projecte d'impost turístic que ajudés a resoldre les insuficiències financeres que suportava la Diputació Provincial de Balears¹. Així, es podrien plantejar inversions a l'àmbit de la beneficència i la cultura, a més de «dotar las Islas de inmejorables rutas, sanear, mejorar y embellecer los núcleos urbanos, rescatar inmuebles de gran importancia histórica o arquitectónica, lograr que la Provincia sea inmejorable centro de turismo nacional e internacional».²

La sessió extraordinària de la Diputació Provincial de Balears de dia 22 de desembre de 1955, segons el que estableix l'article 303 de la Llei de Règim Local, aprovà la Memòria i el projecte de Carta Econòmica Provincial. Aquesta Memòria quedà estructurada amb els següents apartats: Descripció de la Província; Economia de Balears; Deures davant el Turisme; Manca de mitjans econòmics per resoldre els problemes que el turisme planteja i suscita; Problemes Econòmics Interns de la Diputació; Mitjans econòmics que es proposa per resoldre el problema; Imposicions que es propugnen; Recaptació dels drets; Distribució dels Ingressos; Aplicació dels Ingressos; Comptabilitat i Capitalització.

En el primer apartat, que correspon a la Descripció de la Província, es fa una breu descripció geogràfica, demogràfica i econòmica de les Balears, on s'evoca la riquesa i bellesa del seu paisatge, l'esplendor d'un clima ideal. D'aquestes afirmacions es pot deduir que l'arxipèlag gaudia d'un marc geogràfic i històric incomparable per a desenvolupar la indústria turística. A continuació reproduïm un fragment que fa esment a aquestes referències³:

La anterior descripción responde a la de cualquier manual de geografía, pero no basta a dar idea de unas islas que, a menos de cien Kilómetros de la Península, se alzan sobre finas arenas, rodeadas de un mar de transparentes aguas y teniendo por dosel un cielo del más puro e intenso azul.

Son islas de tanta belleza que no alcanza la palabra a describirlas ni el pincel del artista a presentarlas, de las cuales se dice:

El Supremo Hacedor al terminar el mundo, al sentirse complacido de su obra, levantó entre sus manos la esfera terrestre, la contempló satisfecho y acercando a ella sus labios, depositó sobre nuestro Globo un beso de amor.

¹ Des d'un primer moment, els dirigents de la Diputació Provincial de Balears tendran clara la importància econòmica del turisme. De fet, el 1955, any en què es plantejarà el projecte d'impost turístic, ja existia una «Comissió informativa d'Educació, Esports i Turisme», formada per Antoni Sampol Fuster de Puigdorffila (president), Antoni Vives Colorado (vocal), Ferran Ramírez Palmer (vocal) i Felicità Fuster Jaume (vocal).

² *Memoria de Secretaría de la Diputación Provincial de Baleares*, Palma, 1955, 25-26.

³ *Impugnación a la Memoria y Proyecto de la Carta Provincial insertos en el B.O. extraordinario de Baleares de 30 Diciembre de 1955*, Palma, 1955, 4.

A impulsos y para recuerdo de dicha caricia surgieron estas Islas de superior encanto y sublime hermosura, Islas que por el inmarcesible favor de que nacieron son UN BESO DE DIOS

A n'aquestes anteriors paraules li segueix una descripció de cada una de les particularitats històriques que disposa cada illa. De Menorca destaquen les seves especials construccions megalítiques d'època prehistòrica i una referència al seu període de dominació anglès, mentre que de Mallorca s'esmenten personatges il·lustres com Ramon Llull o el músic polonès Frederic Chopin. A continuació es detallen alguns dels elements arquitectònics més notables del patrimoni cultural mallorquí, com la Seu, la Llonja o el castell de Bellver. Finalment, i per acabar de lloar aquests monuments, s'assegura que «*Tales son nuestras Islas, perlas del Mediterráneo, favor de Dios, lugar de descanso, centro de turismo internacional.*»

En el segon capítol s'analitza la riquesa econòmica de la província i s'arriba a la ambigua conclusió de que aquestes no són riques però tampoc pobres. De la producció agrícola es desprèn que la riquesa de cereals, llegums, oli, fruites i verdures es deficitària, encara que no així la d'ametlla i garrova. Quan es planteja l'activitat turística, aquesta es contempla com una desigualtat social, afavorint únicament a uns pocs, donat que els guanys i avantatges del turisme no es traslladen a la societat, essent les institucions les grans perjudicades. Aquests contrastos es poden apreciar a partir del següent fragment⁴:

El trabajo intenso y continuo de sus moradores; el ser casi todos los habitantes de sus pueblos, propietarios de una modesta finca urbana o una más o menos pequeña extensión de terreno; el espíritu de empresa de los indígenas; el hecho de que donde existía un puñado de tierra se sembrara un árbol, y donde tal tierra no existía se transportaba a espaldas y se creaba un bancal; el total aprovechamiento del agua de las capas freáticas, para formar regadíos; fueron esfuerzos y fueron sudores que hicieron el milagro de que estas Islas se bastaran, hasta que en riada seguida y continuo aumento llegaron a ellas miles y miles de nacionales y extranjeros, naciendo en esta Provincia el Turismo, que perjudicaba la economía familiar de muchos, enriquecía unos pocos y, al propio tiempo, creaba ingentes problemas a la Diputación y a los Concejos rectores de los Municipios de Mallorca e Islas hermanas, que es preciso solucionar.

A més a més, a tot això se li hauria d'afegir l'existència de tota una sèrie de problemàtiques que anirien connectades amb l'existència d'aquest turisme. La majoria estarien relacionades amb les infraestructures i els transports. Així, els conflictes que generaria el trànsit rodat de vehicles, la manca d'aparcaments o la poca amplària dels camins i carrers serien alguns exemples d'aquestes deficiències. S'obriria d'aquesta manera un interessant debat sobre els deures i obligacions davant el turisme i sobretot qui els ha d'ostentar.

Les reivindicacions en el manteniment i el foment del turisme a les Balears haurien de repercutir en l'embelliment dels pobles, dotar-los d'enllumenat públic, aigua potable, serveis de telèfon, en l'ampliació i pavimentació dels camins, i de tot allò que pogués servir

⁴ *Impugnación a la Memoria...*, 6.

per donar facilitats i comoditats al visitant. També es postula que en el futur s'haurien d'adquirir finques, cases senyoriales i palaus amb la finalitat de que no s'abandonin com a conseqüència de la desaparició dels fideïcomisos familiars i les pertinents divisions testamentàries, tal i com demostra el següent fragment⁵:

A más de lo anterior, que es lo más perentorio y más importante (sin pretender establecer un programa exhaustivo) es necesario advertir que la Provincia debe prepararse para adquirir las viejas mansiones de sus casas señoriales -las de los patios inmensos y colecciones preciosas- palacios que en una o varias generaciones sólo serían recuerdo e historia del pasado, pues la desaparición de los mayorazgos, con la obligada división de bienes, deja en imposible a los particulares el conservar y atender tanta riqueza acumulada; y deben también lograrse famosas Alquerías, cual la de <Alfabia>, granjas espléndidas cual la de <Esporlas>, mansiones de singular prestancia cual la de <Raixa>, pues por iguales circunstancias e idénticos motivos a los antes expuestos, amenazan con desaparecer, dejando huérfana a esta bella tierra de principales centros de atracción turística.

El text, no obstant, no fa cas omís de totes les tasques dutes a terme fins al moment, com són les obres i millores realitzades en els ports, carreteres, aeroports i hotels, malgrat que adverteix que el reclam turístic es troba a les platges, ciutats o palaus. És per això que cal dur endavant un esforç provincial i municipal per poder oferir al turista en les millors condicions possibles aquestes belleses.

Es planteja així, la necessitat de treballar en la construcció i ampliació de moltes carreteres amb una finalitat turística. D'aquesta manera, es pal·liarien els embossos a les rodalies dels hotels; s'evitarien les llargues caravanes d'autocars en les principals excursions organitzades i es facilitarien els accessos a llocs molt recòndits i d'extremada bellesa natural per al visitant.

En el capítol dedicat als mitjans econòmics per resoldre els problemes que el turisme planteja i suscita, es fa constar la insuficiència de recursos econòmics que disposen les institucions provincials i municipals de Balears, esdevenint aquest un dels principals motius del projecte. Quant als Ajuntaments, s'apunta com aquests es veuen desbordats per la riada turística, i es veuen incapaços de resoldre els problemes d'aparcament, neteja, seguretat o fluït elèctric. De manera paral·lela, també s'indica com la Diputació Provincial de Balears hauria de tenir cura d'organitzar el turisme balear des d'un punt de vista general i racional.

Els més que evidents problemes de finançament de les institucions i que una part de la riquesa turística no repercuteix en el bé de la comunitat, serien els dos factors que s'haurien de tenir en compte a l'hora de plantejar el projecte de Carta Econòmica Provincial per a Balears, tal i com indica el següent fragment⁶: «*La Diputación y los Ayuntamientos carecen de medios económicos, pues se da el caso, el absurdo caso, de que tanta riqueza turística, no tiene ni el más modesto reflejo en los presupuestos de ingreso de las Corporaciones representantes de la Provincia y los municipios del Archipiélago Balear.*»

⁵ *Impugnación a la Memoria...*, 7.

⁶ *Impugnación a la Memoria...*, 10.

A continuació s'exposen les xifres econòmiques de la riquesa minera, agrícola, industrial i turística, fet que encara argumentaria més el gran pes que havia adquirit el sector terciari en els darrers anys. És doncs la riquesa turística la que presentaria uns majors beneficis i no obstant seria la que no disposa d'una legislació i planificació. Aquesta anterior afirmació queda reflectida a les següents taules:

RIQUESA TURÍSTICA		
Canvi de divises pel Banc d'Espanya	1950	7.126.460'92 ptes.
Canvi de divises pel Banc d'Espanya	1951	28.575.985'02 ptes.
Canvi de divises pel Banc d'Espanya	1952	55.915.031'79 ptes.
Canvi de divises pel Banc d'Espanya	1953	104.717.672'01 ptes.
Canvi de divises pel Banc d'Espanya	1954	117.295.729'20 ptes.

HOTELS I PENSIONS	
Hotels de luxe	4
Hotels de 1.a classe A	9
Hotels de 1.a classe B	26
Hotels de 2.a classe	28
Hotels de 3.a classe	26
Pensions de luxe	7
Pensions de 1.a classe	51
Pensions de 2.a classe	25
Total	186

ENTRADA I SORTIDA DE VIATGERS PEL PORT DE PALMA	
1950	290.669
1951	364.466
1952	364.466
1953	362.779
1954	336.332

ENTRADA I SORTIDA DE VIATGERS PER L'AEROPORT DE PALMA	
1950	74.633
1951	122.459
1952	140.961
1953	177.385
1954	223.941

EVOLUCIÓ DEL MOVIMENT DE VIATGERS A BALEARS	
1950	443.691
1951	572.445
1952	505.740
1953	660.815
1954	676.679

Font: segons dades facilitades per la Comissaria del Cos General de Policia de Palma de Mallorca

A partir d'aquí es planteja el capítol cinquè dedicat als problemes econòmics de la Diputació, en el qual s'exposen dues possibilitats per resoldre les seves insuficiències

econòmiques. La primera, que les institucions estatals augmentin els impostos i la segona, que una part dels beneficis del turisme es reinverteixin a la societat balear. Lògicament, en el projecte es defensaria aquesta segona via com la més factible. A continuació, volem reproduir el fragment on es plantegen aquestes dues opcions que exposa la Diputació per poder fer front a les noves inversions⁷:

Para solucionar tantos problemas se ofrecían a la Diputación dos caminos:

Uno, el solicitar del Ministerio de la Gobernación fijara en el 3 por 100 el gravamen del arbitrio sobre la riqueza provincial; el otro, conseguir de la riqueza turística los medios económicos que a esta Diputación son precisos para cumplimiento de su misión y fines, haciéndolo a través de la proyectada Carta Económica Provincial. [...]

Para la segunda solución, se ofrecían especiales ventajas, ya que nada puede oponerse a que parte de lo que rinda los arbitrios sobre riqueza turística, ingrese en el erario provincial para facilitar la labor encomendada a esta Diputación, liberarla de sus angustias y solucionar sus problemas. [...]

Por todo ello estimando que un 20 por 100 de lo que rinda el arbitrio sobre riqueza turística, basta a esta Diputación para atender, no con impensadas holguras, pero si con suficiencia, las atenciones y cometidos que le están confiados, se resolvió en tal forma que, entre otras tiene la ventaja de reducir a uno sólo los nuevos arbitrios a establecer, y más se resolvió, teniendo en cuenta que, como luego se argumenta, la riqueza turística es, verdaderamente, riqueza provincial hasta la fecha no gravada.

Finalment, i després de plantejar àmpliament els arguments de la nova Carta Econòmica Provincial per a Balears s'exposen, en el capítol setè, les impositcions que gravarien l'activitat turística. D'aquest mode, i cercant la proporcionalitat en la recaptació dels gravàmens es plantegen els drets sobre les facturacions i serveis en els hotels, pensions i residències; els drets sobre les excursions de caràcter turístic i sobre les visites a cases palaus, representacions folklòriques, espectacles naturals o coves, que queden reflectits en els següents quadres impositius⁸:

DRETS SOBRE LES FACTURACIONS I SERVEIS EN ELS HOTELS, PENSIONS I RESIDÈNCIES	
Hotels de luxe	6 %
Hotels de 1a classe A	5 %
Hotels de 1a classe B	4 %
Hotels de 2a classe	3 %
Hotels de 3a classe	2 %
Pensions i residències de luxe	3 %
Pensions i residències de 1.a classe	2 %

DRETS SOBRE LES FACTURACIONS I SERVEIS EN EXCURSIONS DE CARÀCTER TURÍSTIC	
Valldemossa-Miramar-Deià-Sóller-port	de 5 %

⁷ *Impugnación a la Memoria...*, 14.

⁸ *Impugnación a la Memoria...*, 17-18.

Sóller	
Platja de Canyamel-Coves d'Artà	5 %
Monasteri de Lluc-Calobra-Torrent de Pareis	5 %

DRETS SOBRE LES FACTURACIONS I SERVEIS EN VISITES A CASES PALAUS- REPRESENTACIONS FOLKLÒRIQUES-ESPECTACLES NATURALS-COVES	
Visites a cases palaus, representacions folklòriques, espectacles naturals, coves, etc.	15 %

La recaptació de la Carta Econòmica Provincial es planteja oferint el major nombre de possibilitats amb la finalitat de facilitar el cobrament de la mateixa i que aquesta no es converteixi amb una càrrega per a les empreses. A tal efecte s'acceptarien liquidacions mensuals o trimestrals, declaracions jurades, pagaments anuals, etc., quedant tot sotmès al servei de la inspecció provincial de rendes i exaccions.

Pel que fa a la distribució dels ingressos, assenyalar que es diferenciarien les entrades econòmiques procedents dels tres conceptes anteriorment establerts: facturacions a hotels, pensions, residències; excursions de caràcter turístic i visites a cases-palaus-representacions folklòriques-espectacles naturals-coves. A més es faria precís fer participació dels ingressos als Ajuntaments, ja que els hi deriven moltes despeses del manteniment dels paratges turístics, les representacions i espectacles o centres d'atracció. Per això s'estableixen unes participacions en les distribucions dels ingressos d'aquesta Carta econòmica en el següent mode⁹

DISTRIBUCIÓ DELS INGRESSOS OBTINGUTS PER EXCURSIONS I VISITES		
Excursions a Valldemossa-Miramar-Deià-Sóller-Port de Sóller i Alfàbia.	Ajuntament de Valldemossa	60 %
	Ajuntament de Deià	10 %
	Ajuntament de Sóller	15 %
	Ajuntament de Bunyola	5 %
Excursions a Manacor i Porto Cristo amb visita a les Coves	Ajuntament de Manacor	60 %
Excursions a Formentor i Port de Pollença, amb exhibició danses i visites a les Coves de Campanet.	Ajuntament de Selva	30 %
	Ajuntament de Pollença	20 %
	Ajuntament de Campanet	20 %
Excursions a les platges de Canyamel i visita a les Coves d'Artà	Ajuntament d'Artà	10 %
	Ajuntament de Capdepera	40 %
Excursions al monasteri de Lluc i excursió a La Calobra i Torrent de Pareis	Ajuntament de Selva	30 %
	Ajuntament de Escorca	15 %
Excursions a les platges de Paguera i Camp de Mar	Ajuntament de Calvià	15 %
	Ajuntament de Andratx	15 %

El text especifica que el 40 % de l'ingrés dels Ajuntaments no estarà subjecte a cap condició i per tant podrà invertir-se segons la conveniència de cada corporació municipal. Tanmateix, el 60 % restant s'haurà d'invertir en obres, atencions o serveis que serveixin per a l'embelliment dels nuclis urbans i al fet de proporcionar facilitats i comoditats als visitants que passin o circulin pels respectius municipis.

⁹ *Impugnación a la Memoria...*, 19-20.

D'altra banda, la Diputació Provincial estableix un criteri més detallat de l'aplicació d'aquests ingressos. De fet, la institució provincial preveu un pressupost i comptabilitat especial. De totes les partides, la dedicada a infraestructures viàries és la que cobra una major importància. Els pertinents conceptes queden reflectits en el quadre que s'aporta a continuació¹⁰:

APLICACIÓ DELS INGRESSOS DE LA DIPUTACIÓ	
Millora i embelliment de rutes i construcció de noves	45 %
Obres de millora, enllumenat, urbanització, sanejament i embelliment de nuclis urbans	15 %
Per a zones d'interès turístic, expropiacions, paratges pintorescs, adquisició de cases palaus, granges, alqueries, etc.	15 %
Lliure disposició	20 %
Despeses de funcionament, organització de serveis i recaptació	5 %

L'oposició al projecte d'impost turístic per a Balears

La reacció al projecte no es va fer esperar i l'oposició decidida del Foment del Turisme de Mallorca a l'aplicació de la denominada Carta Econòmica Provincial de la Diputació Provincial de Balears enfrontà ambdues parts. En certa manera, el Foment vengué a ser l'entitat abanderada de tot un conjunt d'associacions que s'oposaren a l'esmentada Carta. Així, tant aviat com la Junta Directiva de la associació turística, l'11 de gener de 1956, tingué notícia d'aquest impost turístic s'oposà enviant un estudi i una carta a la institució provincial i comunicant la seva postura al ministre de Informació i Turisme i a la Direcció General de Turisme. A continuació, reproduïm les reaccions i opinions d'aquella reunió¹¹:

El señor Barceló toma la palabra para exponer de forma sintética el contenido de dicha carta publicada por la Excm. Diputación Provincial de Baleares y que supone un pesado gravamen de tipo turístico, sobre los ya existentes y exponiendo su opinión dentro de la esfera de los intereses que la sociedad debe defender, de que la puesta en ejecución de esta carta sería profundamente perjudicial para el desenvolvimiento turístico de las Baleares, toda vez que supondría una nueva elevación de los precios que los turistas tendrían que satisfacer desvirtuándose de forma progresiva la propaganda de

¹⁰ *Impugnación a la Memoria...*, 21.

¹¹ *Llibre Vè d'Actes de Juntes Directives del Foment del Turisme de Mallorca (1950-1956)*, 142v.

atracción turística de Mallorca basada en la baratura de la vida en España. Se acuerda en principio, hacer constar en acta, con el voto en contra a los Sres. Sampol y Vives y la abstención de los señores Planas y Escalas, la oposición decidida del Fomento del Turismo a la aplicación de dicha carta en los términos en que esta redactada, nombrándose el estudio y declaración del escrito que habrá de ser elevado a la Excma. Diputación Provincial dentro del periodo de información pública.

De l'anterior fragment es desprèn que no tots els directius es mostraren en contra de la Carta Econòmica, si bé es veritat que l'oposició fou secundada per una àmplia majoria. Els reunits en aquella sessió eren Gabriel Alzadora López, vicepresident de la Junta d'Obres del Port; Alfons Barceló Barceló, advocat; Josep M. Bauzá de Mirabó, propietari i empresari d'espectacles turístics; Ferran Blanes Boyssen, enginyer-cap del Servei Agrònom de Balears; Andreu Buades Ferrer, representant del sector comercial; Josep Casanovas Obrador, president de la Cambra de Comerç; Josep Cubeles Malapeira, delegat-representant del Sindicat de Hosteleria; Jaume Escalas Real, funcionari de l'Excma. Diputació Provincial; Mateu Ferrer Sureda, representant de la companyia Transmediterrànea; Gabriel Font Martorell, periodista i president de la Associació de Cronistes Esportius de Balears; Gregori Llobera Vicens, censor jurat de comptes; Rafel Martorell Amengual, delegat-representant de les agències de viatges; Onofre Mercadal Oliver, interventor de l'empresa C.A.M.P.S.A.; Manuel Morales Pérez, gerent de Perlas de Manacor S.A.; Joan Muntaner Bujosa, cronista de la ciutat de Palma; Josep Porcel Zanoguera, inspector provincial de Sanitat; Joaquim Quesada Fuentes, industrial i comerciant; Josep Quint Zaforteza-Amat, president de la Cambra de la Província Urbana; Lluís Sainz M. de Bujanda, cap de l'oficina d'informació de la Direcció General del Turisme; Antoni Salvá Torres, contractista d'obres; Antoni Sampol Fuster, representant de l'Excma. Diputació en el si de la Junta; Francisco Soriano Frade, delegat provincial del Ministeri d'Informació i Turisme; Antoni Vives Colorado, membre de la comissió redactora del projecte de referència i representant de l'Ajuntament de Valldemossa.

Una de les primeres mesures que adoptà el Foment fou nomenar una comissió especial encarregada de treballar en la impugnació al projecte de Carta Econòmica Provincial. El grup de persones es desplaçaria a Madrid per tal d'informar a les institucions turístiques estatals dels greus perjudicis que suposaria la seva aplicació a l'illa, i redactaria un escrit d'impugnació que presentaria a la institució provincial el febrer del mateix any.

L'escrit d'impugnació, formulat en defensa dels interessos turístics, era en sí mateix una oposició general a l'essència del projecte. Les causes ja quedaven enunciades en un dels primers paràgrafs del text, on s'argumentava que:

la oposición decidida del FOMENTO DEL TURISMO a la aplicación de dicha Carta, por cuanto su puesta en ejecución sería profundamente perjudicial para el desenvolvimiento turístico de Baleares, toda vez que supondría una nueva elevación de los precios que los turistas tendrían que satisfacer, desvirtuándose de forma progresiva la propaganda de atracción turística de Mallorca, basada en la baratura de la vida en España.

A continuació, s'analitzaren i rebutjaren cada un dels punts del projecte d'impost turístic. Alguns d'ells foren ampliat com una manera més justa d'entendre la realitat, mentre que d'altres simplement meresqueren el descrèdit dels reunits.

En aquest sentit, podem assenyalar, que a l'apartat explicatiu de la descripció econòmica de Balears, es fa referència a l'existència d'altres potencials econòmics d'altres indústries que no són esmentades en el projecte, com són ara les del calçat, l'ebenisteria o teixits i es comenta que *«ni pueden venderse ni alquilarse la diafanidad del cielo, ni las caricias de la brisa marina, ni la albura de los almendros en floración, ni la frescura de las playas ni, menos aún, la calma de nuestras islas.»*

Un dels aspectes en el qual es fa més incidència a l'hora de rebutjar a Carta Econòmica és el tributari, ja que s'afirma que tots els beneficiaris directa o indirectament del turisme (agricultors, ramaders, industrials, hotelers, transportistes, constructors o comercials) ja paguen els seus corresponents impostos a l'Estat, la província i el municipi. Davant aquestes anteriors premisses no seria just pagar uns arbitris quan ja s'estaven abonant.

A més a més, s'afirma que s'ha de tenir en compte l'existència d'una institució estatal, com és la Direcció General de Turisme, que ja ve vetllant pels interessos generals del turisme, gràcies a les percepcions econòmiques dels contribuents. Es plantejaria així un possible conflicte d'interessos entre diferents institucions.

Un altre dels punts forts que emparen l'argument de l'escrit d'impugnació, és l'apartat de si el turisme planteja o no un problema a la Diputació. El grup d'oposició denuncia que les problemàtiques existents en infraestructures i serveis que tenen les entitats municipals no són conseqüència de l'activitat turística, sinó tot el contrari, ja que són aquestes institucions públiques les encarregades d'oferir tals prestacions als ciutadans. Prova d'això és el següent fragment del text d'oposició¹²:

La carencia de fluido eléctrico, la falta de condiciones en pavimentos, la suciedad de vías, la insuficiencia de Guardias Urbanos y de iluminación en las ciudades y localidades en que estas anomalías se aprecien, no son problemas planteados por el turismo, sino problemas que afectan, perjudican y que indiscutiblemente atañen, en primer lugar, a los habitantes de estas Islas, mientras que las autoridades municipales y provinciales tienen el sagrado deber de poner remedio a ello mediante una sana administración de las recaudaciones que soportan los contribuyentes.

Per això, es recalca que no s'han de confondre les necessitats dels residents amb les dels turistes i que en tot cas, aquests darrers ja contribueixen a la riquesa del país, perquè *«el Turismo, beneficia indirectamente a las Corporaciones estatales, provinciales y municipales, facilitándoles ingresos de extraordinaria importancia, y, consiguientemente el primordial deber de tales entidades hacia el Turismo está en fomentarlo»*

A l'hora d'analitzar les dades estadístiques dels moviments de passatgers, sembla ser que tampoc es tendrien en compte, per separat, els desplaçaments dels residents i els

¹² *Impugnación a la Memoria...*, 30-31.

estrangers, així com les entrades i les sortides. És per això que la xifra de 700.000 visitants de 1954 es convertiria en una xifra real de 242.000 turistes.

El Foment del Turisme de Mallorca també comunicà que tenia l'afany de dur endavant una campanya per tota Amèrica i Europa sota l'eslògan de «*Mallorca, vida barata*» i per tant era un altre motiu d'oposició als interessos de la institució provincial, ja que la Carta encarriria els preus dels diferents serveis turístics.

Finalment, es considerà el projecte d'injust i perillós per l'afluència de visitants. A continuació s'adjunten aquestes impressions¹³:

Por esta razón vemos en el proyecto de CARTA PROVINCIAL una inmediata amenaza a la consecución de nuestros propósitos, y si en nuestro celo está oponernos a todo lo que signifique encarecimientos para el turista (que a la postre por lógica repercusión tendrían que soportar nuestros hermanos españoles que nos visitan y los propios baleares que tienen preferente derecho a recrearse mediante los admirablemente organizados circuitos de Turismo) resulta más que justificado el levantarnos con todo respeto aunque con la máxima energía contra la CARTA PROVINCIAL, que injustificadamente como hemos demostrado, pone en peligro este auge turístico que a fuerza de constancia y sacrificio hemos logrado, de forma que podría provocarse, sin proponérselo, una caída vertical en la afluencia de visitantes extranjeros, con el espantoso y subsiguiente desastre económico de tantas industrias nuevas que se han creado con vistas al cliente forastero.

Per acabar, dir que la impugnació conclou amb una explicació en la qual s'assenyala que la implantació de la Carta equivaldria a una catàstrofe per a l'economia balear. Els motius que induïrien a pensar això serien que cada turista hauria de suportar un gravamen personal i directe de 100 pessetes per persona; que no se li ofereix cap contraprestació especial al visitant; que significaria una mala imatge per al turista; que causaria sorpresa i abstenció per als futurs viatgers i que s'estava creant un problema greu que fins aleshores no havia existit.

Les reaccions de la Diputació a l'escrit d'impugnació

La secretaria de la Diputació Provincial de Balears, en la sessió extraordinària del 22 de març de 1956, analitzà l'escrit d'impugnació, així com les reclamacions i observacions presentades dins el termini legal pel Foment del Turisme, la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Palma, el Sindicat Provincial d'Hoteleria i Similars, la Delegació Provincial de Sindicats de FET y de las JONS de Balears, l'Associació de Espectacles Turístics de Mallorca i Restaurants, Hotels i Cafès SA, i considerà que l'oposició a la Carta Econòmica Provincial per a Balears era general.

Acte seguit va fer un balanç de les argumentacions presentades i va voler destacar a nivell general els següents punts: que tenia la capacitat legal de poder assumir tals tasques; que el Foment del Turisme no havia comprès la finalitat ni l'abast del projecte; que era necessari ajudar als ajuntaments doncs volen invertir i beneficiar-se del turisme; que les entrades econòmiques de la corporació provincial eren del tot insuficients; que les despeses

¹³ *Impugnación a la Memoria...*, 32.

que generaria el turista no eren les que es pronosticaven i que moltes altres zones europees com Suïssa, Portugal, Itàlia i Àustria ja venien aplicant les mesures.

La institució provincial també arremeté contra l'actitud de l'entitat turística mallorquina, a l'acusar a n'aquesta de no haver tengut miraments fins al moment en aplicar tota una sèrie de mesures perceptives com taxes o arbitris, acusació que proporcionam a continuació¹⁴: «*Por otra parte, mal puede hablarse de falta de base impositiva por parte de ciertos oponentes al Proyecto de Carta, por cuanto que es precisamente el propio Fomento de Turismo quien viene percibiendo impuestos que gravan actualmente al mismo y sin que se haya podido localizar la disposición legal que así lo autorice.*»

Conclusions

L'escenari del conflicte traspasà allò estrictament oficial i fins i tot es generà un interessant debat social. Els mitjans de comunicació també es feren ressò dels dos posicionaments publicant articles, reportatges o tractant el tema a les seves diferents seccions de cultura o societat. A tall d'exemple, a continuació es reproduïx una nota de la secció "Cotilleos" de *La Última Hora* de l'11 de febrer de 1956¹⁵:

Hablemos del impuesto sobre la nieve. Proponemos un arbitrio blanco, un gravamen sobre el tráfico turístico dado que Mallorca no tenía adquirido en absoluto el compromiso de servir paisajes nevados, por no figurar en el contrato de bellezas naturales. Se impone, pues, que impongamos un impuesto, colmo de la actividad impositiva en que de una manera imponente quedemos todos impuestos.

Un any després, i més concretament durant el mes de juny de 1957, el senyor Rafel Villalonga Blanes (1906-1976) saludà i oferí el seu suport a l'entitat des del seu nou càrrec de president de la Diputació Provincial de Balears. Aquest fet milloraria les relacions amb aquesta institució¹⁶. Després, Villalonga designà al diputat provincial Antoni Sampol Fuster de Puigdorfila per a que representàs els interessos de la institució provincial dins el Foment del Turisme, fet que demostra el bon enteniment aconseguit entre ambdues parts.

Finalment, podem assenyalar que després d'un tens debat la iniciativa quedaria estancada en el temps, no obstant, ja marcaria un precedent important en la història del turisme de les Illes.

¹⁴ *Memoria de Secretaría de la Diputación Provincial de Baleares*, Palma, 1956, 45.

¹⁵ *LA ÚLTIMA HORA* (11 de febrer 1956).

¹⁶ Antoni VIVES REUS: *Història del Foment del Turisme de Mallorca*, Palma, 2005, 239.

DOCUMENTS

Edictos cuaresmales de los obispos de Mallorca (s. XVIII)

JUAN ROSSELLÓ LLITERAS

Resumen

El artículo recoge la transcripción cinco edictos cuaresmales publicados por tres obispos de Mallorca entre 1774 y 1800. La edición de estos documentos viene acompañada de una introducción en la que se analizan las diferentes cuestiones reguladas a través de ellos.

Palabras clave: Edictos, Obispo de Mallorca, Cuaresma, siglo XVIII.

Abstract:

This article includes a transcription of five Lenten edicts issued by three bishops of Majorca between 1774 and 1800. The publication of these documents is accompanied by an introduction which analyzes the different issues regulated by them.

Keywords: Bishop of Majorca, Lent, 18th century.

Introducción

Desde tiempo inmemorial el obispo de Mallorca publicaba un edicto Pastoral para ser leído desde todos los púlpitos de las parroquias de la diócesis el primer domingo de cuaresma, durante el ofertorio de la misa mayor, práctica que se recoge en nuestros antiguos Sinodos Diocesanos, para explicarlo y comentarlo al pueblo fiel en el tiempo que expresamente disponía el prelado.

Cada parroquia recibía dos ejemplares impresos, uno para ser fijado y expuesto en la sacristía, y el otro para conservarlo en el archivo parroquial. A pesar de tanta precaución tutelando la conservación de estos edictos, muy pocos ejemplares se han conservado en los archivos parroquiales. Examinados los treinta y siete archivos parroquiales que se han depositado en el Archivo Diocesano y algunos otros visitados in situ, sólo en uno, el de la parroquia de San Jaime de Palma, hemos podido hallar cinco ejemplares de los mismos, correspondientes a los últimos años del s. XVIII, que pertenecen a tres distintos episcopados: D. Juan Díaz de la Guerra, D. Pedro Rubio Benedicto y D. Bernardo Nadal Crespi.

El objetivo de tales edictos viene expresado al comienzo de los mismos: procurar la conservación y aumento del culto divino, el beneficio espiritual de las almas, la extirpación de los males, evitar el escándalo y abusos que le impelen (1.1), cumplir el deber pastoral del prelado o satisfacer el anhelo del mismo (1.4 y 1.5).

Temas de los edictos

Las materias que tratan estos edictos son muy variadas, como suelen ser muchos los defectos por corregir y abusos que evitar o las mejoras que introducir. Para mayor claridad del lector los hemos dividido en diversos apartados y hemos formado una antología de los principales puntos que han ido apareciendo a lo largo de los cinco edictos. Está claro que para comprenderlos en su entorno histórico, lo más eficaz es la paciente lectura de los mismos.

Culto

Renovación de las especies sacramentales.

Luz ardiendo ante la lámpara del sagrario.

No encender ante el Santísimo mas luces de las que prescribe el Ritual Romano, para prevenir el peligro de incendios. Sin embargo exhortamos a poner dos velas en cada capilla al anochecer para evitar posibles irreverencias.

Las lámparas de la iglesia han de encenderse cuando ésta se abre o antes.

Rector

Escribir inmediatamente cada partida de bautismo

La formación del fichero parroquial.

La custodia de las fuentes bautismales.

La conservación de los santos óleos.

El rector o vicario visitará una vez al mes los ornamentos que se usan a diario para vigilar su limpieza; el mismo cuidado tendrá sobre los corporales, manteles de altar etc. de modo que estén siempre limpios aunque pobres.

El rector guardará cuidadosamente las escrituras y demás documentación de su parroquia y en caso de defunción la tomará el ecónomo, quien la entregará al nuevo párroco.

Los párrocos deben celebrar la misa *pro populo* todos los domingos y fiestas de precepto.

En todas las parroquias ha de existir un libro donde consten los días de precepto en que el pueblo deba oír misa y los párrocos celebrarla y aplicarla.

Los días de precepto el párroco después de leer el evangelio, se quitará la casulla y sentado a la parte de la epístola explicará un punto doctrinal.

Se ha de explicar el punto doctrinal y al final de la misa o vísperas por la tarde se recitará el acto de fe, esperanza y caridad.

Explicar el evangelio y el catecismo, inculcando amor, respeto y obediencia a los monarcas de España y sus ministros.

La explicación del catecismo se hará después de vísperas y antes de cualquier otra función.

No exponer el Santísimo sin antes haber explicado el catecismo.

Los rectores comunicarán a la Curia el fallecimiento de los beneficiados y todo lo pertinente a su beneficio.

Los rectores al final del año mandarán la lista de los fallecidos.

Los rectores después de Pascua mandarán la matrícula de los que hayan cumplido el precepto pascual.

Matrimonio

El matrimonio se ha de celebrar en la iglesia y nunca en casa sin permiso por escrito.

No celebrar el matrimonio si los contrayentes aquel mismo día no hubieren confesado y comulgado.

Que se celebren los matrimonios por la mañana, y en la misa comulguen los contrayentes.

No se admitan en la Curia los documentos para el expediente matrimonial si no consta que los contrayentes han sido examinados de doctrina cristiana.

Que el matrimonio se celebre por la mañana aunque fueren viudos; han de comulgar *intra missam*, previa la confesión.

Antes de empezar el expediente los contrayentes han de superar el examen de catecismo.

Administración diocesana

En las partidas sacramentales no se omitan los datos familiares requeridos.

Cada quinquenio se han de enviar los registros sacramentales al Archivo Diocesano.

La elección de Obreros y mayordomos de las cofradías ha de ser anual, sin que se repitan los mismos individuos en dos años continuos sin expreso consentimiento del Vicario General.

Los Obreros o mayordomos deben rendir cuentas de su administración dos meses después de acabado su tiempo, y depositar el remanente en la caja de tres llaves.

Dentro un plazo de dos meses se ha de enviar a la Curia, copia de las Ordenaciones de Visita que todavía no se hayan cumplido y expresar el motivo del incumplimiento.

Clero

Practicarán los ejercicios espirituales en completo retiro cada dos años todos los confesores y predicadores.

Usar sombrero negro de tres picos.

Observancia de las rúbricas.

No celebrar misa después de la de Gallo la noche de Navidad.

Los titulares ordenados *in sacris* asistan todos los domingos a la misa mayor y vísperas en su parroquia con roquete.

Que cada beneficiado resida en la población donde tenga el beneficio.

Manda la asistencia al confesonario.

Que los beneficiados procuren ordenarse sacerdotes dentro de un año.

No pueden usar gorro ni en la iglesia ni en las procesiones.

Cuiden los eclesiásticos a su estado, llevando insignias de tales, sin vestir calzones listados o de varios colores, usando todos el negro.

Asistir a las conferencias de moral será requisito indispensable para obtener licencias de predicar y confesar.

El confesor no reciba obras pías de los enfermos que confiesa.

El confesor no insinúe al enfermo la elección de sepultura.

Las conferencias de liturgia se tendrán una vez al mes para tratar de la celebración de la misa, administración de sacramentos, etc.

Los titulares han de asistir a la misa mayor y vísperas con roquete; si hay procesión también acudirán.

Ningún clérigo debe usar gorro de seda en los actos litúrgicos.

Los rectores comunicarán el fallecimiento de los clérigos beneficiados, rentas que tenía, patronos del mismo y otros puntos pertinentes a su nueva provisión.

Respeto al Templo

No formar corros ni volver la espalda al altar, ni girar por la iglesia.

Nadie entre en el templo con pelo atado, con redes o gorro.

Durante los oficios divinos un clérigo girará por el templo para impedir abusos y faltas de respeto.

Los sacristanes impedirán que nadie traspase la balastrada de las capillas mientras se dice misa y los asistentes han de estar ocho pasos lejos del altar.

Se recomienda silencio y compostura en el templo. Se impone la necesidad de que haya un “mayol” gratificado, rondando por el templo durante la celebración de los oficios divinos.

Economía

Que el clero consuma artículos de producción local o al menos nacional.

Que las novenas se celebren los días festivos para no perder horas de trabajo.

Enseñar a la gente a cuidar la productividad de sus bienes.

Se reduce la distribución de velas en ciertas festividades porque las parroquias se hallan escasas de recursos materiales y las limosnas han disminuido.

Biblioteca

Anuncia su apertura y la organización de la Academia de Retórica y la de Moral, a las que deberán acudir los clérigos de la capital; los párrocos de la parte forense organizarán algo parecido.

Los religiosos hagan algo similar en sus conventos.

Los sacerdotes predicarán un sermón de ensayo en la Academia

Sacristanes

Usarán sotana talar azul, mangas y medias negras, alzacuello y roquete, blancos, todo costado por el rector y lo usarán por la mañana hasta las doce en la iglesia, en los viáticos, extrema unciones y procesiones y actos similares.

El sacristán guardará silencio, modestia y atención.

El sacristán y los monacillos atenderán al sacerdote desde que va a celebrar la misa hasta la conclusión de la misma sin hacerse substituir por otro mientras dure la celebración.

Una vez por semana sacudirán el polvo de los altares, pondrán mecheros en los candeleros y el vino se mantendrá bien tapado y no se pondrá en la vinajera un día por otro.

Los fieles

No rezar en voz alta para no distraer a los demás.

Evitar el murmullo al salir del templo.

No levantar altares por las calles para las fiestas nocturnas

No sobreponer vestidos sobre las imágenes de talla, y las otras imágenes se vayan eliminando.

Hágase el uso debido de la Bula de la Cruzada.

No convivir los novios.

No visitarse a solas los novios.

Prohibida la fuga de los novios para venir a la Curia a pedir matrimonio.

Penas

Pecuniarias, privación de oficio, suspensión de celebrar, id. de predicar y confesar; quince días de reclusión y dos libras de multa, reservadas a nuestro arbitrio, 25 libras, un año de encierro para los hombres y un año de reclusión para las mujeres, cuando hay fuga para conseguir matrimonio.

Abusos

Servirse de las dependencias de la iglesia, campanario etc. para juegos prohibidos con o sin la complicidad de los sacristanes.

La falta de limpieza de los templos.

Deambular por la iglesia pidiendo limosna; sólo está permitido a los mendigos pedir en la entrada del templo.

No permitir en los bautizos la presencia de *comparets o comaretas*, ni en los matrimonios la de *nocers i noceres*.

En algunos oratorios públicos y ermitas no se explica el punto doctrinal y el prelado quiere saber quiénes son los infractores.

No se llevará el Santísimo en las manos o corazón de alguna imagen.

No se exponga Su Divina Magestad en el pecho, corazón o manos de algún santo y se eviten aquellas tramoyas más propias de un ridículo teatro que de un acto de culto católico.

Las conferencias morales tan recomendadas y mal ejecutadas.

No ejercer trabajos serviles en días de fiesta

Las horas canónicas sólo se han de rezar en el coro.

I. Edicto general del Ilmo. Sr. Obispo de Mallorca

NOS Don Juan Diaz de la Guerra, por la gracia de Dios y de la Santa Sede Apostólica obispo de Mallorca, del Consejo de Su Majestad, etc.

Debiendo por nuestro pastoral ministerio, procurar la conservación y aumento del culto divino, el beneficio espiritual de las almas y la extirpación de los males, escándalos y abusos que le impiden, ordenamos y mandamos:

Primeramente, la puntual observancia y cumplimiento de todo lo contenido en nuestro Edicto Pastoral del año próximo pasado en todos y en cada uno de los veinte y uno capítulos de que consta, bajo las penas en ellos

comprendidas, y es nuestra voluntad que en el domingo inmediato siguiente a la publicación de éste, se repita la de aquél en todas las iglesias parroquiales y anexas por sus respectivos rectores o vicarios; pues a este fin y a el de que se conserve siempre fixado en la sacristía y archivado, se embió a todos por duplicado.

2. Item mandamos que los casamientos se celebren en la iglesia parroquial o sufragánea, según previene el Ritual Romano y con ningún motivo, aunque sea el de grave indisposición, en casa de los contrahentes, u otra, sin nuestra expresa licencia *in scriptis*, bajo pena de veinte libras al rector que los casare y si fuere vicario, privación de oficio, y si simple sacerdote, la de suspensión de celebrar *ipso facto incurrenda*; y les encargamos no pasen a asistir a el casamiento si en el mismo día de él, no huvieren los contrahentes confesado y comulgado en su respectiva parroquia o anexa, o no hicieren constar haverlo ejecutado en otra.

3. Mandamos a todos los confesores seculares de esta ciudad y sus arrabales, se retiren por el espacio de ocho días continuos a la Casa de la Misión o San Phelipe Neri, de dos a dos años, a asistir a los Ejercicios Espirituales que de nuestro orden se harán, sin que los que sean pobres tengan necesidad de pagar su manutención, porque ésta correrá a nuestra cuenta y a los de la parte forense mandamos lo mismo, con sola la diferencia de que éstos cumplirán retirándose por el dicho tiempo a alguno de los conventos de sus respectivas villas, en donde los huviere; dejando a su arbitrio a los confesores de las villas en donde no huviere convento, el poder pasar a hacerlos a donde más les acomode, sea en alguno de las villas o en los asignados en esta capital; en la inteligencia de que el que pasado dicho término de dos años no huviere hecho constar en nuestra Secretaría de Cámara averlos hecho, como queda prevenido, no habiendo estado legítimamente impedido, lo que también debe hacer constar, queda suspendido de confesar y predicar. Para ocurrir a la falta que harían a sus respectivas iglesias y confesionarios los ejercitandos, si todos a un mismo tiempo se retirasen a los Ejercicios, hemos señalado para hacerlos tres tiempos cada año: el primero empezará la dominica *in Albis*; el segundo la dominica primera *post Pentecostem* y el tercero la segunda de octubre. Y encargamos a los rectores, a cuyo cargo ha de estar el señalar tiempo a los de sus respectivas iglesias, cuiden en distribuirle, de modo que la asistencia de los unos, supla la falta de los otros.

4. Siendo muy reparable el descuido que se ha notado en algunas partidas de bautismo, por no constar en ellas la patria, ni lugar de los padres del bautizado, ni el nombre de sus abuelos, de que se han seguido graves perjuicios; como también el de que algunos rectores no embian al archivo de nuestra Curia Eclesiástica cada quinquenio los libros de bautizados, confirmados, casados y muertos, contra lo que previene el capítulo 15 del libro 1, título 2 de las Constituciones Synodales; mandamos a todos los rectores que continúen en las partidas de bautismo y las demás, el país, y lugar, villa o ciudad del padre del que se bautiza, con el nombre de sus

abuelos, paterno y materno, con la claridad y distinción que corresponde; y bajo la pena que prescribe dicho capítulo y demás a nuestro arbitrio, mandamos también que dentro del presiso término de dos meses, que se contarán desde el día de la publicación de éste, embien al archivo de nuestra curia todos los libros de bautismo, confirmación, matrimonios y fallecimientos, que no se remitieron a su tiempo, ni en el último quinquenio, haciendo lo mismo en lo futuro, bajo la misma pena.

5. Mandamos a todos los sacerdotes y demás constituidos en orden sacro, usen de sombrero levantadas las dos alas de los costados y forrado de tafetán negro engomado, distintivo y señal decorosa correspondiente a la modestia y decencia de su estado y conforme a lo que manda Su Majestad bajo la pena de quince días de reclusión y dos libras que se aplicarán al denunciante; y bajo la misma pena le usarán a tres picos los clérigos de primera tonsura y menores.

6. Mandamos a todos los titulares, estén o no ordenados *in sacris* asistan todos los domingos y fiestas de precepto a el oficio mayor, primeras y segundas vísperas en la iglesia parroquial o anexa en que tengan su título y estando ausentes de ella con legítima causa, en la que estén domiciliados, bajo las penas que reservamos a nuestro arbitrio, y encargamos a todos los rectores, que nos embien razón formal de todos los titulares de su parroquia y de los domiciliados en ella, dentro de treinta días, contados de el de la fecha de éste, y mandamos que nos den puntual aviso a la primera falta que observen, sino huviere legítima causa sobre que les encargamos sus conciencias.

7. Siendo el culto exterior que debemos a la Divina Majestad, una de las principales atenciones de nuestra Santa Madre la Iglesia, que ha dispuesto con las demás partes del Rito, el tiempo y horas de celebrar los divinos oficios, encargamos muy estrechamente a todos los eclesiásticos de esta nuestra diócesis, observen las rúbricas que prescriben el Misal y el Ritual Romano y la Congregación de Ritos; y prohibimos como opuesto a las resoluciones de ésta y a las rúbricas, el abuso de celebrar la noche de Navidad luego de haverse concluido la misa que llaman del Gallo, como también el de dar la comunión en ésta, bajo la pena de suspensión de celebrar *ipso facto incurrenda*, al que contraviniere o administrando la comunión o celebrando antes de la hora regular, que debe ser la misma que en los demás días.

8. Mandamos a todos los rectores, vicarios, sacristanes y sacristanas de los conventos de religiosas, sujetos a nuestra jurisdicción, que en ningún tiempo y con ningún motivo, aunque sea el de falta de misas, permitan a algún sacerdote secular celebrar en su parroquia, si no se conforma con el color correspondiente a el oficio que aquella parroquial iglesia o convento reza aquel día; ni a regular en los días en que fuere el rito doble, huviere fiesta solemne y concurso del pueblo, o de los que siendo semidobles están prohibidas las misas de *Réquiem* y votivas; a el qual se deben todos conformar, no obstante que digan la misa del santo o santa de que rezan, porque siendo la misa local, a diferencia del oficio, que es personal, deben

conformarse más con el color de la iglesia, donde se dice, que con el oficio que ha dicho el celebrante.

9. Mandamos a todos los sacerdotes seculares no digan la misa concedida por privilegio particular a algunos regulares, aunque sea en la iglesia de los mismos, por ser expresamente contra lo resuelto por la Congregación de Ritos; como lo es que los confesores y capellanes de religiosas digan las concedidas a los conventos, en que prestan su servicio y no obstante, que puedan celebrar la del santo de que reza el convento, sea la que señala el Misal Romano o del común.

10. Encargamos a todos los rectores y vicarios la limpieza y aseo de los altares de sus iglesias y les mandamos bajo las penas reservadas a nuestro arbitrio, pongan en todos los, en que se celebra, cruz con crucifijo de bulto o pintura, sacras, evangelio de san Juan y lavabo.

11. Siendo perturbativa de la devoción la costumbre de pedir limosna en los templos y contraria a la piadosa quietud y retiro tan necesario a los que oran como debida a los templos, prohibimos y mandamos a todos los rectores y vicarios no permitan que persona alguna qualesquiera que sea, pida limosna en otro lugar, que a las puertas de la iglesia, bajo las penas que reservamos a nuestro arbitrio.

12. Considerando que entre las principales obligaciones de aquellos que tienen a su cargo la cura de almas, juzgó el Concilio Tridentino como de precepto divino, la de que celebrasen por su pueblo; y constándonos que la inteligencia de esta grave obligación se halla declarada por varias resoluciones de la Sagrada Congregación del Concilio, confirmadas y aprobadas por la Silla Apostólica, y también por la Carta Encíclica de Benedicto XIV, de feliz memoria, dada en Santa María la Mayor de Roma a las 19 agosto de 1744, en la qual despreciando como frívolas las siniestras interpretaciones que algunos autores le han dado; declara que todos los párrocos y vicarios perpetuos o interinos, seculares o regulares, a quienes esté encomendada la cura de almas, tienen obligación de aplicar la misa parroquial por el pueblo que está a su cargo, todos los domingos y fiestas de guardar y en las que no lo son, si en ellas tiene el pueblo precepto de oír misa; aunque sean tenues las rentas de sus curatos o vicariatos, y aunque haya constumbre en contrario de tiempo immemorial, sin que en dichos días puedan aplicarla por otros, ni recibir limosna por su aplicación, debemos por nuestro pastoral ministerio mandar, como mandamos a todos los rectores, vicarios perpetuos e interinos o ecónomos de todas las parroquias de esta nuestra diócesis, que desde el día de la publicación de este nuestro Edicto, celebren por sí o hagan celebrar por otros, estando legítimamente impedidos, la misa parroquial *pro populo* todos los domingos y fiestas de guardar y en las que no lo son si en ellas tiene el pueblo obligación de oír misa, sin que puedan aplicarla por otros en dichos días, ni recibir limosna por su aplicación, bajo las penas que reservamos a nuestro arbitrio. Así mismo mandamos que cada rector o vicario perpetuo interino o ecónomo forme un libro; que en el primer folio de él se escriba

copia puntual de este capítulo entero, legalizada por el archivero de aquella parroquia y si no le huviere por un notario apostólico; que a su continuación se noten los domingos y fiestas que aquel pueblo tiene obligación de oír misa y el rector de aplicarla por él; que las celebra en los mismos días, que las anotará y ban expresados, sin anteponer ni posponer, pero si deberá anticipar el tiempo, en los días, que el pueblo puede trabajar después de haver cumplido con el precepto de la misa; y finalmente que apunte y firme en él las misas que aplica y en el mismo día que las aplica; de manera que conste en la visita, que se celebraron, aplicaron *pro populo* y apuntaron en sus correspondientes días.

13. Tenemos formales noticias que el Sagrado de algunos campanarios sirve de asilo para jugar, que en todas partes prohíbe S. M. como perjudiciales a la sociedad, bien común y moral cristiana; para cortar de raíz este escándalo que o por influxo o permiso debe atribuirse a los sacristanes de las iglesias, mandamos a los rectores y vicarios velen sobre este importante asunto, dándonos aviso a la primer falta que noten, para tomar las providencias que exige semejante exceso, bajo las penas que reservamos a nuestro arbitrio, si fueren omisos en impedir toda suerte de juegos en los campanarios, sus torres, sacristías, quarto de los sacristanes u otro lugar anexo a la iglesia; o en pasarnos razón puntual de los que sean aprehendidos en este delito.

14. Mandamos a todos los rectores nos embien dentro el preciso término de dos meses razón individual de las Ordenaciones de Visita dadas a sus respectivas iglesias por nuestro antecesor el Ilustrísimo Don Francisco Garrido de la Vega, que no se huvieren cumplido, expresando las razones y motivos que hayan impedido o retardado su cumplimiento; bajo la pena de veinte libras, si pasado dicho término no la huvieren dado.

15. Encargamos y mandamos se cumplan, executen y guarden las Constituciones Sinodales, bajo las penas que en ellas y en cada una de ellas se contienen; las que hablan del modo y método de elegir los Obreros de la iglesia o mayordomos de fábrica, clavaros y administradores de capillas, santuarios u otro lugar pío; del tiempo que éstos deben durar, no pudiendo ser elegidos para el año siguiente a el, en que incluyen sus empleos, sin nuestra licencia o de nuestro vicario general *in scriptis* y de la obligación precisa que tienen de dar cuenta formal a el rector y regidores dentro de dos meses, que se han de contar de el día en que espiró el año de sus oficios, depositando las cantidades, que sean efectivas y en que quedan alcanzados en la arca de tres llaves, que deben a este fin tener todas las iglesias parroquiales y encargamos a los rectores no permitan la más leve transgresión en estos particulares, dándonos aviso siempre, que en algo se contraviniere a ellos, construyendo inmediatamente arca, en donde no la huviere y avisándonos de haverlo así ejecutado.

Últimamente mandamos que después de haverse publicado este nuestro Edicto en cada iglesia, se fixe en su sacristía con certificado de su publicación, para que ninguno pueda alegar ignorancia.

Dado en nuestro Palacio Episcopal de Palma a 14 de febrero año de 1774.

Juan, obispo de Mallorca. = Firma autógrafa y rubricado.

Por mandado de su Ilustrísima, el Señor Obispo, mi Señor.

Don Antonio Peña, secretario. = Rubricado. Firma y rúbrica autógrafas.

Se halla impreso el sello episcopal.

Al dorso: Para el archivo de San Jayme.

II. Edicto general del Ilmo. y Rdm. Sr. Obispo de Mallorca

Nos Don Juan Díaz de la Guerra, por la gracia de Dios y de la Santa Sede Apostólica obispo de Mallorca, del Consejo de Su Majestad, etc.

En cumplimiento de nuestro pastoral ministerio, Ordenamos y mandamos:

Primeramente la observancia y cumplimiento de todo lo que previene y manda en nuestros edictos generales del año 1773 y 1774, bajo las penas que en ellos se expresan y que se publique el primero el día siguiente a la publicación de éste y el segundo el último día de Pasqua de Resurrección.

2. Mandamos a los rectores que todos los días de fiesta de precepto en la missa conbentual, después del evangelio, sentados en una silla al lado de la epístola, sin casulla, expongán por sí, no estando enfermos, clara y sencillamente el evangelio del día y el punto de doctrina cristiana sencillamente; enseñar a sus feligreses las obligaciones de sus respectivos estados y que en el cumplimiento de ellas, se hace el mayor servicio a Dios y en cuidar de sus familias, casas y haciendas; que los días de fiesta son dedicados a Dios y en su culto deben ser empleados, y los de trabajo a trabajar y cuidar de sus bienes temporales; a hacerse vecinos útiles, adelantar sus labranzas, desterrar la ociosidad, dar buena crianza a los hijos, y estado según su voluntad y en ningún caso contra ella por respetos humanos o fines particulares, y no racionales de los padres.

3. Estándonos encargado por el Consejo promover por todos los medios que dependan de nuestro arbitrio y facultades, quitar la ociosidad, promover el trabajo e industria, lo que se conseguirá sirviéndose los eclesiásticos para su uso de géneros del reyno, y en su defecto del continente, con que los artistas puedan vivir, aumentarse su número y perficionar sus artes en beneficio común del reyno, mandamos que éstos usen en quanto les fuere posible de géneros y utensilios del reyno, y en su defecto de nuestro continente y exortamos a los demás así lo hagan, interesándose en esto la justicia y caridad, que recíprocamente nos debemos todos y a el Estado. Con este fin y el de excitar a el mayor culto y asistencia en los templos en los días festivos y de precepto, deseamos que las novenas a los santos sean en los días de fiesta, como ya se hacen algunas, y desde luego prohibimos en otros días el

manifiesto, aun que concedido por Nos o nuestro vicario general para este año, exceptuando tan solamente las octavas de la Santísima Virgen y de nuestro Señor.

4. Ordenamos que todos los beneficiados residan en las iglesias de su beneficio, restituyéndose a esta capital los que teniéndole en ella, viven fuera y saliendo a servirle, los que lo tienen en otra parte, dentro el preciso término de quatro meses, pasado el qual y no residiendo como va dicho, o no haciéndonos constar causa legítima de la no residencia, quedan *ipso facto* suspensos, sin perjuicio de proceder contra ellos.

5. El infeliz estado de las parroquias, su probeza, ninguna dotación y cesación de limosnas, con que hasta ahora ha concurrido la devoción de los parroquianos para subsistencia, nos mueve a prohibir, como prohibimos absolutamente la distribución de cera, que se acostumbra hacer el día de la Purificación, permitiendo únicamente se reparta vela de seis onzas al rector, de tres a los beneficiados y de dos al Bayle, Regidores y demás Ministros de Justicia; y mandamos que en cada parroquia se asignen para gastos de sacristía las distribuciones íntegras que corresponden a un beneficiado y se depositen en poder del rector, quien de acuerdo con la comunidad los invertirá en lo más preciso de sacristía o fábrica, dando al fin de cada año cuenta formal de cómo se han gastado, a nuestro vicario general.

6. Ordenamos y mandamos a todos los confesores, sean beneficiados, capellanes titulares, asistan a el confesonario, a los enfermos y moribundos, a disposición de los curas, en el tiempo y hora que les señalaren, los quales informados de las circunstancias de cada uno y de la necesidad del pueblo, los distriuiian de manera que ni en la iglesia ni en las casas de los enfermos falte a sus feligreses la necesaria asistencia, dándonos cuenta de los que se negaren o no exercitaren con la caridad que corresponde, este tan pío como escrupuloso encargo y no entendemos por esto exonerar los curas de las obligaciones de su oficio.

7. Encargamos a los rectores especial cuidado y diligencia en que los santos sacramentos del bautismo y matrimonio se celebren con la devoción, gravedad y religiosa quietud devida, sin permitir en ningún caso las escandalosas juntas o parejas bulgo *comparets y comaretas*, en aquél; ni en éste las de los bulgo *nocers y noceras*, en la iglesia, ni fuera de ella, bajo la pena de tres libras a cada uno de los que contravengan a esta nuestra absoluta prohibición, y que hagan se introduzca la laudable costumbre, que se usa en la mayor parte del continente, que los matrimonios se celebren por la mañana y que comulguen los casados en la misa de esposos.

8. Es contra el espíritu de la Iglesia, Sagrados Cánones y mandado en edicto de nuestros antecesores y también contra la piadosa intención de los fundadores de beneficios o prebendados eclesiásticos, que los que las gozan no se ordenen y sirvan a la Iglesia que los mantiene, por lo que mandamos que todos los que posehen beneficio u otra prebenda eclesiástica, procuren ordenarse dentro de un año, en la inteligencia que contra el que pasado dicho

término no se hallare ordenado por su omisión, procederemos a tenor de lo que disponen los sagrados Cánones.

9. Aunque en el capítulo IX del edicto de 1773 se manda a los rectores, vicarios y superiores de las iglesias, bajo la pena de diez libras que pongan el mayor cuidado, atención y vigilancia, sobre que en sus iglesias no se hagan corrillos, tengan conversaciones ni se pasehen ni vuelvan las espaldas a el Santísimo, instruyendo a los fieles de la humilde y devota modestia con que deven entrar en los templos, advirtiéndoles que no sólo pierden el fruto que se prometieron y le hacen perder a los inmediatos, a quienes distrahen, sino que cometen un pecado grave y muchas veces el de escándalo y mal exemplo; como asimismo que ninguno entre en la iglesia con pelo atado, con red o gorro, pena de cinco sueldos; nos ha enseñado la experiencia, que ha sido poco menos que inútil la diligencia y cuidado de los rectores; por lo que renovando las penas que en dicho capítulo se contienen, con la de diez sueldos a el eclesiástico, que en la iglesia o procesión llevare gorro, mandamos a todos los rectores destinen un beneficiado y dos nuestra Santa Iglesia Catedral, para que en tiempo de los divinos oficios giren continuamente por la iglesia y capillas e impidan estos escándalos por todos los medios que les dictare su espíritu y prudencia y el último de expeler de ella a los que amonestados no observaren el respeto, devoción y modestia que se debe a un lugar tan santo, donde está nuestro Señor realmente presente; y queremos que se les den las distribuciones como si residieran en el coro.

10. Mandamos a todos los sacristanes no permitan que ninguno pase de las rejas o balaustrada de las capillas quando se dice missa, ni acercarse en ningún sitio a el celebrante de ocho pasos; y a todos los eclesiásticos no la embiezen si los ohientes no se retiraren a dicha distancia.

Últimamente mandamos que después de haverse publicado este nuestro edicto en cada iglesia, se fíxe en su sacristía con certificado de su publicación, para que ninguno pueda alegar ignorancia, archivando el que se embia por duplicado.

Dado en nuestro Palacio Episcopal de Palma a 2 de marzo 1775.

Juan, obispo de Mallorca.

Por mandado de Su Señoría Ilustrísima, el obispo mi señor.

Don Antonio Peña, secretario de Cámara.

Hay el sello episcopal impreso.

En el dorso: San Jayme.

III. Edicto general del Ilmo. y Rdmo. Sr. Obispo de Mallorca

Nos Don Juan Díaz de la Guerra, por la gracia de Dios y de la Santa Sede Apostólica obispo de Mallorca, del Consejo de Su Majestad, etc.

En cumplimiento de nuestro pastoral ministerio, Ordenamos y mandamos:

Primeramente la puntual observancia y cumplimiento de todo lo que se previene y manda en nuestros edictos de 73, 74 y 75, bajo las penas que expresan; y que los rectores lo acuerden a los feligreses, explicándoles clara y sencillamente lo que comprende cada uno de los respectivos capítulos, en los ocho primeros días de fiesta, desde la dominica *in albis*, repitiendo la publicación de los dos últimos en los dos siguientes a la de éste.

2. Aunque en el edicto de 73 hicimos particular encargo a los rectores, que no permitiesen que en los oratorios públicos y hermitas se celebrase el santo sacrificio de la misa los domingos y fiestas exceptuadas, sin la seguridad de que en ellos se explicaba un punto de doctrina cristiana, se ha reparado que en algunos no se ejecuta, en gravísimo perjuicio de la instrucción necesaria de los misterios de nuestra santa fe y que por tan grave omisión falta a algunos la indispensable, aun de los necesarios para salvarse; por lo que, para ocurrir a tan grave mal, mandamos a todos los sacerdotes seculares y regulares de este obispado, que por obligación o por devoción celebraren en oratorio público en día de domingo o fiesta de precepto, expliquen por espacio de media hora la doctrina al tiempo del ofertorio de la misa, bajo la pena de suspensión en la expresada celebración y que los rectores nos pasen razón individual de los oratorios públicos y hermitas que se hallan en el despoblado de sus respectivas parroquias, con sus nombres, sitios, distancia de ellas y número de concurrentes a cada uno, el nombre, apellido, virtud y literatura de los que en ellos celebran dichos días y el útil o emolumento que por este trabajo perciben, dentro del preciso término de treinta días.

3. Assi mismo mandamos a los escribanos y demás ministros de nuestra Curia Eclesiástica, que no admitan tildete en que no conste la indispensable circunstancia de haver sido examinados y aprobados en la doctrina cristiana, por el cura, y no por otro, los que desean contraer matrimonio, bajo la pena de diez libras y encargamos a nuestro vicario general que no pase a firmar la letra matrimonial, no constándole antes de este requisito.

4. Sin embargo en el capítulo 7 de nuestro último edicto pastoral se encarga a los rectores que hagan que los matrimonios se celebren por la mañana y que comulguen los casados, en la missa de esposos, cuidando muy especialmente que este sacramento se celebre con la devoción, gravedad y religiosa quietud debida, sabemos que no se cumple este importante encargo en algunas parroquias, con la exactitud que corresponde; por lo que mandamos que todos los matrimonios, aunque sean de viudos, se celebren por

la mañana y dentro de la iglesia precisamente; que inmediatamente a su celebración se siga la missa y bendiciones nupciales, si los contrahentes no fueren viudos que las hayan recibido; que comulguen en ella después que el celebrante haya sumido el Sanguis, como se manda en la Rubrica del Misal Romano; que el que haya de asistir al matrimonio sea rector, vicario o qualquiera sacerdote por comisión, se informe antes de proceder a su celebración, si los que le han de contraer vienen confesados y dispuestos para recibir la comunión y en caso de faltarles esta disposición, les despida sin casarlos hasta que la tengan, bajo la pena de 25 libras al cura, vicario o comisionado que alterare en algo el orden que aquí se prescribe y manda.

5. Siendo la immodestia e irreligiosidad de muchos sacristanes seglares en el altar y funciones eclesiásticas, causa de escándalos y distracciones y la indecencia diforme de su trage, contraria a la disciplina eclesiástica y al que determinaron varios concilios y en el VI Mediolanense, el gran Maestro de ella san Carlos Borromeo, mandamos a todos los rectores, vicarios perpetuos y ecónomos y demás que tienen a su cuidado el gobierno de las iglesias parroquiales, que dentro de treinta días, que se contarán de el de la publicación de este nuestro Edicto, costeen a sus sacristanes sotana o ropón talar de color azul, que con roquete, collete con su asiento, mangas y medias negras deben usar quando sirvan a la missa, asistan a viáticos, extremaunciones, procesiones y en toda función eclesiástica e indispensablemente todas las mañanas hasta medio día, bajo la pena de 3 libras al que en qualquiera de estos actos se encontrare sin alguna de estas circunstancias, con aplicación de la mitad al denunciante; y encargamos a los rectores y superiores de las iglesias, zelen con mucho cuidado que sus sacristanes y monacilos observen silencio, modestia y atención en la iglesia en todo tiempo, especialmente en el que sirven a el altar o alguna función eclesiástica; que acompañen al sacerdote que sale de la sacristía a celebrar a distancia de seis pasos; que no le desamparen por ningún motivo, aunque sea poniendo otro en su lugar, hasta que concluya la missa; que no enciendan las velas en el altar donde se celebra, ni en otra parte, sino en la lámpara que a este fin deben señalar los superiores, pues además de ser intolerable abuso, es causa de distracciones y les mandamos y a los custodes y capilleros, bajo las penas de nuestro arbitrio, que hagan que las lámparas se enciendan inmediatamente que se abran las puertas de la iglesia para maytines o antes, para evitar desórdenes; que al lado de la epístola de cada altar se mantenga continuamente una bacía vulgo *picheta* o pila decente en que se derrame el agua; que a lo menos una vez cada semana se sacuda el polvo de los altares; que a todos los candeleros que sirven en ellos se les hagan dentro el término de 40 días mecheros con sus platillos, vulgo de llauna para evitar que la cera ensucie los corporales o los manteles; pues además de ser conforme a las Rúbricas es abuso muy perjudicial lo contrario; que pongan la mayor atención y diligencia en que el vino que ha de servir para las missas se conserve con limpieza y bien tapado, sin permitir que quede en las vinagreras de un día para otro.

6. Como el principal encargo de nuestro ministerio episcopal sea el de asegurar una doctrina puramente evangélica en los confesionarios y en los púlpitos la predicación de la misma con todo el fruto que puede y debe producir en el corazón de todos los fieles, habiendo determinado erigir en la biblioteca pública que se ha dignado establecer la piedad del rey nuestro señor, en nuestro Palacio Episcopal, y acaba de abrirse, dos Academias destinadas a la solida instrucción de la sana moral y de la retórica u oratoria cristiana, con un día de ejercicio cada semana, que será el viernes desde las tres de la tarde hasta las cinco en todo tiempo y para la segunda el quince y último de cada mes a la misma hora, si no fueren días impedidos y el inmediato siguiente si lo fueren, cuyas respectivas constituciones se publicarán cuando se abrirán las referidas Academias; para el más seguro y estable efecto de estas providencias y con el fin de que mediante la pureza y solidez de la doctrina en los sacerdotes y su eficaz persuasión en los predicadores, se arregle puntualmente todo el pueblo a la moral del evangelio; mandamos a todos los eclesiásticos seculares de este nuestro obispado, que se hallen en esta ciudad, que desde luego que hubieren recibido el subdiaconato, asistan indispensablemente a la Academia de Moral en todos los días de función, en la segura inteligencia de que no se admitirán a los demás órdenes, no haciendo constar por certificación del secretario de la Academia, haver concurrido y aprovechado según previenen dichas constituciones, así mismo declaramos necesaria a todos los eclesiásticos residentes en esta ciudad, para la licencia de predicador que todavía no tuvieren y para su prorrogación, si la tienen, la asistencia a la Academia de Rethórica Eclesiástica, a tenor de sus estatutos o testimonio de ella y de su aprovechamiento, firmado del mismo secretario.

7. Los Regulares deberán a el proprio fin manifestar por certificación de su superior haver hecho particular estudio en sus conventos en la Oratoria Cristiana. Los curas párrocos de las villas juntarán en la sacristía o coro de la iglesia a todos los eclesiásticos seculares de su parroquia y explicarán metódica y claramente por sí o por persona inteligente, un capitulo de la Rethórica Eclesiástica, observando con los que toda vía no fueren predicadores aprobados, lo mismo que se practicará en la Academia de rethórica de este nuestro Palacio Episcopal; de suerte que todos ellos prediquen por vía de ensaio cada año a lo menos un sermón, ajustado a las reglas de la Rethorica Cristiana y sin testimonio que debe dar el párroco de este acto y de la asistencia a todos los demás ejercicios, no serán admitidos los eclesiásticos de su feligresia al examen de predicador y últimamente considerando lo mucho que influye al beneficio espiritual de las almas la verdadera oratoria cristiana, y que su ignorancia o abandono redunde en descrédito de la palabra de Dios, ocasionando tal vez el endurecimiento o insensibilidad del pecador, encargamos y mandamos a todos, bajo la pena de quedar suspensas y las demás que reservamos a nuestro arbitrio, según las circunstancias.

Últimamente mandamos que después de haberse publicado este nuestro edicto en cada iglesia, se fige en su sacristía, + con certificado de su publicación, para que ninguno pueda alegar ignorancia, archivando el que se embia por duplicado.

Dado en nuestro Palacio Episcopal de Palma a 20 de febrero de 1776.

Juan, obispo de Mallorca. = Rubricado.

Por mandado de Su Señoría Ilustrísima, el obispo mi señor.

Don Antonio Peña, secretario de Cámara. = Rubricado.

Hay el sello episcopal impreso.

IV. Edicto general del Ilmo. y Rdmo. Sr. Obispo de Mallorca

Nos Don Pedro Rubio Benedicto y Herrero, por la gracia de Dios y de la Santa Sede Apostólica obispo de Mallorca, del Consejo de Su Majestad, etc.

A todos nuestros amados diocesanos
Salud en nuestro Señor Jesu-Christo.

Obligados de la loable práctica de nuestros Ilustrísimos antecesores, que ordenaron y publicaron en la primera dominica de quaresma lo que pareció oportuno al bien espiritual de toda esta su escogida y nuestra muy amada Grei: hemos tenido a bien, siguiendo sus huellas, recordaros lo que por sus Edictos Pastorales se previno y mandó y prevenir de nuestra parte, mandar y esperar, como esperamos de vuestra docilidad, lo que nos ha parecido conveniente para gloria de Dios y para vuestro bien espiritual.

Primeramente recordamos a todos los rectores su obligación de derecho divino, eclesiástico y el nuestro pastoral sobre el cuidado de la renovación del Santísimo Sacramento y de que arda continuamente una luz delante de su altar. Sobre la debida custodia de los santos oleos, y el aseo de las fuentes bautismales. Que expliquen en los domingos y fiestas de precepto la doctrina christiana y las máximas de nuestra fee separándola con prudencia y sin ofensa de la verdadera piedad de los fieles, de todo lo que una común y falsa creencia puede tener como artículo de ella. Y que así se execute en todas sus iglesia sufragáneas, oratorios públicos y privados, sin que de otro modo permitan que se celebre en ellos el santo sacrificio de la misa sin nuestra licencia expresa, y que al fin de ella, a las vísperas o a la matutinal se hagan los actos de fe, según el formulario que tenemos comunicado.

2. Así mismo mandamos a los rectores y vicarios que visiten y reconozcan a lo menos una vez cada mes, los ornamentos diarios y comunes; haciendo que el custos o sacristán a cuyo cuidado están cometidos, tengan el de conservar limpias las albas; el de desechar los corporales que se hallen cortados y picados del almidón expuestos por tanto al gravísimo sacrilegio de extraerse y perderse alguna partícula de la hostia consagrada. Que hagan

renovar de ocho en ocho días o con más frecuencia los paños del altar y purificadores de cáliz, de modo que aunque sean peores los ornamentos, sean como los quiere el Señor, llenos de limpieza y aseo. Que no se entregue los santos oleos ni se conduzca a las parroquias así urbanas como forenses desde esta nuestra santa iglesia, sino es por algún sacerdote. igualmente cuidarán anden los eclesiásticos con vestidos correspondientes a su estado llevando aun quando salgan al campo y de camino, insignias de tales, sin vestir calzones listados de varios colores, usando todos del negro.

3. Por este mismo y por otro más alto principio prevenimos y mandamos que siempre que algún presbítero haya de administrar el santo sacramento de la eucaristía o por comunión a los fieles en la iglesia o por modo de viático a los enfermos o para exponerlo en el altar o para reservar a Su Majestad en su sagrario, vestido según nuestro Ritual y hecha la genuflexión inmediatamente se persigne diciendo: *In nomine Patris etc. Adjutorium nostrum etc. y el Confiteor etc.* para que antes de abrir el sagrario y entrar en casa del Señor le pida en cierto modo su licencia y bendición. Y que siempre que se haya de administrar sea con dos velas encendidas. Que no se encienda ante Christo Saramentado más luces que las que determina el Sínodo y acostumbra nuestra Santa Iglesia catedral para prevenir y evitar los incendios que suelen ocurrir y los muchos dispendios que se ocasionan a los devotos fieles, que encargan estas sagradas funciones. Pero permitimos y exortamos que en anocheciendo se enciendan en las capillas dos velas, para que se iluminen los sitios secretos de las iglesias y se eviten conversaciones e irreverencias. Que no se exponga ni menos salga en procesión Christo Saramentado en el pecho, corazón o en las manos de alguna estatua o imagen de santo o santa y que para exponer o reservar a S.M. en el Sagrario se eviten aquellas extraordinarias ideas o tramoyas, más propias de un ridículo teatro, que de un altar magestuoso.

4. Tenemos también observado con grande concuelo nuestro, que nuestra amada Grei concurre frequentemente a los templos y a oír en ellos la palabra de Dios, pero tememos que no sea con la utilidad y el fruto que deseamos. Por tanto os prevenimos y exortamos que entreis en la casa del Señor con la modestia y respeto debido a Su Majestad, no profanándola con juntas seculares en ella, conversaciones profanas, trages indecentes, ni entrando embozados con manteos o capas ni cubiertos con gorros o cofias; sobre que encargamos a los rectores la mayor vigilancia por sí o algún eclesiástico u hostiario celoso. Que quando está manifiesto en sus altares con vuestros voluntarios rezos en alta voz no seais causa de distracción a los que humillados y postrados quisieran abismarse y aniquilarse ante su Divino acatamiento. Que oída la palabra de Dios, no queráis saliros todos de la iglesia tan junta, tan pronta y tan intempestivamete que estas ocurrencias y las palabras y conversaciones que las ocasionan exciten aquel murmullo y levante aquel confuso ruido, que si es indicio de la ninguna compunción y del ningún fruto que ha hecho en vosotros la voz del Señor, es también indecoroso al lugar sagrado y perturbativo de aquel alto silencio, que pide el Señor en el cielo de su iglesia, y en su augusto sacrificio

5. Que en las fiestas nocturnas no se erijan ni levanten altares ni se coloque imágenes en las calles encendiéndoles luces para que se vea más claro el desacato con que se profanan. Que las imágenes de talla entera que al presente se hallan en los templos, no se les sobreponga manto ni vestido de seda, ni otra tela, que en vez de adorno las ridiculisa y profana. Y que de nuevo no se construyan de otra manera que de talla entera; porque de lo contrario no se les dará la bendición ni se les permitirá su colocación.

6. También tenemos justos motivos de pensar que por no tener formado el debido concepto del Tesoro de gracias que contiene la Bula de la Santa Cruzada, ni la toman todos los que pueden; ni los que la toman hacen el uso que deben de ella para aprovecharse y enriquecerse con sus privilegios e indulgencias. Por tanto deben los rectores explicarlas y exortar a todos los fieles a que no se priven de un beneficio tan señalado y concedido solamente a nuestro reyno por la pureza de la fee que ha conservado y quiere conservar defendiéndose de la invasión de los enemigos de ella; para cuyo efecto se emplean y no son suficientes los intereses y limosnas de la Bula, manteniendo nuestro católico monarca,-que Dios prospere,-presidios y esquadras, cuyo fin o motivo, aunque fuese el único debería excitarlos a quitaros el pan de la boca, si fuese necesario, para concurrir con vuestro cornadillo o moneda a este tan provechoso común y oportuno gazofilacio. Y por tanto, bajo esta condición y sin perjuicio de estos intereses se publicó con nuestro acuerdo y dirección de los Subdelegados de Cruzada en esta nuestra Santa Iglesia y en toda nuestra Diócesis el Breve Pontificio en que a petición de su Real Majestad se dispensa de los alimentos quadragesiales en los días y en la forma que contiene; del que se podrá usar en la presente quaresma.

7. También renovamos los mandamientos de nuestros Ilustrísimos antecesores sobre el contraer matrimonio y sobre los abusos de los que intentan contraerlo Que no vivan juntos en una misma casa, ni jamás se visiten a solas. Y porque tenemos el consuelo de que con nuestros mandamientos anteriores y las penas impuestas en ellos, se ha contenido el escandaloso desorden con que las mugeres se huyen con sus pretendientes de la casa de sus padres o de las en donde estaban depositadas viniéndose juntos y tal vez a solas por esos caminos o por esas calles, hasta llegar a presentarse en esta nuestra Curia, infamándose a sí mismas para lograr el matrimonio que solicitan; por tanto si en adelante cometiese alguno ese escandaloso insulto a la piedad debida a sus padres, a la caridad que se deben a sí mismos y al próximo y a la justicia, que en el caso se halla conociendo de la causa matrimonial, los renovamos y mandamos y demás de las penas anteriormente impuestas por nuestros Ilustrísimos Antecesores al contraventor, que así se nos presentase, se quede en la cárcel de esta nuestra curia por seis meses y otros tantos de reclusión sufrirá la mugen en la casa de la Misericordia o en alguna otra a nuestro arbitrio y según sus circunstancias. Y si esta insolente fuga se hiciese pendiente pleyto de matrimonio o embargada la letra en qualquiera de estas dos circunstancias le imponemos la pena de un año entero de cárcel a los hombres y otro de encierro a las mugeres, reservándonos el

proceder contra los que con poco temor de Dios los acompañasen, auxiliasen o aconsejasen.

8. Ratificamos y de nuevo mandamos que sin nuestra licencia y sin las amonestaciones ordenadas por el Santo Concilio de Trento y sin la certificación de que después de las veinte y quatro horas de la última resultare, y sin que preceda la aprobación en la doctrina cristiana, dada por el rector precisamente o por su vicario, no se celebra matrimonio alguno; ni se execute jamás fuera de la parroquia propia de los contrayentes donde continuamente deben recibir las bendiciones y velaciones si lo permiten los ritos de la iglesia, sin que se permita por urgencia alguna más dilación que la de dos meses y celebrado el matrimonio se haga inmediatamente el asiento de la partida firmada siempre por el rector o vicario y por el que con nuestra licencia en algún caso lo hubiese solemnizado.

9. Renovamos y mandamos a todos los rectores y vicarios que formen en este tiempo de la quaresma la matrícula de sus feligreses con especificación de sexos y edades, aunque sean de infantes recién nacidos y por ella la nota de los que han cumplido con los preceptos de que según su edad, se hallen capaces y esta misma matrícula o una copia de ella firmada por el propio rector de cada parroquia, nos la presente, certificando al pie de ella los que hayan o no cumplido con los preceptos de nuestra Santa Madre la Iglesia y previniéndonos si hubiese algunos o alguno que incorregiblemente se haya resistido a esta observancia y cumplimiento o si hubiese algún otro pecado público y escandaloso que no haya podido por sí mismo corregir y evitar, para que informados de este desorden podamos proveer y proveamos con tiempo del oportuno remedio.

10. Igualmente recordamos la importancia de las conferencias morales, tan encargadas y mandadas en edictos anteriores y mal executadas con notable detrimento del ministerio eclesiástico en la instrucción necesaria para su desempeño. Por tanto al tiempo de nuestra santa visita hemos mandado y ahora de nuevo mandamos a todos y a cada uno de los rectores, que con su comunidad tengan un día en la semana una conferencia moral, señalando el rector el que la sustente y la materia que se ha de proponer y otros dos que pregunten sobre ella, cerrando la conferencia el rector o presidente, explicando e ilustrando el punto propuesto y ventilado todo en idioma castellano. Esta conferencia dará principio alternando con el presidente los conferenciantes los versos del himno del Espíritu Santo *Veni Creator etc.* y el presidente dirá la oración correspondiente y se terminará con un responso a las benditas animas del purgatorio. Bien entendidos de que ninguno será promovido a los órdenes, ni habilitado para confesar y predicar, ni podrá esperar gracia alguna de las que pendan de nuestro arbitrio, sin que por certificación del secretario de la conferencia, nombrado por el rector, nos certifique de su puntual asistencia y aprovechamiento.

11. Igualmente dexamos en su vigor lo prevenido sobre que ningún confesor pueda recibir obra pía de algún enfermo a quien asista para confesar o agonizar sin las prevenciones hechas por los repetidos mandamientos anteriores, ni tampoco pueda insinuar al moribundo la elección de sepultura,

según lo mandado por el derecho eclesiástico y sinodales de este obispado. Que en los domingos y días de fiesta no se exerzan aquellas obras serviles que se expresan en los referidos mandamientos y que los rectores nos den noticia de los eclesiásticos difuntos en su parroquia, del beneficio que gozaba, sus efectos y rentas, así de la fundación, como las corrientes, sus cargas y patronos activos y pasivos.

12. Y finalmente mandamos y encargamos la observancia de las Constituciones Sinodales (que todos los rectores deben tener en su poder) bajo las penas en ellas establecidas, como así mismo que todos los rectores y vicarios y demás personas eclesiásticas o seculares, a quienes lo contenido en este nuestro edicto toca o tocar pueda, lo guarden, cumplan y hagan cumplir, bajo las penas que en los casos de infracción u omisión se impondrán con los omisos culpados. Y para que llegue a noticia de todos mandamos se publique y fixe el presente en nuestra Santa Iglesia Catedral y en las demás de nuestra diócesis en la forma acostumbrada.

Dado en Palma y Palacio Episcopal de Mallorca a trece de febrero de mil setecientos ochenta y dos.

Pedro, obispo de Mallorca

Por mandado del Ilustrísimo y Reverendísimo Señor Obispo, mi señor.

Doctor Don Francisco Valdelmoro y Parreño, secretario de Cámara.
Hay el sello episcopal.

V. Edicto general del Ilmo. Sr. Obispo de Mallorca

Nos Don Bernardo Nadal y Crespí, por la gracia de Dios y de la Santa Sede Apostólica obispo de Mallorca, del Consejo de Su Majestad, etc.

Anhelando a cumplir con lo que nos prescribe el oficio pastoral que, sin ningún mérito nuestro, se halla confiado a nuestro cuidado, encargamos estrechamente a todos los fieles residentes en esta nuestra diócesis, que guarden el respeto debido a los sagrados templos, acudiendo a ellos con la posible modestia, devoción y compostura tan propias de todo buen cristiano, como irreconciliables con la corrupción de costumbres, que tan justamente lloran la Religión y el Estado; y mandamos que desde el principio hasta el fin de la misa mayor, o de otra qualquiera función que se celebrare por la mañana o por la tarde, en este santo tiempo de quaresma o fuera de él, no sólo los domingos y fiestas, sino también los demás días en que hubiese mucho concurso de pueblo en las iglesias parroquiales, haya en cada una de ellas, con destino de celador, un sacerdote prudente, nombrado por su comunidad; el qual ande por la iglesia vestido de coro y con vara, cuidando de precaver y evitar todo corrillo, conversación e irreverencia a la Casa de Dios; y se le dará doble distribución en aquel acto.

2. Reiteramos lo por Nos ordenado y mandado en el capítulo 2 de nuestro general Edicto del año de 1795 acerca de la explicación

del evangelio al ofertorio de la misa mayor y de la enseñanza pública de la doctrina cristiana en las tardes de los domingos y fiestas exceptuadas o enteras; siendo nuestra voluntad que entre los asuntos a que se ha de dirigir esta enseñanza, les merezca a los reverendos rectores o estando éstos impedidos, a sus vicarios, una muy especial atención la rendida y fiel obediencia, amor y respeto que todos debemos tributar a nuestros católicos amabilísimos monarcas y a los ministros que en su real nombre ejercen parte de su soberana autoridad.

3. Mandamos que so la pena de 25 libras que desde ahora imponemos al que contraviniere y aplicamos a la Casa General de Expósitos, se enseñe y explique la doctrina cristiana inmediatamente después de acabadas vísperas y antes de qualquiera procesión u otra función eclesiástica que hubiese de hacerse en las parroquiales; y que en ninguna iglesia secular o regular fuera de ellas, se ponga manifiesto el Santísimo Sacramento en las tardes de dichos días hasta haberse concluido la doctrina en las enunciadas parroquiales respectivas; baxo cuya precisa condición y no en otra forma, se entiendan concedidas todas las licencias por Nos dadas, o que en lo sucesivo diéremos para exponer el Santísimo.

4. Que además de las conferencias que en el capítulo 7 de nuestro Edicto de 1796 tubimos a bien mandar, se estableciesen en todas las iglesias parroquiales de este reyno, se tendrá otra conferencia teórico-práctica sobre las rúbricas que deben observarse en el santo sacrificio de la misa y en la administración de los santos sacramentos, una vez al mes en el día que señalare el presidente por Nos destinado en el capítulo 8 del citado Edicto; y qualquier sacerdote beneficiado o titular, que, sin licencia expresa del enunciado presidente, dexare de asistir a ella, quedará por el mismo hecho suspenso de celebrar por espacio de un mes.

5. Que todos los titulares residentes en la parte forense asistan los domingos y fiestas enteras, con sobrepelliz o roquete, conforme al estilo de su respectiva parroquial, en el coro de ella, a la misa mayor y a vísperas, y también a las procesiones y rogativas públicas que se hicieren en la misma; y prohibimos severamente el uso de gorro de seda o de otra materia en todas las expresadas u otras qualesquiera funciones eclesiásticas y actos de coro, a todos los eclesiásticos asistentes, incluso el Reverendo rector, so pena de cinco libras.

6. Que, según está prevenido en el Sínodo Diocesano, no se rece, ni cante en las iglesias parroquiales por ningún motivo fuera del coro, ninguna hora canónica, so pena de diez libras.

7. Que ningún rector o vicario pase a publicar matrimonio alguno ni aun a recibir los consentimientos paternos para dicho efecto, sin que haya examinado rigurosamente de doctrina cristiana y aprobado en ella a los contrayentes, baxo la pena de 25 libras.

8. Que todos los Reverendos Rectores guarden cuidadosamente los instrumentos, escrituras y documentos respectivos a sus

curatos y todos los papeles, órdenes y cargas circulares o particulares que recibieren de oficio; y en el caso de fallecer o de ser trasladado qualquiera de ellos, se adoperará de todo lo dicho el ecónomo para el efecto de entregarlo al nuevo rector que le sucediere.

9. Que los enunciados (rectores comuniquen) haver fallecido qualquier eclesiástico, Nos lo participen con expresión de si era titular o si obtenia beneficio; de la renta y patronato de éste y de todo lo demás que juzgaren conducente; que al principio de cada año nos remitan por mano de nuestro Secretario de Cámara, una nota de los difuntos, párvulos y adultos que hubiese habido en su respectiva parroquia el año antecedente; y que después de Pasqua de Resurrección nos remitan también anualmente copia de la matrícula hecha en tiempo de quaresma, con aviso de los adultos que acaso no hubiesen cumplido con el precepto anual.

10. Y últimamente que se observe, cumpla y execute todo lo dispuesto y no revocado por Nos y por nuestros antecesores en los precedentes Edictos Generales, baxo las penas en ellos fulminadas, y queremos que el presente, después de leído en cada una de las iglesias de este Reyno, se fixe (con certificación de haberse publicado) en los parages acostumbrados, para que nadie pueda alegar ignorancia.

Dado en nuestro Palacio Episcopal de Palma el día primero de marzo de mil y ochocientos.

Bernardo, obispo de Mallorca. Rubricado.

Por mandado del Ilustrísimo y Reverendísimo Señor Obispo mi señor.

Doctor Don Antonio Fonollar y Ripio, presbítero, secretario de cámara.= Rubricado.

Hay el sello episcopal impreso.

En el dorso: San Juan.

Bartomeu Sureda Miserol (Palma 1769-1851) a la expedició Mopox a Cuba.¹

RAMON CODINA BONET

Resum

Correspondència lliurada al Príncep de la Pau Manuel Godoy relativa a l'expedició a l'illa de Cuba per estudiar l'estat dels camins, canals i població de Guantánamo, en la qual havien de participar els mallorquins Bartomeu Sureda i Miserol i Rafel Bauçà sota el comandament d'Agustín de Betancourt i les vicissituds sorgides arrel de la captura del vaixell per pirates anglesos.

Paraules clau: Expedició, Guantánamo, Sureda, pirateria

Abstract

The correspondence submitted to the Prince of Peace Manuel Godoy about the expedition sent to the Island of Cuba in order to study the state of the roads, channels and the population of Guantánamo, in which Majorcan Bartomeu Sureda i Miserol i Rafel Bauçà participated under the command of Agustín de Betancourt and the vicissitudes caused by the capture of the ship by English pirates.

Key words: Expedició, Guantánamo, Sureda, pirateria

Joaquín de Santa Cruz y Cárdenas (17.. – 18..) comte de Mopox i de Jaruco, brigadier, en data de 8 d'agost de 1796 dirigeix, des de San Ildefonso (Segovia) un escrit a Manuel Godoy, príncep de la Pau, diguent-li estar assabentat del contingut de l'ofici del 2 dels dits, sobre *la comisión que se ha servido confiarme en la isla de Cuba*. El pla que el comte havia de dur a terme era quant a *los caminos, canales y población de Guantánamo* i per una súplica de Betancourt (que era un dels comissionats) al príncep de la Pau, datada a Londres el dia 26 següent es pot concretar més sobre la voluntat del rei quant a aquesta comisió i que era fomentar la agricultura i el comerç, la apertura d'un canal des de les muntanyes dels Güines fins a La Havana i crear una població a la badia de Guantánamo. I la primera passa a donar dins el mètode de treball hauria d'ésser aixecar els planols corresponents, tasca que havia d'anar a càrrec de Bartomeu Sureda. El comte li proposa al príncep si no convendria també *un examen prolijo de las diversas clases de madera...de la población de cada distrito, del estado y clases de su agricultura y de los medios de fomento y extensión...un reconocimiento de los terrenos de toda la isla, sus ríos y montañas...y de todas las plantas que encontrásemos y sus virtudes*.

¹ * Les fonts documentals consultades es troben al arxiu del Museo Naval (Madrid) "Expedición Mopox a Cuba" i es corresponen amb els números 20, 21, 22, 82, 90, 96, 98, 104, 134, 142, 163, 164, 165, 167, 169, 170 i 171.

Els comissionats, segons un document de 6 d'octubre de 1796 demanant passaport per a anar a La Coruña i embarcar-se en la fragata correu que havia de partir el dia 1 de novembre del mateix any de cap a Ultramar, eren: El comte de Mopox, Josep de Lanz, Agustí de Betancourt, Bartomeu Sureda, Josep Martínez, Ciprià Torrezuri, Anastassi Arango, Joan Terry i Lazi, Joan Montalvo, i Nicolau Antoni Santa Maria. De més a més de 14 persones entre dependents i criats.

Agustí de Betancourt (un dels físics espanyols més valuosos del segle XVIII) i Bartomeu Sureda que eran a Londres, gestionaven la compra a aquella capital de *instrumentos matemáticos* per a portar-los-se'n a la dita comissió. El dia 25 d'agost el cònsol general d'Espanya a Londres Manuel de las Heras diu al príncep de la Pau haver rebut, en data 3 dels mateixos, les ordres *para que no haya la más leve dilación en principiar una empresa tan importante al Real servicio y tan útil a la Isla más interesante de la América*, i que tenia disposats els diners per a tal fi.

Els instruments matemàtics, òptics i altres materials, encarregats a les cases Ramsden i Ackermann de Londres i després a la Dollond de París, eren: Col·leccions de paper de planols, de cartó, jocs de llapis, plomes i plomins, pincells, colors (tot de diferents tamanys i característiques), aigua especial per a rentar els planols, compassos, termòmetres, tubs de lentes telescòpiques, mesuradors angulars graduats, regles graduades, baròmetres, microscopis, aparells de nivellament, cadena metàl·lica, un teodolit, un pantògraf, un astrolabi, cadires de campanya, cavallets, suports, trípodes, tot amb els seus corresponents estojos, accessòris i jocs d'eines per a muntatge i reparacions. Tot això valorat pel mateix Betancourt, segons documentació de 14 de juliol de 1797, en uns 33000 reials de velló si es comprava a Londres, però menys (uns 23000) si la compra es feia a París.

Però Betancourt el 26 d'agost diu a Godoy que es trobava amb dificultats de manca de temps com ara que sols els instruments més corrents estaven al seu abast mentre que els més especials havian encara de fabricar-se. I també de manca de diners per mor de *haberme traído a mi costa a Don Bartolomé Sureda y no sólo haberle mantenido a Inglaterra todo el tiempo sino también que pagarle viajes que ha hecho, maestros que le han enseñado la arquitectura, dibujo y grabado, algunos de los cuales han cobrado a tres duros por sesión y además he tenido que dar una pensión a sus padres cuya subsistencia depende únicamente de este hijo quien ha hecho tantos progresos en cuanto ha emprendido que en el día no sólo puede ganar con que subsistir sino que está en estado de mantener a su familia desde aquí*. Per tot això Betancourt li demana a Godoy disposi que don Manuel de Lasheras li satisfegui les 300 lliures promeses, pot ser ignorant que el dit cònsol Lasheras el dia anterior havia confirmat a Godoy que ambdós (Betancourt i Sureda) disposarien dels diners necessaris.

Bartomeu Sureda, des de Londres, escriu una carta a Godoy

A Sureda li preocupava el problema familiar que apunta Betancourt al paràgraf anterior i des de Londres, el mateix 26 d'agost, exposa al príncep de la Pau el següent:

Acabo de recibir la orden de V. E. de 3 del presente mes en que se sirve comunicarme que el Rey quiere que pase a la Isla de Cuba con Don Agustín de Betancourt para asistir en el dibujo de planos y nivelaciones que se ofrecerán en la comisión que se ha

dignado encargar al Conde de Mopox y de Jaruco asignándome el sueldo de seiscientos pesos fuertes anuales.

Agradezco como debo la distinción con que V. E. me honra por medio de un nombramiento que me proporcionará el cumplir los deseos que siempre me han asistido de ser útil a mi nación. La bondad de V. E. me permitirá esponer, con el mayor respeto, que al mismo tiempo que me hallo satisfecho con el sueldo que la piedad del Rey me señala para mi subsistencia en La Habana, la obligación filial me precisa hacerle presente que mi padre Mateo Sureda, residente en Mallorca, mi madre anciana, tres hermanas solteras y un hermano que no puede proveer a su manutención no tienen otro medio de subsistir que con los auxilios que mi trabajo les proporciona en el día suficientemente y de los que carecerían, en consecuencia de mi ida a la Habana, si la generosidad de V. E. (no) proveyese a su socorro mandando que durante mi ausencia disfruten los 6000 reales anuales que están asignados a la plaza que V. E. se dignó concederme en el Real Gabinete de Máquinas, con cuya gracia quedará socorrida mi familia y yo libre para dedicarme enteramente al desempeño de las obligaciones de mi destino. Nuestro Señor, que la vida de V. E. guarde, etc. etc. Signat: Bartolomé Sureda.

La parella d'espanyols Betancourt i Sureda comissionats per Godoy per a adquirir els dits *instrumentos matemáticos* passen de Londres a París el 14 d'octubre següent per tal de completar l'equip d'eines i amb el propòsit de enviar-les a Baiona, i seguidament anar-hi ells per a continuar fins a Bilbao i La Coruña i embarcar-se amb el primer paquebot que hagués de sortir de cap a La Havana independentment dels demés del grup, degut al retràs que ambdós duïen. Així conta Betancourt la sortida de Londres: *Las circunstancias críticas del día y el estar cerrada la comunicación de Palmouth a La Coruña me obligó a tomar los instrumentos (lo que tuve bastante dificultad en sacarlos de Inglaterra) y hacer pasar otros entre el equipaje del Consul General Don Manuel Lasheras.* Aquestes *circunstancias críticas* foren debudes a les desavenències entre Anglaterra i Espanya per mor del Tractat de Sant Ildefonso entre Espanya i França.

Mentres tant i des de La Coruña, el dia 29 d'octubre el comte de Mopox es comunica amb el príncep de la Pau per a dir-li que espera reunir-se amb els que han d'embarcar el dia 31, restant tot enllestit per a navegar el dia 1 de novembre *si el administrador de Correos lo ordena y el tiempo lo permite* a bordo de la fragata correu del rei de la qual ha quedat satisfet *de su capacidad, aseo y demás circunstancias.* El capità era Don Pedro Núñez que diu que *convendría armar en guerra el buque que monta veinte cañones para libertarnos de los innumerables corsarios que encontraremos en las islas de Barlovento* cosa que, li nega el comte al capità perquè Godoy ho ha prohibit. Segueix exposant-l'hi al príncep, que acaba de rebre una carta de Josep de Lanz des de París on s'ha trobat amb Betancourt i Sureda *cuyos individuos me persuado que no podrán embarcarse en todo el año.* I acaba la missiva diguent que anirà a visitar al capità general de la província de La Coruña i li demanarà les tendes de campanya necessàries segons el mateix Godoy li havia indicat. Aquesta sortida no es va efectuar el previst dia 1 de novembre. Josep de Lanz (Mègic1764-París 1839) era oficial de la Reial Armada i bon físic, matemàtic i astrònom que el 1805 el ministre Gaietà Soler i Rabassa el va nomenar president de la comissió d'arts i ciències que es va reunir a París per a el desenvolupament industrial i comercial d'Espanya i va publicar posteriorment amb Betancourt, entre altres

tractats, l'*Essai sur la composition des machines* (París 1819) que fou usat (traduït al anglès) a les més prestigioses escoles tècniques europees. Quant a la expedició Mopox es va posar malalt greu a Madrid y no va poder participar-hi.

Continua el Comte, el 2 de novembre, donant informació al patrocinador Godoy i li conta *que Don Agustín de Betancourt y Don Bartolomé Sureda siguen en París quienes si V. E. cree que puede perjudicar al servicio el conducir(les) a Cuba en derechura puede ordenar los deje el correo que los haya de conducir, en el puerto de Baracoa por donde ha de pasar precisamente para ir a la Habana y así no extraviar su viaje; que don José de Lanz, que també era a París a estas horas puede estar muy cerca de Madrid (y) convendrá infinito que V. E. le haga pasar a este puerto al instante por si el tiempo nos permite salir, en cuyo caso irá en nuestra compañía y de lo contrario en el correo subsiguiente.* Mopox no sabia res de la malaltia de Lanz.

El dia 16 de novembre de 1796 Mopox ho te tot a punt, sols espera un vent favorable i *hoy que teníamos fundadas esperanzas de salir ha empezado un vendaval bastante fuerte que tiene todas las apariencias de durar algunos días lo que me tiene muy desazonado porque perdemos la más preciosa época de llegar a la isla de Cuba* . Quant a Lanz, el comte el suposa a Madrid car va deixar Baiona a finals del mes passat i si pel cas hagués pres la posta per a reunir-se amb ell a La Coruña, el mal temps que propiciava el retràs hauria afavorit aquesta trobada i així partiria (Lanz) amb el conjunt de l'expedició. Però Lanz es va posar malalt a Madrid i finalment no hi va poder anar. *De Don Agustín de Betancour y de Don Bartolomé Sureda no tengo la menor noticia.*

És ara l'administrador dels correus de La Coruña el qui informa a Godoy d'haver sortit el dia 3 de decembre dematí *para Cuba directamente la fragata correo de S. M. nombrada "El Rey" que conduce al Conde de Mopox con los demás comisionados* (no tots). El dit admistrador, anomenat José Zorrilla, adverteix que, per tal d'anar directament a Cuba i no demorar més l'expedició, va embarcar sols la correspondència de Cuba i Nova Espanya, deixant a terra la de Canàries, Puerto Rico, Reino de Santa Fe fins a Lima, província de Venezuela i Illes de Santo Domingo *que irá en la expedición perteneciente a este mes todo conforme a Real Orden.* Aquest mateix funcionari dona compte de que la manutenció del comte *y otros diez pasajeros de cámara y trece de combés, criados de los mismos, importó 97.200 reales de vellón...no habiendo verificado el embarque Don Agustín de Betancourt, Don José de Lanz y don Bartolomé Sureda* suposant, segons li havia dit el comte Mopox, que anirien en una altra viatge. Lanz s'havia posat malalt greu a Madrid i finalment no hi va poder anar, com resta dit *supra*.

Mateu Sureda, pare de Bartomeu Sureda Miserol, des de Palma escriu una carta a Godoy

Excmo. Sr.

Mateo Sureda, vecino de la Ciudad de Palma en la Isla de Mallorca, con el debido respeto a V. E. expone: Que con fecha de 6 de octubre de este año tuvo V. E. a bien comunicar al Excmo. Sr. Don Diego de Gardoqui una Real resolución por la que S. M. se ha dignado mandar que el sueldo de seis mil reales de vellón que goza, por su destino en el Real Gabinete de Máquinas de Madrid, mi hijo Don Bartolomé Sureda, empleado en la

comisión encargada al Brigadier Conde de Mopox y de Jaruco en la Isla de Cuba, se pague, mientras permanezca ocupado en dicha comisión, a su padre Mateo Sureda (que es el suplicante) residente en Mallorca y, en su defecto, a su mujer, madre del referido, tres hermanas solteras y un hermano, que están en compañía del primero.

Esta Real orden ha llegado a ese Caballero Intendente para su debido cumplimiento y no ha podido ejecutarse por haber ocurrido la duda de no señalar, en la misma orden, el día en que ha de empezar a disfrutar la pensión o sueldo de su hijo, el suplicante Mateo Sureda cuya casa padece indigencia.

Por lo que: Suplica rendidamente a V. E. se digne determinar el día desde el cual ha de empezar a disfrutar la pensión o sueldo el expresado Mateo Sureda e igualmente que se le releve de la circunstancia de justificar la existencia de su hijo Don Bartolomé empleado en la comisión de la isla de Cuba por la mucha distancia e indigencia de la casa de Sureda.

Gracia que espera merecer de la conocida piedad de V. E. Palma 11 de diciembre de 1796.

Una nota informativa posterior posada al marge diu: *Enero 23 de 1779. En 9 de enero se dijo a Hacienda que se abonaran los 6000 reales desde el día del embarque de Don Bartolomé y que se consignase la necesidad de presentar la fe de vida pues por aquí se avisaría el fallecimiento del referido si acaeciera. Y que así lo avisara a Mateo Sureda.*

A aquesta saó els altres fills de Mateu Sureda i de la seva dona Bárbara Miserol, eran: Francesca, Maria, Bárbara i Mateu (Carolina vendria després).

Rafel Bauzá, un nou comissionat presumiblement mallorquí

En data de 1 d'abril de 1797 Agustí de Betancourt, des de el Buen Retiro (Madrid), guarit de la seva malaltia *hallándome pronto a emprender mi viaje* demana el passaport per a ell, per a Bartomeu Sureda i per a un Rafel Bauzá (aquest compareix per primera vegada a la documentació que hem manejat sens que haguem pogut averiguar la seva identitat ni la funció que havia de desempenyar a Cuba).

Consiguientment una orde de 2 d'abril de 1797 datada a Aranjuez, prevé al administrador de correus marítims de La Coruña que *habiendo de pasar muy en breve a ese puerto el director del real Gabinete de Máquinas de Madrid don Agustín de Betancourt y Don Bartolomé Sureda...dispondrá se embarque en el primer buque de la Renta que salga de ese puerto para dicha Isla (Cuba), llevando en su compañía a Don Rafael Bauzá, además de varios cajones con instrumentos matemáticos y el equipaje correspondiente.*

El dia 3 de juny de 1797 finalment surten de La Coruña però després de cinc dies de navegació, el 8, el vaixell es capturat per corsaris anglesos i Betancourt, Sureda i Bauzá son posats, amb les mans buides, al port de Lisboa. Un mes després, el 8 de juliol Betancourt signa, a Madrid, una missiva destinada al príncep de la Pau que diu *en consecuencia a la orden verbal que V. E. se dignó darme para que le dirigiese la lista de los instrumentos matemáticos con que se deben reponer los que tomaron los ingleses.* Això és que els

anglesos els varen robar el valuós conjunt de tecnologia de l'època que havian comprat a Londres i a París.

A partir d'ara Betancourt insisteix al príncep en tornar desplaçar-se a París i començar de bell nou diguent que *yo podria pasar a París donde no solamente conozco a todos los artesanos sino también a todos los sabios a quienes me sería fácil persuadir que me cediesen los instrumentos que ellos tienen para su uso.*

La expedició que, com s'ha dit, havia sortit incompleta (sense Betancourt ni Sureda) el 3 de desembre passat havia entrat a Guantànamo al febrer del 1797 on va començar i continuar la seva tasca amb ampliació i diversificacions del pla, alguns canvis en els expedicionaris i peripècies diverses.

El 21 de juny del mateix any de 1797 Sureda s'incorpora al Gabinet de Màquines del Buen Retiro.

Entre els 1800-1803 els trobam a París inmersos (Betancourt i Sureda) en l'estudi i el progrés científic i tecnològic europeu.

CARTA ARQUEOLÒGICA DE LES ILLES BALEARS

Aixecament planimètric d'es Castellet (Ciutadella), un assentament prehistòric costaner a la zona occidental de Menorca

MONTSERRAT ANGLADA FONTESTAD
ANTONI FERRER ROTGER
LLUÍS PLANTALAMOR MASSANET
DAMIÀ RAMIS BERNAD

Resum

Es Castellet és un assentament fortificat de l'edat del Bronze situat sobre el cap costaner d'es Pop Mosquer, a l'extrem occidental de l'illa de Menorca. En aquest treball es presenta l'aixecament planimètric de les estructures arquitectòniques visibles en superfície, comparant el jaciment amb altres assentaments de l'arxipèlag balear i fent una breu revisió crítica de les propostes interpretatives formulades per aquest tipus d'establiments.

Paraules clau: Caps costaners, construcció fortificada, Menorca, Es castellet de Ciutadella

Abstract

Es Castellet is a fortified Bronze Age settlement placed on a coastal cape called Es Pop Mosquer, in the west side of the island of Menorca. This work shows the topographic plane of the visible architectonic remains, which are compared to other sites of the Balearic archipelago. Finally, a brief critical review of current interpretive proposals on this kind of settlements is offered.

Key words: coastal cape fortified Bronze Age settlement, Minorca, Es Pop Mosquer

Introducció

Les Balears presenten un nombrós conjunt de jaciments arqueològics a l'aire lliure situats a la vorera de la mar i que es poden datar, a grans trets, a l'edat del Bronze. No es tracta d'assentaments amb una tipologia homogènia sinó que, d'una manera general, es poden dividir en tres grups. En primer lloc s'han d'esmentar les evidències arqueològiques documentades a illots costaners de l'illa de Mallorca. Un segon grup de jaciments el formen les navetes d'habitació situades a terra ferma a llocs de costa baixa i a les immediacions de llocs aptes per a desembarcar. Finalment s'ha de fer esment d'un conjunt d'assentaments fortificats que es troben a caps costaners de difícil accés des de la mar pel fet d'estar situats a zones de penya-segats.

En el cas dels caps costaners fortificats, la seva funcionalitat és encara força desconeguda a causa principalment de les escasses intervencions sistemàtiques que s'hi han realitzat. El present treball ofereix una nova aportació a l'estudi d'aquest tema, a partir de

l'aixecament topogràfic de les estructures visibles d'es Castellet (Ciutadella), ubicat al promontori d'es Pop Mosquer.

Antecedents

La investigació sobre els jaciments prehistòrics costaners de les Balears presenta una llarga tradició. Mascaró Passarius¹ va sistematitzar els caps costaners amuradats, relacionant exemples de Menorca i Mallorca. Aquesta aproximació va ser reproduïda per Pericot².

A començaments dels anys setanta Lluís Plantalamor va realitzar una recollida de materials prehistòrics a diferents illots de la costa meridional de Mallorca. Aquests materials foren dipositats al Museu de Mallorca i publicats posteriorment per Guerrero³.

Anys més tard, Plantalamor aprofundeix, als seus treballs sobre l'arquitectura prehistòrica de l'illa de Menorca, en la qüestió dels caps costaners fortificats⁴, relacionant aquesta tipologia d'assentaments amb un exemple de Formentera situat a sa Cala (la Mola) que havia estat identificat per Fernández⁵.

Una nova actuació efectuada des del Museu de Menorca en aquells anys va consistir en l'excavació de la naveta d'habitació situada a la cala Blanca⁶ (Ciutadella).

A mitjans dels anys noranta es va realitzar l'aixecament planimètric de les construccions situades al cap costaner de cala Morell⁷ (Ciutadella). Aquest estudi va permetre constatar que les estructures situades a l'interior del recinte responien a la tipologia de les navetes d'habitació.

Paral·lelament, des del Museu de Menorca i la Universitat de Sassari s'engegà un projecte de recerca sobre els caps costaners fortificats a Menorca, encapçalat inicialment per Lluís Plantalamor i Giovanni Tore, als quals s'hi afegirien Giuseppina Tanda i Anna Depalmas. Aquest projecte es va centrar especialment en les excavacions al recinte del cap

¹ José MASCARÓ PASSARIUS: *Historia de las Baleares*, Palma, 1968, p. 2756.

² Lluís PERICOT: *The Balearic Islands*, Southampton, 1972, p. 91.

³ Víctor M. GUERRERO: "Los asentamientos humanos sobre los islotes costeros de Mallorca", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 38, 1981, 191-231.

⁴ Lluís PLANTALAMOR: "Los asentamientos costeros de la isla de Menorca", *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici, 9-14 Novembre 1987, Volume terzo*, Roma, 1991, 1151-1160; Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Maó, 1991, pp. 567-584.

⁵ Jorge H. FERNÁNDEZ: "Últimos descubrimientos prehistóricos en la isla de Formentera (Balears)", *XVI Congreso Nacional de Arqueología, Vitoria, 1975, Zaragoza, 1977*, 471-478.

⁶ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *Memòria de les excavacions a la naveta de Cala Blanca (1986-1993)*, Maó, 1997.

⁷ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *L'aixecament planimètric del cap costaner de Cala'n Morell*, Maó, 1996.

de Forma⁸ (Maó). Aquestes excavacions continuen a dia d'avui sota la direcció d'Anna Depalmas.

A l'illa de Mallorca, a finals dels anys noranta, un equip de la Universitat de Barcelona posà en marxa la revisió de les excavacions realitzades per Tarradell⁹ a l'illot des Porros (Santa Margalida) i la continuació dels treballs de camp a aquest jaciment¹⁰. D'aquesta manera es varen documentar nivells d'ocupació del Bronze final a l'illot.

A Formentera es realitzaren excavacions arqueològiques a finals dels anys noranta a la murada de sa Cala¹¹, on també es documentaren restes del Bronze final.

Finalment s'ha de fer esment de l'excavació de l'estructura ciclòpia d'hàbitat de s'Arenalet de Son Colom¹² (Artà). Aquesta edificació es troba a les immediacions del calò dels Ermitans i va oferir un context d'abandonament amb materials de tradició campaniforme datat ca. 2000 cal BC.

En els darrers anys, per altra banda, l'equip de l'àrea de prehistòria de la Universitat de les Illes Balears ha publicat alguns treballs de síntesi a partir de les dades anteriorment exposades¹³.

Descripció d'es Castellet d'es Pop Mosquer

El jaciment arqueològic objecte del present treball es troba inclòs a l'Inventari de Protecció del Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Ciutadella elaborat per Joan C. De Nicolás el 1986 amb el codi TDR-12 i amb el topònim d'es Castellet. La carta arqueològica ja esmenta que el jaciment es trobava espoliat, amb l'existència d'una terrera amb presència de ceràmiques pretalaiòtiques i talaiòtiques, així com restes de fauna domèstica (ovicaprí, porc i bou).

El jaciment d'es Castellet fou introduït a la literatura arqueològica amb el nom de Torre del Ram, a partir d'una datació radiocarbònica realitzada a la Universitat de Barcelona sobre una mostra d'ossos d'aquesta procedència. La datació obtinguda —UBAR-426: 3020±50 BP— correspon a una edat solar situada entre 1410-1120 cal BC¹⁴. Les

⁸ Lluís PLANTALAMOR *et alii*: "Cap de Forma (Minorca): la navigazione nel Mediterraneo occidentale dall'età del Bronzo all'età del Ferro", *Antichità Sarde, Studi e Ricerche*, 5. *Archeologie delle Isole del Mediterraneo Occidentale*, Sassari, 1999, 11-160.

⁹ Miquel TARRADELL, *La necròpolis de "Son Real" y la "illa des Porros"*, Mallorca, Madrid, 1964.

¹⁰ Jordi HERNÁNDEZ-GASCH, Joan SANMARTÍ: "La necròpoli talaiòtica de s'Illot des Porros", *Pyrenae*, 29: 69-95.

¹¹ Joan RAMON, Maria COLOMAR: "Investigacions arqueològiques a la fortificació prehistòrica de Sa Cala (La Mola, Formentera)", *Mayurqa*, 25, 1999, 29-41.

¹² Damià RAMIS *et alii*: "S'Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63, 2007, 333-348.

¹³ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007, pp. 310-319; Víctor M. GUERRERO: "El Bronce Final en las Baleares. Intercambios en la antesala de la colonización fenicia del archipiélago", *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII-VIII a.n.e.)*. *La precolonización a debate*, Madrid, 2008, 183-202.

¹⁴ El calibratge ha estat realitzat a partir de Christopher BRONK RAMSEY: OxCal Program v3.10, 2005, URL: www.rlaha.oc.ac.uk/oxcal/oxcal.htm.

publicacions que donen a conèixer aquesta data en alguns casos no especifiquen el context de procedència de la mostra datada¹⁵, mentre que en altres esmenten que els materials procedien de la terrera d'espoli¹⁶.

Es Castellet està situat a l'altiplà del cap costaner anomenat es Pop Mosquer, a la zona nord-oest de Menorca (coordenades UTM: X=568280, Y=4430640) (Fig. 1). Està unit a la costa per un istme, que permet l'accés per terra al petit assentament (Figs. 2 i 3). Des d'un punt de vista geomorfològic, el jaciment es troba a una zona on s'observa el contacte entre les roques calcàries del Miocè i les dolomies juràsiques¹⁷. Aquestes darreres constitueixen el substrat i la matèria primera de les construccions d'es Castellet.

La seva ubicació, així com l'organització espacial i estructural del conjunt arqueològic són constants que es repeteixen almenys en un altre jaciment costaner de Menorca¹⁸. Aquest paral·lel, situat un poc més al nord, a uns 8 km de distància, és el cap costaner de cala Morell¹⁹.

El jaciment arqueològic d'es Castellet està format per tot un conjunt d'estructures (Fig. 4). Una murada (1) corona la zona sud del penya-segat del promontori. S'assenta directament sobre el roquissar, adaptant-se a les irregularitats del terreny. El seu recorregut en direcció sud-oest nord-est tanca l'accés per terra cap al recinte. La murada és de doble parament, amb aparell relativament petit, fet amb dolomies de la zona. Es conserven entre uns 9 i 11 m. de murada, amb una alçada màxima d'1'5 m. Tot i que l'estructura presenta un estat força deficient, encara conserva l'entrada, a la qual s'accedeix a través de l'istme, des d'una rampa ascendent conformada per l'erosió del propi penya-segat.

Sobre l'altiplà, a la part interna de la murada, s'organitza un assentament amb diverses estructures d'habitació, segurament navetes, de les quals se'n conserven restes de tres possibles unitats. Aquestes es concentren en la part més pròxima a la murada, distribuïdes als dos costats de l'ingrés. La tècnica constructiva, amb pedres de petites dimensions, constitueix un tret diferencial respecte altres conjunts de navetes de Mallorca i Menorca. Aquesta característica, que ja s'havia observat al cap costaner de cala Morell, es compartida amb altres estructures d'hàbitat de planta allargada de la prehistòria recent a la Mediterrània occidental, com les del grup de Fontbouisse²⁰. Malgrat tot, la manca d'un context cronològic fiable per a aquests assentaments no ens permet afirmar que aquesta

¹⁵ Joan S. MESTRES, Joan C. DE NICOLÁS: "Contribución de la datación por radiocarbono al establecimiento de la cronología absoluta de la prehistoria menorquina", *Caesaraugusta*, 73, 1999, 327-341; Antoni LÓPEZ PONS: "El poblament inicial i els grups culturals pretalaiòtics", *Enciclopèdia de Menorca. Tom novè. Història I. Volum 1: Dels inicis del poblament a l'època talaiòtica*. Maó, 2001, 85-132.

¹⁶ Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005, p.513.

¹⁷ Vicenç M. ROSSELLÓ VERGER: "El mapa geomorfològic", *Història Natural del Migjorn de Menorca. El medi físic i l'influx humà*, Palma, 2004, 105-120.

¹⁸ Lluís PLANTALAMOR: "Los asentamientos costeros de la isla de Menorca"; Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*.

¹⁹ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *L'aixecament planimètric del cap costaner de Cala'n Morell*.

²⁰ Gustau JUAN, Lluís PLANTALAMOR: *L'aixecament planimètric del cap costaner de Cala'n Morell*, p. 29.

semblança tècnica no sigui quelcom casual, degut a les semblances en la matèria primera disponible.

La unitat habitacional (2) més gran i ben conservada estructuralment, està situada immediatament després de l'accés al recinte, al seu costat dret. Està orientada al sud-oest, on es troba la seva portalada, que presenta reformes que podrien ser d'època antiga: un tancament a banda i banda amb murets de pedra petita. L'estructura de l'habitació està formada per dos murs convergents que creen un espai intern més o menys ovalat (36 m² d'espai útil): un d'aquests murs és part del parament de la pròpia murada, mentre que l'altre mur, que delimita l'espai pel nord-oest, està tapat parcialment per la terrera. Aquest es va tancant lleugerament dirigint-se envers la capçalera, orientada al nord-est, on es conserven les restes d'un possible mur de tancament.

És sobretot en aquesta zona on es pot observar com la roca mare ha estat retallada per adequar el terreny, probablement amb diverses finalitats: s'observa un anivellament del terreny, un possible banc i una part plana més ben treballada que fan pensar en l'aprofitament de la pròpia roca per a usos domèstics.

L'interior de la naveta presenta elements estructurals propis d'aquest tipus d'hàbitat. S'observa una estructura de combustió de forma ovalada situada en una posició més o menys central respecte la planta original de l'hàbitat. Conserva pràcticament tot el tancament de dolomies que la delimita, així com una bona part del seu enllosat, amb pedra pissarra i sorrenca. A l'esquerra de l'entrada es troba un banquet baix de pedres planes adossat al mur nord-oest, just al costat de la foganya.

A l'eix longitudinal de la naveta, s'intueixen quatre elements estructurals, a distàncies regulars entre sí. Podria tractar-se d'algun tipus de bases per a elements de suport de la coberta.

L'altra possible unitat d'habitació (3), situada a l'esquerra de l'entrada al recinte amurdat i acarada amb la naveta abans descrita (2), només conserva la zona d'entrada, orientada a l'est. Possiblement es va aprofitar part de la murada per a la seva construcció, igual que en l'altra naveta. L'altre mur de pedra conservat, al nord de l'habitació, es corba en direcció a l'oest. Dóna la impressió que, a l'exterior, un sòcol de pedra ressegueix aquest mur.

Molt a prop d'aquesta unitat (3), a la part nord-est del jaciment, se situa la darrera de les possibles estructures habitacionals visibles a la zona. Aquesta estructura (4) presenta un estat de conservació deficient. De fet, només es manté el que podria ser la portalada de l'habitació i un parament de grans pedres en línia que correspondria al mur de tancament, en direcció est-oest,. S'intueix un possible banc de pedres planes, similar al de la naveta 2, adossat a aquesta estructura.

Discussió i conclusions

L'aixecament topogràfic de les estructures d'es Castellet ha permès documentar alguns elements arquitectònics inèdits sobre el jaciment. S'ha de fer esment, en especial, de

l'existència d'un mur de tancament amb un portal a l'istme que connecta es Pop Mosquer amb terra ferma. Aquest tret apropa aquest assentament al del cap de cala Morell, i permet proposar dos grups dins dels assentaments prehistòrics menorquins en promontoris costaners. El primer grup estaria integrat pels exemples d'es Castellet d'es Pop Mosquer i pel cap de cala Morell, amb estructures naviculars. El segon grup inclou els jaciments fortificats de Macarelleta, Llucalari, Cales Coves i cap de Forma, tots ells situats a la costa meridional de Menorca, amb murades molt més desenvolupades i sense presència d'estructures naviculars (Fig. 1).

Pel que fa al primer grup, en els treballs més recents dedicats a aquest tipus d'assentaments s'ha interpretat que la seva funció estaria estretament lligada a la navegació i, per tant, als intercanvis comercials²¹. Tot i que no es pretén negar aquesta possibilitat, existeixen alguns aspectes complementaris, relacionats sobretot amb la seva ubicació, que caldria tenir en compte. Tant en el cas de l'assentament d'es Pop Mosquer com en el de cala Morell, dona la impressió que, en el moment d'elegir l'emplaçament, van prevaldre els criteris relacionats amb el caràcter inaccessible i defensívol de l'indret, per sobre de gairebé qualsevol altre condicionant. És significatiu que tots dos assentaments presentin murades que separen la zona edificada de la zona adjacent, tancant l'istme que uneix el promontori amb l'illa. Tots dos jaciments es troben situats, per altra banda, en zones força marginals des del punt de vista de l'explotació agrícola i ramadera. Si bé és cert que l'erosió producte de l'activitat humana (desforestació, pasturatge, llaurat del terreny) pot haver provocat una pèrdua de sòl, desfigurant el paisatge sobre el qual van desenvolupar les seves activitats les comunitats de l'edat del Bronze; no és menys cert que l'orografia i la incidència del vent, en ambdues zones, no és la més adequada per desenvolupar-hi activitats agro-ramaderes. Tal vegada podríem trobar un altre exemple d'aquests assentaments en zones marginals i poc accessibles, amb murs defensius, a sa bassa Verda d'Algaiarens, on trobem un conjunt d'estructures naviculars enfilades dalt d'una elevació rocosa a 120 metres d'altitud. L'accés natural a aquest promontori es troba defensat també per una murada de dimensions notables²². La distància que separa aquest assentament de la costa (700 m) fa que s'hagi de descartar, en aquest cas, una relació directa amb la navegació.

És possible especular, per tant, que la ubicació d'aquests assentaments estigui condicionada per altres factors, potser més poderosos (context d'inestabilitat social, etc.) i que la ubicació costanera de les construccions d'es Pop Mosquer o de cala Morell sigui més un fet incidental que no quelcom prioritari.

Hem de tenir en compte, en aquest sentit, que la distància des d'es Pop Mosquer fins la zona apta per desembarcar més propera és d'un quilòmetre, tant cap al nord com cap al sud. Arribar a la zona apta per a desembarcar de cala Morell des de l'assentament del cap costaner, per altra banda, suposa realitzar un trajecte per terra d'uns 750 metres, amb forts i freqüents desnivells. A més, la necessitat d'un referent visual situat sobre el promontori, que

²¹ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, 310-312.

²² Antoni FERRER: "Les basses temporals i l'home", *Basses temporals mediterrànies. LIFE BASSES: gestió i conservació a Menorca*, Maó, 2010, 385-394.

permeti una entrada segura de les embarcacions a la cala²³, difícilment justifica, per si sola, l'existència de tretze estructures d'hàbitat en un lloc tan inhòspit per a l'establiment humà.

S'ha proposat que es Pop Mosquer podria funcionar també com a fita per a la navegació, servint de referent visual per a les embarcacions que es dirigessin cap a la cala Blanca. És ben cert que l'entrada d'aquesta cala presenta, des de la mar, una visibilitat molt reduïda i que algun tipus de fita artificial hauria ajudat a trobar-la quan s'hi arribava navegant amb una embarcació²⁴, però cal no oblidar que entre tots dos assentaments (cala Blanca i es Pop Mosquer) hi ha una distància d'uns vuit quilòmetres, seguint la línia de costa. És necessari tenir en compte, així mateix, que no hi ha intervisibilitat entre ambdós jaciments.

Es disposa, per altra banda, d'escasses referències cronològiques precises per a aquest tipus d'assentaments costaners amb estructures naviculars, de forma que no és possible encara establir amb certesa la contemporaneïtat d'establiments com el de cala Blanca i el d'es Castellet o el de cala Morell. Tots dos tipus d'assentaments, per altra banda, presenten unes característiques específiques que es podrien interpretar, tal vegada, com el producte de dos contextos socials diferents i, per tant, de dos moments cronològics no necessàriament coincidents. Mentre que, com ja s'ha fet esment, els assentaments en promontoris estan situats a llocs inaccessibles i defensats per murades, l'estructura de cala Blanca està situada a un indret totalment accessible, tant per terra com per mar, sense cap estructura defensiva. Tant si va funcionar com a hàbitat com si va exercir una funció de magatzem, i en cas que la seva utilització sigui contemporània a l'ocupació dels caps costaners fortificats, es fa difícil explicar, en aquest cas, l'elecció d'una situació tan vulnerable. Mentre no es disposi de més datacions per a tots dos tipus d'assentaments, per tant, la hipòtesi més parsimoniosa seria considerar que existeix una diacronia en la fundació d'uns i altres establiments.

²³ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, 311.

²⁴ Víctor M. GUERRERO *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares. Registro Arqueológico y Evolución Social Antes de la Edad del Hierro*, 312.

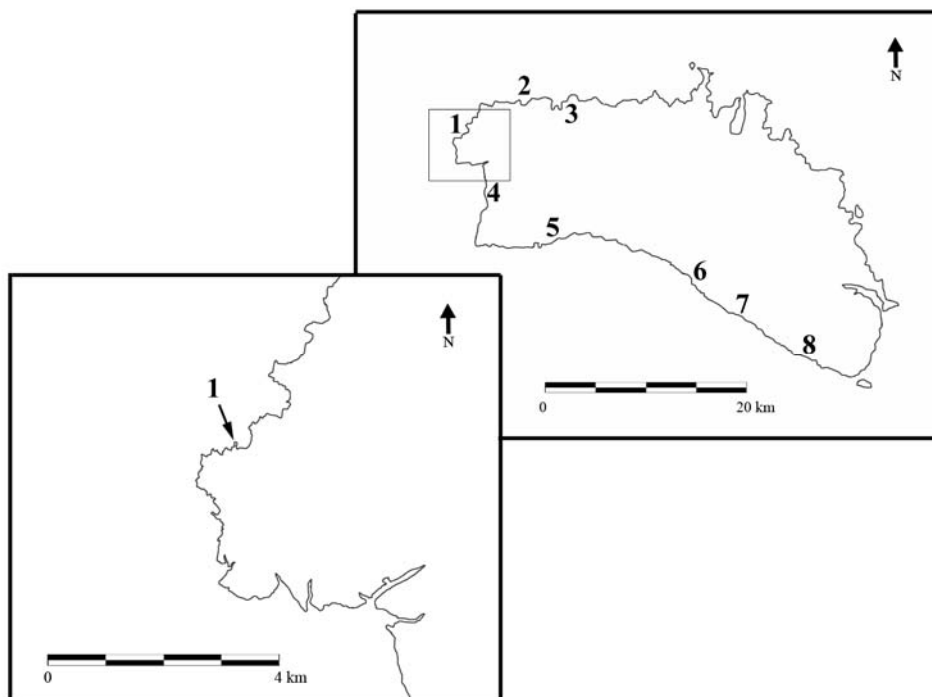

Figura 1. Ubicació dels assentaments menorquins esmentats en el text. 1: Es Castellet (Pop Mosquer), 2: Cala Morell, 3: Sa bassa Verda d'Algaiarens, 4: Cala Blanca, 5: Macarelleta, 6: Llucalari, 7: Cales Coves, 8: Cap de Forma.

Figura 2. Es Castellet (Pop Mosquer)

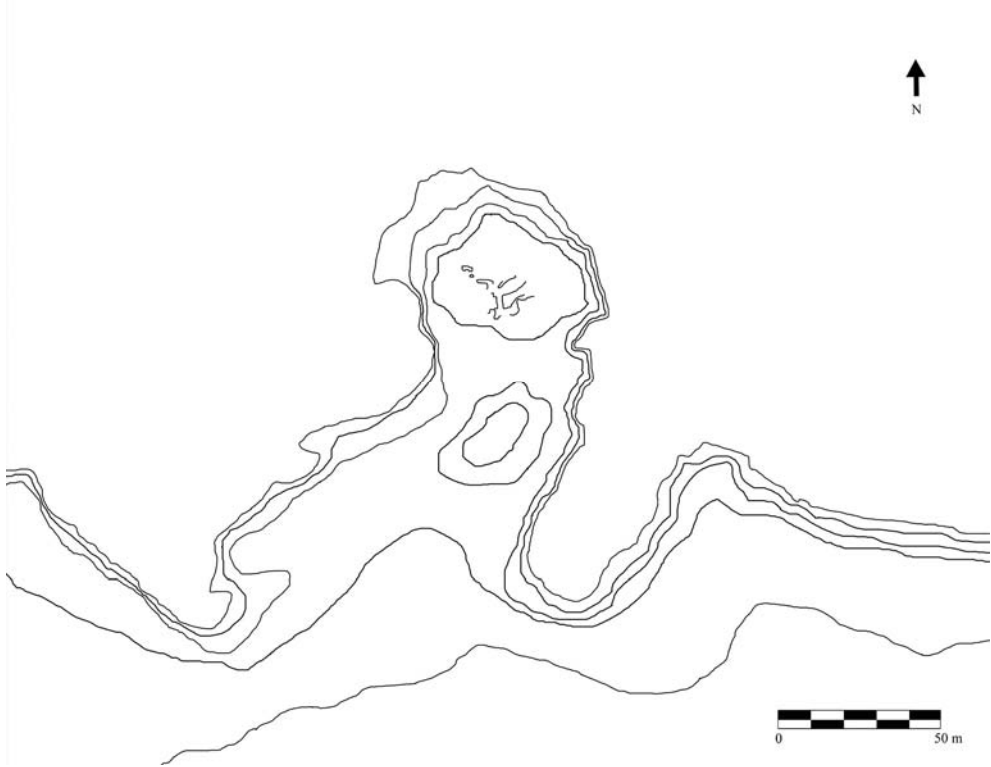

Figura 3. Plànol topogràfic del cap costaner d'es Pop Mosquer, amb la situació d'es Castellet.

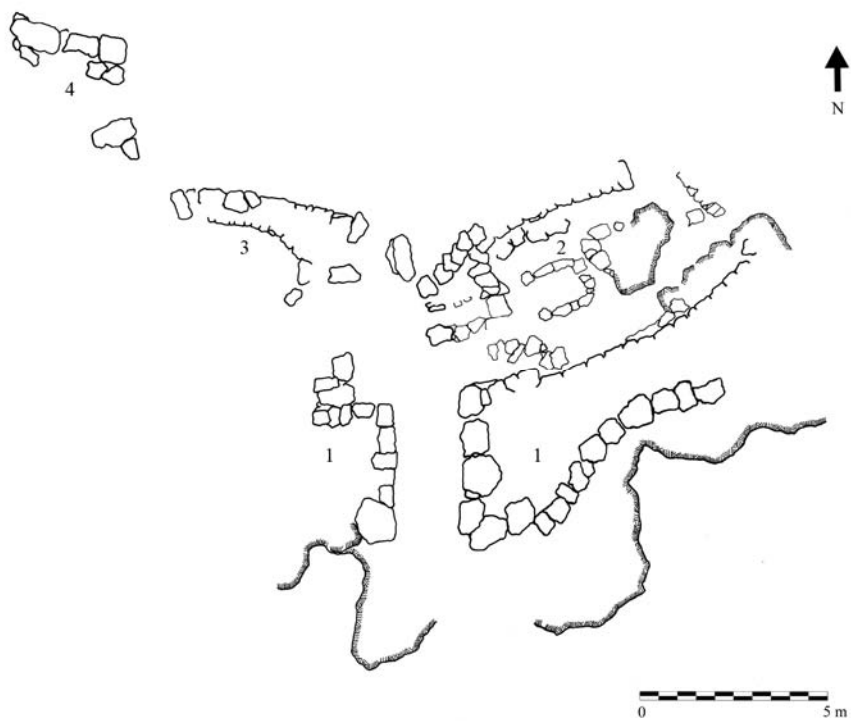

Figura 4. Aixecament planimètric de les estructures arquitectòniques d'es Castellat.

L'epitafi del rei mallorquí Ibn Aglab conservat a Pisa

CARMEN BARCELÓ^{**}

RESSUM

Aquest treball examina la qüestió de l'origen de la inscripció àrab conservada a l'església de San Sisto (Pisa, Itàlia). Intentem mostrar totes les relacions que es poden establir entre formulari, decoració, dimensions i epigrafia de làpides andalusines i la peça italiana. Basant-se en una nova lectura del text àrab, l'autora dona proves de la identitat del difunt: l'emir de Mallorca Ibn Aglab, mort el 486 H. / 1094 JC.

PARAULES CLAU: Ibn Aglab (448-486 H./1056-1094 JC). Epigrafia àrab. Taifes. Mallorca. al-Andalus.

ABSTRACT

This paper examines the question of the origin of the Arabic inscription preserved in San Sisto Church (Pisa, Italy). We attempt to show which relationship can be established between the formulary, the decoration, the measurements and the epigraphy of the andalusians gravestones and the same features of the Italian piece. Based on a new reading of the Arabic text, the author proves the identity of the defunct: the emir of Majorca, dead in 486 H. / 1094 J.C.

KEY WORDS: Ibn Aglab (448-486 H. / 1056-1094 JC). Arab Epigraphy. Taifa. Majorca. Al-Andalus.

Introducció

Com tots sabem, Pisa era una ciutat important en època medieval i aquesta importància es manifesta en molts dels seus monuments arquitectònics --com ara la *Torre campanile* i el *Battistero*-- be sigui a les diverses obres artístiques que es custodien a les sales dels museus i als tresors de les esglésies. Hi trobem també mostres d'art islàmica, com el famós grifó del *Camposanto*, posat en temps prou remots sobre el cim del sostre de la nau central de la catedral, de la part de l'àbsida, el qual es conserva avui al Museu de l'Opera del Duomo i que s'associa a un botí de guerra, obtingut potser en una de les batalles dels pisans contra els musulmans.

La producció artística islàmica hi ha romàs també a altres llocs de la ciutat, entre els quals hi és l'església romànica de *San Sisto* on existeix una estela fragmentada, de procedència desconeguda, amb una inscripció àrab funerària. Al peu d'aquesta làpida, que

* : Catedràtica d'Estudis Àrabs i Islàmics. Universitat de València.

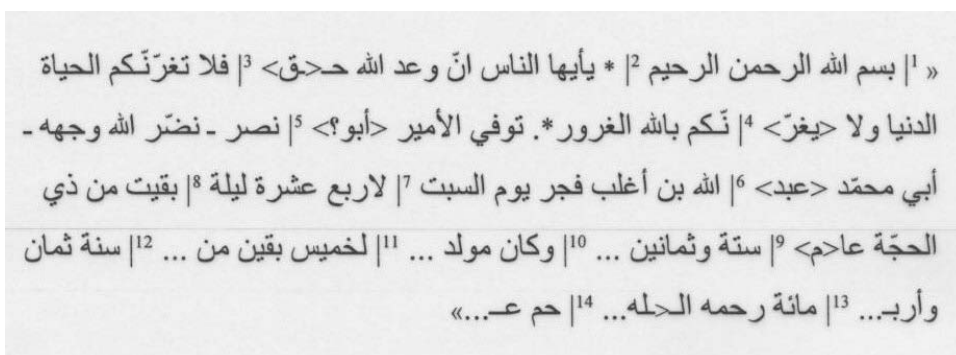
*. Excepte el de la fig. 1, els dibuixos són de l'autora.

es conserva encastada en un mur, podem veure un full explicatiu segons el qual la inscripció ha estat llegida fa anys pel conegut arabista italià Carlo A. Nallino qui va triar la data [7]86/1385, puix que no es conserven a la inscripció les paraules relatives a la centena de l'any de l'hègira en què fou escrita.

Pel que fa a les reproduccions fotogràfiques de la làpida, n'hi ha una excel·lent a l'obra de Giovan Battista Pellegrini,¹ n'hi ha altra a l'article publicat posteriorment per Maria Giovanna Stasolla,² la qual estudià i edità per primera vegada aquesta inscripció àrab³ com temps enrere sol·licitava d'un arabista el mateix Pellegrini.⁴

La làpida està incompleta i dividida en tres fragments; manca el marge lateral esquerre i la meitat esquerra del text de les últimes sis línies. Les seves dimensions són: 760 mm. d'alçada i 450 mm d'amplària; no es pot determinar el gruix perquè la pedra (com hem deixat dit) és encastada al mur. El camp epigràfic es divideix en 14 línies (45 mm. i l'última 35 mm.) i apareix circumscribit d'un arc sostingut per dues columnetes (només ha romàs una a la dreta). L'escriptura àrab, del tipus anomenat cúfic, va ésser tallada en relleu.

Ací tenim el text i la traducció proposades per Stasolla:⁵

1. In nome di Dio, clemente e misericordioso! 2-4 Cor. XXXV,5 È morto l'emiro <Abū?> 5. Naṣr --Dio faccia splendere il suo volto!-- Abū Muḥammad <'Abd?> 6. Allāh ibn Aḡlab all'alba del giorno di sabato 7. quattordici giorni 8. mancanti (alla fine) di *Dū al-ḥiṣṣāh* (= 16 *Dū al-ḥiṣṣāh*) dell'anno 9. ottantasei... 10. Era nato... 11. cinque giorni mancanti di... 12. dell'anno <quaranta e> otto... 13. cento. <Iddio> abbia misericordia di lui... 14. ?..

Maria Giovanna Stasolla data la inscripció el 16 de *Dū al-ḥiṣṣāh* de l'any [3]86 de l'Hègira (30 de desembre de 996) i justifica això per la presència del nom Aḡlab que es

¹ G. B. PELLEGRINI: *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*. Brescia, 1972, II, 576.

² M. G. STASOLLA: "L'iscrizione araba della chiesa di San Sisto in Pisa", *Studi Magrebini* XII, 1980, 99-102 i làmines.

³ G. OMAN: "Materiali per lo studio della presenza araba nella regione italiana", *Studi Magrebini* XXI, 1989, 1-8, en especial pàg. 7.

⁴ PELLEGRINI: *Gli arabismi nelle lingue neolatine...*, II, 411, nota 14.

⁵ STASOLLA: "L'iscrizione araba...", 100.

llegeix indubtablement «a metà del sesto rigo [...]»; per això rebutja la datació [7]86 / 1385 proposada per Nallino «perché la dinastia degli Aġlabiti, regnante in Ifriq̄iya e in Sicilia, si estingue agli inizi del X secolo. Appare chiaro, invece, che al nostro personaggio è attribuito il titolo di *amīr* e che appartiene alla dinastia degli Aġlabiti». No obstant això, les recerques efectuades per Stasolla per tal d'identificar aquest personatge «non hanno dato finora risultati positivi».⁶

A més a més de desconèixer la identitat del personatge també és una incògnita la procedència de l'estela puix que aparegué --fora de context-- a principis del segle passat (entre 1924 i 1929) en fer obres de restauració als murs de l'església de *San Sisto*. És per això que tractaré de donar resposta a aquest problema i de resoldre a més a més «il dubbio che la lapide sia stata trovata in loco oppure importata».⁷

El meu punt de partida és l'estudi d'altres documents el text funerari dels quals tingui un formulari similar al contingut en la inscripció que examinem. Així doncs, confrontaré l'estela pisana a d'altres làpides de procedències diverses, ja que la presentació i desenvolupament del formulari textual, les dimensions, la decoració i l'aspecte de les lletres de l'alfabet cúfic de moltes làpides datades sovint ofereixen importants indicis útils per a establir la cronologia de les no datades i per a restituir al seu lloc originari aquelles inscripcions que han estat desplaçades.

Aquests són els plantejaments que vaig desenvolupar i defensar el 2006⁸ i que seguiré i mantindré ací. Llavors m'havia passat desapercebut un treball que sobre la nostra làpida publicà una revista eivissenca de cultura i turisme.⁹ N'he tingut notícia per amable indicació de l'amic i col·lega Guillem Rosselló, a qui agraeixo des de aquestes pàgines haver-me facilitat còpia de l'article al que hi faré --quan calgui-- referència o comentari.

Basta dir-ne ara que l'autor del treball suara esmentat segueix la lectura i la traducció de la nostra inscripció fetes per Stasolla però hipotetitzava a més a més, sense aportar cap justificació històrica i lingüística, una vinculació del prenom o paternitat fictícia (*kunya*) <Abū> Naṣr que hauria dut el difunt --segons la seva lectura-- amb el títol honorífic *Nāṣir al-dawla* que va adoptar l'emir de Mallorca Mubaššir (486-507 H / 1094-1114 JC), tot posant en comparació les traces epigràfiques de la làpida pisana amb les poques lletres cúfiques que es veuen en un fragment de moneda batuda per Ibn Aġlab, trobat a Eivissa i sense data.¹⁰

1. El formulari

⁶ STASOLLA: "L'iscrizione araba...", 101.

⁷ STASOLLA: "L'iscrizione araba...", 101.

⁸ C. BARCELÓ: "Un epitaffio islamico proveniente da Maiorca portato a Pisa como trofeo di guerra?", *Quaderni di Studi Arabi. Nuova Serie* 1, 2006, 55-68.

⁹ J. BARRAL: "Encontrada la lauda del emir al-Murtaḍā, primer rey independiente de las Islas", *Anuario. Ibiza - Formentera* núm. 12, 1994, 119-126.

¹⁰ BARRAL: "Encontrada la lauda, ...", 120 i fig. 2. Les característiques de la peça reproduïda permeten adscriure-la a les batudes l'any 480 / 1087.

La làpida pisana presenta el següent formulari i en aquest orde: a) *basmala*; b) *Qur'ān XXXV,5*; c) *tuwuffiya*; d) nom del difunt; e) invocació en favor del difunt; f) data de la mort; g) data de naixement; h) invocació final.

Tant la presència d'*Alcorà XXXV, 5* quant l'oració que acompanya el nom del difunt i l'orde seguit condueixen directament al formulari de les làpides fúnebres andalusines¹¹ al temps que exclouen qualsevol altre possible origen, com ara Tunísia, Egipte o Sicília,¹² perquè --com és sabut-- a banda de les dues parts permanents del formulari (*basmala* i nom del difunt) la resta (*taṣliya*, data, *šahāda* o professió de fe, plegaries i cites alcoràniques) és accidental i varia segons regions i èpoques.

Entre els epitafis d'al-Andalus, els de la segona meitat del segle XI ofereixen un formulari quasi idèntic al que desenvolupa el text de la nostra estela. En aquest període comprés entre 1050 i 1100, l'estructura dels textos funeraris andalusins segueix aquest orde: a) *basmala*; b) *Qur'ān XXXV,5*; c) *tuwuffiya* (o *hādā qabr*); d) nom o títol del difunt; e) oració en favor del difunt; f) data de la mort; g) una altra oració (o la *šahāda*). Aquesta última termina generalment l'epitafi sola o seguida de vegades d'una altra fórmula religiosa final com, per exemple, *Amīn, Rabb al-‘ālamīn*.¹³

L'expressió *hādā qabr* ("aquesta és la tomba") manca sovint en l'estructura del text mortuori dels epitafis d'al-Andalus produïts a zones no urbanitzades; al seu lloc hi és el verb *tuwuffiya* ("va morir").¹⁴ No és molt habitual trobar la data de naixement (*wa-kāna mawladu-hu*) als epitafis andalusins de la segona meitat del segle XI, tot i que aquesta apareix, per exemple, en una inscripció d'Almeria de l'any 507 / 1113; en aquesta làpida justament la data de naixement ocupa un lloc idèntic al què trobem al formulari de l'estela pisana.¹⁵

Quan es tractava de personatges nobles, a l'epitafi andalusí el títol honorífic i / o la professió del difunt se solia col·locar davant el nom del mort i de la seva onomàstica de la qual, normalment, se citava el nom propi (*ism*) i només un o dos elements de la cadena genealògica (*nasab*)¹⁶ i se n'ometia la *kunya* o paternitat fictícia.

A la inscripció pisana, seguint la lectura de Stasolla, trobarem el títol honorífic i una *kunya* (Abū Naṣr). Una piadosa oració hauria interrompuda la cadena onomàstica per a reprendre-la darrere el nom del personatge, que s'hi presentaria amb una segona *kunya*,

¹¹ E. LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes d'Espagne*. Paris-Leiden, 1931, xxi.

S. S. BLAIR: *Islamic Inscriptions*. Edinburgh, 1998, 199.

C. BARCELÓ: "Estructura textual de los epitafios andalusíes (siglos IX-XIII)", in Juan ARANDA DONCEL (coord.): *Homenaje a Manuel Ocaña Jiménez*. Córdoba, 1990, 45-46.

C. BARCELÓ: *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*. València, 1998, 79-80.

¹² BARCELÓ: "Estructura textual...", 42.

¹³ BARCELÓ: "Estructura textual...", 44-50; BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 83-85.

¹⁴ BARCELÓ: "Estructura textual...", 45; BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 84.

¹⁵ M. OCAÑA JIMÉNEZ: *Repertorio de inscripciones árabes de Almería*. Madrid-Granada, 1964, 25, núm. 29.

¹⁶ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 79 i 84.

Abū Muḥammad, i el nom (*ism*) <‘Abd> Al-lāh, seguit d'un element tant sols del *nasab*: ibn Aḡlab. El resultat és, com a mínim, anòmal. Hi tornarem més endavant.

Encara que l'oració “Déu li hagi perdonat” (*raḥīma-hu Al-lāh*) és molt freqüent als epitafis islàmics de qualsevulla temps i lloc, en les inscripcions mortuòries de personatges d'elevada posició social o política d'al-Andalus en lloc d'aquella venia usada molt sovint una al·lusió a *Alcorà LXXXIII, 24: naddara Al-lāh wajha-hu* (“Déu faci resplendir el seu rostre”).¹⁷ Aquesta última plegaria és la que ha arribat fins a nosaltres a la cinquena línia de la làpida pisana, l'epígraf de la qual commemora, en efecte, la mort d'un emir.

Pel que fa a la data, l'estela pisana conserva la feria, el dia, el mes i l'any de la mort. També els epitafis andalusins del període 1045-1102 inclouen feria, dia, mes i any, sense ometre mai cap d'aquests elements. La referència al dia s'ha fet amb el numeral cardinal, introduït de la preposició *li-*, a la qual precedeix el verb *baqiya* o *ḥalā* (per indicar dia o nit del mes, passada o no transcorreguda encara) i segueix el nom del mes precedit de la preposició *min* o *li-*.¹⁸ Aquest mode andalusí de consignar la data en el període “Taifa” és el mateix mode seguit per a presentar-la en la inscripció italiana.

La igualtat del text de la làpida pisana amb el formulari dels epitafis andalusins de la segona meitat del segle XI bastaria per a permetre'ns concloure que, amb molta probabilitat, la làpida sigui obra d'un artesà andalusí d'aquest període.

Amb tot i amb això és precís continuar l'anàlisi de les dimensions, la decoració i l'epigrafia de la nostra estela --confrontant-la amb les de les làpides andalusines-- per tal d'obtenir-ne major informació, precisió i seguretat sobre la seva procedència i datació.

2. Dimensions

L'estela pisana té un format rectangular i va ser esculpida sobre una sola cara que es presenta emmarcada d'una motllura (*circa* 25 mm. de llargària als costats verticals i 55 mm. als horitzontals). Les pedres funeràries islàmiques de la península Ibèrica amb el mateix format sovint tenen un espessor comprès entre 40-150 mm. i tenen també les cares frontals i laterals polides.¹⁹ A més a més aquestes esteles mostren, delimitant el polígon, una faixa de 25 mm. a manera de llistell que envolta per complet el camp escrit, el qual pot presentar nombroses variants.²⁰

Respecte a la tipologia de les làpides sepulcral andalusines rectangulars, he demostrat que les dimensions de les pedres es basaven en la unitat mètrica medieval des del moment en què, sovint, les esteles solien mesurar un colze (*ḍirā'*) o un colze i mig de llargària per dos terços de colze d'amplària.²¹ En altres paraules, les làpides són rectangles

¹⁷ LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes...*, xxi.

BARCELÓ: “Estructura textual...”, 46-47.

BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 79-80.

¹⁸ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 85.

¹⁹ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 66-67.

²⁰ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 68.

²¹ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 68 i figures 5a), 5b), 5c) i 6.

C. BARCELÓ: “Túmulo islámico del Museo Histórico Municipal de Écija”, *Astigi Vetus* 2, 2006, 131.

de *circa* 480 x 320 mm. o 720 x 320 mm. als quals el text s'hi presenta --en la major part dels casos-- desenvolupat entre els costats més llargs.

Si considerem amb cura les susdites dues quantitats majors (480 i 720), s'hi pot observar que ambdues coincideixen quasi exactament amb les mides de la fragmentaria pedra pisana: 760 x 450. Encara hi ha una altra consemblança de la pedra conservada en Itàlia amb una inscripció de l'any 496 / 1103 trobada a Còrdova. Tot i que el seu format no és pas l'estàndard andalusí, presenta, però, una altura de 382 mm. que és la meitat quasi exacta de la alçada que té l'estela pisana.²²

En aquest punt tenim de nou, amb un ample marge de seguretat, un altre indicatiu sobre la possible procedència andalusina de la làpida, les dimensions de la qual podrien també expressar-se amb una unitat mètrica medieval: 'un colze i dos terços de colze d'altura per un colze d'amplària' (= 760 x 460 mm), mesurant el colze al voltant de 47 mm segons els estudis rigorosos fets fa temps sobre aquesta mida.²³

He fet una classificació dels variats tipus de làpides sepulcral andalusines segons el mode en què s'ha distribuït el text de les inscripcions sobre la superfície de pedra o marbre.²⁴ La disposició del text de l'estela pisana correspon al tipus D de la meua descripció: el camp epigràfic ocupa tota la superfície frontal, presenta línies de separació i resta emmarcat en part per un arc cec sostingut per dues falses columnetes adossades a les faixes laterals.²⁵

Per les semblances de la làpida pisana i les esteles andalusines (formulari, dimensions i disposició del text) podria assegurar-se amb convicció que la inscripció ha pogut tenir l'origen a la península Ibèrica. Ens interessa continuar la comparació per poder refermar aquesta certitud, ara des del punt de vista d'epigrafia i decoració.

3. Ornamentació

Des del punt de vista ornamental la taula de pedra pisana apareix dividida en dues parts o zones de mides exactes: a la zona alta n'hi ha una en la meitat superior, de 380 mm. d'altura, que mostra un arc de ferradura a base de quatre triangles dels quals avui en conserva un parcialment trencat i només dos sencers; a la zona baixa en la meitat inferior, que també mesura 380 mm. d'altura, n'hi havia una altra part que tenia dues columnetes amb capitell, cimaci i basa; avui, però, tant sols en són visibles basa, fust i cimaci d'una columna.

En aquesta columneta dreta ha romàs una petita motllura interposada entre el fust i la basa, lleugerament prominent, amb feses verticals; hi roman també un collarí en relleu entre el fust i el capitell, amb fenelles obliqües. El capitellet podria ser d'orde corinti, la

²² M. ACIÉN ALMANSA i M. A. MARTÍNEZ NÚÑEZ: *Catálogo de las inscripciones árabes del Museo de Málaga*. Madrid, 1982, 30, núm. 14. Les mides de la làpida són 382 x 324 mm.

²³ Vegeu: F. HERNÁNDEZ GIMÉNEZ: *El codo en la historiografía árabe de la Mezquita Mayor de Córdoba*. Madrid, 1961, 48.

²⁴ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 57-62, fig. 5, 6 i 11.

²⁵ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 62, fig. 6 D i 11.

representació del qual s'ha fet amb la tècnica d'incisió en relleu, amb la mateixa fesa obliqua del collari i de les dues volutes que tenien forma de V.

Aquesta divisió i distribució exacta de la pedra en dos parts iguals es veu espesses vegades en les làpides d'al-Andalus dels segles XI i XII, en les quals s'usa en molts casos un arc, que representa simbòlicament la fornícula de l'oració, recolzat en dues columnetes. A la ciutat d'Almeria cap dels epitafis del segle XII --que sovint tenen arc simbòlic-- presenta adossades columnetes laterals.²⁶

Encara que molt esquemàtic, el disseny del capitellet representat a l'estela de Pisa s'assembla als andalusins del període Taifa de finals del segle XI fins la primera meitat del segle XII, com els d'orde corinti amb flors d'acant llis provinents de Toledo, Saragossa, Granada i Almeria.²⁷

Des del punt de vista de les esteles andalusines amb columnetes, el referent més pròxim és la inscripció de Còrdova datada el 496 / 1103 --ja esmentada-- que conserva l'epitafi d'una filla del governador (*al-amīr*) almoràvit de la ciutat. Mostra un arc de ferradura sostingut per dues columnetes amb basa, lleugerament prominent i amb fenelles obliqües, i capitell amb collari i abundor de particularitats pròpies dels d'orde corinti que presenten fulles d'acant llises.²⁸

El tallista va marcar sobre la làpida 13 línies de separació de 5 mm. d'altura cadascuna que serveixen per a dividir el text en 14 línies d'escriptura, de 45-50 mm. d'altura excepte l'última. Línies de 5 mm. d'altura, organitzades de la mateixa manera i formant línies de 45 mm. d'altura venen usades sovint amb el mateix propòsit en les làpides andalusines, sobretot les de la primera meitat del segle XII.²⁹

En quant als motius ornamentals de la làpida pisana, es tracta d'elements de farciment, aïllats de context. Hom pot parlar de discos, de cercles i de decoració floral que es distingeixen a l'interior de les línies d'escriptura (línies 1 a 8 i línia 10); s'hi veuen també fruits i rams amb fulles o palmetes, bilobulades i trilobulades, realitzats amb la tècnica de la incisió en relleu dins dos dels triangles (dels quatre que forma l'arc) i també en la setena línia i en l'última. Algunes fulles tenen decoració amb nervadures i els cercles o discos semblen glans (vegeu figures 3 i 4 i làmina 1); són absents, però, les decoracions florals que poden veure's en esteles d'altres períodes en forma de branques continues que s'enrinxolen.

La reproducció esculpida de fulles i de discos o cercles és bastant comú, abundant i molt recurrent a les esteles andalusines dels segles XI a XIII, però les formes més veïnes

²⁶ vegeu OCAÑA: *Repertorio...*, làmines XIV-XLV.

²⁷ P. MARINETTO SÁNCHEZ: "El capitel en el periodo Taifa", in *Coloquio Internacional de Capiteles Corintios Prerrománicos e Islámicos (ss. VI-XII d.C.)*. Madrid, 1990, làmines 1e,f; 2a,c; 3a,c,e,f.

²⁸ LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes...*, núm. 24, làmina VIII.

M. OCAÑA JIMÉNEZ: "La epigrafía hispano-árabe durante el periodo de Taifas y Almorávides", in *Actas del IV Coloquio Hispano-Tunecino. Palma de Mallorca 1979*. Madrid, 1983, làmina 8.

M. BERNUS-TAYLOR (dir.): *Les Andalousies, de Damas à Cordoue*. Paris, 2000, 140 [147].

²⁹ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 183, figura 11.

LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes...*, làmines XII, XVIII,a, XXXIII,a.

són les que es troben sobre una inscripció d'Almeria datada el 488 / 1095³⁰ i sobre inscripcions de València, particularment sobre epitafis de la regió de Dénia datats al segle XI.³¹

Les dades relatives a la decoració i a les dimensions de l'estela pisana coincideixen amb les inscripcions islàmiques de la península Ibèrica datades entre els segles XI i XII i es pot fer el suggeriment que la làpida sigui amb molta probabilitat d'aquesta procedència. Per tant, com ja ha estat notat a les línies precedents, es refermen les proves per a la seva precisa atribució.

4. L'epigrafia

Les lletres de l'estela pisana tenen l'aspecte dels signes de l'alfabet cúfic usat en el període dels «reis de Taifa» d'al-Andalus però s'allunyen del tipus alfabètic emprat en altres èpoques i també en altres regions magrebines (Tunísia, Sicília o el nord d'Àfrica). Ocaña³² ha fet el disseny de la paraula *Al-lāh* tretat d'esteles gravades en els regnes de Toledo, Sevilla, Saragossa, Almeria i Còrdova del període Taifa (vegeu figura 1). Com podrà observar-s'hi, la paraula *Al-lāh* de la inscripció cordovesa del 495 / 1103 ha estat traçada en mode igual al de la nostra estela.

No obstant això, el nexa *Al-lāh* de l'estela pisana (figures 3 i 4) és molt semblant al que presenten esteles d'Almeria, com ara la datada l'any 527 / 1132, o cordoveses com la de l'any 517 / 1123 (figura 1). També mostra similituds amb el d'una inscripció valenciana datada el 453 / 1061 (figura 2). Tot això només vol dir que a al-Andalus les modificacions de l'estil cúfic van ser lentes, tot i que els canvis mai no es van produir abans de transcórrer mig segle o --segons èpoques-- entre uns trenta o quaranta anys, com he tingut ocasió de comprovar.³³ Una altra similitud de l'estela pisana amb les andalusines és l'altura mitjana del signe *alif*: 31 mm; el terme mitjà andalusí oscil·la entre 30 i 37 mm.³⁴

Respecte al tipus cúfic en relleu de les inscripcions àrabs andalusines que presenten escriptura d'un estil i una tècnica igual a la làpida pisana, hom troba un cúfic pràcticament idèntic en un conjunt d'onze inscripcions datades en la segona meitat del segle XI, entre 465 i 505 / 1072-1111; aquest conjunt d'inscripcions prové de Còrdova, Sevilla, Toledo, Múrcia, Almeria, València i Dénia. Les extraordinàries semblances de les lletres de l'estela pisana i el tipus de cal·ligrafia usat en aquelles pot veure's a les làmines de l'obra de Barceló,³⁵ Ocaña,³⁶ Lévi-Provençal³⁷ i les figures 2 i 3.

³⁰ LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes...*, làmina XXVI,a.

OCAÑA: *Repertorio...*, làmina X,b.

³¹ Vegeu BARCELÓ: *La escritura árabe...*, fig. 10-12a-d.

³² OCAÑA: "La epigrafia hispano-árabe...", làmina 12.

³³ C. BARCELÓ: "El cúfico andalusí de "provincias" durante el califato (300-403/912-1013)", *Cuadernos de Madīnat al-Zahrā'* [Actas IV Jornadas de Madīnat al-Zahrā': *Nuevas investigaciones sobre el Califato de Córdoba*. Córdoba, 10 al 12 Noviembre 2003] 5, 2004, 184-188.

³⁴ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 118.

³⁵ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, XXIa i XXIXb.

³⁶ OCAÑA: *Repertorio...*, làmines Xb, XIa i XIIa.

OCAÑA: "La epigrafia hispano-árabe...".

³⁷ LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes...*, làmines VIIIa, Xa-c, XVIIId-e, XXIIIb i XXVIa-b.

Com ha estat notat per Stasolla,³⁸ a la tercera ratlla del text àrab de Pisa en lloc de les grafies alcoràniques de la vulgata egipciana hi ha la variant ortogràfica *al-ḥayāt* --a més a més de *yā-yyu-hā* (a la segona línia, no anotada per Stasolla)--, però aquestes formes ortogràfiques (atribuïdes sovint a un error del tallista) són en general molt comuns als epígrafs andalusins.³⁹ També la separació de la grafia corànica *tagurru / nna-kum* en dues ratlles (vegeu làmina 1 i figura 4, línies 3-4) es troba freqüentment als epitafis àrabs d'al-Andalus.⁴⁰

La mateixa grafia *Abī*, que Stasolla llegeix a la ratlla cinquena en lloc de la forma nominativa *Abū* «che grammaticalmente sarebbe appropriata»,⁴¹ és usada en un epitafi de Dénia datat el 432 / 1041.⁴² Stasolla explica la presència de la grafia *Abī* a l'estela pisana per un error del tallista, reenviant, però, a d'altres formes vulgars similars que apareixen a les inscripcions àrabs.⁴³ El fet que sigui un error de tallista o un vulgarisme res no ens diu sobre el lloc on es va produir la làpida; no ens serveix d'ajut per determinar-ne l'origen.

Barral,⁴⁴ sense cap argument ben fonamentat, hipotetitza que en comptes d'*Abī* es tractaria ací de la preposició *ilā*, transformant d'aquesta manera una piadosa pregaria islàmica vinculada a la visió alcorànica del paradís (que en mantes esteles funeràries andalusines precedeix el nom del mort) en una aberració sintàctica i teològica: *¡Haga Dios resplandecer Su rostro sobre Muḥammad!*. Per a aquest autor la fórmula que ell proposa és similar a una frase bíblica (*Salm 31 (30) 17*) i aniria dedicada al profeta de l'Islam, però sense argumentar el perquè d'una estranya inclusió com aquesta que mai no es documentada als epitafis islàmics d'arreu del món.

En qualsevol cas, la làpida àrab de *San Sisto* comparteix amb les làpides andalusines el formulari, les dimensions, la decoració i l'alfabet cúfic de les lletres. Les característiques cal·ligràfiques alcoràniques similars també ens permeten suposar que aquest epitafi hagi estat produït a al-Andalus al segle XI.

Ens resta encara descobrir la personalitat històrica del difunt i si és possible arribar a esbrinar o conèixer algun cosa sobre la seva existència que ens permetrà reconstruir la part perduda del text de l'epígraf; potser així es podria obtenir un altre indici per a confirmar l'atribució andalusina de la làpida pisana i fixar amb més aproximació el lloc on es va produir la inscripció.

5. El difunt

El text de la làpida editat per Stasolla indica que el difunt era *al-amīr*, és a dir emir, príncep o sobirà. Per tant és possible que el mort es trobés entre els caps o governadors locals d'alguna de les moltes províncies i regnes andalusins que existiren en el període

³⁸ STASOLLA: "L'iscrizione araba...", 100-101.

³⁹ LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes...*, xxvi.

⁴⁰ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 102.

⁴¹ STASOLLA: "L'iscrizione araba...", 101.

⁴² BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 109 i 149 núm. 15.

⁴³ Com ara *Abū* en lloc d'*Abī* o *Abā*. Vegeu LÉVI-PROVENÇAL: *Inscriptions arabes...*, xxviii.

⁴⁴ BARRAL: "Encontrada la lauda del emir al-Murtaḍā, ...", 120.

“Taifa”, val a dir: el segle XI al qual reenvien els indicis ja analitzats de formulari, dimensions, decoració, escriptura i epigrafia.

He tingut la sort de trobar un individu amb el nom ‘Abd Al-lāh ibn Aġlab entre els caps locals. Es tracta de l’últim governador de l’illa de Mallorca posat pel rei de Dénia ‘Alī ibn Mujāhid *Iqbāl al-dawla* (436-450/1045-1076). Aquell home era fill d’un governador que alguns cronistes àrabs anomenen pel nom d’al-Aġlab, governador de la mateixa illa de Mallorca als temps del primer rei de Dénia Muḡāhid. Quan s’extingeix el regne de Dénia pocs anys després (468 / 1076) en ésser annexionat pel regne dels Hūd aragonesos, ‘Abd Al-lāh ibn Aġlab es proclama *amīr* independent de les Illes en data indeterminada i assumeix el *laqab* o títol honorífic d’al-Murtaḡā fins la seva mort el 486 / 1093-1094. Li va succeir amb el títol de *Nāṣir al-dawla* Mubaššir ibn Sulaymān el qual va morir el 507 / 1114 durant la incursió de soldats pisans i catalans contra les Illes.⁴⁵

D’acord amb les informacions de les monedes emeses a Mallorca amb el nom d’al-Murtaḡā, Rosselló fa temps que col·locà el període al qual ‘Abd Al-lāh ibn Aġlab fou *wālī* o governador entre 450 i 480 / 1053-1087 i el període al qual fou emir entre 480 i 486 / 1087-1093, anys en què va batre moneda al seu nom.⁴⁶ Segons Wasserstein el període de valiat d’Ibn Aġlab començà el 463 / 1070-1071(?) i la independència amb el títol d’al-Murtaḡā l’any 468 / 1076.⁴⁷ Rubiera era de l’opinió que el rei Mujāhid nomenà governador de les Illes un alliberat seu dit Aġlab que va ocupar el càrrec entre 428 i 436 / 1036-1045 i després el seu fill n’ocupà el mateix càrrec entre 442 i 468 / 1050-1076, any 468 / 1076 al qual s’hi proclamà emir o príncep independent.⁴⁸

L’opinió expressada per Viguera s’adhereix al suggeriment cronològic ja indicat per Rosselló, excepte l’ascens al tron d’al-Murtaḡā que – al igual que Rubiera – col·loca en 468 / 1076.⁴⁹ Guichard també ha situat l’emirat independent de Dénia a les Balears l’any 468 / 1076, sota govern de l’emir ‘Abd Al-lāh al-Murtaḡā el qual durà fins l’any 486 / 1096 (*sic*).⁵⁰

És difícil, però, decidir la cronologia exacta amb les escasses notícies que ens ofereixen els cronistes àrabs sobre el govern de l’illa de Mallorca en aquest període. No obstant mancar notícies històriques precises referents als anys de valiat, és segura però la data de la mort de l’emir ‘Abd Al-lāh ibn Aġlab al-Murtaḡā el govern del qual cessà entre

⁴⁵ Sobre aquests esdeveniments vegeu G. ROSSELLÓ BORDOY: *L’Islam a les Illes Balears*. Palma de Mallorca, 1968, 49-56.

M. MAKKI: “The political history of al-Andalus (92/711-897/1492)”, in S. Kh. JAYYUSI (ed.) i M. MARÍN (chef consultant) *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden-New York-Köln, 1994, I, 58-59.

⁴⁶ ROSSELLÓ: *L’Islam a les Illes Balears*, 52, 53 i nota 10, 136-137.

⁴⁷ D. WASSERSTEIN: *The Rise and fall of the Party-Kings. Politics and Society in Islamic Spain 1002-1086*. Princeton: Princeton University Press, 1985, 89.

⁴⁸ M. J. RUBIERA MATA: *La Taifa de Denia*. Alacant, 1985, 113.

⁴⁹ M. J. VIGUERA MOLÍNS: “Historia política”, in J. M. JOVER ZAMORA (dir.) *Historia de España. Menéndez Pidal*. vol. VIII/1 M. J. VIGUERA MOLÍNS (coord.): *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*. Madrid, 1994, 64-65.

⁵⁰ P. GUICHARD: “Al-Andalus sous les Amirides et les princes de taifas”, in J. C. GARCIN: *Etats, sociétés et cultures du Monde Musulman Médiéval. Xe-XVe siècle*. Paris : PUF, 1995, I, 77.

el 486 (1 febrer 1093 - 21 gener 1094), últim any en el qual va batre monedes al seu nom, i el 487/1094, primer any en el qual ho feu el seu successor Mubaššir.⁵¹

Malauradament a l'epitafi pisà només es veuen clares les lletres dels cardinals «vuitanta-sis», però la manca del numeral «quatre-cents» no impedeix d'arribar a la seguretat absoluta que la data de la làpida és 486 i que ens trobem davant l'epitafi d'Abū Muḥammad 'Abd Al-lāh ibn Aġlab al-Murtaḏà, rei de Mallorca. No n'hi ha dubte: el seu títol pot veure's, encara que quelcom malmès i fragmentat, entre la quarta i la cinquena ratlla, allà on Stasolla interpretà <Abū?> en lloc d'*al-Mur-* (al final de la línia 4) i *Naṣr* en lloc de *-taḏà* (la primera paraula de la ratlla cinquena).

Pareix evident del què es desprèn de les dades exposades que l'artífex de la làpida no va escriure una primera *kunya* (Abū Naṣr), com proposà Stasolla i accepta Barral. El que està esculpit aquí és el *laqab* o títol honorífic reial: al-Murtaḏà. Per tant, com he dit abans, tenim finalment la certitud: el lloc d'origen de la làpida és l'illa andalusina de Mallorca i el difunt era ni més ni menys que el seu rei al-Murtaḏà.

6. L'epitafi d'al-Murtaḏà, rei de Mallorca

He fet una reconstrucció del text perdut de l'estela pisana perquè crec que seria interessant que els historiadors conegueren l'epitafi complet en totes les seves parts (vegeu figura 4). La meua reconstrucció d'un text que ens ha arribat mutilat i la meua recomposició del seu desenvolupament es basa i documenta en un mètode d'indagació crítica de l'alfabet de qualsevol làpida, de l'examen del seu formulari semblant al d'altres peces andalusines que permeten la seva reconstrucció i de les mides de la caixa d'escriptura.

Anteriorment he cercat de restaurar un conjunt d'esteles islàmiques incompletes del País Valencià i ho he fet en base al mètode d'indagació crítica descrit que és el mateix seguit aquí.⁵² Vet ara el text àrab que proposo i la seva traducció:

⁵¹ ROSSELLÓ: *L'Islam a les Illes Balears*, 137.

A. VIVES Y ESCUDERO: *Monedas de las dinastías arábigo-españolas*. Madrid, 1893, làmina núm. 1360.

G. C. MILES: *Coins of the Spanish Mulūk al-Ṭawā'if*. New York, 1954, 67-73 i làmina VII.

M. A. GINER: "Acuñaciones de al-Murtada y Mubasir (480-508, 1087-1115)", in *II Symposium Numismático de Barcelona*. Barcelona, 1979.

A. MEDINA GÓMEZ: *Monedas hispano-musulmanas*. Toledo, 1992, 300.

⁵² El mètode utilitzat es pot veure a BARCELÓ: *La escritura árabe...* 1998.

«¹ | بسم الله الرحمن الرحيم |² * يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ > |³ | فلا تغرّبكم الحياة الدنيا ولا > يغرّب > |⁴ | نكّم بالله الغرور * . توفي الأمير <المر > |⁵ | تضى نصر الله وجهه أبي محمّد <عبد > |⁶ | الله بن أغلب ضحى يوم السبت |⁷ | لأربع عشرة ليلة |⁸ | بقيت من ذي الحجة <عام > |⁹ | ستّة وثمانين <و أربع مائة > |¹⁰ | وكان مولد >ه يوم الخميس < |¹¹ | لخمس بقين من < ربيع الآخر > |¹² | سنة ثمان وأرب >عين وأربع < |¹³ | مائة رحمه الله ورحم من ترا > |¹⁴ | حم عليه أمين رب العالمين >»

¹ En nom de Déu, Clement, Misericordiós. ² «Homes! El que promet Déu és veritat!
³ Que la vida terrenal no us enganyi! Que no <enga> ⁴ nyi a vosaltres, sobre el que és Déu, l'Enganyador!» [Alcorà XXXV, 5]. Ha mort l'emir <al-Mur> ⁵ taḏà --Déu faci resplendir el seu rostre!-- Abī [sic] Muḥammad <'Abd> ⁶ Al-lāh ibn Aḡlab al moment d'*al-ḏuḥā* del diürn del dissabte ⁷ a catorze nits ⁸ mancants de *Dū-l-ḥiḡyā* [= 16 *Dū-l-ḥiḡyā*] de l'a<ny> ⁹ vuitanta-sis <i quatre-cents> [= 7 gener 1094]. ¹⁰ Havia nascut <el dia de dijous> ¹¹ cinc dies mancants de <Rabī' l'últim> ¹² de l'any quaranta->vuit <i quatre-> ¹³ cents [= 11 juliol 1056]. Hagi perdonat Déu <u ell i els que demanen mise> ¹⁴ ricòrdia per <ell. Amen, Senyor dels mons!>.

La restauració de les lletres perdudes entre les línies primera i novena sembla clara i es basa en el text alcorànic, en el títol honorífic i en el nom propi i *nasab* de l'emir Ibn Aḡlab; en la línia novena és evident que manquen les paraules «quatre-cents»; en la ratlla dotzena manquen les lletres finals de la paraula «quaranta» i el començament del numeral «quatre[-cents]».

A la línia sexta he interpretat *ḏuḥā* en lloc de *fajr*, lectura preferida per Stasolla però que contradiuen les lletres de l'alfabet usat en l'estela, amb les quals no és possible confondre les traces <ḏ> i <f> (figura 3, núm. 7 i 10). El període de la llum del dia al qual remet el primer terme àrab és per a molt més entrat el matí que no pas el moment de l'alba que assenyala el segon mot (*fajr*).

Restituir al seu estat primitiu el text de les ratlles deu i onze és més difícil. D'acord amb les taules de correspondència de dates islàmiques i el calendari dels cristians⁵³ i d'acord també amb el text que resta a l'epígraf, el dia del mes en el qual vingué al món al-Murtaḏà l'any 448, podria ser el 25 de Rabī' I, el 24 de Rabī' II o el 25 de *Dū* al-qa'da. El lloc disponible en la làpida fa possible restaurar en la línia onze tots tres noms de mes, però en la ratlla déu no hi ha espai per escriure «dimecres»; deurem per açò rebutjar la data 25

⁵³ M. OCAÑA JIMÉNEZ: *Nuevas tablas de conversión de datas islámicas a cristianas y viceversa. Estructuradas para concordar, día por día, años completos*. Madrid, 1981.

de Rabī I (= 12 juny 1056) i triar entre les altres dues possibles solucions. La diferència és, per tant, de pocs mesos.

Personalment he triat el mes de Rabī II (= dijous 11 juliol 1056, que es trobarà al disseny de la figura 4), però podria tractar-se també del 25 del mes de Dū al-qa'da (= 3 febrer 1057, dilluns).

En resum, es pot dir amb seguretat que el rei al-Murtaḍā morí a l'edat dels trenta-vuit anys aproximadament. Les hipòtesis citades que senyalaven el principi del seu valiat l'any 442/1050 o l'any 445/1053 no poden ser admeses simplement perquè, d'acord amb la data [4]48 que es veu sobre la làpida, en aquells anys 'Abd Al-lāh ibn Aḡlab encara no havia nascut.

En les dues línies últimes hi era escrita una plegaria final. He desenvolupat el text que manca seguint el de les plegaries documentades en les esteles andalusines del mateix període: *raḥīma-hu Al-lāh wa-raḥīma man tarāḥāma 'alay-hi. Amīn Rabb al-'ālamīn*. Es pot comprovar que en les inscripcions d'Almeria datades entre 410 i 452 / 1019-1060 ha romàs una fórmula religiosa igual⁵⁴ la qual hom troba també en esteles datades entre 453 i 462 / 1061-1070 procedents de País Valencià, en particular les del regne de Dènia al territori del qual l'illa de Mallorca hi pertanyia en aquest període.⁵⁵

7. Un trofeu de guerra

Si és certa la procedència de Mallorca, com és possible que l'epígraf es trobi a Pisa? I com i quan hi va arribar? Em pareix útil citar les paraules de l'arabista Pellegrini qui, per documentar les relacions de la ciutat toscana amb els àrabs de la península Ibèrica, hi nota l'existència d'«una epigrafe araba frammetaria, in caratteri cufici arcaici, rinvenuta in occasione dei restauri della chiesa di S. Sisto (ed ivi conservata)».⁵⁶ És a dir, la nostra estela.

En aquest sentit és significatiu a més a més un capitell que es conservava a la nau central de la cúpula o *Duomo*. Es va descobrir a les obres de restauració de l'any 1918 a la nau central septentrional de la catedral pisana i porta gravat a sobre una inscripció àrab que diu: «obra del tallista Fath, el seu servidor». Citació que ens porta al califat andalusí i a la capital cordovesa on s'han trobat diversos capitells que duen el nom del servidor Fath com és el cas d'altres procedents de Granada, Sevilla o el jaciment arqueològic de Madīnat al-Zahrā' datats en la segona meitat del segle X.⁵⁷

En estudiar per primera vegada aquesta peça arquitectònica i assenyalar la seva procedència cordovesa, Monneret de Villard⁵⁸ avançava la hipòtesi que tant el capitell com també el famós grifó hagin arribat a Pisa amb el botí obtingut del saco d'Almeria de 1089 o

⁵⁴ OCAÑA: *Repertorio...*, 9, 11, 13, 14, 17, núm. 11, 13, 15, 16, 20.

⁵⁵ BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 85, 160, 163, 166, 170, 172, núm. 20, 21, 23, 27, 29.

⁵⁶ PELLEGRINI: *Gli arabismi nelle lingue neolatine...*, II, 411.

⁵⁷ G. CURATOLA (ed.): *Eredità dell'Islam. Arte islamica in Italia*. Milano, 1993, 122-123, núm. 39 a càrrec d'A. Contadini.

⁵⁸ U. MONNERET DE VILLARD: "Le chapiteau arabe de la Cathédrale de Pise", *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* I, 1946, 17-23.

del saco de les illes Balears de 1114.⁵⁹ Aquella cèlebre empresa Balearica és referida en detall pel *Liber Maiolichinus: De Gestis Pisanorum Illustribus*. Com a conseqüència del pacte establert entre catalans i pisans l'any 1113, i després d'un resseguir d'esdeveniments que no interessaven en aquest moment, llurs soldats arribaren a l'illa de Mallorca i assetjaren la ciutat en la primavera de 1114. El siti finí amb el saqueig de la capital l'abril de 1115.

Crec sense dubtes que l'estela pisana prové de l'illa de Mallorca i de la sepultura de l'emir al-Murtaḍà i que fou transportada a Pisa juntament a d'altres objectes del botí de guerra obtingut el 1115. Sospito però que la seva presència en l'església de *San Sisto* de la ciutat toscana no sigui degut a un simple atzar. Els exemples d'altres objectes d'art islàmic col·locats sobre el sostre d'esglésies de Pisa i a dins de llocs sagrats fan palesa la seva funció: mostrar la satisfacció dels cristians per la victòria llur sobre els musulmans.

Una victòria dels pisans que és recordada, al mateix temps, per una inscripció llatina en el *Duomo* segons la qual la reina de Mallorca s'hi hauria convertit al cristianisme.⁶⁰ El mateix *Liber Maiolichinus* recorda a més a més el rei *Burabé*, açò és Abū Rabī' Sulaymān ibn Lubbūn, successor de Mubaššir *Nāšir al-dawla*, fet presoner, portat a Pisa i mostrat a Itàlia com si fos estat "un trofeo digno di vedersi".⁶¹

Recordem també que el rei Mubaššir va morir trobant-se a l'interior de la ciutat en el transcurs dels fets d'armes durant el siti de la capital per catalans i pisans, per això la seva sepultura possiblement no era solemne, ni majestuosa ni destacada per un epitafí. Però el sepulcre d'al-Murtaḍà fou més fàcil d'identificar pels pisans perquè hauria estat a l'interior del palau, col·locat a la seva *rawḍa* o panteó; tal i com havien acostumat fer a l'alcàsser de Còrdova els Omeies, model de comportament reial per a molts estats taifes.⁶²

És molt probable que l'obra fora encarregada per Mubaššir, l'eunuc d'Ibn Aḡlab a l'època de govern del qual Mallorca ciutat va ampliar el seu recinte emmurallat.⁶³ Amb tot i amb això, les font àrabs no precisen on es trobava aquell cementiri o panteó reial. Com a mínim, el conjunt de notícies documentals i arqueològiques de què disposem fins ara no permet de remuntar les dades abans de l'etapa de l'emir Mubaššir ni tampoc d'anar-hi més enre.⁶⁴

Els cristians es portaren l'estela, transportant-la a Pisa i la col·locaren com trofeu de guerra als murs de l'església de *San Sisto*, església que havia estat edificada sota aquesta

⁵⁹ MONNERET DE VILLARD "Le chapiteau arabe...", 21-23; opinió que també recull A. CONTADINI: "La Spagna dal II/VIII al VII/XIII secolo", in Giovanni CURATOLA (ed.): *Eredità dell'Islam. Arte islamica in Italia*. Milano, 1993, 123.

⁶⁰ PELLEGRINI: *Gli arabismi nelle lingue neolatine...*, II, 410-411, n. 12.

⁶¹ M. MULET MAS (trad.): *Liber Maiolichinus. De Gestis Pisanorum Illustribus*. Palma de Mallorca, 1991, 69 (a final del *Liber VIII*).

⁶² BARCELÓ: *La escritura árabe...*, 39.

⁶³ M. M. RIERA FRAU: "La ciudad islámica en las islas Baleares", in P. CRESSIER i M. GARCÍA-ARENAL (eds.): *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*. Madrid, 1998, 212.

⁶⁴ M. M. RIERA FRAU: *Evolució urbana i topogràfica de madīna Mayūrqa*. Palma de Mallorca, 1993, 117-120.

advocació --i la seva construcció pagada amb una part de les riqueses del botí-- perquè *in die Sancti Sixti* era estada capturada Almeria el 1089.⁶⁵

Conclusió

Fins aquí la meua argumentació sobre la procedència de la làpida àrab de Pisa i sobre la personalitat del difunt. L'estudi que he realitzat del formulari, la decoració, les dimensions i l'alfabet ens remetent a tipus característics dels quals es pot deduir amb certesa que l'estela fou importada d'al-Andalus. Per fortuna el fragment de làpida que ens ha arribat conserva el nom del difunt: Abū Muḥammad 'Abd Al-lāh ibn Aḡlab al-Murtaḏā personatge del qual ara serà precís refer-ne la biografia.

La làpida constitueix un primer exemple segur d'objectes que foren transportats des de Mallorca com a botí de guerra el 1115. Entre aquests objectes podria trobar-se també el cèlebre grifó. La inscripció que podem observar-hi, sobre el ventre d'aquell animalot fabulós, recorda el tipus de la nostra làpida (fins i tot amb algunes traces iguals); a més a més, la decoració floral que es troba dins la faixa epigràfica és similar a la d'una altra peça provinent d'al-Andalus conservada a la ciutat toscana i totes dues comparteixen un estil característic propi, comú també a l'estela pisana.

La investigació sobre això, però, mereix que se li dediqui un treball independent.

BIBLIOGRAFIA

- ACIÉN ALMANSA, Manuel i MARTÍNEZ NÚÑEZ, María Antonia: *Catálogo de las inscripciones árabes del Museo de Málaga*. Madrid: Dirección General de Bellas Artes, Archivos y Bibliotecas, 1982.
- BARCELÓ, Carmen: "Estructura textual de los epitafios andalusíes (siglos IX-XIII)", in Juan ARANDA DONCEL (coord.): *Homenaje a Manuel Ocaña Jiménez*. Córdoba: Delegación Provincial de la Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía, 1990, 41-54.
- : *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*. València: Área de Estudios Árabes e Islámicos de la Universitat de València, 1998.
- : "Un epitaffio islamico proveniente da Maiorca portato a Pisa como trofeo di guerra?", *Quaderni di Studi Arabi. Nuova Serie* 1, 2006, 55-68.
- : "Túmulo islámico del Museo Histórico Municipal de Écija", *Astigi Vetus*. núm. 2, 2006, 131-138.
- : "El cúfico andalusí de "provincias" durante el califato (300-403/912-1013), *Cuadernos de Madīnat al-Zahrā'* [Actas IV Jornadas de Madīnat al-Zahrā': Nuevas investigaciones sobre el Califato de Córdoba. Córdoba, 10 al 12 Noviembre 2003] 5, 2004, 173-197.
- BARRAL, José: "Encontrada la lauda del emir al-Murtaḏā, primer rey independiente de las Islas", *Anuario. Ibiza - Formentera* núm. 12, 1994, 119-126.
- BERNUS-TAYLOR, Marthe (dir.): *Les Andalousies, de Damas à Cordoue*. Paris: Institut du Monde Arabe-Éditions Hazan, 2000.
- BLAIR, Sheila S.: *Islamic Inscriptions*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998.
- CONTADINI, Anna: "La Spagna dal II/VIII al VII/XIII secolo", in Giovanni CURATOLA (ed.): *Eredità dell'Islam. Arte islamica in Italia*. Milano: Amilcare Pizzi - Silvana Editoriale, 1993, 105-132.

⁶⁵ CONTADINI: "La Spagna dal II/VIII...", 130, n. 8.

- CURATOLA, Giovanni (ed.): *Eredità dell'Islam. Arte islamica in Italia*. Milano: Amilcare Pizzi - Silvana Editoriale, 1993.
- GINER, María A.: "Acuñaiones de al-Murtada y Mubasir (480-508, 1087-1115)", in *II Symposium Numismático de Barcelona*. Barcelona: Asociación Numismática Española, 1979, 358-363.
- GUICHARD, Pierre: "Al-Andalus sous les Amirides et les princes de taifas", in Jean Claude GARCIN: *Etats, sociétés et cultures du Monde Musulman Médiéval. X^e-XVe siècle*. Paris: PUF, 1995-2000. 3 vols.
- HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, Félix: *El codo en la historiografía árabe de la Mezquita Mayor de Córdoba*. Madrid: Imprenta y Editorial Mestre, 1961.
- LÉVI-PROVENÇAL, Evariste: *Inscriptions arabes d'Espagne*. Paris-Leiden: E. Larose-E. J. Brill, 1931.
- MAKKI, Mahmoud: "The political history of al-Andalus (92/711-897/1492)", in Salma Khadra JAYYUSI (ed.) & Manuela MARÍN (chef consultant): *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden-New York-Köln: E.J. Brill, 1994, I, 3-87.
- MARINETTO SÁNCHEZ, Purificación: "El capitel en el periodo Taifa", in *Coloquio Internacional de Capiteles Corintios Prerrománicos e Islámicos (ss. VI-XII d.C.)*. Madrid: Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 1990, 145-166.
- MEDINA GÓMEZ, Antonio: *Monedas hispano-musulmanas*. Toledo: Instituto Provincial de Investigaciones y Estudios Toledanos, 1992.
- MILES, George C.: *Coins of the Spanish Mulūk al-Ṭawā'if*. New York: The American Numismatic Society, 1954.
- MONNERET de VILLARD, Ugo: "Le chapiteau arabe de la Cathédrale de Pise", *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* I, 1946, 17-23.
- MULET MAS, Mireia (trad.): *Liber Maiolichinus. De Gestis Pisanorum Illustribus*. Palma de Mallorca: Societat Arqueològica Lul·liana, 1991.
- OCAÑA JIMÉNEZ, Manuel: *Repertorio de inscripciones árabes de Almería*. Madrid-Granada: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1964.
- : *Nuevas tablas de conversión de datas islámicas a cristianas y viceversa. Estructuradas para concordar, día por día, años completos*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura-Ministerio de Cultura, 1981.
- : "La epigrafía hispano-árabe durante el periodo de Taifas y Almorávides", in *Actas del IV Coloquio Hispano-Tunecino. Palma de Mallorca 1979*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1983, 197-204 i làmines.
- OMAN, Giovanni: "Materiali per lo studio della presenza araba nella regione italiana", in *Studi Magrebini* XXI, 1989, 1-8.
- PELLEGRINI, Giovan Battista: *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*. Brescia: Paideia Editrice, 1972. 2 vols.
- RIERA FRAU, María Magdalena: "La ciudad islámica en las islas Baleares", in Patrice CRESSIER i Mercedes GARCÍA-ARENAL (eds.): *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*. Madrid: Casa de Velázquez - CSIC, 1998, 207-217.
- : *Evolució urbana i topogràfica de madīna Mayūrqa*. Palma de Mallorca: Ajuntament de Palma, 1993.
- ROSSELLÓ BORDOY, Guillem: *L'Islam a les Illes Balears*. Palma de Mallorca: Editorial Daedalus, 1969.
- RUBIERA MATA, María Jesús: *La Taifa de Denia*. Alicante: Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, 1985.
- STASOLLA, Maria Giovanna: "L'iscrizione araba della chiesa di San Sisto in Pisa", *Studi Magrebini* XII, 1980, 99-102 i làmines.

VIGUERA MOLÍNS, María Jesús: "Historia política", in José María JOVER ZAMORA (dir.) *Historia de España. Menéndez Pidal*. Vol. VIII/1 María Jesús VIGUERA MOLÍNS (coord.): *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, Madrid: Espasa-Calpe, 1994, 31-129.

VIVES Y ESCUDERO, Antonio: *Monedas de las dinastías arábigo-españolas*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1893.

WASSERSTEIN, David: *The Rise and fall of the Party-Kings. Politics and Society in Islamic Spain 1002-1086*. Princeton: Princeton University Press, 1985.

Fig. 1. El nexa *Al-lāh* en inscripcions andalusines del segle XI, segons Ocaña (1983).

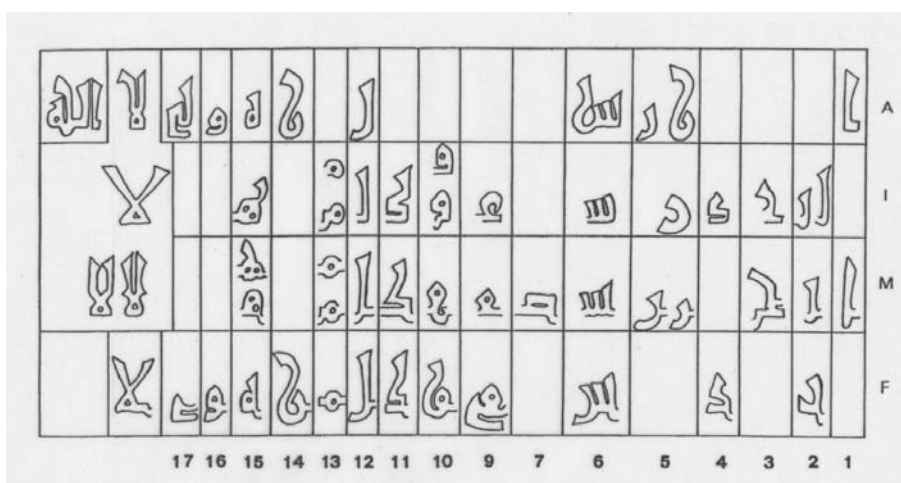

Fig. 2. Alfabet d'una inscripció àrab de València (453 H./1061 JC).

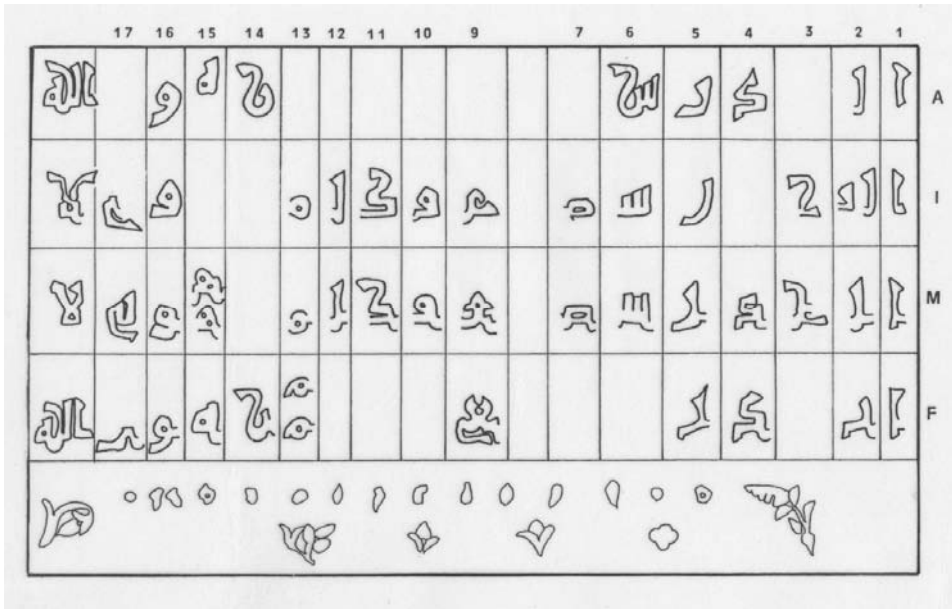

Fig. 3. Alfabet de la inscripció àrab de Pisa i la seva decoració (484 H. / 1096 JC).

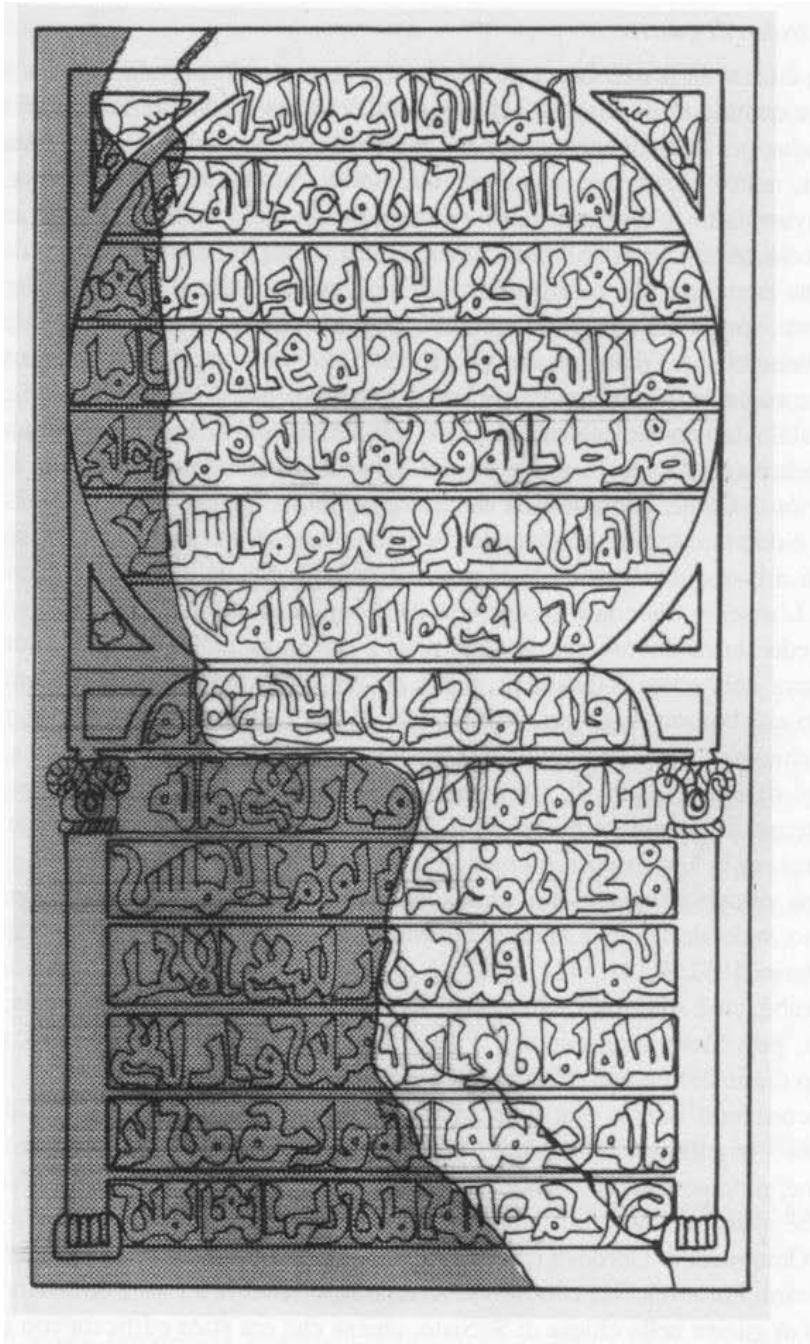

Fig. 4. Reconstrucció de la zona perduda de l'estela àrab conservada a l'església de *San Sisto* de Pisa.

Làmina 1. Estela àrab

Les torres del Temple

FRANCISCA TORRES ORELL¹

Resum

El present article vol donar a conèixer l'evolució històrica arquitectònica de les torres del Temple de Palma. En tres campanyes arqueològiques s'han pogut documentar una sèrie d'elements que aporten noves dades sobre aquest edifici emblemàtic de la ciutat.

Paraules clau: *arc islàmic – arc gòtic – tàpia – cos de guàrdia*

Abstract

This article aims to discover the historical and architectural evolution of the Temple towers in Palma. Three archaeological campaigns were able to document a series of elements that provide new evidence in this landmark of the city.

Key words: *islamic arch – gothic arch – clay wall - guard house*

Introducció

Amb el present article² es volen donar a conèixer, de forma resumida, els resultats de tres campanyes d'intervenció arqueològica realitzades a les torres del Temple entre 2002 i 2008. La repicada de les parets i l'estudi vertical han permès determinar l'evolució històrica d'aquest emblemàtic edifici de Palma. Les conclusions solament fan referència a les dues torres, no a la resta del conjunt conegut amb el mateix nom. En cap moment es fa un estudi historiogràfic perquè és un tema sobre el qual hi ha publicacions. Existeixen estudis sobre la seva evolució (entre d'altres: Bernat, Serra, Soberats, 2002 o més recentment Barceló, Rosselló, 2006: 194-211) i els usos que ha tengut el Temple al llarg dels segles (entre d'altres: Bernat, Serra, 2002; Lladó, 1989). Cal dir que generalment quan a la bibliografia es parla del Temple es fa referència a tot el recinte i no solament a les dues torres objecte d'aquest estudi.

Amb el nom de El Temple es coneix el recinte que en època islàmica fou l'Almudaina de Gumara. Es tracta d'una estructura fortificada de planta quadrangular irregular que fou construïda probablement després de la ràtzia pisano – catalana de 1113-1115, moment en que fou enrunat aquest tram de la murada islàmica. No hi ha cap menció sobre aquesta fortificació que defensava la porta de la ciutat al *Liber Maiolichinus* (M. Mulet, trad.1991) on sí s'esmenta la bâb Gumara, una de les portes de la murada. Dóna al sud est de Mallorca i és una doble porta defensada per 13 torres (M.M. Riera, 1993: 74).

¹ Directora de les intervencions realitzades entre 2002 i 2008. A les primeres campanyes el promotor fou un particular i el 2008 ho fou l'Ajuntament de Palma.

² El meu agraïment a Dra. Magdalena Riera, Pep Merino i Zoltan Lärcher. Sense la seva ajuda aquesta feina no s'hagués pogut realitzar i l'article no hagués vist la llum.

Després de la conquesta catalana de l'any 1229 (al *Llibre del Repartiment* s'esmenta com l'Almudaina de Gumara) passà a mans de l'orde del Temple. Els nous propietaris edificaren la capella gòtica amb elements romànics al fons del recinte a l'indret on hi havia la porta exterior. El 1311 fou dissolt l'orde del Temple i el conjunt passà a l'orde de Sant Joan de l'Hospital i el 1811 fou expropiat per l'Estat. Posteriorment, el 1885, el recinte fou reformat per J. Oleza que hi afegí elements d'estil neoromànic i neogòtic (G. Valero, 1992:88).

En l'actualitat d'aquest recinte tan sols s'han conservat la porta interior i restes del traçat (AADD, 1997:30; M. Llinàs i F. Torres, 2007; fig. 1). La porta interior està formada per dues torres, un cos central i un segon aiguavés. Cada una consta de planta baixa, entresol, tres pisos i terrat. L'any 2002 les dues torres estaven coronades per sis merlets de marès a la façana principal i sis a les parets laterals, a més de sis merlets sobre el cos central. No obstant això, no es tractaria dels merlets originals. De fet, al dibuix realitzat per l'arxiduc Lluís Salvador d'Habsburg a finals del segle XIX i publicat a *Die Stadt Palma*, es pot veure com cada torre estava coronada amb només quatre merlets i, a més, la planta coberta apareix amb menor alçada.

La façana principal de l'edifici mostra diverses obertures de les quals totes les finestres situades als dos extrems laterals són fictícies i responen a una qüestió estètica de composició de la façana.

Fonts gràfiques sobre les torres

Dues torres flanquegen una porta amb un arc de mig punt. Les seves bases estan fetes de pedra que arriben fins a l'arrencada de l'arc i des d'aquí continuen fets de tàpia. Les cantoneres també són de pedra. Aquesta és la descripció de les torres que es pot deduir dels dibuixos que realitzà Rafael de Ysasi de la porta exterior a finals del segle XIX abans de ser enrunada la murada (R. Ysasi, 1998).

No obstant, hi ha representacions més antigues de la porta interior. Així, al plànol del canonge Antoni Garau de l'any 1644 s'observa que les dues torres i una torre a la cantonada Nord tenien la coberta de teula a quatre vessants mentre que la resta del recinte conservava la coberta amb merlets. També es pot apreciar que entre les dues torres existia ja una edificació de dues crugies. Una de les crugies ja entrava cap a l'interior del recinte, sobreposant-se a la porta original de la base. Es tractaria d'un cas semblant a la porta *Almudí* a l'actual carrer de la Mar que també té una construcció medieval cristiana a sobre. Per fer aquesta construcció i donada la poca amplària de la porta, es va fer una façana sustentada sobre un arc ogival. Per tant, s'ha de considerar que aquest tipus d'edificació sobre portes té un origen medieval.

Una altra font d'informació és el dibuix de l'entrada al recinte del Temple fet per l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria (Habsburg Lorena, 1882) ja esmentat abans. S'hi observa que a la façana de les dues torres no hi ha tantes finestres obertes com avui en dia, només hi ha una finestra a cada torre i al cos central, de les altres alguna sembla que ja hi estava marcada. A més, es veu que a la torre de la dreta (vista des del carrer del Temple) no hi ha obertures a la planta baixa ni a l'entresol mentre que a la planta baixa i l'entresol de la torre esquerra ja apareixen les obertures que es coneixen en l'actualitat. Una altra diferència és que l'antic porxo s'ha convertit en coberta plana i que les torres tenien una menor alçada i estaven coronades per merlets.

S'han d'esmentar dos documents, un datat el mes de gener de 1409 i l'altre del mes de maig del mateix any. Hi figuren el nom de diverses cambres i serveis, però la seva ubicació es desconeix malgrat que el segon document aporta alguns indicis com per exemple la habitació principal estava damunt el portal i era la del comandant o una *reracambra* en la torre (Barceló; Rosselló, 2006:201).

Resultats de la intervenció arqueològica

El repicat³ de les parets de tota l'edificació ha tret a la llum diversos elements que permeten aproximar-se a la seva evolució arquitectònica. Primer es parlarà de la torre dreta, després de la torre esquerra i, finalment, del cos central. Per facilitar una millor comprensió de l'edifici es descriuran cada una de les plantes i s'acompanyaran per les respectives planimetries⁴.

Torre dreta

A l'interior de la planta baixa⁵ (fig. 2) de la torre dreta hi ha dos espais, el primer correspon a la torre pròpiament dita i el segon a la cambra posterior. Durant els treballs, a la torre s'observa l'absència total d'una capa de calç sobre la tàpia i aquest fet fa pensar que les parets foren retallades. Si a més es té en compte que les tapiades de les parets coincideixen sempre, s'arriba a la conclusió que tal vegada la part inferior de la torre fos massissa. El dibuix de l'arxiduc corroboraria aquesta teoria perquè tal com ja s'ha dit abans no hi figura cap tipus d'obertura a la planta baixa i entresol de la torre dreta i per tant, el buidatge tal vegada es duigué a terme a partir de 1885.

A la segona cambra de la planta baixa es situaria el cos de guarda. Es tractaria d'un espai obert al pas (Riera *et alii*, 1990). Cal recordar que la paret que dóna al passadís és de construcció moderna i feta de marès mentre que la resta de parets és de tàpia. La presència de dos nínxols per a col·locar un llum d'oli en una de les parets de tàpia seria un altre indicador que estam davant la cambra de guàrdia.

A l'entresol (fig. 3) l'observació feta a la planta baixa es repeteix: absència de la capa de calç externa i coincidència exacte de les tapiades.

A partir de la primera planta (fig. 4) la torre dreta presenta una tàpia resistent i ben conservada⁶. En aquesta planta s'ha pogut veure com la paret de tàpia és més estreta a partir d'uns dos metres d'alçada⁷. Tal vegada aquest canvi marcaria el punt a partir del qual es construeix la torre com a element que sobresurt de la porta. Aquesta construcció seria similar a la Bâb-al-Kofol (Riera *et alii*, 1990).

El descobriment d'un arc islàmic al segon pis (fig. 5) fou la troballa més espectacular de la intervenció. Es tracta d'un arc de ferradura fet amb dovelles estretes (10

³ L'estratigrafia, en general, era en primer lloc una capa de pintura, paper pintat o rajola. Aquests materials cobrien una capa de guix i llavors una capa de morter que estava col·locat sobre els distints tipus de tàpia als quals es farà referència més endavant. En alguns petits trams el morter cobreix fragments de teula o altres morters que foren utilitzats per anivellar la paret o arreglar desperfectes.

⁴ La planimetria utilitzada és la facilitada pel servei de topografia de l'Ajuntament de Palma.

⁵ Fins fa pocs anys aquest espai fou utilitzat com papereria.

⁶ La tàpia destapada a la torre dreta està feta de terra molt mesclada amb la calç afegida i s'aprecien pedres molt petites. A la de la torre esquerra es diferencien clarament les distintes capes sobreposades que constitueixen la tàpia: capa de terra, capa de calç, capa de terra, etc.

⁷ A partir d'aquesta planta, les línies de les tapiades tenen una alçada d'uns 90 cm cada una.

cm de gruix) a la paret mitjanera de la torre. La part superior d'aquest arc està retallada pel forjat actual i s'ha pogut documentar al buit de l'escala entre el segon i el tercer pis. En una de les cantonades de la torre es troba un arc de mig punt que segurament forma una porta que donaria a la murada⁸.

La torre en si està feta totalment de tàpia i s'observa clarament les línies de les tapiades que tenen una alçada d'uns 90 cm cada una.

A la torre s'afegiren elements defensius, tal com ho seria la sagetera de la tercera planta (fig. 6) i que miraria per sobre la murada⁹, de la qual podem dir que és anterior a finals del segle XV, ja que aquest és el moment en el qual foren introduïdes les armes de foc que feia innecessària l'ús de sagetera o millor dit, calia un altre tipus d'obertura (Biosca *et alii*, 2001: 116). Segons Segura Salado (1994:285) el 1909 encara subsistien en els seu estat primitiu algunes de les torres i a l'interior d'una d'elles es veia una espitllera.

El terrat de la torre dreta del Temple és la zona dels merlets¹⁰ i del camí de ronda¹¹ (fig. 7). La funció d'aquesta part de la torre era la de vigilància i de protecció alhora. Al retaule de Sant Jordi d'en Pere Nisard s'observa per exemple que entre els merlets de la torre es veuen els caps no tot el cos d'una persona.

La divisió horitzontal, és a dir l'altura dels forjats d'aquesta torre, fou modificada al llarg del temps¹² (fig. 8 i 9¹³). Podem suposar que originàriament estava dividida en tres parts: una planta baixa, un cos central i una part superior. La divisió en tres és coneguda dins el món islàmic: *Those castles with the best preserved islamic features all have a tapia-wall tower of three floors* (Glick, 1995:27).

La part superior del cos central original vendria marcat per l'arc islàmic, és a dir el sostre de la tercera planta aniria més baix que no l'actual, concretament sobre la part superior de l'arc islàmic. Aquest cos central coincidiria aproximadament amb la segona planta, perquè és aquí on arranca l'arc islàmic. La part inferior de la torre original arribaria, per tant, fins al primer pis. La comunicació entre les tres parts probablement es realitzava a través d'una escala de caragol, vestigis de la qual seria l'endinsada en una de les parets de

⁸ L'arc està fet per dovelles de marès. Té una alçada de 183 cm (214 cm) amb les dovelles i una amplada de 90 cm (120) amb les dovelles del costat esquerre); la seva profunditat és de 80 cm, per tant indica el gruix de la paret.

⁹ Encara en l'actualitat ambdues obertures es troben per sobre les teulades de l'edifici veïnat.

¹⁰ S'observen quatre merlets a cada una de les quatre parets: un a cada cantonada i dos enmig. S'aixequen entre 34 i 65 cm sobre el camí de ronda. Són elements rectangulars on l'amplada i l'alçada varia en cada cas, però tots acaben en punta de diamant, és a dir presenten un coronament triangular fet per pedres petites. Aquest tipus de coronament dels merlets també es troben a altres edificis medievals de Palma, tal seria el cas de la casa de l'Obra de la Seu (Riera, 1993: 72). També la distància entre cada merlet és desigual, va des de 80 a 100 cm.

¹¹ El camí de ronda està fet de tàpia islàmica i té una amplada de 45 cm i una alçada d'entre 80 i 84 cm. Es conserva davant tres de les quatre parets de la torre. La funcionalitat del camí és facilitar les tasques de vigilància i des d'on es podia establir una comunicació amb l'exterior. "El pas de ronda és una estreta plataforma on els defensors es poden parapetar darrere els merlets (...). Els merlets més primitius no eren estructures gens sòlides ni regulars, sinó que es limitaven a unes quantes pedres sense lligar tal com descriu Marquilles al segle XI" (Biosca, Vinyoles, Xortó, 2001: 117)

¹² A la tercera planta el forjat anava a uns 46 cm per sobre l'enrajolat actual.

Les figures mostren la secció hipotètica de les dues torres feta a partir dels elements documentats. Així, hi ha dues seccions: la primera seria la vista des del carrer del Temple i la segona vista des de l'interior del recinte del Temple.

la tercera planta de la torre dreta. Al segon pis ja no existeix aquesta endinsada, ja que en el seu buit fou instal·lat un armari que ha retallat la paret i a conseqüència s'han eliminat els possibles indicis de l'existència de l'escala.

El mateix que altres torres construïdes durant l'època islàmica (Biosca *et alii*, 2001:107), està feta íntegrament d'aquest material i d'aquesta manera ho indica el *Liber Maiolichinus* (Bernat, Serra, Soberats, 2002:197).

La localització d'algun fragment de ceràmica de finals del segle XI/principis del segle XII dins la tàpia són altres indicis de que la torre fou construïda a l'època islàmica (segle XII).

Torre esquerra

Al contrari del que acabem de veure amb la torre anterior, la de l'esquerre fou reconstruïda a l'època medieval cristiana mantenint-se la torre de la dreta. La seva estructura s'asseu sobre la roca natural tal com s'ha vist a través d'una cala oberta a l'interior de la planta baixa¹⁴ (fig. 2). A diferència amb la torre dreta, la planta baixa de la torre esquerra sembla que ja es fa buida i d'un sol espai que ocupa també la segona crugia. A la seva part posterior hi ha un petit pati on s'ubica un aljub. Tal vegada aquesta torre ja es va fer amb accessos a la planta baixa i a l'entresol. Al dibuix de l'arxiduc els actuals accessos ja existien.

Tan sols algunes de les parets de l'entresol (fig. 3) presenten la tàpia islàmica. La tàpia emprada en la construcció presenta unes altres característiques: s'hi observen cada una de les capes horitzontals dels diferents components. La seva resistència és menor¹⁵ i segurament es deu a la manca de quantitat de calç per lligar millor la mescla. En general, l'estat de conservació de les parets de l'entresol era molt precari perquè uns anys enrere un foc afectà greument aquest espai i les parets estan molt deteriorades.

En aquesta planta es descobriren dos accessos retallats al tapiat i que comunicaven amb l'edifici confrontant. No s'ha pogut determinar la cronologia de les obertures.

La primera planta (fig. 4) fou utilitzada durant molt d'anys com vivenda. La torre de l'esquerre és l'espai on s'ubicava la cuina. Aquest fet explica el mal estat de conservació a causa d'obres relacionades amb la cuina: retallades per un rebost, sortides de fum, canals d'aigua i gas, etc. De la tàpia original es conserven pocs trams i fins i tot l'accés actual a la cuina és una retallada simple de la tàpia quasi sense reforç.

L'únic element destacable és la presència de la finestra de mig punt que donaria al pas d'entrada, és a dir a l'espai entre les dues torres.

La intervenció arqueològica a la segona planta (fig. 5) proporcionà la visió d'alguns elements arquitectònics: a la cara interior de la façana principal es descobrí a 217 cm del trespol un ninxol de 32 cm d'amplada i 45 cm d'alçada amb l'interior ennegrit per l'acció

¹⁴ Adossat a la paret que limita amb la casa veïnada, s'obrí una cala de 124 cm x 150 cm. Davall la rajola hidràulica i la seva preparació apareixia una terra arenosa i pedres petites que resultaren el llit sobre el qual descansa la paret. A 18 cm de profunditat s'hi trobava argila marronenca i a 26 cm de profunditat la roca natural. No s'hi localitzaren restes ceràmiques.

¹⁵ Aquesta menor resistència fa que les parets de la torre esquerra estan molt malmenades per la quantitat de tubs i canalitzacions que hi ha; la poca duresa de les parets facilita la instal·lacions mentre que la tàpia de la torre dreta és molt més dura i dificulta qualsevol intervenció.

de fum, possiblement d'una espelma. Es tracta, per tant, d'un lloc per a col·locar la llum de l'habitació. A més, a sobre de la finestra actual (a 232 cm d'alçada) es destapà un petit arc de mig punt retallat a la tàpia i cobert per un referit que conservava restes de pintura. L'arc no està central sobre la finestra sinó que es troba desplaçat cap a la dreta on continua un referit. A la part superior l'interior està farcit per pedres petites i ciment. Vist des de l'exterior donà la impressió que es tractava d'una finestra geminada.

A la paret lateral que limita amb l'edifici veïnat es descobrí un arc amb una alçada de 220 cm i una amplada de 85 cm que fou farcit amb pedres petites. Segurament es tracta d'una altra obertura a la façana lateral cap a la murada.

A la paret mitjanera de la segona planta es destaparen a la part inferior de la paret un arc de mig punt amb una doble línia de dovelles i, per un altre costat, les dovelles dels pilars d'un arc que estava tallat pel forjat actual i que culminà en la tercera planta. Aquí (fig. 6) s'hi situa la clau i algunes dovelles que formen la part superior de l'arc apuntat. En aquesta planta també hi ha una possible obertura cegada en la façana lateral que miraria cap a l'edifici veïnat per sobre les teulades. No obstant això, el mal estat de conservació de tota la paret desaconsellava destapar aquesta obertura que tal vegada fos una altra sagetera.

Al terrat (fig. 7) s'ha pogut comprovar la presència de parets de tàpia i d'alguns merlets; així, s'han conservat fins a cinc merlets per paret malgrat que, l'estat general de conservació és més precari que a la torre dreta.

Al mateix que a la torre islàmica, a la torre esquerra del Temple la divisió horitzontal fou diferent a l'actual (fig.8 i 9). Hi ha una sèrie d'elements que ho indiquen. Un element clar és que el forjat actual que talla l'arc gòtic al manco en dues parts. També a la façana de la segona planta, la presència del nínxol per a la llum està actualment a una alçada difícil per poder col·locar-hi una espelma o un llum d'oli, i això fa suposar que el terra anava quasi mig metre més amunt que l'actual.

No obstant això, no s'ha pogut determinar en quin moment de la història de l'edifici foren modificats els forjats. L'edat mitjana és el moment en el qual la torre de la dreta fou reformada. La presència de l'arc gòtic corrobora aquesta datació. A més, s'obre un pas cap a la casa veïnada amb un arc fet de dovelles (planta segona), arc que es repeteix al que encara avui en dia és l'accés a la torre dreta a la segona planta.

Aquestes dues obertures que comunicarien la torre amb la casa veïnada cal situar-les en algun moment de l'edat mitjana o moderna. La presència de dovelles amb regràs que formen la llinda indiquen aquesta cronologia.

Nombrosos documents d'aquests segles parlen del mal estat de conservació de les torres i de la necessitat de fer "*adobs i reparacions*" (Barceló, 2002). Així, l'any 1344 el rei Pere el Cerimoniós ordenà la restauració dels murs, les torres i la barbacana (Segura Salado, 1994: 282) i en documents de 1452 es parla de les reparacions realitzades a les torres del Temple (Barceló; Rosselló, 2006:63) o dels compromisos per dur a terme aquestes intervencions l'any 1473 (Barceló; Rosselló, 2006:65). Aquesta situació es repetirà durant els segles següents. Les causes de la degradació no tan sols són el pas del temps i la negligència de les autoritats sinó també perquè particulars ocuparen les murades o aquestes servien de servituds públiques. Als segles XVI/XVII es parla que s'empraven les murades per fer-hi habitatge o que s'aprofitava la cara interior de la murada per edificar noves construccions (Bernat; Serra, 2002).

També a Catalunya els segles XIV i XV marquen una època *on molts castells foren reformats i ampliats* (Biosca et alii, 2001:216).

Cos central

L'espai entre les dues torres forma el cos central. A la planta baixa aquest espai és i ha estat sempre el pas d'accés a l'interior del recinte del Temple, és a dir la porta pròpiament dita.

A nivell de l'entresol s'observen a la façana principal peces col·locades de cap i través de llivanyes. Aquest tipus de factura correspon a la construcció islàmica de la porta, és a dir, es tracta de les restes de l'arc d'entrada original¹⁶. A més, el mateix tipus de construcció s'ha pogut documentar a altres portes de la murada islàmica de Palma (Riera et alii, 1990; Riera, 1993:70). A la part central d'aquest tram de la paret se situa una finestra rectangular de marès amb una finestra geminada¹⁷; és obra del segle XX i ocupa l'espai on el 1881 encara hi havia un escut (Segura Salado, 1994: 284).

Les restes de peces a través a l'entresol podrien indicar un matacà, similar al dibuixat al retaule de Nisard.

Tal com ja s'ha indicat abans, a la primera planta destaquen les restes d'un arc de mig punt a la torre esquerra que donaria al pas d'accés, és a dir, l'espai central entre les dues torres seria obert. Aquesta teoria ve corroborada pel fet que a partir de la primera planta el llenç de la façana principal està fet de totxo regular. Aquest material indica que la data de construcció cal situar-la al segle XX. No obstant això, cal recordar que l'arxiduc ja dibuixà aquest llenç a finals del segle XIX. Podem suposar que a causa de la construcció dels dos balcons es feia necessari reforçar la façana existent i per mor del mal estat s'optà per fer-la de bell nou amb materials moderns.

A la primera planta, a la paret mitjanera que separa les torres del segon aiguavés, es localitzen els pilars d'un arc de mig punt, la volta del qual es troba a la segona planta. Aquest arc de mig punt amb doble línia de dovelles indicaria la llargària del pas d'accés que aniria des d'aquest arc fins a la façana posterior. Aquí, al nivell de l'entresol, s'observen dos arcs, el primer és l'arc actual fet per dovelles de marès i el segon arc fou retallat per la finestra i està compost per dovelles més petites.

Tota la façana posterior de les torres del Temple està feta per tàpia fins l'altura entre la segona i tercera planta. La tàpia està coronada per una línia de pedres i a sobre ja s'aixeca la tercera planta que ja està construïda íntegrament amb marès.

Resumint l'evolució de les torres del Temple es pot dir que durant la ràtzia pisano – catalana de 1114-1116, la murada sofrí importants danys que varen fer necessari projectar i construir el recinte fortificat amb la doble porta .

Així, la torre de la dreta seria dels segles XII/ XIII, ja que de l'altra (es suposa que tenia una de "bessona") quasi no hi ha restes, exceptuant petits trams de tàpia terrosa localitzada en algunes parts de la planta baixa esquerra i dels entresols que podrien

¹⁶ La tàpia terrosa localitzada en alguns trams de la planta baixa de la torre esquerra i a diversos indrets de l'entresol corresponen segurament a la porta primitiva.

¹⁷ La datació d'aquesta finestra neo-islàmica cal situar-la al segle XIX o a principis del segle XX. Si es compara l'arc de l'entrada actual amb el gravat de l'arxiduc del segle XIX s'observa l'existència d'una finestra petita mentre que l'actual és més allargada.

correspondre a una primera edificació de la porta (la presència d'un fragment amorf d'àmfora púnica juntament amb un fragment de barra de gerrer indica una cronologia antiga).

Amb el mateix tipus de tàpia està feta la paret de càrrega i la façana posterior. La tàpia arriba a l'espai entre la segona i la tercera planta i està rematada per una línia de pedres sobre les quals ja s'aixeca la tercera planta construïda amb materials moderns. Per tant, la paret de càrrega i la façana posterior també cal datar-les en el segle XIV/XV. La possible existència d'una finestra conopial a la segona planta confirmaria aquesta datació.

La documentació escrita parla d'una fragmentació del Temple a mitjans del segle XIX (Lladó, 1989:14-15). L'ús de marès per a les reparacions i l'obertura de finestres amb el mateix material fa pensar que aquestes obres estaven relacionades amb l'esmentada fragmentació. També la presència del mateix tipus de morter davall les primeres capes de guix a quasi totes les parets podria indicar que aquest fou el moment on les torres reberen unes intervencions generalitzades. A diverses plantes s'han localitzat a les parets restes de diaris¹⁸ amb data de finals del segle XIX i principis del segle XX (1895, 1910, 1927, etc.) que segurament foren utilitzats com aïllants.

Bibliografia

- AADD, 1997: *Palma, guia d'arquitectura*.
- BARCELÓ CRESPI, M., 2002.: "Murada i vida quotidiana" en *Les murades de Palma. Estudis Baleàrics* 70/71:7-16.
- BARCELÓ, M.; ROSSELLÓ, G., 2006: *La ciudad de Mallorca. La vida en una ciudad mediterránea medieval*.
- BERNAT, M. i SERRA, J., 2002: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de la Ciutat de Mallorca (segle XVI)" en *Les murades de Palma. Estudis Baleàrics* 70/71:37-60.
- BERNAT, M.; SERRA, J.; SOBERATS, N., 2002: "Porta o almodaina? De bâb al-Gumâra a Castell del Temple" en Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy: 193-218.
- BIOSCA, E; VINYOLES, T; XORTÓ, X., 2001: *Des de la frontera. Castells medievals de la Marca*.
- GLICK, T.C. 1995: *From muslim fortress to christian castle. Social and cultural change in medieval Spain*.
- HABSBURG-LORENA, L.S. 1882: *Die Stadt Palma*. Leipzig. Traducció al castellà 1954 i nova edició 1981.
- HUNT ORTIZ, M. 1998: "El castillo y la torre de Aznacóllar (Sevilla): dos edificaciones almohades" en *I Congreso Internacional Fortificaciones en al-Andalus*: 379-388.
- LLADÓ POL, F., 1989, "Aproximación histórico-artística a la fortaleza del Temple" en *Quaderns ARCA*, núm. 5.
- MALPICA, A., 1998: "Los castillos en época nazari. Una primera aproximación" en *Castillos y territorio en al-Andalus*: 246-293.
- M. MULET MAS (trad.), 1991: *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*. Palma
- RIERA FRAU, M.M., 1993: *Evolució urbana i topografia de Madîna Mayûrqa*.
- RIERA, M.M.; ROSSELLÓ, G.; SOBERATS, N., 1990: "Bâb al-Kofol en Madîna Mayûrqa" en *Homenaje a Manuel Ocaña Jiménez*: 181-206.
- SEGURA SALADO, J., 1994: "El castell del Temple" en *III Congrès El nostre patrimoni cultural*: 281-290.

¹⁸ Es tracta de periòdics en llengua castellana i alguns en llengua francesa. N'hi ha que indiquen dades: "Sábado, 27 de julio de 1929" o "4 de agosto de 1895").

- TORREMOCHA, A.; SÁEZ, A., 1998.: "Fortificaciones islámicas en la orilla norte del Estrecho" en *I Congreso Internacional Fortificaciones en al-Andalus*: 169-265.
- VALERO, G., 1992: *Itineraris pel centre històric de Palma*.
- YSASI RANSOME, R., 1998: *Palma de antaño. A través de un cristal*. Palma

Fig. 1 Hipotètic traçat del recinte del Temple dins el parcel·lari actual

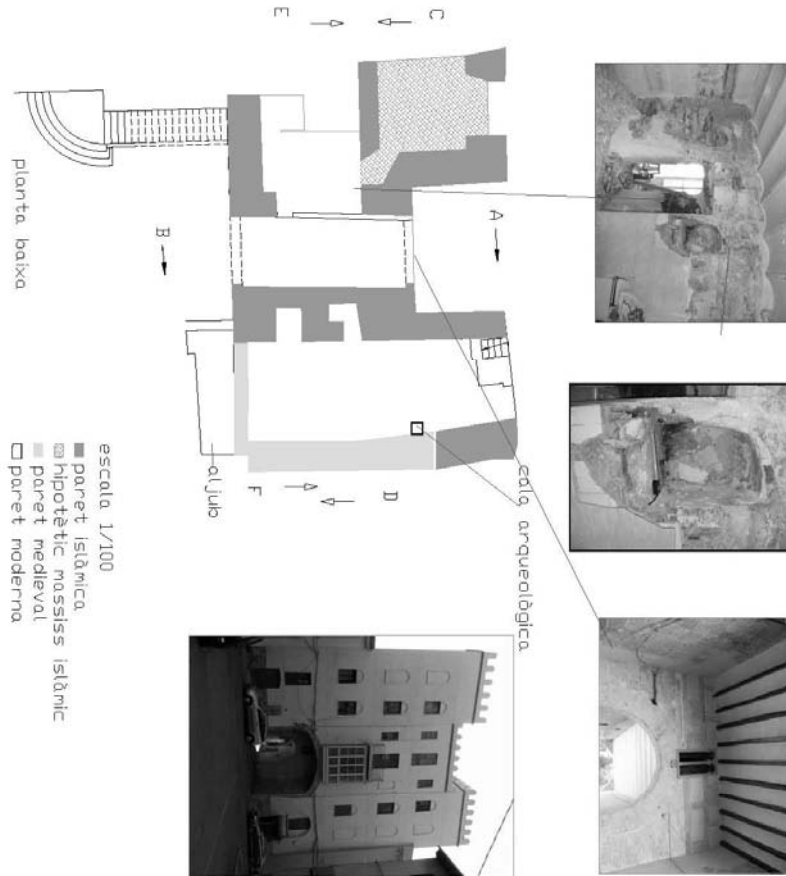

Fig. 2 Planimetria de la planta baixa

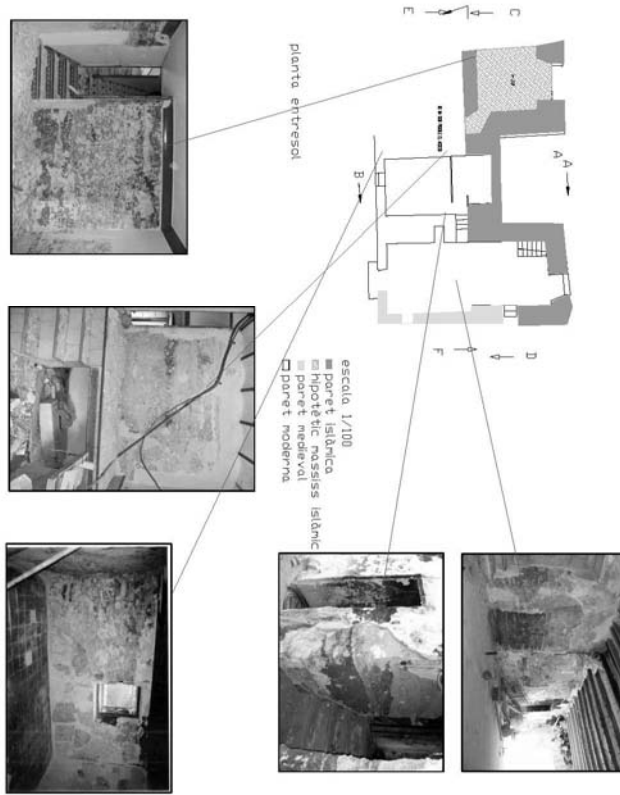

Fig. 3 Planimetria de la planta entresol

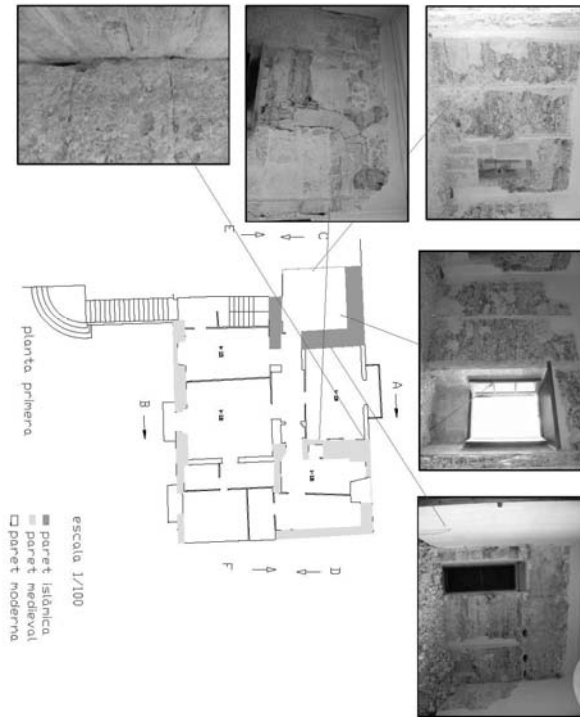

Fig. 4 Planimetria de la planta primera

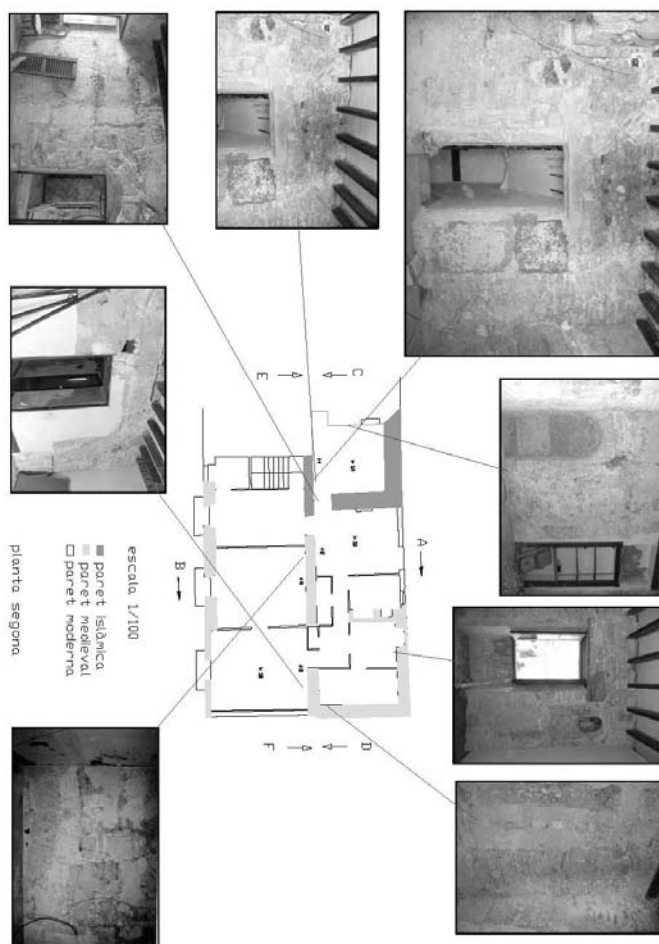

Fig. 5 Planimetria de la planta segona

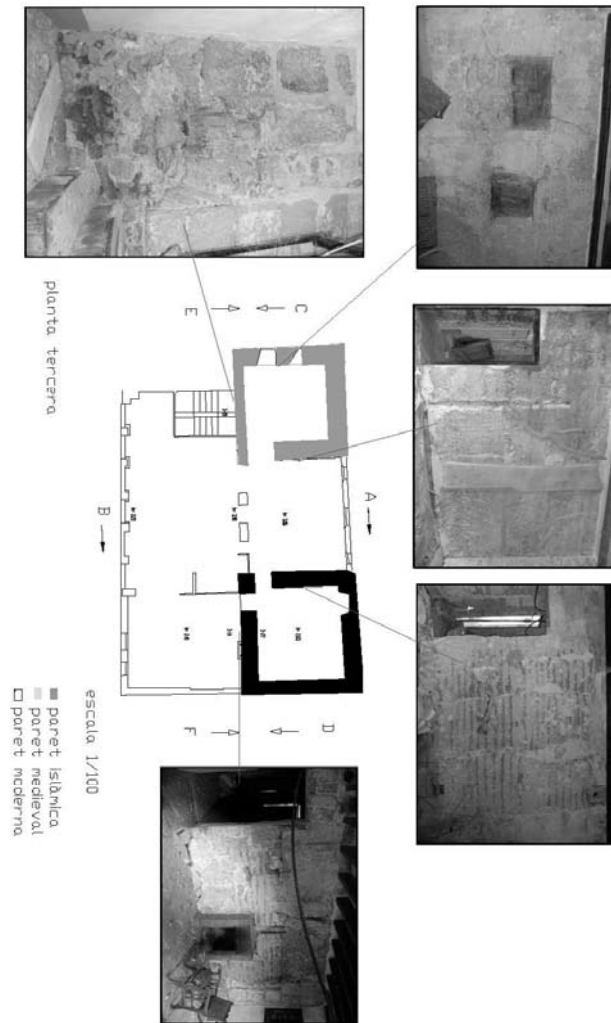

Fig. 6 Planimetria de la planta tercera

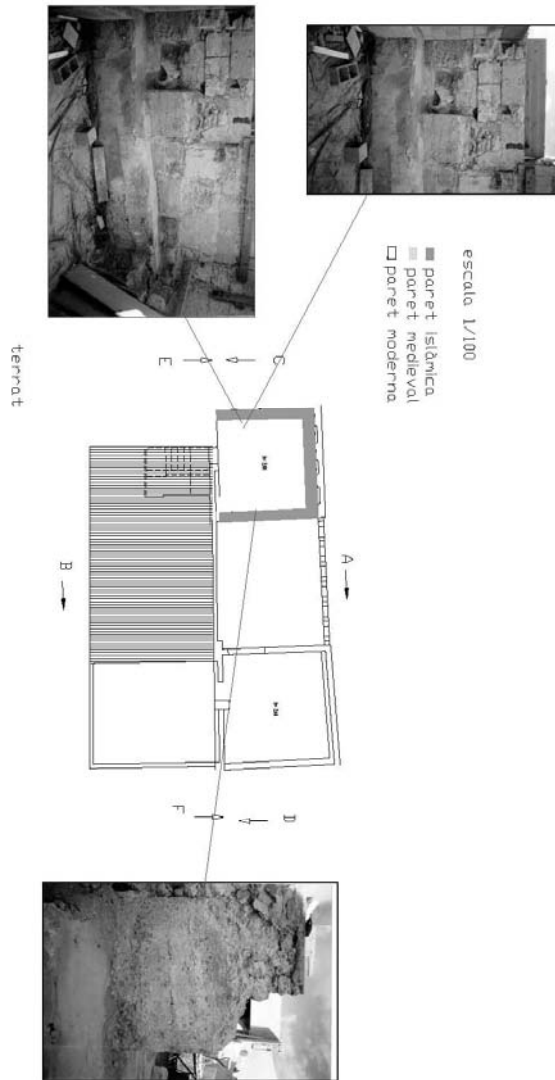

Fig. 7 Planimetria de la planta terrat

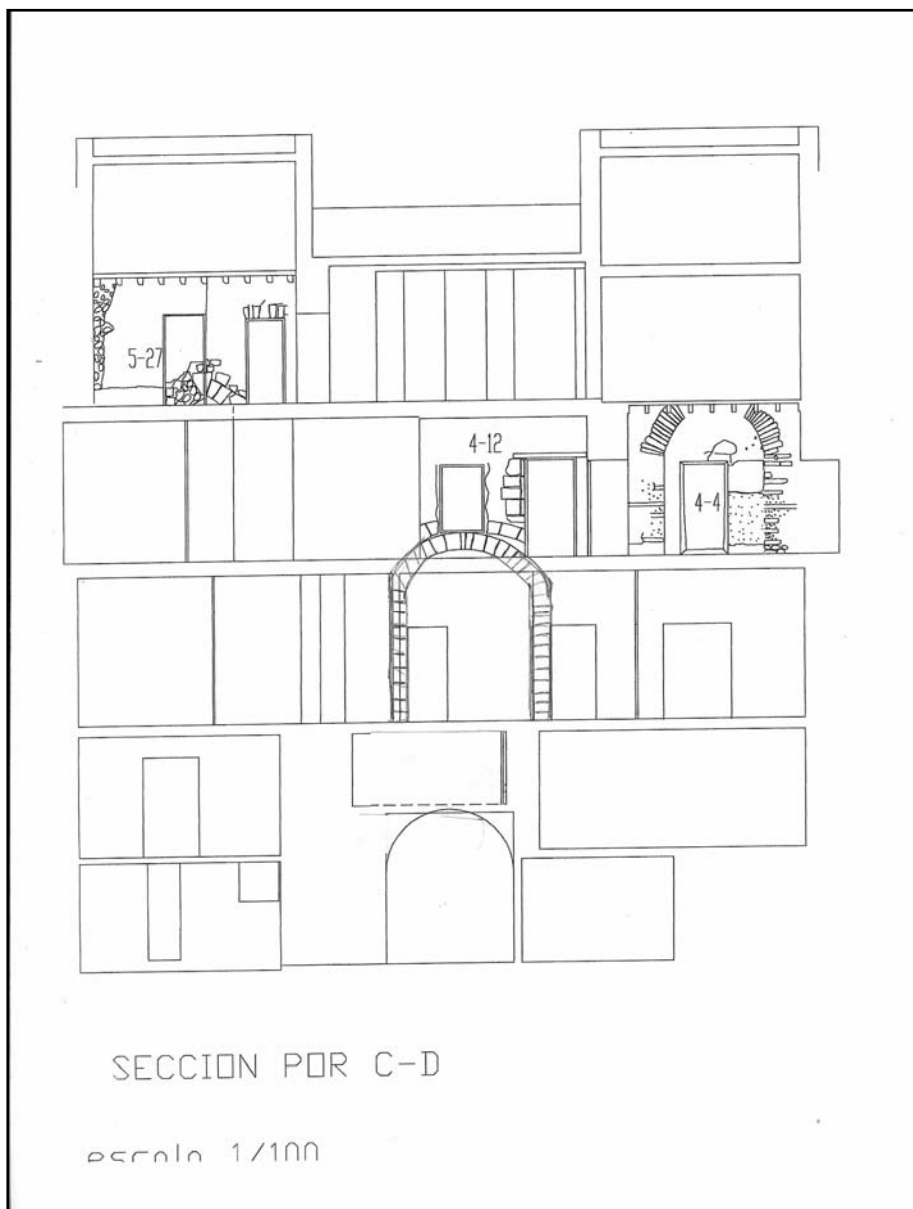

Fig. 8: Secció de les torres del Temple vista des del carrer del Temple

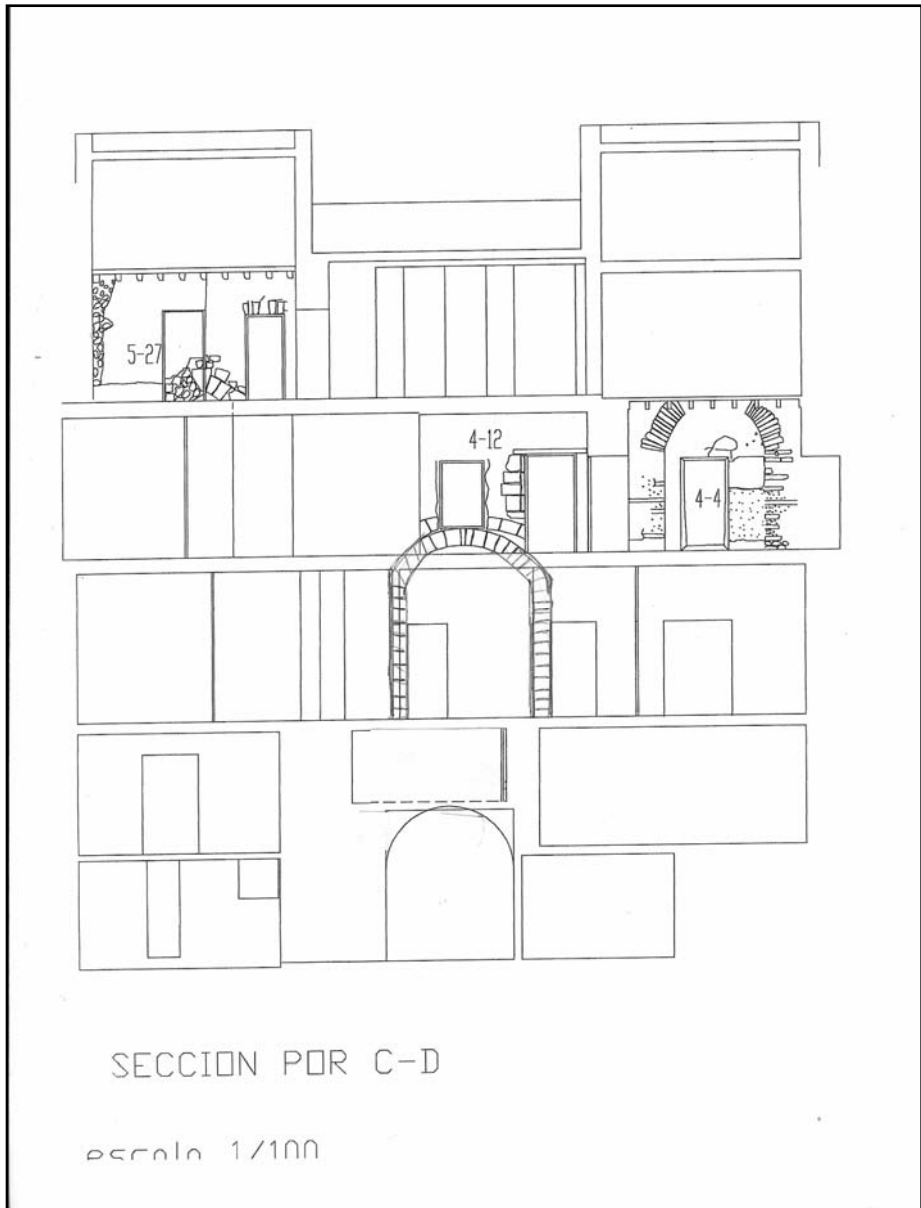

Fig.
9

Secció vista des de l'interior del recinte del Temple

BIBLIOGRAFIA

Bibliografia 2009-2010

- AA. DD.: *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010.
- AA. DD.: *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010.
- AA. DD.: *L'Escola Anexa. 175 anys de formació pràctica de mestres a les Illes Balears (1835-2010)*, Palma, 2010.
- AA. DD.: *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010.
- AA. DD.: *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010.
- AA. DD.: *Sa Torre, possessió de sa marina de Llucmajor. Croquis i notes*, Palma, 2010.
- AA. DD.: *El llibre dels Reis. Llibre de privilegis i franqueses del regne de Mallorca*, Palma, 2010.

Daniel ALBERO SANTACREU; Jaume GARCIA ROSSELLÓ: "Recursos argilosos de l'àrea de Santa Ponça (Mallorca): la seva aplicació a la producció de ceràmica", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 59-91.

Daniel ALBERO; Maria CALDERÓN; Manuel CALVO: "La producció de calç al terme municipal de Calvià", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 145-174.

Josep Antoni ALCOVER: "Limitacions d'algunes suposicions emprades a les recerques sobre prehistòria inicial de les Balears", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 9-30.

Gabriel ALOMAR GARAU; Manuel ESPINOSA GALÁN: "Els noms de les mines de lignit d'Alcúdia i Pollença i la seva toponímia en disseminat", *XXII Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 155-165.

Maria Francisca AMBRÓS POL: "Catàleg dels gravats mallorquins de la Societat Arqueològica Lul·liana", *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010, 185-196.

Jaume ANDREU: *Les cases de Son Mieres (Petra): un apropament històrico-artístic*, Petra, 2009.

Letizia ARBETETA MIRA: "La joieria mallorquina: un encreuament de cultures", *La plata colpejada. Una mostra de l'argenteria xueta a Mallorca*, Palma, 2010, 13-24.

Maria del Carme ARBÓS GALDÓN; Joan CLAR MONSERRAT: "La capella de sa Torre", *Sa Torre, possessió de sa marina de Llucmajor. Croquis i notes*, Palma, 2010, 152-167.

Antoni AULÍ GINARD; Joan CARBONELL MATAS; Esperança RAMIS DE PLANDOLIT; Jaume SERRA I BARCELÓ: "Una denúncia interessada: la depuració de Francesc Salas Janer", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 143-161.

Pep BARCELÓ ADROVER: "Llibre de la parròquia d'Escorca i notes sobre la població", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 253-270.

Pep BARCELÓ ADROVER: *Sepultures a l'antic convent de Sant Domingo de Palma*, Palma, 2010

Maria BARCELÓ CRESPI: "Nous documents sobre l'art de la construcció. III", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 243-252.

Maria BARCELÓ CRESPI: "Guerra y victoria. Celebraciones en la Ciudad de Mallorca durante el reinado de Fernando el Católico", *A guerra e a sociedade na Idade Média*, Vol. II, Coimbra, 2009, 359-374.

Maria BARCELÓ CRESPI: "Defensa urbana en Mallorca: la adaptación de las murallas medievales a la nueva poliorcética renacentista", *'Contra moros y turcos'. Politiche e sistemi di difesa degli Stati mediterranei della Corona di Spagna in Età Moderna*, I, Cagliari, 2008, 443-467.

Maria BARCELÓ CRESPI: "Alguns malnoms de Pollença a principi del segle XVI", *XXII Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 175-180.

Maria BARCELÓ CRESPI: "Els béns de Joan Fuster, donzell, a Inca (1503)", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 179-187.

Maria BARCELÓ CRESPI: "Inventari dels béns d'Antoni Comallonga, pagès de Calvià (1586)", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 25-29.

Maria BARCELÓ CRESPI: "El reino de Mallorca: una encrucijada en el Mediterráneo occidental (siglos XIII-XV)", *Islas y sistemas de navegación durante las edades Media y Moderna*, Vol. I, Granada, 2010, 19-57.

Maria BARCELÓ CRESPI: "Configuració urbana de la ciutat de Mallorca medieval", *La ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 13-25.

Esperança BELTRAN; M. Pilar SASTRE: "El toc de les hores i el convent dels Predicadors de Ciutat de Mallorca", *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 105-114.

Margarida BERNAT I ROCA: " 'Sobre lo mester dels teixidors de lli' (Ciutat de Mallorca, segles XIII-XV)", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 81-106.

Margarida BERNAT I ROCA; Jaume SERRA I BARCELÓ: "Realitat i mite a l'entorn de Guillem Cabrit i Guillem Bassa", *Cabrit i Bassa, entre el mite i la història*, Alaró, 2010, 19-29.

Margarida BERNAT I ROCA; Jaume SERRA I BARCELÓ: "Bisbes intransigents i prohibició d'un culte", *Cabrit i Bassa, entre el mite i la història*, Alaró, 2010, 87-97.

Margarida BERNAT I ROCA: "De madina a urbs gòtica: Ciutat de Mallorca, 1230-1300", *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 115-145.

Jaume BOADA SALOM; Emilio TRILLA PARDO: "La col·lecció numismàtica de la SAL: monedes, ploms i bitllets", *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010, 139-155.

Rafel BORDOY; Antoni MAS: *Per les venes d'un poble. La processó de la Beata a la Vila de Santa Margalida*, Santa Margalida, 2010.

Antoni BORRÀS SEGUÍ: “Petjades romanes al territori de Mallorca: el camí de Palma a Pollentia”, *XXII Jornada d’Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 101-111.

Blanca M. BUADES GARCÍA: “La pintura dels López (Llopis) en el monestir de Sant Bartomeu d’Inca”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 119-131.

Celso CALVIÑO ANDREU; Joan CLAR MONSERRAT, Franc JAUME VICH: “Els noms de lloc de la possessió de sa Torre”, *Sa Torre, possessió de sa marina de Lluçmajor. Croquis i notes*, Palma, 2010, 220-250.

Catalina CALVIÑO FRAU: “Les cases de la possessió de sa Torre”, *Sa Torre, possessió de sa marina de Lluçmajor. Croquis i notes*, Palma, 2010, 118-150.

Miquel A. CAPELLÀ GALMÉS; Francesca TUGORES TRUYOL; M. Magdalena RIERA FRAU: “Noves dades sobre la fàbrica de terrissa fina d’A. Mugnerot a Inca a final del segle XVIII”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 299-306.

Marià CARBONELL BUADES; Bartomeu MARTÍNEZ OLIVER: *El convent de mínims de Sineu*, Palma, 2010.

Pau CATEURA BENNÀSER: “Negociar la paz en el siglo XIV”, *A guerra e a sociedade na Idade Média*, Vol. II, Coimbra, 2009, 11-36.

Pau CATEURA BENNÀSER: “Jaume III de Mallorca i el seu temps”, *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 17-28.

Joan CLAR MONSERRAT: “Molí de vent fariner de sa Torre”, *Sa Torre, possessió de sa marina de Lluçmajor. Croquis i notes*, Palma, 2010, 168-174.

Carme COLOM ARENAS; Santiago CORTÈS FORTEZA: “El congrés eucarístic comarcal d’Inca (1960)”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 289-298.

Joan COLOM RAMIS; Joan Pau JORDÀ SÁNCHEZ: “La Primera República a Inca (1873-1874)”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 247-258.

M. Carme COLL FONT: “Josep Moranta, frare predicador captiu a Alger (1635-1643): relat de les seves conversions i el seu martiri”, *BSAL*, 65, Palma, 2009, 271-284.

Antoni CONTRERAS: “Llibres i lectors de geografia a Mallorca (segles XIV-XVI)”, *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, Palma, 2010, 137-152.

Santiago CORTÈS FORTEZA; Bartomeu MARTÍNEZ OLIVER: “Producció i reproducció de poder. El benefactor Joanot Trobat Malferit (1650) i la fundació del monestir de monges jerònimes, i el retaule de Sant Joan de la parròquia de Santa Maria d’Inca”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 189-222.

Santiago CORTÈS I FORTEZA; Àngela BELTRAN I CORTÈS; Joana Maria BELTRAN I CORTÈS; Carme COLOM I ARENAS: “Catàleg del fons gogístic existent a la Societat Arqueològica Lul·liana”, *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010, 199-267.

Lluís CUERVA PIZÀ: “Creació i primera etapa independent del Regne de Mallorca”, *Cabrit i Bassa, entre el mite i la història*, Alaró, 2010, 11-17.

Miquel DEYÀ BAUZÀ; Pere SALAS VIVES; Fernanda CARO BLANCO: *De la beneficència a l’estat del benestar. Història dels serveis socials a Mallorca (S. XVI-XX)*, Palma, 2010. (llibre digital).

Maria del Camí DOLS MARTORELL: "Estudi sobre els llinatges més comuns de Santa Maria del Camí a partir del *Corpus d'antopònims mallorquins del segle XIV* de Joan Miralles i Monserrat", *XXII Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 147-153.

Daniel DURANT I DUELT: "A propòsit d'una expedició comercial de Mallorca a Honein el 1339", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 31-56.

Gabriel ENSENYAT PUJOL: "La cultura escrita al regne de Mallorca en temps de la redacció del *Llibre dels Reis*", *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 29-48.

Gabriel ENSENYAT PUJOL: "Miramar i Ramon Llull" *Historica.cat*. Revista digital d'Història, 20, Palma, 2010, 12 pp.

Carlos ESPÍ FORCÉN: *Recrucificando a Cristo. Los judíos de la Passio Imaginis en la isla de Mallorca*, Palma, 2009.

Miquel FERRÀ I MARTORELL: *Mallorca vista pels escriptors*, II, Palma, 2010.

Pere FIOL I TORNILA: *Pere Joan Campins Barceló. Bisbe de Mallorca, 1898-1915*, Palma, 2010.

Pere FIOL TORNILA; Catalina FERRÀ CANTERA: "Les escoles parroquials d'Inca", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 163-178.

Miquela FORTEZA OLIVER: "El expediente personal de Francisco Muntaner Moner, un claro exponente de la exigencia de limpieza de sangre para acceder a la Academia de Bellas Artes de San Fernando", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 177-190.

Dolors FORTESA-REI; Josep SABATER: "El far de cala Figuera 1861-1949. Aproximació la vida quotidiana", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 109-128.

Gabriel FUSTER: *Un alçament carlí a Mallorca l'any 1835*, Palma, 2010.

Mercè GAMBÚS: "Cabrit i Bassa. Les imatges de l'art al servei de l'imaginari mallorquí", *Cabrit i Bassa, entre el mite i la història*, Alaró, 2010, 45-85.

Emili GARCIA AMEGUAL: "Estudi del procés constructiu d'una estructura de l'Edat del Bronze. El navetiforme Alemany (Magaluf, Mallorca)", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 93-107.

Emili GARCIA AMENGUAL; Víctor GUERRERO AYUSO; Manuel CALVO TRIAS; Jaume GARCIA ROSSELLÓ; Daniel ALBERO SANTACREU; Pilar GARCIA MAS: "La torre III del puig de sa Morisca. Avanç de les campanyes d'excavació 2005-2007", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 41-57.

Bartomeu GARÍ SALLERAS: "Els calvianers que moriren a Porreres en el transcurs de la guerra civil espanyola", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 259-279.

Carlos GARRIDO: *Guia de la Palma Gòtica*, Palma, 2009.

Mª Magdalena GELABERT OLIVER: "Claustre de Sant Domingo: un passeig per la seva història", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 89-98.

Antoni GINARD BUJOSA: "Toponímia en disseminat a la perifèria de Palma (III): el *barri dels indioters (1830-1841)*", *XXII Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 27-57.

Antoni GINARD BUJOSA; Andreu RAMIS PUIG-GROS: “La toponímia del Repartimet al districte de Sineu”, *XXII Jornada d’Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 121-144.

Elvira GONZÁLEZ GOZALO: “El mestratge xueta de la joieria mallorquina”, *La plata colpejada. Una mostra de l’argenteria xueta de Mallorca*, Palma, 2010, 25-35.

Antoni GORRIAS; DURAN FIDEUER: “Els camins públics de Calvià”, *II Jornades d’Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 129-

Gaspar Melchor de JOVELLANOS: *Cartes mallorquines*, Palma, 2010. (Edició, introducció i notes a cura de Pere FULLANA I PUIGSERVER).

Antònia JUAN VICENS: “Un artesà del gremi dels treballadors de la pedra al servei de la ciutat”, *BSAL*, 65, Palma, 2009, 69-80.

Antònia JUAN VICENS: “L’escultura arquitectònica a l’església parroquial de Sant Jaume de Palma: un patrimoni oblidat”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 169-188.

Josep JUAN VIDAL: “La conspiració austracista de 1707 a Menorca”, *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, Palma, 2010, 169-179.

Gonçal LÓPEZ NADAL: “El capità Jaume Canals i els negocis per mar”, *BSAL*, 65, Palma, 2009, 141-154.

Francesc LLADÓ I ROTGER: “Cartes de Miquel Duran a Maria Antònia Salvà (1910-1927)”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 45-57.

Francesc LLADÓ I ROTGER: “Cartes de Maria Antònia Salvà a Miquel Duran (1909-1927)”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 59-74.

Francesc LLADÓ I ROTGER: *El pont de la mar blava. Vida i obra de Miquel Ferrà*, Barcelona, 2009.

Gabriel LLOMPART MORAGUES: “Una família musulmana ‘cativa de bona guerra’ (Orán 1363)”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, Palma, 2010, 81-93.

Gabriel LLOMPART MORAGUES: “Presència d’estrangers a la Mallorca medieval”, *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, Palma, 2010, 181-188.

Gabriel LLOMPART: “El relleu de la Verge amb l’Infant de l’església de Santa Fe”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 189-194.

Gabriel LLOMPART MORAGUES; Isabel ESCANDELL PROUST: “Estudi historicoartístic”, *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 111-141.

Maria Antònia LLULL ESTARELLAS: *Urbanisme i arquitectura de Porreres. De la vila medieval a la contemporània*, Porreres, 2010.

Antoni LLULL MARTÍ: “Noms d’alguns personatges de la història de Mallorca d’etimologia dubtosa o no prou aclarida (*Violant, Esclarmonda, Nunó, Carròs, Àrias, Assalt, Magnet, Meem, Mingot, Proet i Vecià*)”, *XXII Jornada d’Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 167-173.

Antoni LLULL MARTÍ: *Diccionari de noms de persona històrics i tradicionals a Mallorca (Dades històriques, lingüístiques, hagiogràfiques)*, Palma, 2010.

Jorge MAIZ CHACÓN: *Los judíos de Baleares en la Baja Edad Media. Economía y política*, Madrid, 2010.

Antonia MARTÍNEZ ORTEGA: “Catàleg de la col·lecció d’elements arquitectònics de la Societat Arqueològica Lul·liana”, *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010, 97-135.

Antoni MAS I FORNERS: “Pagesos per als senyors: l’emigració del Regne de Mallorca al Regne de València en el segle XVII”, *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l’època medieval a l’actualitat*, Tarragona, 2009, 169-200.

Josep MASSOT I MUNTANER: *Escriptors i erudits contemporanis. Novena sèrie*, Barcelona, 2010.

Josep MASSOT I MUNTANER: “Àngel Pagès i el desembarcament de Bayo”, *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, Palma, 2010, 189-214.

Mª José MASSOT RAMIS DE AYREFLOR: “Herencia y reproducción social en una Casa noble mallorquina: los Desbrull”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, Palma, 2010, 7-42.

Miquel MASSUTÍ; Gabriel LLOMPART: *Les activitats de la pesca i el gremi de pescadors, 1259-2006*, Palma, 2010.

Carme MAYOL ADROVER; Guillem Alexandre REUS PLANELLS: “Proposta d’un itinerari modernista a la ciutat d’Inca”, *X Jornades d’Estudis Locals*, Inca, 2010, 99-118.

Jaume MERCANT I RAMÍREZ: *La farmacia monàstica de la reial cartoixa de Valldemossa*, Palma, 2009.

Antoni MIR I MARQUÈS; Irina CAPRILES GONZÁLEZ: “Apunts sobre el fet musical a Calvià”, *II Jornades d’Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 197-234.

Joan MIRALLES I MONSERRAT: “Sobre una llista de monedatge de Montuïri de 1308”, *XXII Jornada d’Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 181-194.

Francisco MOLINA BERGAS: “Llegats testamentaris a l’obra de la Seu (1350-1355)”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 195-210.

P. de MONTANER: “Viejos y nuevos datos sobre los Tarongí y los Vallseca, judeoconversos mallorquines ennoblecidos en Sicilia”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, Palma, 2010, 95-186.

Antònia MOREY TOUS: “La Gran Albufera de Mallorca. Formas de explotación y conflictividad ambiental (siglos XVI-XX)”, *BSAL*, 65, Palma, 2009, 219-240.

Guillem MORRO VENY: “La indústria farmacèutica en una ciutat gòtica: l’apotecaria de Bartomeu Claret († 1426)”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 211-231.

Bartomeu MULET I RAMIS; Gaspar VALERO I MARTÍ; Joan SASTRE I BALAGUER: *Les possessions de Sineu. Història i patrimoni*, Palma, 2010.

Antonio ORTEGA VILLOSLADA: “Dionis, Sancho I de Mallorca y Juan XXII: artífices del intercambio mercante Mallorca-Portugal”, *A guerra e a sociedade na Idade Média*, Vol. II, Coimbra, 2009, 61-68.

Antonio ORTEGA VILLOSLADA: “Sóller y La Palomera en la infraestructura portuaria de Ciutat de Mallorca”, *Construir la ciudad en la Edad Media*, Logroño, 2010, 155-169.

Antonio ORTEGA VILLOSLADA: "Mallorca y el comercio atlántico. Siglos XIII-XIV", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, Palma, 2010, 61-80.

Joana Maria PALOU I SAMPOL: "L'escultura del deambulatori de Santa Eulàlia (1230-1250)", *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 233-244.

Joan PARETS I SERRA: "Els orgues d'Inca. Orgueners i organistes", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 139-142.

Eduardo PASCUAL RAMOS: "Reconocimiento de los títulos del Reino en Mallorca tras la Paz de Viena (1728)", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 155-176.

Eduardo PASCUAL RAMOS: "Informe del virrey de Mallorca al Consejo de Aragón sobre los excesos cometidos por los inquisidores (1695)", *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, Palma, 2010, 279-285.

Eduardo PASCUAL RAMOS: "Evolución post-medieval de la construcción palaciega sobre la muralla de Palma: Ca La Torre", *La Ciudad de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 267-282.

M. Magdalena PAYERAS CAPELLÀ; Antònia LLOBERA TORRENS: "Mateu Pujadas Estrany. Primer batle de la II República i empresari sabater", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 259-272.

Gabriel PIERAS SALOM: "Llorenç Beltrán Salvà, 'Es Barbó' (1873-1937). Apunts històrics d'una tragèdia", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 273-287.

Miquel PIERAS VILLALONGA: "Repercussions de la Setmana Tràgica a Mallorca. El cas d'Inca", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 223-246.

Román PIÑA HOMS: "El reino de Mallorca en la génesis del liberalismo. Sus diputados a Cortes de Cádiz", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, Palma, 2010, 199-212.

Rosa PLANAS: "Lul·lisme i antijudaisme en l'obra de Francesc Prats (1450?-1503?)", *Revista de llengües y literaturas catalana, gallega y vasca*, XIV, Madrid, 2009, 261-288.

Antonio PLANAS ROSSELLÓ: "La jurisprudencia de la Real Audiencia de Mallorca", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 302-310.

Antonio PLANAS ROSSELLÓ: "Reforma municipal y creación de una jurisdicción marítima en Mallorca por Jaime II de Aragón (1298)", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, Palma, 2010, 43-60.

Antonio PLANAS ROSSELLÓ: "Estudi historicojurídic", *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 51-72.

Antoni PLANAS ROSSELLÓ; Ricard Urgell HERNÁNDEZ: "Repertori documental i transcripcions", *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 145-415.

Antoni PONS CORTÈS: "La tomba de Jaume II a la Seu de Mallorca i el seu cerimonial de la festivitat del Dia dels Morts", *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 245-265.

Gabriel PONS I HOMAR: "Excavacions arqueològiques al poblat prehistòric des Pou Celat (Porreres): alguns elements d'interès", *1ª Trobada d'Arqueòlegs de les Illes Balears*, Palma, 2009, 89-96.

Miquel POU AMENGUAL: "Un cicle pictòric de les Metamorfosis d'Ovidi: Júpiter i el càstig del rei Licaó", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 107-140.

Guillem Alexandre REUS I PLANELLS: "Les inscripcions àrabs del Palau dels Reis de Mallorca a Perpinyà", *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 283- 298.

Rafel RAMIS BARCELÓ: "Pasquines de lulistas y antilulistas en 1750 (Biblioteca Pública de Palma, ms. 1146)", *BSAL*, 65, Palma, 2009, 285-300.

Rafael RAMIS BARCELÓ: "Las oposiciones a la cátedra de vísperas de leyes de la Universidad Luliana (1758-1759): aspectos jurídicos e ideológicos", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 20, Palma, 2010.

Guillermo ROSSELLÓ BORDOY: "Mallorca: Arquitectura defensiva 'versus' cartografía turca", *'Contra moros y turcos'. Politiche e sistemi di difesa degli Stati mediterranei della Corona di Spagna in Età Moderna*, I, Cagliari, 2008, 465-494.

Guillermo ROSSELLÓ BORDOY: "Portugueses en la conquista de Mallorca: Pedro, infante de Portugal, y Sa'id ibn Hakam de Tavira (1229)", *A guerra e a sociedade na Idade Média*, Vol. I, Coimbra, 2009, 479-489.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "El Repartiment de Mallorca, bases para el estudio de la etapa islàmica de las isla)", *VII Estudios de frontera. Islam y cristiandad. Siglos XII-XVI*, Vol. IV, Jaén, 2009, 799-813.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "El districte de Bulansa i la toponímia repartimental", *XXII Jornada d'Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 113-120.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Un epistolari, malauradament curt, de fra Miquel Colom, del Tercer Orde Regular, fill adoptiu d'Inca", *X Jornades d'Estudis Locals*, Inca, 2010, 27-43.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "El paisatge de Calvià entorn a 1915, segons els dibuixos de Rafel de Ysasi", *II Jornades d'Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 13-24.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Ibn Hawqal, viatjà a Mallorca?", *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, Palma, 2010, 287-294.

Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "La Societat Arqueològica Lul·liana: notes per a una història de la investigació arqueològica a les illes Balears (1880-1911)", *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010, 13-68.

Ramon ROSSELLÓ VAQUER: *Noticiari de Porreres. (Recull de notes i articles esparsos)*, Felanitx, 2010.

Ramon ROSSELLÓ VAQUER: *Noticiari de Felanitx. Apèndix II (1453-1945)*, XIII, Felanitx, 2010.

Ramon ROSSELLÓ VAQUER: *Noticiari de Felanitx. Apèndix III (Il·lustracions)*, XIV, Felanitx, 2010.

Vicenç M. ROSSELLÓ I VERGER: "Cartes de navegar medievals. Puntualitzacions i aportacions noves", *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, Palma, 2010, 295-309.

Tina SABATER: "La guerra en el recuerdo. El caballero en la imagen laica y religiosa de la plástica gòtica", *A guerra e a sociedade na Idade Média*, Vol. II, Coimbra, 2009, 405-415.

Tina SABATER: "Sobre patrimoni dispers. Reconstituïció de la predel·la de Santa Úrsula", *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 299-314.

Pere SALAS VIVES: “La invenció del pont romà de Pollença”, *XXII Jornada d’Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 15-26.

Ramón SÁNCHEZ-CUENCA: *El marès*, Palma, 2010.

M. Pilar SASTRE ALZAMORA: “La iglesia de Santo Domingo de Palma. Hipótesis de su emplazamiento”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 315-331.

Jaume SASTRE MOLL: “L’aportació de Mallorca a la Campanya del Rosselló contra Jaume III de Mallorca”, *BSAL*, 65, Palma, 2009, 57-68.

Jaime SASTRE MOLL: “La catedral medieval: una fuente de prosperidad”, *La catedral símbolo del renacer de Europa*, Cuenca, 2010, 163-187.

Jaume SASTRE MOLL: “Arquitectes i picapedrers en el regne de Mallorca durant la dinastia privativa (1311-1343)”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 333-349.

Gabriel SEGUÍ I TROBAT: “Aspectes litúrgics de la festa dels herois Cabrit i Bassa”, *Cabrit i Bassa, entre el mite i la història*, Alaró, 2010, 31-37.

Gabriel SEGUÍ I TROBAT (traducció de): “Relat del martiri de Cabrit i Bassa segons les lliçons de l’ofici de Matines del Breviari mallorquí de 1506”, *Cabrit i Bassa, entre el mite i la història*, Alaró, 2010, 39-43.

Gabriel SEGUÍ I TROBAT: “La Consueta de Sagristia de la Seu de Mallorca de 1511”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 351-359.

Eva SERRANO; Alejandro YSASI: “Estudio de la obra de Don Rafael de Isasi Ransome. Notas para la iconografía de la Virgen en Mallorca. Tomo I. La Virgen en Palma y sus alrededores”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 361-374.

Manel SUÁREZ SALVÀ: “La fossa comuna de Calvià”, *II Jornades d’Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 235-258.

Xavier TERRASA GARCIA: “Viatgers a Calvià al segle XVIII”, *II Jornades d’Estudis Locals de Calvià*, Calvià, 2010, 31-40.

Joan M. TORRES VELASCO: “Topònims costaners de Pollença des de la conquesta fins al segle XIX”, *XXII Jornada d’Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 59-73.

Joan Manuel TORRES VELASCO; Pere SALAS VIVES: “Llocs, termes i valls de Pollença a l’època medieval i moderna”, *XXII Jornada d’Antroponímia i Toponímia (2009)*, Palma, 2010, 77-94.

Francesca TUGORES TRUYOL: “El procés de tutela i restauració del convent de Sant Francesc de Palma (1835-1936). L’actuació de la Comissió Provincial de Monuments”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 375-400.

Francesca TUGORES TRUYOL: “La Societat Arqueològica Lul·liana i la conservació del patrimoni arquitectònic de Mallorca (1880-1936)”, *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010, 71-91.

Ricard URGELL HERNÁNDEZ: “Estudi arxivístic i codicològic”, *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 73-110.

Valentí VALENCIANO LÓPEZ: *La Mallorca de 1812 i el pare Traggia*, València, 2010.

Valentí VALENCIANO: *De la ignorància a la il·lustració, de la misèria al benestar. Guillem Moragues i Rullan (Petra, 1771 – Barcelona, 1836)*, Barcelona, 2010.

- Gaspar VALERO I MARTÍ: “Població, propietat i urbanisme de la Ciutat de Mallorca segons els Estims de 1576”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 401-418.
- Catalina VALRIU; Tomàs VIBOT: *Sant Vicenç Ferrer a Mallorca: història, llegenda i devoció*, Palma, 2010.
- Diana del VALLE GARCÍA: “Inventari del fons Joan Llabrés Bernal. Els manuscrits coneguts com a *Vecindarios* de la vila de Selva”, *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2010)*, Vol. IV, Palma, 2010, 159-182.
- Tomàs VIBOT RAILAKARI: “El naixement del llogaret de Galilea: una revisió històrica”, *BSAL*, 65, Palma, 2009, 311-318.
- Tomàs VIBOT: *Galatzó. Documentari (II). Segles XVI-XIX*, Felanitx, 2006.
- Antoni VIDAL NICOLAU: “Història de sa Torre. Des del segle XIII al XIX”, *Sa Torre. possessió de sa marina de Llucmajor. Croquis i notes*, Palma, 2010, 76-82.
- Andreu Josep VILLALONGA; Guillem FIOL PONS: “El Santcrist del Noguer: estudi historicoartístic i diagnòsi per imatge en el marc de la seva restauració”, *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, Palma, 2010, 419-437.
- José Francisco de VILLALONGA I MORELL: “Poseïdors de sa Torre al llarg de la història”, *Sa Torre, possessió de sa marina de Llucmajor. Croquis i notes*, Palma, 2010, 84-117.
- Antoni VIVES I RIERA: *Les festes de Sant Antoni a Manacor. Ritual, identitat i mobilització al segle XX*, Palma, 2010.

NOTA: En aquesta relació només s’inclouen els títols de llibres i articles sobre temes d’Història de Mallorca, en un sentit ampli, que han arribat a la biblioteca de la SAL, o que se n’ha notificat la seva existència.

Relació bibliogràfica a cura de MARIA BARCELÓ CRESPI

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES

**ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA
DEL DIA 17 DE FEBRER DE 2009**

Essent les 19,30 hrs. del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica
Lul·liana els socis següents:

Aguiló Adrover, Cosme	Massutí Nicolau, Llorenç
Alemaný Mir, Lluís	Memòria del Carrer
Alemaný Mir, Juan	Mesquida Mas, Mateu
Alomar Garau, Gabriel	Morell Cotoner, Jeroni
Barceló Adrover, Pep	Mut Calafell, Antoni
Barceló Català, Gabriel	Nadal Cañellas, Juan
Barceló Crespi, Maria	Obrador Colom, Miquel
Beltran Salas, Andreu	Orlandis Morell, Fausto
Bernat Roca, Margalida	Ortega Villoslada, Antonio
Bestard Cladera, Bartomeu	Pascual Ramos, Eduardo
Català Roig, Joan Pere	Payeras Coll, Antoni
Capellà Galmés, Miquel Àngel	Pérez-Villegas Ordovás, Pablo
Carreras Escalas, Juan	Picornell i Galeote, Bernat
Coll Font, M. Carme	Planas Gual de Torrella, Marià
Colom Arenas, Carme	Planas Rosselló, Antoni
Colom Rullan, M. Lourdes	Ramon Lidón, Mateu
Danús Burguera, Miquela	Riera Frau, Magdalena
Deyà Bauzà, Miquel J.	Rigo Vidal, Jaume
Duran Pastor, Miquel	Rosselló Bordoy, Guillem
Ferrer Flórez, Miquel	Salvà Truyols, Mariano
Ferrer Socías, Mateu	Sansó Barceló, Sebastià
Font Jaume, Alexandre	Segura Bonnín, Maria Antònia
Fortesa-Rei Borralleres, Dolors	Serra Barceló, Jaume
Frau Camacho, Faust	Serra Cifre, Francesca M.
Furió Deyà, Vicenç	Tous Escoubet, Nicolau
Garcias Truyols, Maria Àngela	Tugores Truyol, Francesca
Gili Ferrer, Antoni	Urgell Hernández, Ricard

Juan Vicens, Antònia	Valero Martí, Gaspar
Lliterals Colom, Catalina Maria	Vallespir Bonet, Antoni
Llompарт Moragues, Gabriel	Valls Vidal, Maria
Llull Duró, Àngel	Vidal Reynés, Jordi
Mas i Adrover, Joan	Villalonga Morell, José Francisco de
Mateu Sastre, Andreu	Villalonga Villalonga, Felipe

La presidenta, Maria Barceló Crespi, agraeix l'assistència dels socis a aquesta assemblea i a la missa prèvia a la capella de la Puritat de Nostra Dona de Sant Francesc que el 2009 ha estat oficiada per Jaume Serra Adrover, rector d'Algaida.

1. Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea del 2008

La Secretària, Sra. M. Carme Coll Font llegeix l'acta de l'assemblea general ordinària del 2008 que és aprovada per assentiment.

2. Informació de la Sra. Presidenta

La Sra. Barceló Crespi destaca que gràcies al voluntarisme de les persones que integren la Junta de Govern de la SAL, es duen a terme les reformes de la casa, millores en la infraestructura, equipament informàtic, el BSAL i cada una de les activitats que es realitzen.

S'informa que des de la Caixa de Balears "Sa Nostra" han anunciat que els criteris d'adjudicació de les subvencions variaran per l'any 2009. Aquesta entitat farà una enquesta als seus clients per determinar els interessos i les prioritats de l'Obra Social. Per aquest motiu es demana col·laboració dels socis la Societat i clients de Sa Nostra quan els demanin en què volen que s'inverteixin els diners de l'Obra Social de "Sa Nostra" i es prega als socis presents a l'assemblea que si tenen l'oportunitat de poder parlar amb alguns dels dirigents d'aquesta caixa d'estalvis els facin arribar la importància que té per la Societat Arqueològica Lul·liana el suport que ens concedeixen perquè el *Bolletí* pugui sortir al carrer.

3. Activitats realitzades durant l'any 2008 i activitats programades per al 2009

A continuació la Sra. Maria Barceló Crespi fa un repàs de les activitats realitzades al llarg de 2008:

- IV Seminari d'Estudis Històrics, que es va celebrar al llarg del mes d'abril, dedicat a de Jaume I en el marc de les celebracions del VIII centenari del seu naixement.
- Presentacions de Llibres: *Jaume I i el seu regnat* d'Ernest Belenguier; *Francesc Truyol Font de Roqueta. Política i llinatge a la Mallorca del segle XVII* d'Eduard Pascual Ramos; *La fortalesa de la punta de n'Amer* d'Àngel Aparicio Pascual i *Enric Fajarnés i Tur (1858-1934), entre la història i la Demografia* editat per Ernest Prats i Joana Maria Pujades Mora.
- Cicle de visites de primavera, dedicat a visitar alguns indrets o edificis relacionats amb Jaume I va tenir lloc els dimarts del mes de maig i es visità: el Puig de sa morisca (Calvià),

l'Almudaina, el monestir de Santa Margalida, els monestir de Santa Clara, el convent de Sant Francesc i El Temple.

- Dues Conferències dedicades a mossèn Josep Tarongí i Cortés (1847-1890), canonge del Sacromonte, assagista i poeta, a càrrec de Margalida Tomàs i Vidal, tractà sobre *Josep Tarongí i la literatura catalana* i de Josep Massot Muntaner sobre *Josep Tarongí i la qüestió xueta*.

- Actuacions respecte a les col·leccions:

- a) Signatura d'un conveni amb la Conselleria d'Educació i Cultura que té com a objectiu destinar un equip tècnic per realitzar les tasques de catalogació de la biblioteca Aguiló mitjançant el programa del catàleg col·lectiu de Patrimoni Bibliogràfic Espanyol, a canvi estarà a l'abast dels investigadors i els estudiosos a través d'aquest catàleg col·lectiu.
- b) Signatura del conveni de dipòsit amb l'Arxiu del Regne de Mallorca del Tractat de Pau entre el rei Sanxo i el sultà de Bugia.
- c) La digitalització del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

- Lliurament del diploma de Soci d'Honor al Miquel Ferrer Flórez el dia 26 de juny al Casal Aguiló. La *laudatio* va anar a càrrec de Román Piña i Homs.

- Recital poèticomusical sobre Maria Antònia Salvà i mossèn Llorenç Riber en el 50 aniversari de la seva mort. Actuaren com a rapsodes Maria Antònia Segura i Gabriel de la Santíssima Trinitat Sampol el dia 26 de juny al Casal Aguiló.

- Assistència a l'Assemblea anual de la CECEL (confederación Española de Centros de Estudios Locales) els dies 27-29 de setembre a Múrcia.

- En el préstec de peces per a exposicions, és de destacar l'exposició dedicada a Ramon Llull realitzada per la Fundació "la Caixa" de quatre còdexs lul·lians, la pintura que representa les disputes de Llull i els ulemes de Bugia i el mascaró de proa del vapor Lulio obra de Ricard Anckerman. Per l'exposició en recordança d'Enric Fajarnés es deixen en préstec volums de BSAL on es publicaren les primeres col·laboracions de l'autor a la revista.

- Publicacions: BSAL 63, Actes del Seminari d'Estudis Històrics 2007: *Arqueologia de l'Arquitectura* i el tercer volum de *La Societat Arqueològica Lul·liana. Una il·lusió que perdura (1880-2008)*, aquest darrer presentat l'11 de desembre a la SAL amb la presència de Nanda Ramon, regidora de Cultura de l'Ajuntament de Palma que patrocina el volum.

- Tertúlies del dimarts que es van portar a terme el mes d'octubre. La primera d'elles va ser l'avenç del contingut del *Kitab Tarih Mayurqa* per Guillem Rosselló Bordoy. La segona versà sobre les actuacions arqueològiques realitzades al convent de S. Francesc de Soria per a localitzar les despulles de l'infant Jaume, fill de Jaume III, a càrrec de Gabriel Ensenyat Pujol.

- II Premi d'Estudis Històrics Estanislau de K. Aguiló, convocat de manera conjunta entre la SAL i l'Editorial Lleonard Muntaner. El premi va recaure en el treball presentat per Maria José Bordoy Bordoy sobre *El monestir de Santa Margalida, la història d'una comunitat femenina a la Mallorca de l'Edat Mitjana (segles XIII-XVI)*.

- Visita del vicepresident del Consell de Mallorca, Cosme Bonet, dia 25 de novembre, en la qual es va fer entrega d'un ordinador que el Consell de Mallorca ha lliurat a la SAL.

- Homenatge a Gabriel Llabrés Quintana en el seu 150 aniversari del seu naixement, es va celebrar el dia 25 de novembre. I va comptar amb el patrocini de l'Institut d'Estudis Balearics, hi intervingueren: Magdalena Riera Frau, Miquel Marin Gelabert i Guillem Rosselló Bordoy.

- Actes en homenatge a Enric Fajarnés i Tur (1858-1934), organitzats per la Reial Acadèmia de Medicina de les Illes Balears i el IUNICS i la Societat Arqueològica Lul·liana amb el patrocini del Consell de Mallorca i la conselleria d'Economia Hisenda i Innovació del Govern d'elles Illes Balears, que va consistir en : dia 15 desembre a la seu de les Acadèmies: taula rodona sobre la trajectòria de l'homenatjat; 16 de desembre exposició a la Misericòrdia: *Enric Fajarnés i Tur (1858-1934) entre la història i la demografia*; 17 de desembre al casal Aguiló presentació del Llibre: *Enric Fajarnés i Tur (1858-1934) entre la història i la demografia*.

- Participació de la SAL en la comissió organitzadora dels actes de commemoració de l'alliberament de Gaspar Melchor de Jovellanos

A continuació la Sra. Presidenta anuncia les activitats previstes per l'any 2009:

- El V Seminari d'Estudis Històrics que tindrà lloc cap els mesos de setembre i octubre de 2009 estarà dedicat a la figura del bisbe Campins, personatge cabdal en la creació d'arxius museus i biblioteques d'àmbit diocesà.

- Les visites del mes de maig estan per concretar. S'anunciaran oportunament pels canals habituals.

- Està convocat el III Premi d'Estudis Històrics Estanislau de K. Aguiló que es falla el mes de desembre.

- Al llarg de l'any 2009 es podrà presentar la digitalització del BSAL que s'ha portar a terme amb el patrocini de la Universitat de les Illes Balears i la Caixa de Balears "Sa Nostra". A l'Assemblea la Sra. Francesca Tugores explica el funcionament del DVD, informa que s'hi podrà accedir a través de la Biblioteca digital de la Universitat de les Illes Balears i que tots els socis podran gaudir d'una còpia en suport DVD.

- El Sr. Guillem Rosselló Bordoy, director de publicacions presenta el BSAL 64, que els socis assistents a aquesta assemblea poden recollir. Destaca que aquest exemplar està dedicat a la memòria de Gabriel Llabrés, fundador del *Bolletí* que és l'única publicació que es manté de totes les que ell va fundar.

El Sr. Planas destaca com a novetat que en aquest número s'han començat a aplicar els criteris internacionals de qualitat per a publicacions, que suposa que s'han de complir una sèrie d'aspectes formals. Per exemple aquest any s'ha introduït un Comitè Científic que està format 7 persones, entre elles per 4 catedràtics de diferents especialitats aliens a la SAL que han acceptat gustosament formar part del Comitè Científic i també un Consell de Redacció format per alguns membres de la Junta. Altres criteris que afecten als autors dels articles són que hauran d'indicar les paraules clau del seu article.

- Es destaca que l'any 2010 es compliran els 125 anys d'existència del BSAL, coincidint amb el número 66.

- Sobre el quart volum d'Història de la Societat que s'ha de publicar el 2009, El Sr. Guillem Rosselló, expressa que en la seva opinió, hauria d'incloure inventari de les col·leccions d'arqueologia i etnografia dipositades al Museu de Mallorca.

4. Informació del Sr. Tresorer: balanç econòmic del 2008 i estat de comptes

-El tresorer, Sr. Vallespir, informa dels comptes de l'exercici 2008:

Cobraments	
Quotes socis	17.010
Subvencions	27.399,98
Venda públic	489,40
Fotocòpies	3,65
Interessos	54,33
Avanços	24,90
Altres	23
	45.005,26

Pagaments	
Aigua	223,95
Electricitat	1.364,14
Telèfon	1.220,25
Beques	4.100
Despeses oficina	8.151,65
Despeses neteja	2.176,27
Rebutts tornats	1.218
Despeses devolucions	122,99
Despeses cobraments	353,24
Impremta	25.314,62
Manteniment de comptes	53,73
Retenció interessos	0,45
Impostos	1.360,97
Despeses activitats	1.921,27
Inversions	7.923,06
Despeses conservació	1.114,24
Despeses catalogació	3.000
Altres	76,26
	59.695,09

Existències inicials	
Sa Nostra (25)	23.648,61
La Caixa (53)	5.512,89
La Caixa (48)	188,21

Sa Nostra (88)	81,30
Caixa Tresorer	238
	74.574, 27

Existències finals	
Sa Nostra (25)	13.430,36
La Caixa (53)	1.012,67
La Caixa (48)	0
Sa Nostra (88)	51,30
Caixa Tresorer	384,38
	74.574,27

El Vicepresident, Sr. Planas, explica que els problemes legals que hi ha hagut al Consell de Mallorca sobre subvencions que atorgava la institució ha provocat que s'endurís la normativa del procés de les subvencions. Així, ens trobem que les subvencions són finalistes, és a dir, que només es poden invertir per allò que s'ha demanat, i suposa que l'entitat beneficiària, en aquest cas la SAL, ha d'avançar els diners que cobrarà al cap d'un any. A més, sovint no es concedeix la totalitat dels diners que es demanen. En resum, aquesta nova mecànica suposa que s'ha de tenir una reserva econòmica per a poder fer front a la despesa. Com que la SAL en aquests moments no té aquesta reserva ha hagut de renunciar a subvencions per no poder fer front, per avançat, al 75% del seu import.

5. Proposta d'augment de quotes

La Sra. Presidenta fa la proposta d'augmentar la quota en tres euros, de manera que pel 2009 passaria a ser de 45 € i també del propòsit d'avançar el cobrament. Les propostes són aprovades per assentiment.

6. Moviment de socis.

La Sra. Secretària llegeix el moviment de socis.

Consten com a nous socis:

Mateu Riera Rullan

Ferran Tolosa Cabaní

Guillem Fiol Pons

Antoni Llabrés Fuster

Maria Rosa Cons Teixidor

Guillem Alexandre Reus i Planells

Maria Àngela Garcias Truyols

Joan Domenge Mesquida

Causen baixes per defunció:

Bartomeu Mulet Ramis

Melcion Tugores Serra

Gabriel Sabrafin Ripoll

Damià Cerdà Juan

És baixa voluntària:

Antoni Martorell Cànaves

7. Proposta de nomenament de Soci d'Honor

S'aprova per assentiment la proposta de la Junta de Govern de nomenament de Soci d'Honor per aquest 2009 en la persona del Sr. Josep Estelrich Costa.

8. Assumptes de tràmit

No hi ha assumptes per tractar.

9. Precs i preguntes

El Sr. Miquel Ferrer demana més informació sobre els nous criteris de qualitat per a la publicació d'originals al BSAL. Els Srs. Guillem Rosselló i Antoni Planas informen que l'única novetat respecte als originals és la relació d'un màxim de 6 paraules clau i indiquen que les normes es publiquen en el BSAL 64 i es reiteraran anualment.

El Sr. Joan Mas es congratula per la digitalització del BSAL i, sobretot, que s'hi pugui accedir a partir de la pàgina WEB de la Universitat de les Illes Balears. La Sra. Barceló reflexiona sobre la importància de tenir a l'abast de tots els investigadors la feina de molta gent al llarg de gairebé 125 anys d'història. Aprofita per recalcar que hi haurà una presentació pública juntament amb Sa Nostra i la UIB.

Es feliciten igualment els Srs. Furió i Alemany que demana si des de la pàgina WEB de la SAL hi haurà un enllaç amb el BSAL digitalitzat. Es respon que està previst.

La Sra. Barceló expressa la seva preocupació per aconseguir els 8.000 € que costa la publicació del *Bolletí* si no s'aconsegueix la subvenció de la Caixa de Balears "Sa Nostra", s'apunta com a possibilitat que es redueixi el volum de pàgines del BSAL. El Sr. Planas aclareix que hem de tenir la resposta de Sa Nostra abans d'una data determinada.

El Sr. Jordi Vidal anuncia que el 2010 es celebrarà el centenari de l'Escola Graduada (1910-2010) i aprofita per convidar a tothom que estigui interessat a participar en els actes que es duren a terme al llarg de 2 o 3 anys.

La Sra. Àngela Garcias demana que es revisi l'import de l'IBI que el Sr. Tresorer ha dit que es paga perquè li sembla excessivament alt.

El Sr. Gabriel Llompart vol agrair la feina que fa la Junta de Govern, atès que troba que gràcies a la seva feina es nota una millora i un progrés general de la Societat.

La Sra. Barceló Crespí agraeix sincerament les paraules del Sr. Llompart i la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea.

Essent les 20,55 hores, sense més temes per tractar, la presidenta aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

ACTA DE L'ASSEMBLEA EXTRAORDINÀRIA DEL DIA 17 DE FEBRER DE 2009

Essent les 21.00 hores del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents:

Aguiló Adrover, Cosme

Massutí Nicolau, Llorenç

Alemany Mir, Lluís

Memòria del Carrer

Alemany Mir, Juan

Mesquida Mas, Mateu

Alomar Garau, Gabriel	Morell Cotoner, Jeroni
Barceló Adrover, Pep	Mut Calafell, Antoni
Barceló Català, Gabriel	Nadal Cañellas, Juan
Barceló Crespi, Maria	Obrador Colom, Miquel
Beltran Salas, Andreu	Orlandis Morell, Fausto
Bernat Roca, Margalida	Ortega Villoslada, Antonio
Bestard Cladera, Bartomeu	Pascual Ramos, Eduardo
Català Roig, Joan Pere	Payeras Coll, Antoni
Capellà Galmés, Miquel Àngel	Pérez-Villegas Ordovás, Pablo
Carreras Escalas, Juan	Picornell i Galeote, Bernat
Coll Font, M. Carme	Planas Gual de Torrella, Marià
Colom Arenas, Carme	Planas Rosselló, Antoni
Colom Rullan, M. Lourdes	Ramon Lidón, Mateu
Danús Burguera, Miquela	Riera Frau, Magdalena
Deyà Bauzà, Miquel J.	Rigo Vidal, Jaume
Duran Pastor, Miquel	Rosselló Bordoy, Guillem
Ferrer Flórez, Miquel	Salvà Truyols, Mariano
Ferrer Socías, Mateu	Sansó Barceló, Sebastià
Font Jaume, Alexandre	Segura Bonnín, Maria Antònia
Fortesa-Rei Borralleres, Dolors	Serra Barceló, Jaume
Frau Camacho, Faust	Serra Cifre, Francesca M.
Furió Deyà, Vicenç	Tous Escoubet, Nicolau
Garcias Truyols, Maria Àngela	Tugores Truyol, Francesca
Gili Ferrer, Antoni	Urgell Hernández, Ricard
Juan Vicens, Antònia	Valero Martí, Gaspar
Lliterals Colom, Catalina Maria	Vallespir Bonet, Antoni
Llombart Moragues, Gabriel	Valls Vidal, Maria
Llull Duró, Àngel	Vidal Reynés, Jordi
Mas i Adrover, Joan	Villalonga Morell, José Francisco de
Mateu Sastre, Andreu	Villalonga Villalonga, Felipe

1. Elecció i nomenament de la nova Junta de Govern.

S'aprova per assentiment el nomenament de la nova Junta de Govern, la composició de la qual és la següent:

Presidenta: Maria Barceló Crespi
Vicepresident: Antonio Planas Rosselló
Secretària: M. Carme Coll Font
Tresorer: Antoni Vallespir Bonet
Bibliotecari: Antonio Lozano Ruiz
Conservadora: Maria Magdalena Riera Frau
Director de Publicacions: Guillem Rosselló Bordoy
Vocal 1: Miguel José Deyá Bauzá
Vocal 2: Santiago Cortés Forteza
Vocal 3: Maria Antònia Segura Bonnín
Vocal 4: Francesca Tugores Truyol
Vocal 5: Dolors Forteza Rei Borrelleres
Vocal 6: Joan Nadal Cañellas
Vocal 7: Miquel Àngel Capellà Galmés
Vocal 8: Àngel Llull Duró

Essent les 21.15 hores, sense més temes per tractar, la presidenta aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

Secció oficial i de notícies

Vida de la Societat. Any 2010

Nous socis

Marta Sabater Fortesa-Rei
Dolors Rosselló Almendro
Miquel Pieres Villalonga
Joan Ferrer Ripoll
Mª Francisca Jaén Pareja
Clara Cassanyes Garcia
Mª Magdalena Cerdà Garriga
David Javaloyas Molina
Isabel Munar Catalá
Lluïsa Cotoner Cerdó
José Mª Sevilla Marcos

Baixes per defunció

Miquel Alomar Esteve
Margalida Albertí Cabot
Lluís Miró Granada
Raimundo Clar Garau
Baltasar Coll Tomàs
Antoni Gili Ferrer

Baixes voluntàries

Antonia Albertí Vaquer
Rafel Picornell Manresa

Conferències

El dimarts dia 26 de gener el P. Joan Nadal Cañellas S.I. va disertar sobre les *Esglésies Apostòliques d'Orient (L'Església i les Esglésies)*. El tema sens dubte despertà expectació entre els assistents per la seva complexitat així com per la seva actualitat: heretgies, cisma, etc.

El dimarts dia 20 d'abril el Dr. Manuel Calvo disertà sobre la intervenció arqueològica al túmul turriforme escalonat de Son Ferrer (Calvià).

El dimarts dia 16 de novembre la Dra. Leticia Arbeteta, conservadora del Museu d'Amèrica (Madrid) pronuncià una conferència sobre la joieria mallorquina. L'acte coincidí amb la inauguració d'una exposició de fotografies de joies realitzades per argenters xuetes mallorquins que treballaren entre 1850 i 1950. A més, es presentà el catàleg de dita exposició.

Assemblea general de socis

El dia 16 de febrer seguint el ritual establert des dels inicis de la SAL, se celebrà una missa a la capella de la Puritat de Nostra Dona de l'església de Sant Francesc, oficiada per mossèn Nadal Bernat i concelebrada amb mossèn Santiago Cortès Fortesa i el P. Gabriel Llompart Moragues CR, tots ells socis de la SAL. A continuació, reunits al Casal Aguiló, tingué lloc l'assemblea general ordinària de socis.

BSAL 65 (2009)

El mateix dia de l'assemblea es presentà el volum 65 del BSAL corresponent a l'any 2009. En aquesta ocasió la materialitat de l'edició s'ha duit a terme a Mallorca, a *GBC Produccions Gràfiques*, baix el control del consoci Gabriel Bauçà Ribot.

Biblioteca digital UIB

El dimecres dia 3 de març va tenir lloc la presentació de la Biblioteca digital de la UIB. A l'acte assistiren bibliotecaris, documentalistes, arxivers i premsa. El BSAL, segons informà Miquel Pastor, cap del servei bibliotecari de la UIB, és el més consultat a la xarxa en diferència respecte al demés.

La SAL a la televisió

El dia 25 de març TV Mallorca va emetre un reportatge sobre la SAL en el programa *De Nit* conduït per Neus Albis.

Sobre el topònim son Espases

La SAL va ser convidada a participar entre altres entitats de la societat civil en una comissió convocada per la Direcció General de Salut Pública per tal d'estudiar i poder fixar el topònim del nou hospital de referència. La postura de la SAL va ser la de respectar el topònim popular i tradicional de l'indret on s'ha ubicat el nou hospital.

Biografia del bisbe Campins

enguany s'ha publicat, per part de l'Ajuntament de Palma, el número 26 de la col·lecció *Biografies de Mallorquins*, obra de mossèn Pere Fiol i Tornila sobre *Pere Joan Campins Barceló. Bisbe de Mallorca, 1898-1915*. Cal dir que fou una proposta de la SAL adreçada a la regidoria de cultura de l'Ajuntament.

Préstec de peces

Durant la primavera, en el Petit Palais de la ciutat d'Avinyó (França), en una exposició organitzada pel Govern Balear, hi foren presents quatre peces de pintura gòtica de la col·lecció de la SAL depositada al Museu de Mallorca: el retaule de Sant Bernat, el remat de la Crucifixió de Ramon Destorrents, dos àngels turiferaris tallats en fusta i el retaule de Santa Anna, la Verge i Jesús de Pere Terrencs.

Cicle de visites de primavera

Dia 4 de maig. A Algaida es va poder visitar l'església parroquial, l'oratori de Castellitx i les sepultures paleocristianes de Punxuat. Sens dubte el paisatge d'aquest darrer indret va sorprendre per la seva bellesa. Dirigiren l'eixida Miquel Àngel Capellà Galmés i Gabriel Bibiloni Trobat.

Dia 11 de maig. A Santa Maria del Camí els indrets visitats foren la casa consistorial que conserva el retaule gòtic del pintor Joan Massana (segle XIV), l'església parroquial i l'església del que fou convent de la Soledat de l'orde de mínims. Les explicacions anaren a càrrec de Guillem Rosselló Bordoy i del rector de Santa Maria del Camí.

Dia 18 de maig. A Esporles, Rafel Juan Fortesa acompanyà els socis i amics de la SAL per diferents indrets de la població i en especial es va detenir a l'església parroquial i la rectoria.

Dia 25 de maig. A Inca, varen ser Gabriel Pieres i Santiago Cortès Fortesa els que explicaren l'església del convent dels franciscans així com l'església parroquial de Santa Maria la Major.

Exposició Virenque-Simó

El dijous dia 10 de juny es va inaugurar l'exposició *Virenque-Simó: el fons de la Societat Arqueològica Lul·liana* a la sala de l'Arxiu del So i de la Imatge, a l'edifici de la Misericòrdia. Una mostra d'un conjunt de més de dues mil fotografies que han estat netajades, classificades, catalogades i digitalitzades gràcies a Rosa de Aguilar i Pep Sabater. Rosa i Pep, un dia per setmana durant dos anys i mig i de manera voluntària i entusiasta, han fet aquesta feina que la SAL vol agrair. De les fotografies exposades a La Misericòrdia se n'ha publicat el corresponent catàleg.

Visita al camp experimental de figueres de son Mut Nou (Llucmajor)

El dijous dia 17 de juny una trentena de socis de la SAL varen visitar la finca de son Mut Nou situada a la marina llucmajorera. Varen ser atesos molt amablement pel seu propietari el senyor Monserrat Pons Boscana. Aquest apotecari de Llucmajor és un gran estudiós i bon coneixedor de les figueres des del punt de vista agronòmic. Ha recollit totes les castes de figueres existents a Mallorca i la resta d'illes així com també moltes altres de diferents indrets del món. Primerament féu una lliçó complementada amb imatges, seguí una passejada pel sementer sembrat amb centenars de figueres amb la corresponent explicació i l'eixida acabà amb un esplèndid sopar en base a productes de la terra (sobrassada, formatge, camaiot), porcella rostida amb figues, figues seques, licor de figues... i tot ben regat amb vi i cava. Cal remarcar que es tracta d'una finca molt ben cuidada, tot un exemple dins el camp mallorquí. Sens dubte, va ser una vetllada per recordar. S'ha d'agrair la gentilesa del consoci Josep Sacarès Mulet que fou el contacte amb l'apotecari. A tots dos moltes gràcies.

Visita a can Prunera (Sóller)

El dimarts dia 13 de juliol La SAL va retre visita a can Prunera on es va poder gaudir de la recuperació de l'edifici modernista així com del seu contingut que suposa una selecta mostra artística, especialment pintura contemporània. La SAL vol agrair la gentilesa en facilitar la visita al promotor del casal el Sr. Pere A. Serra i Bauçà.

Tot seguit els presents es desplaçaren al port de Sóller per tal de, reunits en taula, celebrar la cloenda del curs en el ja habitual sopar d'estiu. El restaurant *can Quirós* acollí els socis i amics de la SAL, baix el tendal a la vora de la mar, servint un esplèndid sopar.

Conveni amb “SA NOSTRA”

Enguany, l'ajut econòmic que des de fa molts anys SA NOSTRA Caixa de Balears amb el qual subvenciona l'edició del BSAL, ha sofert una retallada a causa de la nova política cultural establerta per aquesta entitat.

VI Seminari d'Estudis Històrics 2009

La protecció del patrimoni immoble de Mallorca: els catàlegs municipals

Coordinació: Àngel Llull, arquitecte; Francesca Tugores, doctora en història de l'art.

La protecció del patrimoni immoble de Mallorca requereix, entre d'altres iniciatives, la redacció, aprovació i gestió dels catàlegs municipals de patrimoni, entesos com a part de la normativa urbanística vigent a cada municipi. Així doncs, la naturalesa d'aquests documents tècnics és la de ser un instrument de gestió, que permeti preservar els béns per a futures generacions. Al seminari es tractaren aspectes tals com criteris de catalogació, formació dels equips interdisciplinars, tipus de béns a catalogar, adaptació individualitzada de les normes urbanístiques vigents a cada un dels béns, o interpretació dels catàlegs un cop aprovats, entre d'altres temes.

Dimarts, dia 5 d'octubre

CONSIDERACIONS GENERALS SOBRE LA QÜESTIÓ

18:00h. Obertura del Seminari a càrrec del Sr. Joan Font Massot, Conseller de Cultura del CIM; Sr. Gabriel Cerdà Buades, Director General de Patrimoni del CIM; Sra. Maria Barceló Crespi, presidenta de la Societat Arqueològica Lul·liana.

18:30h. *El perquè de la necessitat de catalogar el patrimoni.* Sr. Miquel Àngel Capellà, doctor en història de l'art.

19:00h. *Legislació vigent vers el patrimoni a Mallorca. Estat de la qüestió.*

Sr. Antoni Lozano, tècnic de patrimoni del CIM.

19:30h. *Investigació, valoració i protecció. El catàlegs municipals dins la cadena de la gestió del patrimoni.* Sr. Andreu Ramis, doctor en història.

20:15h. Taula rodona amb els ponents. S'hi afegeix la Sra. Catalina Cantarellas, catedràtica d'història de l'art, i el Sr. Martí Lucena, arquitecte.

Dimecres, dia 6 d'octubre

PROBLEMÀTICA DEL PROCÉS DE REDACCIÓ i APROVACIÓ

18:00h. *La redacció i actualització dels catàlegs municipals. Problemàtica associada.* Sra. Francisca Ambrós, historiadora de l'art.

18:30h. *El patrimoni arquitectònic, la seva catalogació i protecció.* Sra. Neus Garcia Iñesta, arquitecte.

19:00h. *Els jaciments arqueològics, criteris de catalogació i problemàtica associada.* Sr. Manel Calvo, doctor en arqueologia.

19:30h. *El concepte de paisatge i la seva catalogació.* Sr. Miquel Àngel Escanelles, geògraf.

20:00h. Taula rodona amb els ponents. S'hi afegeix la Sra. Magdalena Riera, arqueòloga municipal de Palma.

Dijous, dia 7 d'octubre

LA GESTIÓ DEL PATRIMONI CATALOGAT. INTERVENCIIONS i RELACIÓ AMB L'ENTORN

18:00h. *La tutela del patrimoni catalogat per part de l'administració local.* Sr. Antoni Mas i Sr. Jaume Adrover, respectivament tècnic de patrimoni i tècnic d'administració general de l'àrea d'urbanisme de l'Ajuntament de Santa Margalida.

18:30h. *La intervenció sobre un bé catalogat.* Sr. Pere Rabassa Sansaloni, arquitecte.

19:00h. *Catalogació i protecció del patrimoni. Evolució de la qüestió en el segle XX.* Sr. Guillem Rosselló Bordoy, doctor en història.

19:45h. Taula rodona amb els ponents. S'hi afegeix la Sra. Pilar Simó, arquitecte; i el Sr. Antoni Sbert, arquitecte.

Restauració d'obres d'art

Gràcies a un ajut de la Direcció Insular de Patrimoni del Consell de Mallorca s'han pogut restaurar quatre pintures a l'oli de la col·lecció de la SAL conservades al Casal Aguiló.

Visita a son Espases

El divendres 29 d'octubre la Junta de Govern de la SAL va ser convidada a visitar el jaciment arqueològic de Son Espases, jaciment d'època romana. La SAL vol agrair la gentilesa de la invitació que ens féu el Sr. Josep Pomar, director general d'IB-Salut. L'explicació va córrer a càrrec dels socis Josep Merino Santisteban, Francisca Torres Orell i Mª Magdalena Estarelles Ordines.

Visita a la Seu

El dimarts dia 2 d'octubre, Dia dels Morts, va tenir lloc una visita a la catedral per tal de conèixer la rica mostra d'art funerari que s'hi conserva. Làpides, sepulcres, túmuls, mausoleus... varen ser explicats i contextualitzats a la seva època a més de saber a quin personatge corresponien. Les explicacions varen anar a càrrec del consoci Guillem Rosselló Bordoy. L'acte va tenir molt bona acollida per part de socis i amics de la SAL.

Presentació de llibres

El dia 16 de novembre, coincidint amb la inauguració de l'exposició de fotografies de joies realitzades per argenters xuetes mallorquins, es presentà el catàleg de dita exposició redactat per la Dra. Elvira González Gozalo.

El dia 30 de novembre la SAL va acollir la presentació del IV volum de la Història de la societat, coordinat pel Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés. En aquesta ocasió les col·laboracions han estat de Guillem Rosselló Bordoy, Francesca Tugores Truyol, Antonia Martínez Ortega, Jaume Boada Salom i Emilio Trilla Pardo, Diana del Valle García, Mª Francisca Ambrós Pol i Santiago Cortès i Fortesa juntament amb Àngela Beltram i Cortès, Joana Mª Beltrán i Cortès i Carme Colom i Arenas.

IV Premi d'Estudis Històrics Estanislau de K. Aguiló

En l'edició d'enguany fou guardonat Antonio Espino López, professor d'Història Moderna a la Universitat Autònoma de Barcelona, amb el treball titolat *En la perifèria dels regnes perifèrics. Guerra i defensa en la Mallorca de Carles II (1665-1700)*. Aquest premi d'estudis històrics, en un sentit ample, el convoca la SAL juntament amb Lleonard Muntaner editor.

El veredict del jurat es donà a conèixer en el transcurs del sopar de Nadal que la SAL comparteix amb socis i amics.

Alumne de màster en pràctiques a la SAL

L'alumna del màster en *Patrimoni Cultural: investigació i gestió*, que imparteix el Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la UIB, Antònia Martínez Ortega, n'ha fet les pràctiques a la SAL tot catalogant diferents materials arqueològics.

Alumne col·laborador

De manera totalment desinteressada l'alumne de primer curs d'Història a la UIB, Joan Pere Bover ha prestat un servei a la SAL de netejar i classificar un conjunt de llibres.

Nou becari

Des del mes de setembre comptam amb un nou becari, Joan Barceló Frau, gràcies a la col·laboració amb la Fundació Universitat-Empresa.

Reconeixements als socis

Francesca Tugores Truyol, Àngel Llull Duro, Bartomeu Martínez Oliver i Guillem Mas Gornals, tots ells han obtingut una beca Premi Ciutat de Palma de l'Ajuntament de Palma per dur a terme diferents treballs de recerca.

Josep Amengual i Batle: Medalla d'Or del Govern Balear.

Llorenç Massutí Nicolau: Premi Maig atorgat per l'Obra Cultural Balear d'Inca.

Romà Pinya Homs: Premi Humanitats del Rotary Club.

Andreu Muntaner Darder: Reconeixement per part de la Societat d'Història Natural.

Aina Pasqual i Jaume Llabrés: Reconeixement per part del Consell de Mallorca (Diada 12 de setembre).

Bartomeu Barceló Pons: Reconeixement i homenatge.

NECROLOGIQUES

BALTASAR COLL TOMÀS (1930-2010)

Hi ha biografies que no mereixen un final tan costa amunt, ni tan amarg. La darrera etapa de la vida de Baltasar Coll ha estat certamente difícil i inmerescuda, naturalment perquè ningú no desitja a un conegut haver de travessar per un pas que podria desenfocar tot allò que ha estat el recorregut anterior. La vida, com aquest cas, et fa viure intensament aquells misteris que han estat objecte de la teva dedicació, de tal manera que sembla fins i tot injusta. El canonge Baltasar Coll va ser un personatge singular, un entès que podria fer part de la mostra d'homonots de tota casta que es feria servir en un museu per explicar allò que és l'essència de Mallorca.

L'imagin singular tota la vida i en totes les facetes on volgué exercitar-se, que varen ser moltes com han posat de manifest aquests dies els seus amics, deixebles i col·laboradors, però no estic en condicions d'afirmar-ho. Algunes temporades vaig tenir ocasió de mantenir llargues converses amb ell, a la Biblioteca Bartomeu March sobretot. Mai no vaig acabar d'entendre del tot on volia desembocar exactament, perquè en la majoria dels casos vaig tenir la sensació de trobar-me davant un interlocutor caracteritzat pel contrast. Quan estava d'humor i et parlava dels seus temes preferits hom descobria un recercador curiós i llest, observador i rigorós, que sabia valorar la feina ben feta. Aquesta manera de ser no era sostinguda, sovint el trobaves amb una actitud de perdonavides, intrigant i indiscret, una manera de ser que sintonitzava amb certs esperits crítics, però que no acabava d'encaixar perquè no estava fonamentat en una manera de ser lineal i coherent.

Per altra banda, observant com treballava amb paperetes electorals reciclades, convertides en fitxes de contingut hom entenia que es trobava davant un home auster, pulcre i amb una manera de treballar ordenada, en aquests casos amb una imaginació excepcional i fent demostracions clares de controlar el materials de primera mà i bibliogràfics que feia servir. Fets i maneres que feien que hom el situés a l'inventari dels seus lletraferits, instruïts i llegits que volia imitar. Tantmateix, ben aviat t'adonaves de la seva inconstància, de la dispersió de la seva recerca. Fins i tot tenies la sensació que mai no volia fer part de col·lectius organitzats i formals, sinó que més aviat, de manera inconscient potser, fugia dels espais comuns i els seus treballs i el seu model de vida acabaven fent part de la marginalitat, formant inventari amb aquells que tenen un encaix difícil en les prestatgeries convencionals.

Tanmateix aquesta actitud en comptes de fer-lo un personatge admirat i imitable, sovint el convertia en un home que vorejava la vulgaritat. Llega una obrsa de gean interès, deixa molta feina fetam pero deixa una ombra de contradicció i d'amargor, una onbra

allargada misteriosa i difícil d'interpretar possiblement perquè mai no es camuflà darrera la careta d'allò que els homes bons consideren que és socialment i religiosament correcte.

La poesia representa, indubtablement, la cara més tendre i sensible, aquella lírica i musicalitat amb la qual ens agradaria recordar-lo sempre.

PERE FULLANA I PUIGSERVER

Antoni Gili Ferrer, un referent irrepètible (1932-2010)

Sense fressa ni remor, ens ha deixat, amb el silenci del desert, amb la suavitat del vol de l'alosa i la bruixa de borriçol. La trista notícia ha calat amb la humitat i l'espessor d'una boira freda dins els saragalls del meu cor. No passava pels millors moments, però ningú no esperava tal desenllaç, perquè tothom s'aferrava a l'anhel d'una ràpida i total recuperació. Antoni Gili regalava amistat i bonhomia de la mateixa manera que el dia reparteix claror i tots els qui hem gaudit de la paraula i de la profunditat del saber d'aquest artanenc singular hem quedat altament beneficiats i enriquits. La malaltia li posava argolles al cos, però no a l'enteniment, que conservava diàfan, amb la nítida transparència de les aigües marines de na Clara, allà al peu dels altiplans eremítics de Binialgorfa. Fa molt poc que encara havia redactat un article emotiu, una mena de lleixa testamentària de l'estimada festa de sant Antoni, una bauxa amb rerefons religiós, no exempta de vaires de paganisme, que el feia vibrar d'emoció atàvica, fins quasi assolir els llindars de la transfiguració. Ell era conscient que enguany no la viuria com antany, però no resulta fàcil saber si en els seus racons més íntims albergava l'esperança d'incorporar-s'hi més endavant de bell nou.

En el dia d'avui, la teranyina de l'esdeveniment luctuós congria una tenebrella que s'empara de tots els plecs de la Serra Artana, un indret del món que no tenia secrets per a ell. Es perd ara el referent físic d'un fill que ha dignificat la vila amb barcelles de generositat, amb orons d'intel·ligència, amb quintars de saviesa, amb muntanyes de benevolència. De na Borges a Cala Torta i de Salma a Ferrutx ha llaurat la terra amb la rella de l'amor, endinsant els solcs en la saó de quasi vuit segles d'història. I, en aquest constant trafegar per dins closes i sementers, no ha deixat ermassos, ni antanes, i ni tan sols llobades: Capdepera i Son Servera han rebut també la seva atenció constant.

Una vintena llarga de llibres l'avalen com a un dels historiadors més productius del nostre temps, amb una feina sòlida i fiable. Tot i que Artà, com és lògic, ha estat la terra més artigada per la seva ploma, ningú no el podrà acusar de localista, perquè amb idèntic entusiasme ha treballat en una multitud d'àmbits i disciplines. Continuador de la l'empresa de Mn. Lliteras, el qual havia publicat els volums sobre els segles XIII i XIV de la història d'Artà, després d'anys i panys de tasca investigadora pogué editar els toms relatius als tres segles posteriors i ara s'afanyava en el del XVIII. Res no era escàpol a la seva curiositat. Conformen un ventall ampli els temes relacionats amb la seva condició de clergue, ja siguin sobre l'obreria de sant Antoni, l'ermita de Betlem, o les biografies de persones vinculades

al món de la religió. Quatre volums de cançons palesen l'estimació envers el folklore i la llengua, que coneixia en profunditat. La munió d'escrits sobre les vicissituds de cadascuna de les molècules que conformen el microcosmos artanenc és un exponent claríssim del poderós atractiu que exercia la terra en la seva ment. El paisatge de la península llewantina corria com si fos sang per les canonades de les seves artèries. És molt bo de dir, però són més de tres-cents articles apareguts a les pàgines de nombroses publicacions, de les quals Bellpuig se'n duu la doma. Darrerament, vertebrava amb Llorenç Vich una obra extensa sobre Sebastià Gili i Vives, fundador de les agustines.

Desconec l'activitat exercida com a capellà, però el meu ull mitjanament despert em permet endevinar que ha estat una persona tan acostada al poble com allunyat de beateries anacròniques. L'hem vist i acompanyat en algunes excursions i passejades, en les quals, sistemàticament, feia aula contínua de la natura, explicant a betzep detalls de cada indret, immers en el present i en el passat. Tant li feia parlar dels elements actuals com dels que hi havia en els primers segles de la conquesta. Sabia noms, fites i esdeveniments de totes les contrades del terme.

Des d'Artà, assolía la condició d'universal, amb una fidelitat a la terra a prova de sang i foc, amb un amor envejable cap a la llengua. I, si Artà es perfilava com a centre del món, la festa de sant Antoni n'era la cruïlla neuràlgica. Córrer de fogueró a fogueró al seu costat era tota una vivència inoblidable. Coneixia tothom, saludava anant i vinent i era escomès per totes les persones que topava. De vegades, qualche estol de jovencells li cantava una cançó d'aquelles que fumen amb pipa, anticlerical, o carregada de verdesca. Així mateix, feien una mica llarg, però el pare Gili, el mossèn, com en diuen els conterrànies, sempre ho agafava d'allò més bé, amb esportivitat, amb el rostre somrient i els pòmuls il·luminats. S'havien de visitar una vintena llarga de foguerons, perquè calia quedar bé amb tots els veïns i a cadascuna de les alimares s'havien de menjar les sopes corresponents i beure el vi que pertocava. L'alegria i la cantera s'encastellaven en els ànims, però sense foragitar la finor ni fer concessions a la vulgaritat. Un pessic d'erotisme en les cançons conformava el pebre coent de la vetlada i dinamitzava l'ambient, mentre que els dimonis en feien de les seves amb la canyaferla.

El trobarem a faltar. Era el nostre referent artanenc, la insubstituïble ànima de la nit màgica. Mai del món no hagués pogut pensar que la festa del 2010 seria la darrera en la qual el veuríem, vestit amb camis blanc i estola de creus vermelles, aspergir l'aigua beneïda al bestiar eguï amb l'ajut de la fragància d'un ram de murta –era murta, crec–, davant la plaça de l'ajuntament, voltat de la multitud congregada. Sé que en la pròxima edició de la festa, quan a les completes les veus emergents de cossos aglutinats com arengades dins una bóta entonin els versos *assistiu a lo elogi / d'un sant que hem de venerar...*, part damunt l'eufòria de la festa que, necessàriament, ha de continuar, planarà com un núvol el càlid record, no exempt de tristot, d'aquest home insigne, artanenc fins al moll de l'os, que ha fet de la seva terra un blanc continu d'estimació. Descansa en pau, savi i vell amic.

COSME AGUILÓ

ÍNDICE

ÍNDIX**Monografies**

- PLÀCID PÉREZ PASTOR: Mallorca, 1230-1232. Reflexions a partir de la relectura del còdex llatinoaràbic del repartiment 9
- JUAN NADAL Y CAÑELLA: La abolición de la Orden del Temple y su gestación 35
- MARIA BARCELÓ CRESPI; GABRIEL ENSENYAT PUJOL: Esperandeu Espanyol, un canonge del segle XV amb interessos humanistes i lul·listes 51
- MIQUEL POU AMENGUAL: De la funció plàstica a l'estructural en l'obra gòtica i cinccentista. Nous fragments. 63
- ANTONIO CONTRERAS MAS: "Matemáticas mixtas" en Mallorca: la Escuela de Montesión (siglos XVI y XVII) 87
- JAUME SERRA BARCELÓ: Mal Bocí: el procés per enverinament de Catalina Frau (a) Culeta 111
- MARGALIDA BERNAT I ROCA: Sobre la unió de les aigües de les síquies de la Font de la Vila i d'en Baster (Ciutat de Mallorca, 1688) 125
- ECUARDO PASCUAL RAMOS: Deportaciones y condenas a galeras en el reino de Mallorca durante la guerra de Sucesión 139
- MARIA ROSA LLABRÉS RIPOLL; ALEXANDRE FONT JAUME: "L'Heròdot" del P. Bartomeu Pou: del manuscrit a la impremta 157
- ALEXANDRE FONT JAUME; MARIA ROSA LLABRÉS RIPOLL: La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea 171
- MIQUEL JAUME CAMPANER: Antecedents de Freinet a les Illes Balears 183
- GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY : Jaume Busquets i les pervivències islàmiques a Mallorca 211
- ANTONI VIVES REUS: Un projecte d'impost turístic: la Carta Econòmica Provincial per a Balears de 1955 223

DOCUMENTS

JUAN ROSSELLÓ LLITERAS: Edictos cuaresmales de los obispos de Mallorca (s. XVIII) 237

RAMON CODINA BONET: Bartomeu Sureda Miserol (Palma 1769-1851) a la expedició Mopox a Cuba) 259

Carta Arqueològica de les Illes Balears

MONTserrat ANGLADA FONTESTAD; ANTONI FERRER ROTGER; LLUÍS PLANTALAMOR MASSANET; DAMIÀ RAMIS BERNAD; Aixecament planimètric d'es Castellet (Ciutadella), un assentament prehistòric costaner a la zona occidental de Menorca 267

CARMEN BARCELÓ: L'epitafi del rei mallorquí Ibn Aglab conservat a Pisa 279

FRANCISCA TORRES ORELL: Les torres del Temple 299

BIBLIOGRAFIA (2009-2010) 319

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES 333

NECROLOGIES 349

ÍNDEX 351

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL) **Normes de publicació**

Els originals inèdits, no poden excedir de 25 fulls DIN-A4, mecanoscrits a una sola cara, en cos 12, a ser possible amb tipografia TIMES O TIMES NEW ROMAN i a doble espai (30 línies per 70 espais). En aquests límits s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental, entre d'altres.

Les col·laboracions destinades a les seccions *Documents* o *Vària* no poden superar el límit de 15 fulls i les dirigides a la secció *Crònica Arqueològica de les Illes Balears* els 10 fulls, acompanyats de la informació gràfica adient sempre d'acord amb el criteri del Consell de Redacció. Ambdues amb les dimensions esmentades més amunt.

Així mateix s'adjuntaran dos resums: un en llengua castellana i l'altre en llengua anglesa. Els resums han de ser clars i concisos, tot especificant el contingut i resultats dels treballs. Seguirà a cada resum un màxim de 6 paraules clau,

Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies. Una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos com Word o similars, compatibles amb Microsoft Word per a Mac), acompanyades del nom de l'autor, adreça professional, telèfons de contacte i correu electrònic de l'autor o autors del treball. L'editor presentarà els originals a l'arbitri del director i del Consell de Redacció del BSAL per a la seva admissió, i no es compromet a retornar els originals acceptats.

Els originals s'han de trametre a la següent adreça:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti Sion, 9
070010 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912

Les notes han d'anar numerades de forma correlativa a peu de pàgina, fetes automàticament pel programa emprat, i s'han de referenciar en el text amb números volats i immediatament després dels signes de puntuació.

Per a les referències o notes, els autors han d'emprar el sistema de citació llatí, la fórmula del qual inclou l'autor, el títol i les dades de localització completes de cada publicació citada per primera vegada. La forma de citació canviarà segons es tracti d'un llibre, d'un article o d'un document d'arxiu.

Quan es tracti d'un llibre, s'ha d'incloure: nom, LLINATGES DE L'AUTOR [en versaletes]: *Títol del llibre*, lloc d'edició, any d'edició, pàgina/es a què es fa referència.

Exemple:

Francisco CAVILLA SÁNCHEZ MOLERO: *La cerámica almohade de la isla de Cádiz (Yazīrat Qâdis)*, Cádiz, 2005.

Quan es tracti d'un article, s'ha d'incloure: nom, LLINATGES DE L'AUTOR: "Títol de l'article", *Títol de la revista*, volum o número (mes i any), pàgina/es.

Exemple:

Rafel SOLER GAYÀ; Miguel Ángel GARCÍA ARRANDO: "Els rellotges de sol a Mallorca", *El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor* (ENPC V), Palma, 1999, 15-44.

Pere ROSSELLÓ BOVER: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, Palma, 2002, 181-196.

Quan es tracti d'un document, s'ha d'incloure: Sigla de l'arxiu on es conserva. Nom de la secció, número de la caixa i/o del lligall, folis o pàgina/es (recte o vers).

Exemple:

ARM. Prot. M-175, 438v-439.

- Les referències successives de la mateixa obra s'han de fer de manera abreujada, amb el llinatge de l'autor i una o dues paraules inicials del títol (sempre en cursiva si es tracta de llibres i entre cometes quan siguin articles o documents d'arxiu). Per favor no utilitzar abreviatures del tipus op. cit, ibid o ibidem, passim, etc.
- Si els autors són més de tres la citació es farà amb el nom del primer signant seguit del text llatí et alii. A la bibliografia general, si és esmentada, quedaran reflectits tots els noms dels col·laboradors.
- Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text mecanografiat per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, entre cometes.
- Les citacions literàries més llargues que les esmentades han d'anar fora de text, sense cometes, amb un cos de lletra inferior, en *cursiva*, formant un bloc a part, el qual s'ha de sangrar a l'esquerra.
Dins el text només s'ha d'emprar la *cursiva* en els casos dels mots i modismes estrangers, mots clau. Convé prescindir de les paraules subratllades.
La **negreta** s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols, diferenciant-los mitjançant el cos de la lletra.
- Les taules i els gràfics s'han de presentar per separat, i numerats. Adaptables al format de caixa del Bolletí [13 cm. x 21 cm.].
- Pel que fa a les imatges, cal lliurar, per una banda, les fotografies numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text. Per una altra, un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies.
- Cas d'enviar les imatges per correu electrònic, la seva resolució ha d'esser de 300 ppp. i a 13 cm. d'amplària.

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)

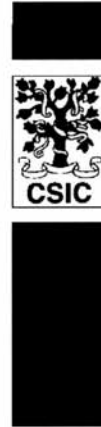
Normas de publicación

- Los originales inéditos, no pueden exceder de 25 hojas DIN-A4, mecanografiados a una sola cara, en cuerpo 12, a ser posible con tipografía TIMES O TIMES NEW ROMAN y a doble espacio (30 líneas por 70 espacios). En dichos límites se incluyen las notas, tablas, gráficas, fotografías y apéndice documental.
Las colaboraciones destinadas a las secciones *Documentos* o *Varia* no pueden superar el límite de 15 hojas y las dirigidas a la sección *Crónica Arqueológica de las Islas Baleares* las 10 hojas, acompañadas de la información gráfica adecuada siempre de acuerdo con el criterio del Consejo de Redacción. Ambas con las dimensiones indicadas al principio.
- Acompañarán a los trabajos dos resúmenes: un en lengua castellana otro en lengua inglesa. Los resúmenes han de ser claros y concisos, especificando el contenido y resultados del trabajo. Seguirá a cada resumen un máximo de 6 palabras clave.
- Los originales se han de remitir a la redacción en dos copias. Una en papel la otra en soporte informático (programa de tratamiento de textos como Word o similares, compatibles con Microsoft Word para Mac), acompañadas del nombre del autor, dirección postal profesional, teléfonos de contacto y correo electrónico del autor o autores del trabajo. El Editor presentará los originales al arbitraje del director y del Consejo de Redacción del *BSAL* para su admisión, y no se compromete a retornar los originales aceptados.
- Los originales se han de remitir a la siguiente dirección postal:
- Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti Sion, 9
070010 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912

- Las notas, a pie de página, se numeraran de forma correlativa de manera automática de acuerdo con el programa utilizado. Se han de referenciar en el texto con números volados, inmediatamente después de los signos de puntuación.
- Para las referencias o notas, los autores han de utilizar el sistema de citación latino, y su fórmula incluye autor, título i referencias de localización completas de cada publicación citada por primera vez. La forma de citación cambiará se trate de un libro, de un artículo o de un documento de archivo.
- Cuando se trate de un libro se ha de incluir: nombre APELLIDOS DEL AUTOR (versalitas) : *Título del libro*, lugar de edición, año de publicación, página/as a que se hace referencia.
Ejemplo:
Francisco CAVILLA SÁNCHEZ-MOLERO: *La cerámica almohade de la isla de Cádiz (Yazīrat Qâdis)*, Cádiz, 2005.
- Cuando se trate de un artículo de revista, se ha de incluir: Nombre, APELLIDOS DEL AUTOR: (versalitas): "Título del artículo", *Título de la revista*, volumen o número, año de publicación, página/as.
Ejemplo:
Rafel SOLER GAYA; Miguel Ángel GARCÍA ARRANDO: "Els rellotges de sol a Mallorca", *El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor* (ENPC V), Palma, 1999, 15-44.
Pere ROSSELLÓ BOVER: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, Palma, 2002, 181-196.
- Cuando se trate de un documento, se ha de incluir: Sigla del Archivo donde se conserva. Nombre de la sección, número de la caja y/o del legajo, folios o página/ss (recto o verso).
Ejemplo:
ARM, Prot. M-175, 438v-439.
- Las referencias sucesivas de una misma obra se han de presentar de manera abreviada, con el apellido del autor y una o dos palabras iniciales del título (siempre en cursiva si se trata de libros y entre comillas sean artículos o referencias de archivo). Per favor no utilizar abreviaturas del tipo: *op. cit*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.
- Si los autores son más de tres la citación se hará con el nombre del primer firmante seguido del texto latino et alii. En la bibliografía general, si es recogida, quedarán reflejados todos los nombres de los colaboradores.
- Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas de texto mecanografiado para la prosa o un solo verso) se han de incluir en el cuerpo del texto, entre comillas.
- Las citas literarias más largas que las indicadas se situarán fuera de texto, sin comillas, con un cuerpo de letra de inferior tamaño, en *cursiva*, formando un bloque a parte, el cual se ha de sangrar a la izquierda.
En el texto solamente se ha de usar la *cursiva* en los casos de palabras y modismos extranjeros, palabras clave. Es conveniente prescindir de palabras subrayadas.
La negrita se utilizará exclusivamente para los títulos y subtítulos, diferenciándolos mediante el cuerpo de la letra.
- Las tablas y los gráficos se han de presentar por separado, y numerados. Adaptables al formato de caja del Boletín [13 cm. x 21 cm.].
- En lo tocante a las imágenes se presentarán las fotografías numeradas en función del orden de aparición en el texto, acompañadas de un listado de pies coincidiendo su numeración con la de las imágenes aportadas.
- Caso de remitirlas por correo electrónico su resolución ha de ser de 300 ppp y a 13 cm. de anchura máxima.

Carta Arqueològica de les Illes Balears

MONTserrat ANGLADA FONTSTAD; ANTONI FERRER ROTGER; LLUÍS PLANTALAMOR MASSANET; DAMIÀ RAMIS BERNAD; Aixecament planimètric d'es Castellet (Ciutadella), un assentament prehistòric costaner a la zona occidental de Menorca	267
CARMEN BARCELÓ: L'epitafi del rei mallorquí Ibn Aglab conservat a Pisa	279
FRANCISCA TORRES ORELL: Les torres del Temple	299
Bibliografia (2009-2010)	319
Secció Oficial i de notícies	333
Necrologies	349
Índex	351

ASSOCIADA A LA
CONFEDERACIÓN ESPAÑOLA DE
CENTROS DE ESTUDIOS LOCALES

Aquest Bolletí ha estat editat per la Societat Arqueològica Lul·liana,
gràcies a les subvencions de

Portada: Immaculada. Anònim mallorquí (Inicis del segle XVIII)
Donació: Estanislau de K. Aguiló
Catàleg Ordines: núm. 31.

A l'aparició d'aquest número del Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana formaven la seva Junta de Govern les següents persones:
Presidenta: Dª Maria Barceló Crespí, Vicepresident: D. Antoni Planas Rosselló, Secretària: Dª M. Carme Coll Font, Tresorer: D. Antoni Vallespir Bonet, Director de Publicacions: D. Guillem Rosselló Bordoy, Bibliotecari: D. Antoni Lozano Ruiz, Vocals: D. Santiago Cortès Fortesa, Dª M. Antònia Segura Fortesa, Dª Dolors Fortesa-Rei Borralleres, Dª Francesca Tugores Truyol, D. Àngel Lluïl Duró, D. Miquel Àngel Capellà Galmés, D. Joan Nadal Canyelles

